

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
SOSYAL POLİTİKA BİLİM DALI**

**20. YÜZYILDAN 21. YÜZYILA
İŞÇİ DENETİMİ BAĞLAMINDA FABRİKA İŞGALLERİ VE
İŞGAL FABRİKALARI HAREKETİ**

DOKTORA TEZİ

Deniz GÜRLER

KOCAELİ 2021

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
SOSYAL POLİTİKA BİLİM DALI**

**20. YÜZYILDAN 21. YÜZYILA
İŞÇİ DENETİMİ BAĞLAMINDA FABRİKA İŞGALLERİ VE
İŞGAL FABRİKALARI HAREKETİ**

DOKTORA TEZİ

Deniz GÜRLER

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Betül URHAN

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No:

14.07.2021/17

KOCAELİ 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
KISALTMALAR	v
TABLolar VE GRAFİKLER.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FABRİKA İŞGAL EYLEMİ.....	5
1.1. KAPİTALİZMDE MÜLKİYET İLİŞKİLERİ	6
1.1.1. Mülkiyet ve Özel Mülkiyet.....	8
1.1.2. Kapitalist Mülkiyet İlişkileri.....	13
1.2. KAPİTALİZMDE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ.....	18
1.2.1. Çalışma ve Kapitalist Çalışma	18
1.2.2. Kapitalist Çalışma İlişkileri	20
1.2.2.1. Emek Denetimi.....	32
1.2.2.2. Çalışma İdeolojisi	39
1.3. FABRİKA İŞGAL EYLEMİ VE FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ	44
1.3.1. İşçi Sınıfı Mücadelesi	44
1.3.2. İşgal Eylemi	50
1.3.2.1. Fabrika İşgali.....	63
1.3.2.2. İşçi Denetimi ve İşçi Özyönetimi	71

İKİNCİ BÖLÜM

2. 20. YÜZYIL FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ.....	84
2.1. BİRİNCİ PAYLAŞIM SAVAŞI SONRASI FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ	87
2.1.1. Konseylerin ve Komitelerin Ortaya Çıkışı	88
2.1.2. Rusya 1917	98
2.1.3. Almanya 1918	108
2.1.4. İtalya 1920.....	116
2.2. OTUZLU YILLARDA FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ.....	133
2.2.1. Fransa 1936.....	133

2.2.2. ABD 1936-1937	142
2.2.3. İspanya 1936-1939	149
2.3. 1968 DÖNEMİ FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ	157
2.3.1. Fransa 1968	159
2.3.2. İtalya 1969	168
2.3.3. Britanya 1970'ler	174
2.3.4. Türkiye 1968-1971	179
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. İŞGAL FABRİKALARI HAREKETİ	189
3.1. KÜRESELLEŞME, NEOLİBERALİZM VE İŞÇİ SINIFI	190
3.1.1. Neoliberal Küreselleşme ve İşçi Sınıfı Üzerindeki Etkileri	191
3.1.2. 20. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Toplumsal Hareketler ve Fabrika İşgal Hareketi	198
3.2. İŞGAL FABRİKALARI DENEYİMLERİ VE HAREKETİ	207
3.2.1. Tanım	208
3.2.2. Arjantin	212
3.2.3. Venezuela	233
3.2.4. Brezilya	249
3.2.5. Uruguay	273
3.3. DİĞER DENEYİMLER	278
3.3.1. Yunanistan: VioMe	279
3.3.2. Fransa: La Fabrique du Sud ve Scop Ti	281
3.3.3. İtalya: Officine Zero ve Ri-Mafrow	283
3.3.4. ABD: New Era Windows	286
3.3.5. Bosna-Hersek: DITA	288
3.3.6. Hırvatistan: ITAS Prvomajska	289
3.3.7. Sırbistan: Jugoremedija	291
3.3.8. Mısır: Kouta Çelik ve Kleopatra Seramik	294
3.3.9. Endonezya: PT Istana	297
3.3.10. Türkiye: Kazova	298
SONUÇ	303
KAYNAKÇA	309

ÖZET

İşçi sınıfının geleneksel örgütlenme modeli sendika iken, geleneksel mücadele aracı grevdir. Ancak işçi sınıfı, tarihsel süreç içerisinde çok çeşitli örgütlenme modelleri ve mücadele araçları geliştirmiştir. Bunlardan biri de fabrika işgal eylemidir.

Fabrika işgal eylemi, kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkilerine bir müdahaledir. İşçiler, fabrika işgal eylemine çok çeşitli gerekçelerle başvurabilirler. Gerekçeleri, bazen ücrete ve çalışma koşullarına ilişkin taleplerini işverene duyurabilmek, bazense çalıştıkları fabrikalarının kapanmasını önlemek olabilmektedir. İşçiler bazen, makro ölçekte veya işletme ölçeğinde yaşanan kriz nedeniyle kapanan fabrikalarını işgal ederek tekrar üretime başlamaktadırlar. Bu tarz fabrikalara işçi özyönetimi adı verilmektedir.

Fabrika işgal eylemi kimi zaman tek bir fabrikada görülmekte, kimi zamansa birçok fabrikaya yayılarak bir harekete dönüşmektedir. Tarihsel süreç içerisinde, çeşitli ülkelerde, büyük fabrika işgal dalgaları görülmüştür. Bunların en önemlileri, 1920 yılında İtalya'da, 1936 yılında Fransa'da ve 1968 yılında bir kez daha Fransa'da patlak veren fabrika işgal hareketleridir. 20. yüzyılda patlak veren fabrika işgal hareketlerinin tümü kısa sürede sona ermiş ve geride işçi özyönetimi örnekleri bırakmamışlardır.

2001 ekonomik krizinde Arjantin'de ortaya çıkan işgal fabrikaları hareketi ise geçmişteki örneklerden farklıdır. En büyük farklarından biri kısa sürede sona ermemiş olmasıdır. Bir diğer fark ise, Latin Amerika ve Avrupa ülkelerine yayılmış olmasıdır. Bu fabrikalara, genellikle geri kazanılmış fabrikalar adı verilmektedir. Bugün, dünyada 500'den fazla işgal fabrikası deneyimi bulunmaktadır. İşçi özyönetimi altındaki bu fabrikalar, ulusal düzeyde çatı örgütlerine sahiptir ve uluslararası düzeyde koordineli hareket etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Fabrika işgali, işçi denetimi, işçi özyönetimi, neoliberalizm, geri kazanılmış fabrikalar.

ABSTRACT

The union is traditional organizational model of the working class and the strike is traditional means of struggle. However, the working class has developed a wide variety of organizational models and means of struggle in the historical process. One of them is the factory occupation action.

Factory occupation is an intervention in capitalist property and labor relations. Workers can resort to factory occupation for a variety of reasons. The reasons are sometimes to announce their demands regarding wages and working conditions to the employer, and sometimes to prevent the closure of their factories.

Workers sometimes restart production again by occupying their factories, which were closed due to the macro-scale or enterprise-scale crisis. Such factories are called worker self-management. Factory occupation action is sometimes seen in a single factory, sometimes it spreads to many factories and turns into a movement. Throughout the history, there have been waves of large factory occupations in various countries. The most important of these are the factory occupation movements that broke out in Italy in 1920, in France in 1936 and once again in France in 1968.

All factory occupation movements that erupted in the 20th century came to an end in a short time, leaving no examples of worker self-management behind. The occupied factories movement that emerged in Argentina during the 2001 economic crisis is different from the past examples. One of the biggest differences is that it didn't end in a short time. Another difference is that it has spread to Latin America and European countries. Today, in the world, there are more than 500 occupied factories. These factories, which are under worker self-management, have umbrella organizations at the national level and act in coordination at the international level.

Key Words: Factory occupation, worker control, worker self-management, neoliberalism, recovered factories.

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AD	: Acción Democrática
ADS	: Agência de Desenvolvimento Solidário
AEI	: Associated Electrical Industries
AFL	: American Federation of Labor
AIFLD	: American Institute for Free Labor Development
Akt.	: Aktaran
ANERT	: Asociación Nacional de Empresas Recuperadas por los Trabajadores
ANTA	: Asociación Nacional de Trabajadores Autogestionados
ANTEAG	: Associação Nacional dos Trabalhadores em Empresas de Autogestão e Participação Acionária
B.A.U.E.N	: Hotel Buenos Aires Una Empresa Nacional
BBC	: British Broadcasting Corporation
Bkz.	: Bakınız
BMW	: Bayerische Motoren Werke
BNDES	: Banco Nacional de Desenvolvimento Econômico e Social
CAS	: Conference Committee on the Application of Standards
CCC	: Corriente Clasista y Combativa
CEACR	: Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations
CFA	: Committee on Freedom of Association
CFDT	: Confédération Française Démocratique du Travail
CGIL	: Confederazione Generale Italiana del Lavoro
CGL	: Confederazione Generale del Lavoro
CGT	: Confédération Générale du Travail
CGT	: Confederación General del Trabajo de la República Argentina
CGT	: Confédération générale du travail
CGTU	: Confédération Générale du Travail Unitaire
CIO	: Congress of Industrial Organizations

CNCT	: Federación Arjantin de Cooperativas de Trabajadores Autogestionados, Confederación Nacional de Cooperativas de Trabajo
CNT	: Confederación Nacional del Trabajo
CNV	: Constructora Nacional de Válvulas
COARJO	: Cooperativa de Artesanos Joyeros
COBAS	: Confederazione dei Comitati di Base
CODARVI	: Cooperativa de Artesanos del Vidrio
COMMA	: Cooperativa Obrera Molinera Maragata Manuel Artigas
COPAY	: Cooperativa de Transportes de Paysandú
COPEI	: Comité de Organización Política Electoral Independiente
COTAME	: Cooperativa de Talleres Mecánicos
COTER	: Cooperativa de Trabajo Américo Caorsi, Cooperativa de Producción del Termo
CS	: Christlichsoziale Partei/
CSIL	: Confederazione Italiana Sindacati Lavoratori
CSP	: Christlichsoziale Partei Österreichs
CSTT	: Consejos Socialistas de Trabajadores y Trabajadoras
CTA	: Central de Trabajadores de la Argentina
CTV	: Confederación de Trabajadores de Venezuela
CTV	: Confederación de Trabajadores de Venezuela
CUB	: Confederazione Unitaria di Base
CVG	: Corporación Venezolana de Guayana
DB	: Dünya Bankası
DC	: Democrazia Cristiana
Der.	: Derleyen
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DMV	: Deutscher Metallarbeiter-Verband
DyPRA	: Diarios y Periódicos Regionales Argentinos
Ed.	: Editör
EE	: English Electric
EES	: Empreendimentos econômicos solidários
EPS	: Empresas de Producción Social

EPSC	: Empresas de Propiedad Social Comunal
ERT	: Elliniki Radiofonia Tileorasi
ERT	: Empresas Recuperadas por los Trabajadores
ESOP	: Employee Stock Ownership Plan
FACTA	: Federación Argentina de Cooperativas de Trabajadores Autogestionados
FADICCRA	: Federación Asociativa de Diarios y Comunicadores Cooperativos de la República Arjantin
FAI	: Federación Anarquista Ibérica
FaSinPat	: Fábrica Sin Patrones
FBES	: Fórum Brasileiro de Economia Solidária e Empreendimentos Solidários
FCPU	: Federación de Cooperativas de Producción del Uruguay
FDP	: Fronte Democratico Popolare
FEDECABA	: Federación de Cooperativas Autogestionadas de Buenos Aires
Federterra	: Federazione Nazionale fra i Lavoratori della Terra
FGDS	: Fédération de la Gauche Démocrate et Socialiste
FIAT	: Fabbrica Italiana Automobili Torino
FIOM	: Federazione Impiegati Operai Metallurgici
FIOM	: Federazione Italiana Operai Metallurgici
FO	: Force Ouvrière
FONDE	: Fondo para el Desarrollo
FRETECO	: El Frente Revolucionario de Empresas en Cogestión y Tomadas
FTV	: Federacion de Trabajadores por la Tierra, Vivienda y Habitat
GEC	: General Electrical Company
GM	: General Motors
GPERT	: Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores
GSYH	: Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
Haz.	: Hazırlayan
ICA	: International Co-operative Alliance
ILO	: International Labour Organization
IMF	: International Money Fund
IMPA	: Industrias Metalúrgicas y Plásticas Argentina

INACOOOP	: Instituto Nacional de Cooperativismo
IRC	: Industrial Reorganisation Corporation
IWC	: The Institute for Workers' Control
İETT	: İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri
KAPD	: Kommunistische Arbeiter-Partei Deutschlands
K-D	: Konstitutsionno-Demokraticeskaya Partiya
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KPD	: Kommunistische Partei Deutschlands
MERPBA	: Mesa de Empresas Recuperadas de la Provincia de Buenos Aires
MINEC	: Ministerio del Poder Popular para la Economía Comunal
MINEP	: Ministerio del Poder Popular para la Economía Popular
MNER	: Movimento Nacional de Empresas Recuperadas
MNFRT	: Movimiento Nacional de Fábricas Recuperadas por los Trabajadores
MPComunas	: Ministerio del Poder Popular para las Comunas y Movimientos Sociales
MSPD	: Mehrheits Sozialdemokratische Partei Deutschlands
MST	: Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra
MTD	: Movimientos de Trabajadores Desocupados
MVR	: Movimiento Quinta República
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
NEP	: Novaya Ekonomicheskaya Politika
NSDAP	: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
OCB	: Organização das Cooperativas Brasileiras
OCPA	: Organização Coletivista de Produção Associada
PACEA	: Programa de Apoio à Consolidação de Empreendimentos Autogestionários
PCd'I	: Partito Comunista d'Italia
PCE	: Partido Comunista de España
PCF	: Parti Communiste Français
PCV	: Partido Comunista de Venezuela
PDVSA	: Petróleos de Venezuela, S.A.

PDVSA	: Petróleos de Venezuela, S.A
PIT-CNT	: Plenario Intersindical de Trabajadores-Convención Nacional de Trabajadores
PJ	: Partido Justicialista
PNF	: Partito Nazionale Fascista
PR	: Parti Radical
PSI	: Partito Socialista Italiano
PSLI	: Partito Socialista dei Lavoratori Italiani
RSI	: Rail Service Italia
SCO	: Société Coopérative et Participative
SCOP	: Sociétés Coopératives Ouvrières de Production
SCOP	: Sociétés Coopératives Ouvrières de Production
SDAPÖ	: Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs
SENAES	: Secretaria Nacional de Economía Solidária
SFIO	: Section Française de l'Internationale Ouvrière
SPD	: Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SPÖ	: Sozialdemokratische Partei Österreichs
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SUNACOOOP	: Superintendencia Nacional de Cooperativas
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TÇP	: Türkiye Çalışanlar Partisi
THS	: Toplumsal Hareket Sendikacılığı
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TUC	: Trades Union Congress
UAW	: United Automobile Workers
UCR	: Unión Cívica Radical
UCS	: Upper Clyde Shipbuilders
UDR	: Union Pour la Défense de la République
UE	: United Electrical, Radio and Machine Workers of America
UGT	: Unión General de Trabajadores
UIL	: Unione Italiana del Lavoro
UNT	: Unión Nacional de Trabajadores de Venezuela
URD	: Unión Republicana Democrática

USI : Unione Sindacale Italiana
USPD : Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands
UST : Unión Solidaria de Trabajadores
YÖK : Yüksek Öğretim Kurumu

TABLolar VE GRAFİKLER

Tablo 1:	Çalışma ve Kapitalizmde Çalışma.....	30
Tablo 2:	Feodalizmde ve Kapitalizmde Emek Süreci.....	32
Tablo 3:	Protesto Amaçlı İşgaller ile Mekânın Denetimini Amaçlayan İşgallerin Karşılaştırması.....	59
Tablo 4:	İşgal mekânlarının yaşamsal ihtiyaçların doğrudan karşılanmasındaki rolü bakımından karşılaştırılması.....	66
Tablo 5:	Yönetime katılma ve özyönetimin karşılaştırılması.....	78
Tablo 6:	20. yüzyılda öne çıkan işçi denetimi ve fabrika işgal hareketleri.....	86
Tablo 7:	20. yüzyıl fabrika işgalleri ile 21. yüzyıl işgal fabrikaları hareketi'nin karşılaştırılması.....	207
Tablo 8:	Arjantin işgal fabrikalarının sektörel dağılımı, toplam işçi sayısı ve toplam içindeki payı (2016).....	217
Tablo 9:	170 işgal fabrikasında işçi sayısına göre dağılım.....	222
Tablo 10:	Toplumsal üretim işletmeleri ile kooperatifler arasındaki farklar.....	240
Tablo 11:	Brezilya'da toplam reel katma değer bir payı olarak ana faaliyet sektörleri, seçilmiş yıllar.....	254
Tablo 12:	Dayanışma ekonomisi girişimlerinin, kooperatifler ve özel şirketler ile karşılaştırılması.....	258
Tablo 13:	Brezilya'da işçilerin işletmeyi devralma gerekçeleri (Birden fazla yanıt verilebilmiştir).....	264
Tablo 14:	Brezilya işgal fabrikalarında işçi profili (21 işletmeden 1856 işçiyi kapsamaktadır).....	267
Tablo 15:	Latin Amerika dışındaki işgal fabrikası deneyimleri ve bazı bilgiler.....	279
Grafik 1:	Tüm insan etkinliklerinin üretkenlik tanımına göre tasnifi.....	19
Grafik 2:	Doğrudan yabancı sermaye akımları (milyon ABD doları).....	193
Grafik 3:	Dünyada işgal fabrikalarının görüldüğü ülkeler ve işgal fabrikası sayısı.....	208
Grafik 4:	İşgal fabrikaları ile işsizlik ve bazı ekonomik veriler arası ilişki.....	215
Grafik 5:	İşgal fabrikaların devralınması sürecinde (farklı yıl aralıklarına göre) ortalama çatışma/işgal süresi (gün).....	219

Grafik 6: Dayanışma ekonomisi girişimlerinin kurulduğu yıllara göre dağılımı (%).....	259
Grafik 7: Brezilya’da 2013 verilerine göre işçiler tarafından ele geçirilmiş işletmelerin coğrafi dağılımı.....	264
Grafik 8: Brezilya işgal fabrikalarının sektörel dağılımı	272
Grafik 9: Uruguay’da seçilmiş yıllara göre sendikalaşma oranı	275
Grafik 10: Uruguay’da işgal fabrikalarının şehirlere göre dağılımı	276
Grafik 11: Türkiye’de 2013 yılındaki işçi eylemlerin türlerine göre dağılımı (%).....	300

GİRİŞ

İşgal eylemi, bir mülkün, sahibinin izni ve rızası olmadan ele geçirilmesidir. Fabrika işgali ise bir fabrikanın/işletmenin/işyerinin, işverenin izni ve rızası olmadan çalışanları tarafından ele geçirilmesidir. Bu bağlamda, işgal eylemi mevcut mülkiyet ilişkilerine/hukukuna bir müdahale iken, fabrika işgal eylemi, hem mülkiyet hem de çalışma ilişkilerine/hukukuna bir müdahaledir.

Mülkiyet ilişkileri, herhangi bir toplumda geçerli mülkiyet anlayışı/hukuku üzerine yükselen ilişkilere sahiptir. Herhangi bir toplumdaki mülkiyet anlayışını/hukukunu belirleyen ise, kişisel tüketim/kullanım araçları üzerindeki mülkiyetin niteliği değil, üretim araçları üzerindeki mülkiyetin niteliğidir.

Kapitalizmde çalışma ilişkileri, işçiler ile kapitalistler arasındaki sözleşme ilişkisine dayanmaktadır. Sözleşme ilişkisi, taraflar arasındaki yapısal eşitsizlikleri görmezden gelir, ücretin harcanan emek-gücünün/emek-zamanının karşılığı olduğu yanılsamasını yaratır ve artı emeğin/artı zamanın üzerini örter. Kapitalizmde çalışma, fiziksel, zihinsel ve duygusal, her türden insan etkinliğinin sermaye birikiminin hizmetine koşulmasını içerir. Çalışma sınıflı ya da sınıfsız, her toplumda geçerli bir etkinlik iken, kapitalizmde çalışma insanın kendisine, üretim sürecine, ürününe, diğer insanlara ve doğaya yabancılaşmasıyla karakterize olur.

İşçi sınıfının çok çeşitli mücadele araçları içerisinde mevcut mülkiyet/çalışma ilişkilerine temelden karşı çıkış yalnızca işgal eyleminde görülür. Fabrika işgal eylemi, bir talebi duyurmak amacıyla başvurulmuş bir eylem biçimi olabildiği gibi, fabrikayı ele geçirmeye yönelik bir hareket de olabilir. İlkinde protesto mahiyetinde bir eylemden söz edilebilirken, ikincisinde işçi denetimi ve/veya işçi özyönetimi çerçevesinde bir girişim söz konusudur.

Modern kapitalizmin tarihi boyunca, fabrika işgal eylemi, birçok ülkede birçok kez girişilmiş bir eylem biçimidir. Hatta bazı dönemlerde ve ülkelerde fabrika işgallerinin bir harekete dönüşmüş olduğu da görülmektedir. Örneğin, Birinci Paylaşım Savaşı sonrasında İtalya'da tarihin ilk büyük fabrika işgal hareketi görülmüştür. Benzer şekilde 1936 Fransa'sı, bir büyük fabrika işgal hareketine sahne olmuştur. Yine 1968 yılında Fransa'da ve yetmişli yıllarda Britanya'da, büyük bir

fabrika işgal dalgası patlak vermiştir. Nedenleri, gelişimleri ve sonuçları farklı da olsa bunlar, tabandan gelişen ve sistemin sınırlarını zorlayan hareketlerdir. Yine bu hareketler, dönemin sosyalist/komünist partileri ve sendikalarına rağmen gerçekleşmiş ve bu yapılar bu hareketleri kontrol altında almak için uğraşmışlardır.

20. yüzyıldaki fabrika işgal hareketleri, genellikle birden parlayan ve kısa bir süre içerisinde sönmüş hareketler olmuşlardır. Genellikle bir ya da birkaç ay sürmüştür. Arkalarında, işçi denetimi veya işçi özyönetimi çerçevesinde değerlendirilebilecek önemli örnekler bırakmamışlardır. Yine bu hareketler, ortaya çıktıkları ülkenin ulusal sınırları içerisinde kalmış, uluslararası bir nitelik kazanmamışlardır. Çalışma ve yaşam koşullarına ilişkin taleplerden doğan bu hareketler, taleplerin tamamının veya bir kısmının işverenler ve/veya hükümet tarafından karşılanması sonucu sona ermişlerdir. Daha geniş bir açıdan, işçi denetimi mücadelesi açısından bakıldığında ise, 1917'de Rusya'da ve 1936'da İspanya'da kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerinin ötesine geçildiği görülmektedir. Bu örneklerde ise, ya İspanya olduğu gibi karşı-devrimci güçler işçi denetimi mücadelesini boğmuş ya da Rusya'da olduğu gibi mülkiyet/çalışma ilişkileri değişse de bu kapitalist ilişkilerde gerçek bir değişimi temsil etmekten uzak olmuştur. Bütün bu süreçte, sendikalar ile sosyalist/komünist partiler gibi egemen yapılar arasında, konsey ve komite gibi taban örgütlenmelerinin bağımsız, etkili bir güç konumuna gelmeleri ise mümkün olamamıştır.

Fabrika işgal hareketi ve işçi denetimi mücadelesi, günümüzde, başta Arjantin olmak üzere Latin Amerika ülkelerinden tekrar yükselmektedir. Bu mücadele, bir yönüyle 20. yüzyıl boyunca süren işçi denetimi mücadelesinin bir devamıdır. Nihayetinde bir taban hareketidir ve işçi sınıfının öz örgütlenmesine dayanmaktadır. Ancak günümüzdeki işçi denetimi hareketi bundan daha fazlasıdır.

Günümüzün fabrika işgal hareketi, 2001 ekonomik kriziyle alt üst olan Arjantin'de şekillenmiştir. Kriz, birçok fabrikanın kapanmasına neden olmuş, bazı fabrikalardaki işçiler işsizlikle karşı karşıya kalmaları üzerine çalıştıkları fabrikaları işgal etmeye ve tekrar işler hale getirmeye yönelmişlerdir. Arjantin'de yüzlerce fabrika işçileri tarafından işgal edilmiş ve tekrar üretime geçirilmiştir. Aslında tarihte bunun örnekleri vardır ve bu anlamda bir ilk değildir. Zaten 2001'de Arjantin'de şekillenen işgal fabrikaları hareketini özel yapan da ilk kez yaşanıyor olması değildir.

Arjantin'den yükselen ve makro ölçekte veya işletme ölçeğinde yaşanan bir kriz nedeniyle kapanan fabrikalarını işgal ederek tekrar çalışır hale getiren işçiler, kısa bir süre sonra kendi aralarında dayanışmacı ilişkiler geliştirmişlerdir. Böylece işgal fabrikalarından oluşan çatı örgütleri kurulmaya başlanmıştır. Bu gelişme, işgal fabrikalarının harekete dönüşmesi anlamına gelmektedir. Buna paralel olarak, işgal fabrikaları, kısa bir süre sonra yalnızca Arjantin'de görülen bir olgu olmaktan çıkarak, başta Brezilya, Venezuela ve Uruguay gibi Latin Amerika ülkeleri olmak üzere, dünyanın başka ülkelerinde de görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla, günümüzdeki fabrika işgal hareketinin ya da daha geniş anlamda işçi denetimi hareketinin geçmiş yüzyıldaki fabrika işgal hareketlerinden farklı nitelikte olduğu görülmektedir.

Günümüzdeki işgal fabrikaları hareketi, kısa sürede sönmelenmemiş, yirmi yıldır işlemeye devam eden deneyimlerden oluşmaktadır. Bu anlamda, bugünkü hareket geçen yüzyılda yaşananlar gibi anlık bir patlama değildir. Yine günümüzdeki hareket, geçen yüzyılda yaşanan fabrika işgallerinden farklı olarak, tek bir ülkeyle sınırlı da değildir. Arjantin'de doğmuş olmakla birlikte, başta Latin Amerika olmak üzere dünyanın başka ülkelerinde de işgal fabrikası deneyimleri görülmektedir. Bu deneyimlerin, ortak bir slogan ("işgal et, diren, üret") ve ortak bir bakış açısı temelinde koordine hareket ettikleri görülmektedir.

Bu çalışmada söz konusu olgu 'işçi özyönetimi' olarak adlandırılmamıştır. Bunun nedeni, işçi özyönetimi kavramının vurguyu tekil deneyimlere yapmasıdır. Vurgunun tekil deneyimlere yapılması, çubuğu işgal fabrikalarının piyasa koşullarında ayakta kalıp kalamayacağı sorusuna bükülmektedir. Bu soru önemsiz değildir ve bu çalışmada ülke deneyimleri başlığı altında ele alınmıştır. Ancak, bu çalışmada tekil deneyimlerden ziyade, bu deneyimlerin oluşturduğu harekete dikkat çekilmektedir. İşgal fabrikaları hareketi, tarihsel süreç içerisinde fırsat bulduğunda yüzeye çıkan işçi denetimi/özyönetimi mücadelesinin sürekliliği çerçevesinde ele alınabilir. Farklı koşullarda ve biçimlerde olmakla birlikte, bir anlamda konsey/komite hareketinin canlandırılmasıdır. Yine işgal fabrikaları hareketi, sendika gibi örgütlenmelerin olmadığı/etkisiz olduğu koşullarda, işçi sınıfının örgütsüzlüğe bir yanıtı olarak da değerlendirilebilir. Bu yanıt, özellikle neoliberal küreselleşme çağında yaşanan makro veya mikro ölçekteki krizlerden ve bu krizlerin beraberinde

getirdiği çaresizlik duygusundan, fabrika ölçeğinde özyönetim, fabrikalar arasında ise bir işçi hareketi doğurmuştur.

Türkiye’de işgal fabrikaları ve hareketi, gazete/dergi/blog yazıları dışında bilimsel bir çalışmaya konu olmamıştır. Söz konusu yazıların büyük kısmında ise olgunun hareket yönüyle ilgilenilmediği, Arjantin dışındaki deneyimlerden ise (birkaç istisna/cümle dışında) söz edilmediği görölmektedir. Bu sebepten, bu fabrikaları Türkiye’ye tanıtan Metin Yeğin’in çalışmaları (hala) en temel kaynaklar niteliğindedir (Yeğin’in çalışmalarına ilgili bölümlerde referans verilmektedir). Dahası, yalnızca Türkiye’de değil, başka ölkelerde yapılmış çalışmaların büyük çoğunluğunda dahi, Arjantin’in popölaritesi diğer deneyimleri (örneğin Brezilya, Uruguay, Balkanlar) gölgede bırakmaktadır.

Bu çalışmada, konuyla ilgili literatür taranmış, Arjantin, Brezilya ve Uruguay deneyimleri üzerine içeriden/kendi dilinden hazırlanmış raporlar da değerlendirilmiştir. Böylece niteliksel bilgilerin yanında güncel niceliksel verilere de ulaşılmıştır. Özellikle (akademisyenlerden, araştırmacılardan ve işçilerden oluşan) Arjantin merkezli Programa Facultad Abierta (PFA) ile Brezilya merkezli Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores (GPERT) tarafından yapılan çalışmalar büyük önem taşımaktadır. İşgal fabrikası deneyimleri üzerine çekilmiş belgeseller de bir o kadar önemlidir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerini mercek altına almakta, genel olarak işgal eylemi ve özel olarak da fabrika işgal eylemini mevcut mülkiyet/çalışma ilişkilerine bir müdahale olarak değerlendirmektedir. İkinci bölüm, 20. yüzyılda görölen işçi denetimi ve fabrika işgal hareketlerini ele almakta, söz konusu hareketleri (Birinci Paylaşım Savaşı sonrası, otuzlu yıllar ve 68 dönemi olmak üzere) üç alt başlık altında incelemektedir. Üçüncü bölüm ise, 21. yüzyıl işgal fabrikalarını ve işgal fabrikaları hareketini konu etmektedir. Öncelikle işgal fabrikalarının ve hareketinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan koşullara odaklanılmakta, bu çerçevede neoliberal küreselleşmenin işçi sınıfı üzerindeki etkilerine değinilmektedir. Aynı zamanda, 20. yüzyıldan 21. yüzyıla toplumsal hareketlerde yaşanan paradigma değişimi de değerlendirilmektedir. Bölüm, başta Latin Amerika’daki deneyimler olmak üzere ölkelerdeki deneyimleri ile tamamlanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FABRİKA İŞGAL EYLEMİ

İşgal eylemi, bir mülkün, sahibinin izni olmadan zapt edilmesidir. Fabrika işgali ise bir fabrikanın/işletmenin/işyerinin¹, işverenin izni olmaksızın, çalışanları tarafından -geçici ya da kalıcı- ele geçirildiği bir eylem biçimidir. İşgal eylemi, mülkiyet ilişkilerine bir müdahaleyle; fabrika işgal eyleminin hem mülkiyet hem de çalışma ilişkilerine bir müdahale olduğu belirtilebilir.

Fabrika işgal eyleminin mevcut mülkiyet ve çalışma ilişkilerine bir müdahale olması, öncelikle kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkilerinin mercek altına alınması gerektirir. Kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerinin çözümlenmesi, yalnızca fabrika işgal eyleminin değil, işçi denetimi ve işçi özyönetimi de dahil olmak üzere, bir bütün halinde işçi sınıfının neye karşı mücadelede ettiğinin genel hatlarıyla ortaya konulmasını sağlayacaktır.

Bu bölüm, sırasıyla, kapitalizmde mülkiyet ve çalışma ilişkilerinin ve ardından işgal eyleminin ele alındığı üç ana başlık üzerinden oluşturulmuştur. Bölümde, öncelikle mülkiyet ve özel mülkiyete değinilecek; kapitalist mülkiyet ilişkileri, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde çözümlenecektir. Devamında, kapitalist çalışma ilişkilerine bakılacak, temel insani etkinlik olan üretim etkinliği ile kapitalizmde üretim etkinliği arasındaki fark ortaya konulacaktır. Son olarak, bir eylem ve bir hareket olarak fabrika işgali ele alınacaktır.

---

¹ Bundan sonra işçi-işveren arası ücretli iş ilişkisinin olduğu yer anlamında 'fabrika' denilecektir.

1.1. KAPİTALİZMDE MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

Mülkiyet kavramı, Türkçe'ye Arapça'dan geçmiş ve 'm-l-k' kökünden türetilmiş olup, 'güç', 'egemenlik', 'iktidar' gibi anlamlara sahiptir. Arapça'da, 'm-l-k' kökünden mülk, malik, melik, meleke, emlak, temlik, temellük gibi birçok kavram daha türetilmektedir. Bu sözcükler, 'güç', 'kuvvet', 'iktidar', 'hâkimiyet', 'hâkimiyetin konusu' ve 'hâkimiyet ile ilgili işler' gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Mülkiyet kavramı ile 'hâkimiyet' kavramı arasındaki bağ Grek ve Latin dillerinde de mevcuttur. Grekçede *kyriotés* ve Latince'de *dominium* yine 'efendi', 'sahip', 'hâkim', 'iktidar' gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Ayrıca *dominium* kelimesi ile ilgili olan *dominari* fiilinin de 'hâkim olmak', 'yönetmek', 'hükümdarlık etmek' anlamlarını taşıdığı göze çarpmaktadır. Latince'de, *dominium* sözcüğünden başka, mülkiyeti ifade etmek üzere bir de *proprietas* sözcüğü kullanılmıştır ki bu, günümüzde İngilizce'de ve Fransızca'da mülkiyetin karşılığı olarak kullanılan *property* ve *propriété* sözcüklerinin kökenidir (Güriz, 1969: 11-12).² Dolayısıyla, daha kavramın kökeninde, özel mülkiyetin bir iktidar ilişkisi içerdiği, toplumsal bir bölünmeye ve bu bölünme sonucu ortaya çıkan hiyerarşik ilişkilere işaret ettiği görülmektedir.

Mülkiyet kavramı, 'özel mülkiyet', 'devlet/kamu mülkiyeti' ve 'toplumsal mülkiyet' gibi farklı mülkiyet biçimlerini/ilişkilerini/hukukunu içeriyor olsa da, günümüzde -kapitalist üretim/toplum tarzı ve liberal/neoliberal ideolojinin hegemonyasına bağlı olarak- genellikle özel mülkiyeti işaret edecek şekilde kullanılmaktadır. Yine mülkiyet, aynı nedenlere bağlı olarak, genellikle ya 'devlet/kamu mülkiyeti' ya da 'özel mülkiyet' olarak tanımlanmakta ve 'toplumsal mülkiyet' ve/veya 'mülkiyetsizlik' (Marx, 2013: 40) gibi seçenekler devre dışı bırakılmaktadır. Toplumsal mülkiyet ve mülkiyetsizlik gibi kavramlar, en basit haliyle, tüm geçim ve üretim araçlarının ve toplumsal ilişkilerin kolektif doğasına dikkat çekmektedir.

"Ancak özel mülkiyet, Marx'ın ifadesiyle, bizi öyle aptallaştırdı ki gözlerimiz ortak varoluşu görmez oldu! Öyle görünüyor ki ekonomistler ve politikacılar, sanki ortak varoluş

² Ayrıca, Latince'de *familia*, aile babasının iktidarına tabi kılınmış toprak, köle, kadın ve çocuklar toplamı anlamına gelmekteydi ve kavram, erkeğin iktidarını ve kendisine tabi olan kişilerin/şeylerin onun mülkü olduğunu işaret etmekteydi (Savran, 2016: 96).

sanki hiç olmamış gibi, dünyayı özel ve kamusal arasında bölünmüş olarak, ya kapitalistlerin mülkiyetinde ya da devlet kontrolünde görüyorlar” (Hardt ve Negri, 2011: 278).

Öncelikle belirtmelidir ki özel mülkiyet tarihsel bir olgudur. “Özel mülkiyetin insan doğasına içkin olmadığını yahut medeni toplumlar için zorunluluk taşımadığını, aksine tarihsel bir fenomen olduğunu unutmamak gerekir: Kapitalist modernlikle meydana gelmiştir ve bir gün yok olup gidecektir” (Hardt ve Negri, 2019: 144). Marx da buna dikkat çeker ve özel mülkiyetin geçmişten geleceğe sonsuz bir mevcudiyet olmadığını, günümüzün mülkiyet ilişkilerinden söz etmenin ise kapitalist üretim/toplum ilişkilerinden söz etmek anlamına geleceğini vurgular:

“Her tarihsel dönemde, mülkiyet, değişik biçimlerde ve birbirlerinden tümüyle ayrımlı toplumsal ilişkiler çerçevesinde gelişmiştir. Buna göre, burjuva mülkiyetini tanımlamak demek, burjuva üretiminin bütün toplumsal ilişkilerinin açıklanması demektir. Mülkiyeti, sanki bağımsız bir ilişki, ayrı bir kategori, soyut ve ölümsüz bir düşünce imiş gibi tanımlamak, metafiziğin ya da hukukun kuruntusundan başkaca bir şey sayılamaz” (akt. Serozan, 2016: 80).

Yine belirtmelidir ki mülkiyet ve mülkiyet ilişkileri hukukun kategorileri ile açıklanamaz. “Mülkiyetin ne olduğu sorusuna, mülkiyet ilişkilerini, irade ilişkilerinin hukuki ifadesinde değil fakat gerçek biçiminde, yani üretim ilişkilerinde kavrayan bir eleştirel ekonomi politik çözümlemesiyle yanıt verilebilir” (Marx’tan akt. Karahanoğulları, 2018: 43). Dolayısıyla, mülkiyet bir ilişki biçimidir; daha somut olarak, ‘özne ile nesne’ ve ‘özne ile özne’ arasında kurulan ilişkinin bir sonucudur ve bu sonucu -yani mülkiyeti- ortaya çıkaran üretim etkinliğidir. Üretim etkinliği, diğer insanlarla ya da onlar için yapılmadığında dahi toplumsal bir etkinlik olup (Ollman, 2012: 188) üretim ilişkilerini işaret eder. Üretim ilişkileri, maddi üretim sürecinde insanların birbirleriyle kurdukları, kendi iradelerinden bağımsız, zorunlu ilişkiler bütünüdür (Marx, 1979: 25). O halde, mülkiyet ilişkilerinin çözümlenmesi, üretim ilişkilerinin çözümlenmesini gerektirir. Mülkiyet ilişkileri, üretim ilişkilerinin hukuksal ifadesinden başka bir şey değildir (Lenin, 2013: 32; Saad-Filho, 2007: 302-303).

“Mülkiyetin ne olduğu sorusuna, mülkiyet ilişkilerini, irade ilişkilerinin hukuki ifadesinde değil fakat gerçek biçiminde, yani üretim ilişkilerinde kavrayan bir eleştirel ekonomi politik çözümlemesiyle yanıt verilebilir” (Marx’tan akt. Karahanoğulları, 2018:43).

Genel manada mülkiyet, insanın doğayla kurduğu ilişkinin bir sonucudur ve bu ilişki, insanların geçim araçlarına ve/veya üretim araçlarına sahip olmasıyla

sonuçlanır. Geçim ve üretim araçlarına sahip olabilen insan, böylece yaşamını sürdürebilir ve türün devamlılığını sağlayabilir. Geçim araçları, insanların doğrudan gereksinimlerini karşılamaya yönelik iken, üretim araçları (emeğin üzerinde uygulandığı ve böylece dönüşüme uğratılan) çalışma nesnelere ile (çalışmanın onlar aracılığıyla gerçekleştirildiği) çalışma araçlarını içeren ve (dolaylı/doğrudan) üretimde kullanılan araçlardır (Gouverneur: 2007: 27-28). Geçim araçlarından farklı olarak, üretim araçlarının özel mülkiyeti yalnızca sınıflı toplumların bir özelliğidir. O halde, mülkiyete ve mülkiyet ilişkilerine yönelik bir analiz, hem birinci boyutu (yani insan ile doğa arasındaki ilişki olarak mülkiyeti) hem de ikinci boyutu (geçim araçlarının mülk edinilmesiyle üretim araçlarının özel mülk edinilmesi arasındaki farkı) gözetmelidir.

1.1.1. Mülkiyet ve Özel Mülkiyet

Türsel bir varlık olarak insan, doğayı/doğadaki nesnelere/varlıkları algılar, bunlara yönelir ve bu nesnelere sahiplenir. Sahiplenme, kişinin bir şeyi kendine mal etmesidir ve o şeyi yapıcı bir tarzda kullanma, kendinden bir şeyler katarak inşa etmeyi ima eder (Ollman, 2012: 150-151). Bu haliyle mülkiyet, insanın varlığından ve yaşamından ayrılamaz bir gerçekliktir. Ya da tersinden ifade edilirse, insanın varlığı ve yaşamı, doğayla ilişki kurmasına ve doğayı/doğadaki nesnelere kendine mal etmesi, sahiplenmesi ve biçimlendirmesine bağlıdır (ki 'doğadaki nesnelere' terimiyle ifade edilen, insanın temas ettiği -en geniş anlamıyla- doğadaki tüm varlıklardır). İnsanın, doğayı/doğadaki nesnelere kendine mal etmesi, sahiplenmesi ve biçimlendirmesi faaliyetinden söz edildiğinde, mülkiyet olgusundan ve üretim etkinliğinden bahsediliyor demektir. Öyleyse mülkiyet, her şeyden önce insan ile doğa arasında kurulan bir ilişki biçimidir. Bu ilişki insan yaşamının sürdürebilmesinin ve türün devamlılığının sağlanmasının olmazsa olmaz koşuludur. Bu, aynı zamanda, insan(lık) için mülkiyetsiz bir yaşamın söz konusu olamayacağı anlamına gelir (Kulak, 2019: 271). Bitki liflerinden giysi yapan, avlanan, meyve toplayan, toprağı eken-biçen, yeraltından maden çıkaran ve işleyen, yol açan, liman ve havaalanı inşa eden, fabrikalar kurarak hammaddeleri mamule dönüştüren, robot imal eden, yapay zekâyı geliştiren insan(lık) için mülkiyetsizlik diye bir durum söz konusu olamaz. Bu bakımdan, insanın doğayla kurduğu ve doğayı/doğadaki nesnelere mülk edindiğı bu ilişkinin üretim etkinliğini işaret ettiği açıktır. Marx ve Engels'in

(1977: 39) de vurguladığı üzere, başlangıçta doğada hazır bulunan nesnelere tüketim amacıyla el koymasında olduğu gibi, insanın etkinliği salt ‘bulmak’ ve ‘keşfetmek’ olduğunda bile, bu, öznenin doğayı ve beraberinde kendini dönüştürdüğü bir süreçtir ve elbette bir üretim etkinliğidir. O halde, üretim etkinliğinin ‘faaliyeti’, mülkiyetin ise üretim etkinliğinin ‘sonucunu’ ifade ettiği belirtilebilir. Üretim etkinliğinin sonucu, üretilmiş kullanım değerleridir; ya da tersinden, kullanım değerleri üretmek, üretim etkinliğinin amacıdır (Ollman, 2012: 187). Demek ki mülkiyetin olmadığı bir toplumdaki söz etmek, üretimin olmadığı bir toplumdaki söz etmek demektir.

Bu bağlamda mülkiyet, insanın yeryüzündeki mevcudiyeti, doğa ile ilişkisi ve yaşamının/türünün devamlılığını sağlamasıyla bağlantılı olarak, her dönemde ve her toplumda mevcut bir olgudur/ilişkidir. Yine mülkiyet, insanın üretim etkinliğinin bir sonucudur ve üretim etkinliği -diğer insanlarla ve onlar için yapılmadığında bile- toplumsaldır (Ollman, 2012: 188).

“Oysa çalışma sosyolojisi şu basit fikri bize hatırlatmıştır: daima başkalarıyla *birlikte* çalışırız. (...) Ama biz, başkaları *için* de çalışırız” (Dardot ve Laval, 2018: 439, italikler yazara ait).

“Her toplumda, bütün üretim doğanın mülkleştirilmesidir ve mülkleştirme, emek aracılığıyla doğa ile değişime girmek demektir. Emek zorunludur, ama sorun, emeğin zorunluluğu değildir, aksine, bu zorunluluğun toplumsal örgütlenme biçimidir” (Bonefeld, 2014: 181).

Mülkiyet, insanın doğa ile ilişkisinin ve toplumsal bir etkinlik olan üretim faaliyetinin bir sonucudur fakat üretim araçları üzerinde özel mülkiyet, mülkiyetin sadece bir biçimi olup, tarihsel/toplumsal bir olgudur. Üretim araçlarının özel mülk edinilmesi, tarihin bir noktasında, o ana kadar topluluğun ortak mülkiyetinde olan toprağa, toprağın işlenmesinde kullanılan araçlara ve topraktan elde edilen mahsule, topluluğun bir kısım üyesince el konulması ve bu el koymanın -şiddet ve/veya rıza yoluyla- savunulması ile gündeme gelmiş bir gelişmedir.

“Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip ‘bu bana aittir’ diyebilen ve ona inancak denli saf başkalarını bulan ilk insan, uygar toplumun kurucusu oldu. Kazıkları sökerek ya da hendeği doldurarak başkalarına, ‘Bu düzenbazı dinlemeye son verin, meyvelerin herkese ait olduğunu ve toprağın hiç kimseye ait olmadığını unutursanız bittiniz demektir’ diye bağırarak biri, insan soyunu hangi suçlardan, savaşlardan, cinayetlerden, sefilliklerden ve dehşetlerden kurtarırdı” (Rousseau, 2013: 133).

Üretim araçlarının toplumsal mülkiyetinden özel mülkiyete geçiş, Engels ve aynı hattan ilerleyen antropologlar tarafından, tarihteki bir dizi dönüşümle açıklanır. Buna göre, yaklaşık on bin yıl öncesine kadar farklı toplumlar belirli ortak özellikleri paylaşıyorlardı ki bunların başında avcı-toplayıcı olmaları, toplumda sınıfsal/hiyerarşik bölünmelerin bulunmaması, cinsiyetler arasında -erkek egemenliğini içermeyen- bir iş bölümü ve özel mülkiyete değil ortak mülkiyete dayalı bir yaşam sürmeleri gelmektedir. Harman (2009: 17-34), insanlığın tarıma geçmesinden binlerce yıl sonrası, günümüzden altı bin yıl öncesine kadar bile, ne sınıf/tabakalaşma ne devlet ne de özel mülkiyete dair herhangi bir işaretin olduğunu belirtir. Dönüm noktası odur ki tarihin bir anında insanlık, yeni üretim araçları ve yeni teknikler sayesinde gelişen tarımsal üretim ile yaşamlarına yetecek kadarından fazlasını ('artık') elde etmeye başladığında, bu, etkileri günümüze kadar ulaşan bir dizi dönüşümle birlikte, bir milat olmuştu. Cinsiyetler arasındaki iş bölümünün "kadın cinsinin büyük tarihsel yenilgisi" (Engels, 2002: 68) ile sonuçlanacak şekilde dönüşümü, iş birliği gerektiren işlerde işe nezaret edenlerle işi yapanlar arasındaki bölünme, yiyeceklerin stoklanması ve ambarları kontrol eden bir grubun ortaya çıkışı ve birtakım insanların tarımsal etkinlikten ayrılıp zanaatlara ya da yerel ürünleri başkalarıyla değiştirme işine yoğunlaşmaları söz konusu dönüşümlerin en önemlileriydi (Harman, 2009: 17-34). Bu dönüşümler, ataerkinin, sınıfların, devletin ve özel mülkiyetin ortaya çıkışına giden yolun taşlarını döşeyeceklerdi. Bu çerçevede, üretim araçlarının özel mülkiyeti, modern insanın yüz bin yılı aşan tarihi dikkate alındığında, son dönemini kapsayan çok küçük bir zaman diliminin konusudur denilebilir.

Marx, toplumsal mülkiyetten özel mülkiyete geçişin ve bir üretim tarzından diğerine doğru gelişimin, iş bölümü ve yabancılaşmanın ilerlemesiyle koşut olduğunu belirtir. Bu bağlamda, Marx için, özel mülkiyet ile iş bölümü özdeş deyimlerdir ve ikisi de yabancılaşmayı işaret eder: "İş bölümü ve özel mülkiyet özdeş deyimlerdir; birincisinde faaliyete göre anlatılan, ikincisinde bu faaliyetin ürününe göre dile getirilmektedir" (Marx ve Engels, 2008: 58). Yabancılaşmanın bir yüzünde iş bölümü varken, diğer yüzünde özel mülkiyet bulunmaktadır. İş bölümü, ilkin cinsiyetler arasında, 'kafa emeği' ile 'kol emeği' arasında, 'kent' ile 'kırsal' arasında bölünme ve toplumun bir kesiminin diğer kesimin üretiminden 'karşılıksız' ürün/yarar elde etmesini ifade ettiğinde, bu, sömürü/tahakküm ilişkilerini işaret eder.

Özel mülkiyet ise dolaysız üreticilerin emeğinin ürününün bir kısmının temellük edilmesini sağlayan üretim araçlarının kontrolüne sahip olma halinin hukuki ifadesidir. İşte yabancılaşma, bir yüzünde iş bölümü, diğer yüzünde özel mülkiyet olmak kaydıyla, toplumun bu şekilde -sınıflara- bölünmesinin, sadece iktisadi eşitsizliklere/adaletsizliklere yol açmanın da ötesinde, bütün toplumsal ilişkileri etkileyen bir gelişme olduğunun en özlü ifadesidir.

Marx, yabancılaşmanın dört yönünden söz eder: Üreticinin yarattığı üründen yabancılaşması, üretim sürecinden yabancılaşması, insanın türsel özelliklerinden yabancılaşması ve diğer bireylerden yabancılaşması. Yabancılaşmanın bu dört yönünden ilk ikisi yalnızca üreticiye aitken, son ikisi bir toplumdaki herkes için geçerlidir (Marx, 2014: 80-89). Bu, yabancılaşmanın, sadece doğrudan üreticiyi değil, toplumun üreticileri sömüren kesimini de içermek üzere, tüm toplumsal ilişkileri kapsadığını gösterir. Bir üretim tarzından diğerine doğru ve en son kapitalizmde; iş bölümü ilerledikçe, işin parçalanmasıyla birey başına düşen kısmı o denli küçülür, kapitalist özel mülkiyet yerleşince üretim araçlarının sahibi sınıf üretim araçları üzerinde artık mutlak kontrol sahibi olur ve yabancılaşma da -her şeyin ve tüm ilişkilerin metalaşmasıyla- nihai formuna varır.

Marx'ın metinlerinde yabancılaşma kavramının -Almanca *Entfremdung* ve *Entäußerung* olmak üzere- iki farklı sözcük kullanımıyla yer aldığına dikkat çeken Kulak (2019: 272-275), yabancılaşmanın 'ayırışma/ayırıştırma' ve 'dışsallaşma/dışsallaştırma' şeklinde iki farklı boyutu olduğuna dikkat çeker. Ayırışma, özne, nesne ve diğer özneler arasındaki ilişkilerin karşılıklı olarak kopması ve her birinin bir diğeri karşısında ayrı ayrı varlıklar haline gelmesi anlamlarını taşır. Ayırışmanın sonucu olarak özneler birbirilerine karşı yabancı olarak konumlanırlarken, doğa ve çevre de öznelerden ayrı birer gerçeklik haline gelir. Ayırışmanın nedeni/sonucu olan dışsallaşma ise, nesnelerin insanlar karşısında yabancı ve dışsal varlıklara dönüşmelerini ifade eder. Dışsallaşmanın söz konusu olmadığı insan ilişkilerinde, nesnelerin her biri toplumdaki her bir özneye doğrudan veya dolaylı olarak bağlı olan veya öznelerle tamamlanan öğelerdir. Bu durumda özneler ile nesneler arasında herhangi bir mesafe söz konusu olmaz ve özne ürettiği nesnenin söz sahibi ve kullanıcısı durumundadır. Buna karşılık, sınıflı toplumlarda, nesne, nesneyi bir başkasından ayırıştırana karşı dışsallaşır çünkü nesne o kimse

tarafından üretilmemiştir ve ona yabancıdır. Diğer taraftan ayrıştırılana karşı da yabancılaşır çünkü nesne üreterden koparılarak ona yabancı bir hale getirilir.

Bu bağlamda, insanın doğa ile ilişkisinden ve yaşamının/türünün devamlılığını sağlayan üretim etkinliğinden kaynaklanan mülkiyetten, üretim araçlarının kontrolü anlamına gelen özel mülkiyete geçişin, iş bölümünün ve yabancılaşmanın ilerlemesi ve derinleşmesiyle iç içe geliştiği görülmüş olmaktadır. Özel mülkiyetin, iş bölümünün ve yabancılaşmanın iç içe değerlendirilmesiyle, sınıfsal olarak bölünmüş bir toplumda, ama özellikle de kapitalizmde, eşitsizliklerin/adaletsizliklerin iktisadi olmanın çok ötesinde, bir bütün halinde insanlığın maddi/manevi yoksullaşmasını/yoksunlaşmasını beraberinde getirdiğine dikkat çekilmiş olur. Böyle bir bakış açısından, zenginlik ve yoksulluk sadece iktisadi anlamlarıyla tanımlanmaz; zenginlikten söz edildiğinde bu, daha fazla üretim/tüketim nesnesine işaret etmekten ziyade, bireysel/toplumsal ölçekte özgürlüğe ve eşitliğe ve insanın/insanlığın potansiyellerini en üst düzeyde değerlendirebilmesine işaret eder. Marx'ın sözleriyle, özel mülkiyet insan(lığ)ı alıklaştırmıştır ve özel mülkiyetten kurtuluş insan(lığ)ın kurtuluşunun ilk adımıdır (Marx, 2013: 44-45; 2014: 115-116).

Pre-kapitalist toplumlarda en temel üretim aracı topraktı ve bu toplumlar toprak üzerinde özel mülkiyete dayalı toplumlardı. Üretim ilişkileri, toprak üzerinde özel mülkiyet tarafından belirlenmekteydi. Zaten tüm üretim tarzlarında belirleyici olan da üretim araçlarının mülkiyeti ve mülk edinilme tarzıdır. Geniş aile veya klan toplumunda, köleci üretim tarzında, serfliğe dayalı feodal üretim tarzında ve onun daha kapsamlı versiyonu 'haraca dayalı üretim tarzı'nda, kapitalizmde vb. belirleyici olan 'üretim araçlarına sahip olup olmama durumu' veya 'üretim araçları karşısındaki konumlanış'tır. Bu bakımdan, mülkiyet ilişkisi, yalnızca toplumsal sınıfların üretim sürecindeki konumlanışını ve hiyerarşiyi değil, aynı zamanda siyasi iktidarın yapısını ve devletin belirli bir dönemde aldığı 'özel biçimi' de belirlemektedir (Başkaya, 2019: 77). Bütün sınıflı toplumlar, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayansa da kapitalizmin ayırt edici özellikleri vardır. Bu özellikler, kapitalist mülkiyet ilişkileri ve kapitalist çalışma ilişkileri başlıkları altında ayrıntılı ele alınacaktır.

1.1.2. Kapitalist Mülkiyet İlişkileri

Marx ve Weber, kapitalist sistemin çözümlenmesi konusunda öne çıkan ve sosyal bilimlere referans oluşturan iki önemli isimdir. Marx ve Weber, kapitalist mülkiyet ilişkilerini farklı şekillerde ele almışlardır. Marx, mülkiyet ilişkilerini üretim ilişkileri bağlamında değerlendirir ve kapitalizmi ‘mülk sahipleri’ ile ‘mülksüzler’ arası ilişki üzerinden çözümler. Marx’a göre kapitalizm, üretim araçlarının özel mülkiyeti altında, ‘kapitalist sınıf’ (burjuvazi) ve ‘işçi sınıfı’ (proletarya) olmak üzere iki karşıt sınıfa bölünmüştür ve mülkiyet ilişkileri de bu çerçevede kavranabilir. Weber ise, toplumdaki güç-iktidar ilişkilerini merkeze alır ve kapitalist toplumu, mülkiyet temelinde ayrılmış iki karşıt sınıf üzerinden değil, toplumsal tabakalaşma modeli çerçevesinde, ‘statü’, ‘sınıf’ ve ‘parti’ gibi kavramlar ekseninde değerlendirir: “‘sınıflar’, ‘statü grupları’ ve ‘partiler’ bir topluluk içindeki güç paylaşımıyla ilgili olgulardır” (Weber, 1996: 269).

Weber’in ‘tabakalaşma/katmanlaşma’ tezi, ekonomik, siyasi ve sosyal olmak üzere üç boyutlu bir tezdır. Ekonomik boyut sınıf bağlamlıdır, siyasi boyut egemenlik ve iktidarla ilgilidir, toplumsal boyut ise statü, onur, saygınlık/prestij kavramları üzerinde yükselmektedir (Yurtsever, 2016: 166-167). Weber’de toplumsal tabakalaşma, yalnızca iktisadi kriterlere dayanmaz; bu bakımdan, sınıflar ve sınıflar arası mücadele, Marx’ta olduğu gibi tüm toplumsal yapıyı belirleyen temel bir etmen değil, yalnızca ‘ekonomik’ boyutun bir ögesi olarak değerlendirilir. Ortak bir aidiyet duygusuna sahip olmayı gerektirmeyen sınıf (Öngen, 2014: 110), birçok bireyin piyasa konumunun nesnel niteliklerinin ifadesidir ve sınıfın toplumsal eylem üzerindeki etkisi bu bireylerin kendileri veya başkaları hakkında yapabilecekleri değerlendirmelerinden bağımsız olarak işler. Weber ekonomik olguların insanların düşüncelerini doğrudan etkilediği fikrine karşı çıktığından, bu değerlendirmelerin sınıfsal çıkarlardan bağımsız olarak kavramsallaştırılması gerektiği sonucu çıkar (Giddens, 2009: 264).

Weber’de asıl önemli olan ‘statü grupları’dır ve bunlar gerçek insan grupları olarak görülür. Statü grupları, ortak yaşam biçimlerini paylaşan insan toplulukları olarak tanımlanabilir (Öngen, 2014: 110) ve sınıflardan farklı olarak, ortak konumlarının hemen her zaman bilincindedirler (Giddens, 2009: 264). Ortak yaşam biçimleri ise tüketim ilke ve ilişkilerini işaret eder. “Sınıflar, malların üretimi ve

edinilmesi ile olan ilişkilerine göre tabakalaşırken, statü grupları özel yaşam tarzlarının yansıttığı gibi malları tüketme ilkelerine göre tabakalaşır” (Weber’den akt. Callinicos, 2007: 248). Günümüz kapitalizminin açıklanmasında, yaşam tarzlarının ve tüketim ilişkilerinin artan önemi ve yine bu bağlamda devreye giren ‘ara sınıflar’ ya da ‘orta sınıf’ tartışması, Weber’in güncelliğinin başlıca nedenidir (Durmaz, 2014: 47-63; Yurtsever, 2016: 167).

Marx’ta sınıflar, üretim araçlarının mülkiyeti temelinde biçimlenen üretim ilişkilerince tanımlanır. Buna karşın, Weber’de sınıflar, sahip olunan avantajlar/ayrıcalıklar üzerinden ‘piyasa konumları’ olarak kategorileştirilirler. Giddens (2009: 261), Weber’in piyasa konumlarında, mülk sahipliği ile mülksüzlüğün sınıfsal ayrışmanın temeli olduğunu iddia eder. Ancak, Weber’de sınıfları/piyasa konumlarını asıl olarak mülk sahipliği-mülksüzlük değil, ‘piyasa şansı’/‘piyasa fırsatı’ belirler. Mülkiyet, en önemli etmen değil, olsa olsa piyasada şansı artıran ya da azaltan bir etmedir (Yurtsever, 2016: 163). Weber’e göre sınıf, bütünüyle ‘iktisadi’ bir kategoridir ve piyasada mülk sahipleri ile üreticiler arasındaki ilişkide ‘sömürü’ hesaba katılmamış, eşit olmayan ‘piyasa şansı’/‘piyasa fırsatı’ kavramı öne çıkarılmıştır. Bu bakımdan, mülk sahiplerinin mülklerinin kaynağı ile değil, edinilmiş mülkiyetin nasıl kullanıldığı ile ilgilenilmiştir; pasif tüketim için mi, yoksa aktif olarak kar elde etmek için mi kullanıldığı sorusu önemlidir (Wood, 2016a, 199).

Weber’in kuramında sınıf olgusunun iki belirleyici unsuru vardır. Sınıflar 1) birden fazla toplumsal konum içeren, başka bir deyişle çoğulcu görünümde olan ve 2) hem nesnel hem de öznel nitelikte olgulardır. Öte yandan sınıf olgusunun öncelikle piyasa konumları olarak değerlendirilmesi, sınıfsal bölünmenin iki türünün ayırt edilmesini gerektirir. Bunlar mülkiyete dayalı sınıflar ve toplumsal kapasite farklılaşmasına dayanan sınıflar olarak tanımlanabilirler. Birincisinde, gelir elde etmeye yarayan mülkiyet kaynaklarına sahip olma olgusuna dayanan bir toplumsal hiyerarşi; ikincisinde ise, pazarlanabilir bir hizmet sunmaya ya da böyle bir hizmet kapasitesini elinde bulundurmaya dayanan bir toplumsal hiyerarşi öngörülür. Böylece, mülksüzler de kendi içlerinde ‘pazarlanabilir becerilerinin’ tekelleşme derecesine ve türüne göre ayrılmaktadır (Öngen, 2014: 104). Weber’in sınıf şeması - pozitif avantajlı sınıflar, negatif avantajlı sınıflar ve orta sınıflar olmak üzere- üç

temel kategoriden oluşur (Giddens, 2009: 261-262). Bu şemada, sınıfsal ayrışmanın nedeni mülkiyetin yanı sıra mülkiyetle doğrudan ilişkili olmayan -bireyin nitelikleri/yetenekleri gibi- diğer faktörlere de dayandırılır. Böyle olunca da örneğin, tekeli nitelikleri olan vasıflı işçiler ile mülk sahibi girişimciler ve rantiyeciler aynı gruba -ilk kategoriye- paylaşabilir.

Croix (2013: 123-124), Weber ile Marx arasında yapılacak bir karşılaştırmada şu üç noktanın görülebileceğini belirtir: 1) Marx, tarihsel süreci sınıflar ve sınıfsal mücadele sonucu yaşanan dönüşüm olarak ele alırken, Weber herhangi bir şeyi açıklarken 'statü grupları'ndan hemen hemen hiç istifade etmez; 2) Marx'ta sınıfların sınırları çizilebilir ve tanımlı iken, Weber'de sınıf son derece müphem ve doğası gereği kesin bir şekilde tanımlanmaktan acizdir; 3) Marx'ta sınıflar ilişkisel olarak değerlendirilirken, Weber'de sınıf ya da statü grupları arasında zorunlu bir ilişki söz konusu değildir. Örneğin, köle ile köle sahibi arasındaki ilişki, keza serf ile lord arası ve kapitalist ile ücretli arasındaki ilişkinin önemi/açıklayıcılığı ile karşılaştırıldığında, Weber'in analizi, anın çekilmiş bir fotoğrafı gibidir ve - fotoğrafçının gözünden- salt verili olanın sınıflandırılması, tasvir edilmesi anlamında değer taşır. Oysa "şeylerin görünüş biçimleri ile özleri dolaysız olarak çakışaydı bilim tümüyle gereksizleşirdi" (Marx, 2018: 804).

Özetle, Weber'de sınıf, statü ve parti ile birlikte tabakalaşmanın yalnızca bir ögesi ve kapitalizmde sınıfın ve sınıf çatışmasının başat bir rolü yoktur. Weber'e göre sınıf, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olup olmama üzerinden analiz edilmediği gibi, sınıf çatışması da 'tarihin motoru' değildir. Weber'de sınıf, tasnif edilecek bir olgudur ve sınıfsal oluşumun/değişimin açıklanılmasına yeltenilmemiştir. Kapitalist toplumda sınıfı belirleyen ilişkilere, yani mülkiyet/üretim ilişkilerine ve bu ilişkilerin çözümlenmesine yer verilmemiştir. Üretim ilişkilerinin çözümlenmediği bir kapitalizm analizinin sorunlu olduğu belirtilmelidir. Böylesi bir analiz, ilişkiselliği (birinin olmadan diğerinin olamayacağı bir sınıfsal ilişkiyi), sömürüyü (bu ilişkide mülksüzlerden çekilen artı-değeri) ve sınıf çatışmasını (artı-değerin paylaşılmasından üretim araçlarının kontrolüne uzanan ve çeşitli şekillerde/düzeylelerde süregiden mücadeleyi) kavrayamayacaktır. Başka bir ifadeyle, üretim alanı ve birincil paylaşım devre dışı bırakılıp dolaşım alanı ve ikincil paylaşım öne çıkarılmış olmaktadır (Boratav, 2015: 285). Oysa "Modern ekonominin

gerçek bilimi, ancak, teorik incelemenin dolaşım sürecinden üretim sürecine geçtiği yerde başlar” (Marx, 2018: 338).

“Doğrudan doğruya kapitalist üretim ilişkisi söz konusu olduğunda, dolaysız üreticiler üretim araçları mülkiyetinden yoksunlaşmışlardır. Geçimlerini sürdürmek için sahip oldukları tek metayı (işgücünü) kapitaliste özgürce, emek piyasasında satarlar; yani işçileşmişlerdir. Temel bölüşüm kategorisi olan artı-değer (kar) ile işgücünün değeri (ücret), bu piyasa ilişkileri içinde oluşur; dolaysız üreticinin yarattığı artığa bu ilişkiler içinde el konulmuş olur. Bu çerçevede, kapitalizmin iki temel sınıfının tanımlanmasına da imkân verir: kapitalist ve işçi...” (Boratav, 2015: 283).

Kapitalizm, ‘mülk sahipleri’ ve ‘mülksüzler’ arası ilişkiye dayalı bir sistemdir ve mülk sahipleri ile mülksüzler iki temel/karşıt sınıfı oluştururlar. Biraz daha net ifade edilirse; kapitalizmde, bir yanda -üretim araçlarına sahip- bir ‘mülkiyet sahipleri sınıfı’, diğer yanda büyük oranda ‘mülksüz ancak hukuki olarak özgür işçiler’ yer alır (Heinrich, 2016: 102). Böylesi bir ayırım ‘varsıllar-yoksullar’ şeklinde yapılan bir ayrıma işaret etmez. Sınıflar, Marksist temelde çözümlendiğinde, gelir düzeyine göre veya insanların kendilerini hangi sınıftan gördüklerine göre değil, toplumsal üretim/yeniden üretim içindeki yerlerine göre tanımlanırlar. Toplumsal üretim içindeki yerin esas belirleyeni ise üretim araçları üzerindeki kontroldür ya da hukuki ifadesiyle üretim araçlarının mülkiyetidir (Savran, 2014: 26-27). Kapitalist mülkiyet ilişkileri, üretim araçlarının mülkiyetine/kontrolüne sahip -kapitalist- sınıf ile üretim araçlarından yoksun olmalarına bağlı olarak emek güçlerinden başka sunacak bir şeyleri olmayanların oluşturduğu sınıf -yani işçi sınıfı- arası ilişkiler olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla, ‘mülk sahibi’ ve ‘mülksüz’ terimleri, gelir düzeyi, statü ve sahip olunan tüketim nesneleriyle ilgili değil, üretim araçlarının kontrolüne/mülkiyetine sahip olup olmamakla ilgilidir.³

Kapitalist mülkiyet ilişkilerinin en temel özelliği, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyettir. Daha somut ifade edilirse, kapitalizmde üretim araçları kapitalistin tekelindedir. Üretim araçlarının kapitalistin tekelinde olması, üretim araçlarına sahip olmayanların, yani emek güçlerini sunmaktan başka bir seçeneği olmayan üreticilerin

---

³ Bu çalışmada, hem çalışmanın kapsamı hem de amacı dikkate alınarak Neo-Weberyan tezlere yer verilmemiş, Weber’in bu tezlere temel olduğu düşünülmüştür. Aynı şekilde, sınıfların sınırlarına/kapsamına (ve dolayısıyla orta/ara sınıflara) ilişkin bir tartışmaya girilmemiş, işçi sınıfı terimi (en geniş anlamda) üretim araçlarının mülkiyetinden/kontrolünden yoksun olanları işaret edecek şekilde kullanılmıştır. Bu konuda bkz. Mills, 1951; Poulantzas, 1975; Carchedi, 1977; Ehrenreich ve Ehrenreich, 1977; Wright, 2016; Wood, 2006. Bir özet içinse bkz. Aslan, 2012; Durmaz, 2014: 47-66.

(işçilerin) varlığını gerektirir (Fine ve Saad-Filho, 2008: 40). Üretim araçlarının özel mülkiyeti kapitalizm öncesi sınıflı toplumların da bir özelliğidir. Ancak kapitalizm, üreticilerin üretim araçlarına doğrudan erişememeleriyle önceki sınıflı toplumlardan farklılaşır. Kapitalizm, üreticilerin üretim araçlarından koparılmaları ve üretim araçlarının kapitalistin tekeline geçmesi ile karakterize olur. Üreticilerin üretim araçlarından koparılmaları ‘mülksüzleş(tir)me’ ve ‘proleterleş(tir)me’ olarak adlandırılır. Mülksüzleme/proleterleşme, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılmalarını ifade etmenin yanında, alternatif geçim olanaklarından da yoksun kalmalarını/bırakılmalarını ifade eder. Bir başka deyişle, doğrudan üretici için -ücret dışı geçim olanağından yoksun kalmanın/bırakılmanın bir sonucu olarak- ‘ücretli’ olmanın dışında bir seçenek söz konusu olamamaktadır (Durmaz, 2014: 77). Ücret/ücretli ilişkisi tarihsel bir olgudur; kapitalizm öncesinin toprağına bağılı üreticisi serf, kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasıyla feodal bağlarından özgürleşmiş, geçim araçlarından koparılarak mülksüzleştirilmiş ve bir kapitaliste bağımlı çalışmaya mecbur bırakılarak ücretliye dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, mülkiyet ilişkileri ile çalışma ilişkilerinin birbirlerinden bağımsız değerlendirilmesi söz konusu olamaz.

1.2. KAPİTALİZMDE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

‘Çalışma’ ve ‘ücretli çalışma’ gibi kavramların -hem Türkçe ve Arapça hem de Batı Avrupa dillerinde- ‘meşakkat, zahmet, eziyet, zorlu çaba, işkence, acı çekme, ceza, aşağılanma, doğum sancısı’ gibi anlamlara sahip kavramlarla/köklerle ilişkisi çeşitli kaynaklarda dile getirilmektedir (Arslan, 2018: 75-76; Budd, 2016: 14-20; Fuchs, 2015: 50-51; Kahraman, 2015: 17). Çalışma kavramı, çoğu kez, günümüzdeki anlamıyla, yani karşılığında bir gelir/kazanç getiren bir faaliyet anlamında, daha da somutlaştırılırsa, ücretli istihdam ile eşanlamlıymış gibi kullanılmaktadır. Oysa çalışma, çok daha geniş bir anlama sahiptir ve bir ücret karşılığı yerine getirilen bir iş olma anlamını kazanması insanlığın son yüzyıllarını kapsayan yeni bir olgudur. Dolayısıyla, ücretli çalışma, genel anlamdaki çalışma kavramının içinde yer alsa da aynı anlama gelmez.

1.2.1. Çalışma ve Kapitalist Çalışma

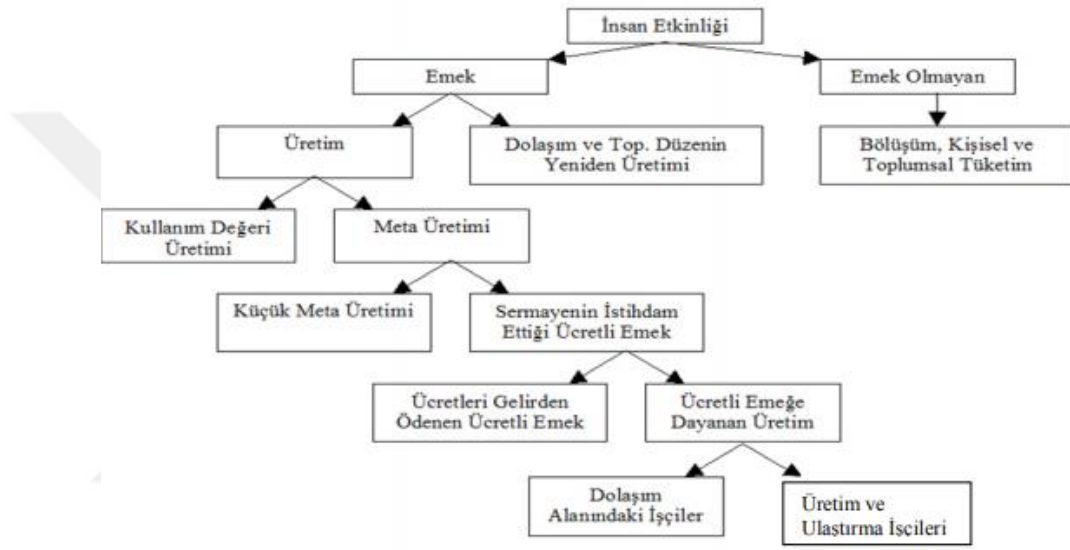
Üretimin insana özgü olmadığı ama bilinçli, evrensel ve özgür üretimin insana özgü olduğu ifade edilebilir (Silier, 2013: 111). Marx’a atıfla; “Bir örümcek dokumacınınkini andıran işlemler yürütür ya da arı da peteklerini yaparken çoğu mimarı utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran nitelik, mimarın binasını yükseltmeden önce onu kendi imgeleminde yükseltmesidir” (Marx, 2020: 182). Hayvanlar için gereksinimlerin karşılanması doğrudan bir eylemken, insan için dolayimli bir eylemdir. Marx, alet yapımının ve böylece yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasının ‘ilk tarihsel eylem’ olduğunu belirterek, bunun insan doğasının dönüşümü sürecinin ilk adımı olduğunu ifade eder (Silier, 2013: 106).

Çalışma ve çalışma ilişkileri kavramlarının daha doğru bir çerçeveye oturtulması için, öncelikle bu kavramların tarihsel bir olguyu işaret ettiklerine dikkat çekmek ve genel anlamda ‘çalışma’ ile ‘kapitalizmde çalışma’ arasındaki farkı ortaya koymak gerekir. Engels, ‘çalışma’ ile ‘kapitalizmde çalışma’ arasındaki farka dikkat çekmek için Marx’ın Kapital adlı eserinde yer alan bir dipnota dikkat çeker:

“İngilizce, emeğin iki farklı yönü için iki farklı kelimeye sahip olmanın avantajına sahiptir. Kullanım değerleri yaratan ve niteliksel olarak belirlenen emek, emek yerine çalışma olarak adlandırılmıştır; değer yaratan ve sadece niceliksel olarak ölçülen emek de ‘çalışma’ yerine ‘emek’ olarak adlandırılmıştır” (akt. Fuchs, 2015: 50).

Buna göre, ‘çalışma’, tüm toplumların ortak özelliği olarak genel bir kavramdır. Bu, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için mal ve hizmetleri oluşturacak şekilde doğayı ve toplumu dönüştürme amacıyla teknolojiyi kullandığı bir süreçtir. ‘Emek’ ise üretime ait araç ve sonuçların insanların denetiminde olmadığı, çalışmanın zorunlu olarak yabancılaştırılmış bir biçimdir. Bu, sınıflı toplumlarda - özellikle kapitalizmde- örgütlenmenin tarihsel biçimidir (Fuchs, 2015: 50). Bu konu, kapitalist çalışma ilişkileri başlığı altında ‘çalışma ideolojisi’ üzerinden ele alınacaktır.

Grafik 1: Tüm insan etkinliklerinin üretkenlik tanımına göre tasnifi

Kaynak: Karahanoğulları ve Tonak, 2009: 92.

Emek sürecinin basit öğeleri; çalışmanın kendisi, çalışmanın nesnesi ve çalışma araçlarıdır (Marx, 2020: 182). O halde çalışma, insanın, çalışma araçlarını kullanmak suretiyle çalışma nesnesi üzerinde gerçekleştirdiği etkinliktir. Çalışmanın bu şekilde tanımlanması, ‘emek’ kavramıyla ifade edilen kapitalizmde çalışmayı değil, genel anlamda çalışmayı ifade eder. Başka bir deyişle, çalışma, sınıfsız ya da sınıflı bütün toplumlarda söz konusudur. Üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan sistemlerde ise, toplumun bir bölümü bu araçlara doğrudan erişemez. Bu ise, üretim araçlarına erişemeyenler için çalışma zorunluluğu, daha doğrusu üretim araçlarının kontrolüne sahip olanların buyruğunda çalışma zorunluluğu anlamına gelir. Kapitalizmde çalışma, emeğin yabancılaşması, emek gücünün metalaşması ve daha geniş bir çerçeveden insana dair etkinliklerin/ilişkilerin sermaye birikiminin hizmetine koşulmasını ifade eder.

1.2.2. Kapitalist Çalışma İlişkileri

Çalışma ilişkileri, ana akım bakışla, genellikle, Sanayi Devrimi'ne dayanan ve -aralarında kapsam farklılığı bulunsa da- endüstri ilişkileri yerine kullanılan bir terimdir. Endüstri ilişkileri, işçi-işveren-devlet arasında bağımlı çalışmadan doğan üç taraflı bir ilişkiler bütünü ve çalışma yaşamına ilişkin kuralların konulmasında taraflar arası güç mücadelesini ve taraflar arasındaki etkileşimleri inceleyen bir disiplin olarak tanımlanır. Bu tanımdan, endüstri ilişkileri teriminin daha ziyade imalat sanayinde çalışan mavi yakalı ve sendikalı beden işçilerini kapsadığı anlamını çıkarmak mümkündür. Hatta -sendikalı işçilerin genelde erkekler olduğu gerçeğinden hareketle- endüstri ilişkilerinin genelde erkek işçiler ile ilgili sorunlar üzerinde odaklandığı dahi belirtilebilir. Çalışma ilişkileri ise daha kapsamlı bir kavramdır ve yalnızca endüstri ilişkileri teriminin kapsadığı işçilerden öte, sendikalaşma oranı düşük, ticaret ve hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalıları, fikir işçilerini, hatta tarım işçilerini de kapsar. Bireysel ve toplu ilişkiler çerçevesinde değerlendirilen çalışma ilişkileri, işçi ve işveren tarafı arasında kurulan sözleşmeye dayalı ilişkiler, bu ilişkilerin kurulması ve sürdürülmesine zemin oluşturan düzenlemeler/kurumlar/uygulamalar, bu ilişkide ortaya çıkan çatışmalar ve bunların çözümü bağlamında tanımlanır (Biçerli, 2012: 7; Uçkan ve Kağnıcıoğlu, 2004: 3).

Çalışma ilişkileri tanımlanırken bir dizi varsayımdan hareket edilir. İşçiler ile işverenlerden oluşan bir piyasada, değişime konu olan emek gücünün karşılığının ücret olduğu, işçi ile işveren arasındaki sözleşmenin 'özgür irade'ye dayandığı ve devletin tarafsız olduğu varsayımları bunların başında gelir. Bu varsayımların liberal -ve neoliberal- temel üzerine yükseldiği açıktır. Bilindiği gibi liberal/neoliberal görüş, toplumsal ilişkileri bireyler arası ilişkiler ve bireyler arası ilişkileri ise fiyat mekanizması temelinde işleyen piyasa ilişkileri üzerinden tanımlar. Buna göre, her birey, piyasada sunabileceği bir metaya sahiptir ve piyasaya sunulacak her metanın da bir fiyatı vardır. Marx'ın ifadesiyle,

“[ö]znelerin her biri mübadelecidir... Mübadelenin özneleri olarak aralarındaki ilişki, o halde eşitlik ilişkisidir... mübadele ettikleri metalar da birer mübadele değeri olarak eşdeğerdir ya da en azından eşdeğer oldukları kabul edilmiştir” (akt. Özdek, 2011: 57).

Liberal/neoliberal görüşe göre, bireylerin fiziksel/zihinsel vb kapasitelerinin farklı olması veya bunları piyasada farklı değerlendirmeleri, toplumdaki kazanç

farklarının ve mülkün eşitsiz dağılımının nedenidir ve dolayısıyla adaletlidir. Önemli olan, bireylerin piyasada özgür iradeleri ile yer almaları ve hukuka uygun hareket etmeleridir. Bu anlamda liberal hukuk, bireylerin koşullarından ve piyasada girdikleri değişim ilişkisinin sonuçlarından bağımsız olarak, bireylerin aynı hukuk kurallarına tabi olup olmadıkları ile ilgilenir. Bireyler, biçimsel/hukuki olarak eşit sayılırken, hukuk da bireyler karşısında nötrdür. Bu bağlamda, liberal görüşe göre devletin işlevi, piyasadaki ilişkilerin/sözleşmelerin özgür iradeye dayalı ve kurallara uygun olmasını sağlamak ve piyasaya ‘dışarıdan’ gelebilecek müdahaleleri bertaraf etmektir. Piyasaya dışarıdan gelebilecek müdahaleler ise ‘aşağıdan’ (işçi sınıfı) ve/veya ‘yukarıdan’ (devlet) olabilir. Devlet, liberal görüş çerçevesinde, özgürlük ile güvenlik denkleminin merkezinde yer alır.⁴

Geçerli çalışma ilişkilerinin yukarıdaki varsayımlar temelinde kavranamayacağı, bu varsayımların kapitalist çalışma ilişkilerini meşrulaştırıcı bir işleve sahip olduğu açıktır. Kapitalist çalışma ilişkileri, daha önce de belirtildiği gibi, kapitalist üretim ilişkilerinin çözümlenmesiyle kavranabilir.

Kapitalist çalışma ilişkileri, üretim araçlarının özel mülkiyeti temelinde, ücret/ücretlilik ilişkisine dayalı ilişkileri ifade eder.⁵ Ücretli istihdam kapitalizme

---

⁴ Tarihsel süreç içerisinde, liberal görüşün şekillenmesinde, özel mülkiyetin bir hak olarak savunulması ve toplum sözleşmesi fikri önem arz etmektedir. Özel mülkiyetin bir hak olarak gündeme gelmesi bahsinde, (her ne kadar öncesinde Hugo Grotius özel mülkiyet hakkından söz etmiş olsa da), görüşlerini Thomas Hobbes ve Robert Filmer gibi isimlerin eleştirisi üzerinden ortaya atan John Locke bir dönüm noktasıdır. Bir diğer önemli dönemeç ise, Adam Smith başta olmak üzere İskoç Aydınlanmacılarıdır. Neoliberal görüşün ise başlıca temsilcileri şunlardır: F. A. von Hayek, Milton Friedman, James M. Buchanan, Robert Nozick. Özellikle Hayek, kendi görüşlerini İskoç Aydınlanmacıları ile ilişkilendiren bir isimdir. Liberalizm için genel bir özet için bkz. Birler, 2014: 299-314. Tarihsel süreç içerisinde liberalizmin düşünsel gelişimi için bkz. Ağaoğulları, 2015. Liberal hukuk düzeni ve hukuk devletinin tarihsel gelişimi için bkz. Özenç, 2016. Neoliberal görüşler başlığı altında değerlendirilen bu isimlerin görüşleri için bkz. Can Aktan, 1994; Hayek, 2014; Nozick, 2006; Friedman, 2011. Ayrıca, Nozick ve anarko-kapitalizm için bkz. Kalaycı ve Doğan, 2010. İskoç Aydınlanması'nın, Hayek üzerindeki etkisi için bkz. Kırılı, 2014. Liberal hukuk düzeni, Marksistler ve 1977 yılındaki bir konferansta ortaya çıkan ve Eleştirel Hukuk Çalışmaları (Critical Legal Studies) olarak adlandırılan ekol tarafından eleştirilmektedir. Eleştirel Hukuk Çalışmaları ve Marksizmin hukuka bakışı üzerine bkz. Aktaş, 2011; Akman, 2016; Akbaş, 2015. Yine Marksist bir çerçeveden hukukun değerlendirilmesi üzerine bkz. Özdemir, 2008; Yelkenci, 2017. Emek piyasasının, sosyal politikanın ve çalışma ilişkilerinin Marksist temelde analizi için bkz. Yücesan-Özdemir ve Özdemir, 2008. Genel anlamda hukuk ve özel olarak çalışma ilişkileri bağlamında hukuk üzerine Türkiye özelinde değerlendirmeler için bkz. Özdemir ve Ketizmen, 2014. Liberal görüşün ve devletin özgürlük-güvenlik ikilemi üzerine bkz. Haspolat, 2012; Neocleous, 2013.

⁵ Kapitalist çalışma ilişkilerinin yalnızca ‘ücret/ücretlilik’ üzerinden tanımlanması feminist teori tarafından eleştirilmiştir ve ‘üretimin gizli mabedi’nin (Marx, 2011: 177) arkasında ‘toplumsal yeniden üretimin iki kat gizli mabedi’ne (Radice, 2017: 266-267) dikkat çekilmiştir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Delphy, 1999; Savran ve Demiryontan, 2008; Mies, Bennholdt-

özgü değildir; ancak kapitalizmde ücretli istihdam ilk kez temel iktisadi aktivite haline gelmiştir ve insanın emeği kendisinden ve emeğinin ürününden soyutlanmıştır (Peksan, 2021: 100-101). Ücretlilik ilişkisinde ‘sözleşme özgürlüğü’ ilkesi, tarafların konumlarını belirleyen koşulların ve bu koşullara dayalı sonuçların dikkate alınmamasını içerir. Genel olarak, ‘emek piyasası’ olarak kavramsallaştırılan ilişkinin mülksüzleştirmenin bir sonucu olduğu, mülkiyetten dışlanan tarafın sözleşme ile mülkiyet sahibinin sömürü ve tahakkümüne tabi hale geldiği, mevcut hukuk düzeninin bu ilişkiyi kurduğu/yeniden ürettiği ve bütün bu sürecin zor ile iknayı aynı anda içerdiği belirtilmelidir. Devlet ise, çalışma ilişkileri alanında genellikle ‘üçüncü bir taraf’ -ya da ‘taraf olmayan taraf’- olarak görülmekle birlikte, aslında “sermayenin bir sınıfsal egemenlik ilişkisi olarak devamlılığında ve yeniden üretilmesinde hayati bir rol oynar” (Holloway ve Picciotto, 2004: 135). Dolayısıyla devlet, tarafsız olmamak, mevcut üretim/toplum ilişkilerinin sürdürülmesini sağlama/meşrulaştırma amacına bağlı olmak -ama kapitalist ile işçi arasındaki mücadelelerden de bağışık olmamak- kaydıyla çalışma ilişkilerinin merkezindedir.⁶

Kapitalist çalışma ilişkilerinin en temel özelliği, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet değildir. Bu, bütün sınıflı toplumların özelliğidir. Yine kapitalist çalışma ilişkilerinin en temel özelliği sanayileşmeye/makineleşmeye dayalı olması da değildir. Keza kapitalist ilişkiler, sanayileşmeden/makineleşmeden önce ortaya çıkmıştır; Gorz’un (2007: 71) ifadesiyle “sanayi, kapitalizmin çocuğudur.”

Kapitalist çalışma ilişkilerinin temel özellikleri ise şöyle sıralanabilir: 1) Kapitalizmin en temel özelliği, üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasıdır; 2) Kapitalizmde, işçinin kapitaliste sunduğu, ne kendisidir ne de emeği, emek-gücüdür; 3) Kapitalizmde, emek-gücüne verilen değer ile emek-gücünün yarattığı değer arasında fark vardır; 4) Kapitalizmde üretim, asıl olarak, meta üretmek ve sermaye birikimi sağlamak içindir; 5) Kapitalizmde sermaye birikimini tetikleyen faktör rekabettir; 6) Kapitalizmde sömürü, kapitalizm öncesi toplumlardan farklı olarak, ‘iktisadi araçlar’ ile gerçekleştirilir; 7) Kapitalist çalışma ilişkileri, emek denetimi

---

Thomsen ve Werlhof, 2008; Praksis, 2009; Özateş, 2015; Arruzza, Bhattacharya ve Fraser, 2019. Ayrıca görünmeyen emek-sendika ilişkisi için bkz. Urhan, 2009.

⁶ Bu çalışmanın kapsamı ve amacı bakımından devlet üzerine tartışmalara girilmemiştir. Devlet tartışmaları için bkz. Miliband, 1989; Miliband, Poulantzas, Laclau, 1990; Poulantzas, 1992 ve 2014; Clarke, 2004; Jessop, 2005 ve 2008; Hirsch, 2011. Ek olarak, klasik Marksist ve Leninist devlet kuramı üzerine değerlendirmeler için bkz. Özgür Üniversite Forumu, 1998.

uygulamalarını içerir; 8) Kapitalist çalışma ilişkilerinin ideolojik boyutunu ‘çalışma ideolojisi’ oluşturur. Bu çerçevede, kapitalist çalışma ilişkilerinin özelliklerine bakılabilir. İlk altı madde bu başlık altında, son iki madde ise iki ayrı başlık altında değerlendirilecektir.

*Kapitalizmin en temel özelliği, üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasıdır. Üreticilerin üretim araçlarından ayrılması, üreticilerin mülksüzleşmesi anlamına gelir ve bu, hem emeğin hem de sermayenin ortaya çıkışının kaynağıdır.*⁷

“Sermaye ilişkisi, işçilerle, emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin, birbirlerinden ayrılmış olmasını gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, bu ayrılmayı korumakla kalmaz, bunu giderek büyüyen bir ölçekte yeniden üretir. Dolayısıyla, sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayıran süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan, toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştüren süreçtir. Demek oluyor ki, ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir” (Marx, 2011: 687).

Doğrudan üreticilerin üretim araçlarından yoksun olması, aynı zamanda geçim araçlarından da yoksun olması anlamına gelir. İşçi, geçim araçlarına ulaşabilmek için üretim araçlarına ulaşmak, yani kapitalist sınıf ile ücret ilişkisine girmek zorundadır. Kapitalizmde işçi, üretim araçlarından yoksun olmasına bağlı olarak, yalnızca çalışma potansiyeline ve kapasitesine indirgenmiş durumdadır. İşçinin üretim için gerekli araçlardan yoksunluğu, onun ihtiyacı olan tüketim araçlarını üretmesini de engeller. Böylesi koşullarda, doğrudan üretici olan işçi için tek ‘çıkış yolu’, sahip olduğu tek şey olan çalışma gücünü kapitaliste sunmak, üretici faaliyet için harekete geçirmektir. Dolayısıyla, kapitalist çalışma ilişkileri, üretim ve tüketim araçlarının özel mülkiyetine sahip olan -toplumdaki azınlık- kapitalist sınıf ile -toplumdaki çoğunluk- mülksüzleşmiş proleterya arasındaki ilişkiler olarak tanımlanabilir (Başkaya, 2019: 78).

⁷ Marx, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından ayrılması sürecini ‘ilkel birikim’ olarak adlandırmıştır (bkz. Marx, 2011: Bölüm 24-25). Bernstein’in (2010: 41-43) ‘İngiliz Yolu’ olarak adlandırdığı bu süreç, aynı zamanda, feodal üretim ilişkilerinin çözüldüğü ve kapitalist üretim ilişkilerinin geliştiği bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Fedodalizmden kapitalizme geçiş süreci tartışmalı bir konudur; tartışmanın bir tarafı kapitalizmin gelişimini şehirlerin, para ekonomisinin ve ticaretin gelişimine bağlarken, diğer tarafı 14. yüzyıl İngiltere’inde tarımda çitlemelerin beraberinde getirdiği mülksüzleştirilmeye bağlamaktadır. İlk grupta, Henri Pirenne, Fernand Braudel, Karl Polanyi, Andre Gunder Frank, Immanuel Wallerstein ve Paul M. Sweezy; ikinci grupta Maurice Dobb, Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood ve George C. Comninel gibi isimler başı çekmektedir. Harvey (2004) ise, ‘mülksüzleştirme yoluyla birikim’ kavramsallaştırması ile ilkel birikimin sürekliliği tartışmasını açmıştır.

Kapitalizmde işçilerin üretim araçlarına sahip olmaması olgusu, onları emek sürecinde sermayenin tahakkümüne boyun eğmeye zorlar (Rikowski, 2011: 274). Kapitalist mülkiyet ilişkileri ile kapitalist çalışma ilişkilerinin birbirinden bağımsız ele alınamayacağı gerçeği de burada açığa çıkar. Bu nokta, aynı zamanda, liberal görüşün özel mülkiyet ile özgürlük arasında kurduğu özdeşliğin ve liberal hukukun biçimsel eşitliğinin de sınıfsal içeriğini gözler önüne serer.

“Emek-gücünün alıcıları ve satıcıları olarak bireyler, mülkiyet eşitsizliğinden bağımsız bir şekilde kendilerini insan haklarının öznelere olarak ortaya koyarlar. ‘Özgür’ işçi, tıpkı üretim araçlarının sahibi gibi, insan haklarının soyut öznesidir. Ancak, bir kez iş sözleşmesi imzalandığında üretim yeri çağırır ve insan hakları alanının yerini sermayenin satın aldığı emek-gücünü artı-değer çekmek için üretim sürecinde tükettiği -işçinin emek gücünün sermayenin kumandası altında üretken etkinliğe dönüştüğü- gizlenmiş üretim mekânı alır. İş sözleşmesi, burjuva toplumundaki ilişkilerin temel biçimidir –özgürlüğü sömürüye bağlar” (Bonefeld, 2014: 136).

Kapitalizm, özgür ve mülksüz işçilerin varlığına dayalıdır; burada özgürlük, emekçinin üretim araçlarından azade oluşunu ve emek gücünü üretim araçlarının sahiplerine sunmakta özgür oluşunu ifade eder (Bonefeld, 2014: 12). Kapitalizmde emeğin özgür olmasının gerçek anlamı ise, onun üretim araçları sahipliğinden ve kendi kendine yetme gücünden alıkonulması demektir. Böylesi bir özgürlük biçimi, aslında bir ‘özgür olmama’ biçimidir (Mojab, 2018: 167).

“Mülkiyet, özgürlüğün tahakkümle uzlaştırılmasının aracıdır. (...) Çalışmaktan kaçanların yeniden tutsak edilmesinin en temel formülüdür mülkiyet. Çalışmak istemeyenler istedikleri gibi davranmakta bütünüyle özgürdürler, fakat eyleyiş araçları mülkiyetle kuşatıldığı müddetçe; çalışmak istemeyenler tutumlarını değiştirmedikleri ve emek güçlerini (sahip oldukları tek şey) eyleyiş araçlarının maliklerine satmadıkları müddetçe açlıktan öleceklerdir, bu nedenle de kaçmış oldukları işe geri döneceklerdir. (...) Mülkiyet sistemi çıkışı olmayan bir labirent gibidir: Bütün kaçış yolları yeniden yakalanmaya varmaktadır” (Holloway, 2015: 276-277).

Kapitalizmde, işçinin kapitaliste sunduğu ne kendisi ne de emeğidir; sunduğu emek gücüdür ve bu emek gücünün metalaşmasını ifade eder. Kapitalist üretim tarzı, mülksüzleştirme yoluyla, çalışanları tüketime erişim için tek araç olarak emek güçlerini ücret/para karşılığı satmalarını gerektirecek bir koşula bağlayarak, emek gücünü bir metaya dönüştürür (Tinel, 2015: 274). Ancak, emek gücü diğer tüm metalden farklı bir niteliğe sahiptir; emek gücü öyle eşsiz bir metadır ki hem

kendisini hem de diğer tüm metalleri üretmektedir (Ollman, 2012: 271). Bir meta olarak emek gücü, hem kullanım değeri hem de değişim değeri barındırır ve emek gücünün kullanım değeri, başkaları için kullanım değerleri üretmektir. İşçi emek gücünü emek piyasasına değişim değeri üzerinden sunarken kapitalist kullanım değeri üzerinden alır. Eğer meta, sahibi için kullanım değeri ifade etmediği için değişilen bir şey ve emek gücü de bir meta ise, demek ki emek gücü, sahibi için bir şey ifade etmeyen ve bu sebepten değişime konu olan bir şeydir. Buna karşın, kapitalist için emek gücünün kullanım değeri ise artı değer üretme niteliğidir (Cleaver, 2008: 142). “Emek gücünün tüketimi süreci, aynı zamanda, metallerin ve artık değerlerin üretim sürecidir” (Marx, 2020: 177). İşte bu ilişkinin, yani işçinin emek gücünü değişim değeriyle sunması -ve kapitalistin kullanım değeri üzerinden satın alması- geçerli mülkiyet ilişkilerinin bir sonucudur. İşçi, emek gücünün kullanım değerinden yararlanamıyorsa, bu, onun üretim araçlarına sahip olmamasının bir sonucudur. Kapitalist, emek gücünü satın alır; bütün amacı, emek gücünden azami ölçüde yararlanmak ve sermaye birikimi sağlamaktır (Arslan, 2018: 34).

İşçi, kapitalistten emeğinin karşılığını değil, ‘belirli bir süre boyunca çalışma potansiyeli’nin karşılığını, yani emek gücünün değerini alır (Özalp, 2012: 73). Başka bir deyişle, işçinin kapitalist ile mübadele ilişkisine soktuğu meta onun emek gücü, yani somut emek harcama kapasitesidir. Kapitalistlerin meta emek gücü üzerinde tam hakları olduğu halde, işçinin şahsı üzerinde yasal hakları yoktur –tersi kölelik olurdu (Harvey, 2011: 136-137). Emek, tarihin her döneminde ücretli emek halinde değildi. Örneğin, kölenin sahibine sunduğu emek gücü değildi; köle, sahibine tek seferde satılır ve sahibinin malı olurdu. Serfler ise, toprak sahibinden ücret almaz, toprak sahibine haraç öderlerdi. Ücretli emeğin ortaya çıkmasının ön koşulu, yaşamını sürdürmek için emek gücünü satmaktan başka seçeneği olmayan işçi sınıfı ile üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip kapitalist sınıfın varlığıdır. Kapitalist, işçinin emek gücü karşılığında bir ücret öder ve böylece üretim süreci sonunda ortaya çıkan ürünlerin/metallerin sahibi olur. Metaller kapitaliste kâr olarak dönerken, işçiye yabancılaşma olarak döner. İşçi kapitalisti terk edebilir ya da kapitalist işçiyi işten çıkarabilir; yani, işçi ile kapitalist arasında ‘bireysel’ ve ‘sürekli’ bağımlılık söz konusu değildir (Başkaya, 2019: 101). Ancak, kapitalist koşullar altında, bir bütün halinde işçi sınıfı kapitalist sınıfı ve kapitalist sınıf işçi sınıfını terk edemez.

Kapitalizmde, emek gücüne verilen değer ile emek gücünün yarattığı değer arasında fark vardır. Emek gücünün değeri ile emek gücünün yarattığı değer arasındaki farkın kavranmaması, iki noktada yanılısamaya neden olur. Bunlardan birincisi, ücretin işçinin emeğinin karşılığı olduğu iken; ikincisi, kapitalizmde sömürünün düşük ücretler ile ilgili olduğudur. Ücretin işçinin emeğinin karşılığı olduğunu ileri sürmek, emek gücünün kendi değerinden fazla değer üretmesini, üretim sürecine katılan -sermaye gibi- ‘üretim faktörleri’ üzerinden açıklamak anlamına gelir (Clarke, 2011: 79). Ancak bu, sermayenin sermayeden kaynaklandığını iddia etmek demektir ve sermayenin kaynağı açıklanmamış olur. Oysa sermaye üretmez, üretilir; tüm toplumsal varoluş biçimlerinde olduğu gibi, sermaye de insan pratiğinin bir ürünüdür, yani üretilir (Bonefeld, 2014: 82-83). “Sermaye, biriktirilmiş emektir” (Marx, 2014: 36). Sermayenin ‘üretim faktörü’ olarak görülmesinin arkasında, üretim araçlarından koparılanların sermayeye ait olmadan önce yaratıcı güçlerini harekete geçirememeleri yatmaktadır ki bu, üretici etkinliğin ancak sermaye sayesinde mümkün hale geliyormuş gibi görünmesine yol açar (Clarke, 2011: 80).

Marx, Kapital adlı eserindeki kurgusal diyalogda, işçiye şunu söyler:

“Benim sana sattığım meta, kullanımının değer yaratmasıyla ve bu değer, sana olan maliyetinden büyük olmasıyla, diğer metalar yığınından ayrılır. Senin onu satın almanın nedeni de buydu. Senin bakımından sermayenin değerlendirilmesi olarak görünen şey, benim bakımından fazla emek gücü harcanmasıdır” (Marx, 2020: 230).

Emek gücüne verilen değer ‘karşılığı ödenmiş emek’ (yani ‘ücret’), yaratılan değer ile emek gücüne verilen değer arasındaki fark ise ‘karşılığı ödenmemiş emek’ (yani ‘artı değer’) olarak adlandırılır. Bunun anlamı, işçinin, üretim sürecinde, kendi değerinden daha fazlasını üretmesi; kapitalistin ise, yine üretim sürecinde, karşılığını ödemediği -ama satabileceği- bir şeye sahip olabilmesidir (Marx, 2020: 55). Emek gücü, değer ve artı değer yaratan biricik metadır; başka bir ifadeyle, emek gücü, kendi değerinden daha fazla değer yaratma kapasitesine sahip olan tek metadır. Teknoloji düzeyi ne olursa olsun, emek gücü olmaksızın, sermaye olamaz. Bunun anlamı, emek gücünün, kapitalist toplumda en önemli meta olduğu ve kapitalist sistemin varoluşunun kaynağı olduğudur. Emek gücü, ‘sermayenin önvarsayımı’dır (Rikowski, 2011: 266).

Artı değer, dolaşım alanında realize olur ve kâra dönüşür. Kapitalistin kârı, üretim sürecinde işçi tarafından yaratılan artı değerden kaynaklanır. Demek ki kapitalist üretim süreci, iki ayrı sürecin birliğinden oluşur: emek süreci ve değerlenme süreci. Emek süreci, yalnızca değerlenme sürecinin aracıdır ve değerlenme süreci bu haliyle artı değer üretimi, yani karşılığı ödenmemiş emeğin nesnelleşme sürecidir. Artı değer ise, üretim sürecinde emek tarafından üretilen yeni değer ile emek gücünü yeniden üretmenin maliyeti -ya da emek gücünün değeri- arasındaki fark olarak tanımlanabilir (Harvey, 2011: 138).

Emek gücünün değeri olarak ödenen ücret ile emek gücünün yarattığı değer arasındaki farktan doğan artı değerın çözümlenmesi, sermaye birikiminin kaynağının 'dolaşım alanı' olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. "En büyük değişim süreci, metalar arasındaki değişim değil, metalarla emek arasındaki değişimdir" (Marx'tan akt. Negri, 2006: 88). Kâr ve sermaye birikimi, tamamen ticari faaliyetlerden ortaya çıkıyor gibi görünse de aslında üretim sürecinde ortaya çıkmaktadır. Artı değerın üretim sürecinde görünmeyişi ise artı değerın, ancak metanın piyasada satıldığında ve parayla buluştuğunda realize olmasıyla ilgilidir (Arslan, 2018: 36). Bu süreçte "Metanın mübadele değerinin, metanın yanı sıra ayrı, özgül bir varlık kazanmış biçimi 'para'dır; tüm metaların birbiriyle eşitlenebilecekleri, karşılaştırılabilecekleri, ölçülebilecekleri varoluş biçimidir; tüm metaların çözümlenip dönüştükleri, kendisi çözümlenip tüm metalara dönüşen biçimdir; genel eşdeğerdir" (Marx, 2018: 176). Para, değer biçimi, bir eşitsizlik ilişkisidir, türsel olarak mülkiyet ilişkisini, tözsel olarak ise iktidar ilişkisini temsil eder (Negri, 2006: 88).

"Değer oluşum sürecinin birbiriyle ilişkili elemanları, emek, meta ve paradır. Değer yaratma bir süreç olduğu ölçüde, farklı formlar olan emek, meta ve para uğraklarından geçerek birikime yol açar. Değer yaratma süreci emek, meta ve para formlarında kendini gösterirken, diğer yandan bu formların üretim ve dolaşım alanında açığa çıkması aynı zamanda üretim, bölüşüm ve tüketim gibi temel toplumsal ilişkilerin niteliğini de belirler" (Ercan ve Oğuz, 2005: 141).

Emek-meta-para sıralamasından geriye, yani üretim/emek sürecine gelindiğinde, artı değerın ortaya çıkışı merceğe altında alınabilir. Kapitalizmde üretim/emek süreci, 'gerekli emek' ve 'artı emek' olmak üzere ikiye bölünür. Gerekli emek, işçinin kendini yeniden üretmesinin karşılığını -yani ücreti- ifade ederken; artı

emek, kapitalistin kârını işaret eder (Saad-Filho, 2017: 95). Kapitalizmde çalışma gününün iki zaman arasında nasıl bölüneceği işçiler ile kapitalistler arası mücadeleler sonucu belirlenir. Yani, kapitalist koşullarda ‘zaman’ da sınıf mücadelesinden bağımsız değildir. Sermaye bakış açısından ‘canlı zaman’ ‘emek zamanı’dır, çünkü bu zaman para yapar. Daha çok emek zamanı, daha az kayıp veya daha çok artı değer anlamına gelir ve bu yüzden sermaye emek zamanını artırmak için icat edebileceği her yolu araştırır. İşçi sınıfının çalışmadan harcadığı zaman ise, sermaye için ‘ölü zaman’dır. Tersinden, yani işçi sınıfı açısından ise, ölü zaman emek zamanıdır (Cleaver, 2008: 174-175). Bu çerçevede, sermayenin yönelimi daha fazla emek zamanı/artı emek/artı değerdir. Sermayenin, daha fazla artı değer elde edebilmek için uyguladığı iki temel strateji olduğundan söz edilebilir; iş gününün uzatılması ve gerekli emek zamanının kısaltılması. İlk yolla elde edilen artı değere ‘mutlak artı-değer’ ve ikinci yolla elde edilen artı değere ‘görelî artı-değer’ denilmektedir (Ercan, 2006: 46). İkinci yol, bilimsel/teknolojik gelişmelerin üretim sürecine tatbikini ifade eder. Marx’ın ifadesiyle, bu süreç, ölü emeğin canlı emek üzerindeki egemenliğinin artması anlamına gelir.

“Sömürü kavramı özellikle düşük ücretler ya da kötü çalışma koşullarını ima etmez. Sömürü kavramı, aldıkları ücretin yüksek ya da düşük veya çalışma koşullarının iyi ya da kötü olmasından bağımsız olarak, yalnız ve yalnız üreticilerin kendi yarattıkları yeni değerın sadece bir kısmını alabilmeleri olgusuna işaret eder. Sömürü –yaygın düşüncenin aksine ve pek çok ‘Marksist’in buna uygun düşen açıklamalarına rağmen- ahlaki bir kategori de değildir. Sorun işçilerden ‘gerçekte’ onlara ait bir şeyin alınması ve bu alma ediminin ahlaken kınanması gereken bir şey olması değildir. ‘Ödenmiş’ ve ‘ödenmemiş’ emeğe yapılan vurgu da harcanan ‘tüm’ emeğin karşılanması savunmayı kastetmemektedir. Aksine: Marx -meta mübadelesi yasaları gereği- emek gücü metasını satanların, kendi metalarının karşılığını tam olarak aldıklarını vurgular. Bunu satın alanların, bu metanın kullanım değerinden belirli bir avantaj elde etmeleri artık bu metayı satanın konusu değildir... ‘Sömürü’ ve ‘ödenmemiş emeğin’ varlığı, meta mübadelesi yasalarının *ihlal*inin değil aksine ona *riayet*in edilmesindedir. Eğer sömürü ortadan kaldırılmak istenirse, bu kapitalizmin içinde mübadele ilişkilerinin reformu yoluyla başarılmaz, bunun tek yolu kapitalizmin ortadan kaldırılmasıdır” (Heinrich, 2016: 107-108).

Kapitalizmde üretim, asıl olarak, meta üretmek ve sermaye birikimi sağlamak içindir. Bu ise, üretimin kullanım değeri için değil değişim değeri (mübadele değeri) için yapılması anlamına gelir. Kullanım değerleri olarak metalar, her şeyden önce, farklı niteliklerdir; değişim değerleri olarak metalar, salt farklı niceliklerdir (Cleaver, 2008: 160).

Genel anlamda çalışmanın amacı kullanım değerleri üretmektir. Oysa kapitalizmde, çalışmanın asıl amacı kullanım değeri değil değişim değeri üretmektir. Kullanım değeri, herhangi bir mal ya da hizmetin insan ihtiyaçlarını gidermeye

yönelik olduğunu ifade ederken, değişim değeri alım satım konu olmasını ifade etmektedir. Meta, kullanım değerine sahip olması, emek ürünü olması ve değişime konu olması gibi nitelikleriyle tanımlandığında insanlığın ilk dönemlerinden beri vardır; ancak metaların kullanım değerinden ziyade değişim değeri için üretimi kapitalizme özgüdür ve kapitalizm genelleşmiş meta üretimidir. Bir meta olmak, dolayısıyla, bir kullanım değerinin yanı sıra bir değişim değerine sahip olmak, şeylerin ‘doğal’ değil, ‘toplumsal’ bir özelliğidir. Yalnızca, şeylerin mübadele edildiği toplumlarda onlar bir değişim değerine sahiptir ve ancak bu durumda bir meta haline gelirler (Heinrich, 2016: 45). Kapitalizmin hareketi, bütün kullanım değerlerini değişim değerine çevirme hareketidir (Guattari, 2006: 147). Kâr da değişim değerinden doğar. Artı değer üretmenin, artı değere el koymanın yolu, değeri değişim değerine indirgemekten geçer (Başkaya, 2016: 31).

Kapitalizmde üretim, insan ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik değildir; meta üretimi ve sermaye birikimi başat amaç konumundadır ve ‘üretim için üretim’ mantalitesi geçerlidir. Üretim/emek sürecinin insanın yaratıcı potansiyelini ortaya çıkarabileceği bir alan olmaktan çıkması kapitalizmle başlamıştır, çünkü kapitalist üretimde esas amaç kullanım değeri üretmek değil, değişim değeri üretmektir. Başka bir ifadeyle, kapitalist üretimin amacı artı değer elde ederek sermayenin değer kazanması, büyümesidir (Aydoğanoglu, 2011).

Meta üretimi/değişim değeri ile karakterize olan kapitalizm, ‘somut emek’ değil ‘soyut emek’ üzerine yükselir. Belirli kullanım değerleri üreten emek somut emektir ve tüm toplumlarda mevcuttur; oysa soyut emek, tarihsel açıdan özgüdür ve yalnızca metaların üretildiği ve değiştirildiği yerlerde mevcuttur (Saad-Filho, 2007: 43). Kapitalizm, soyut emeğin egemen olduğu bir sistemdir ve soyut emeğin egemenliği, insanın üretim süreci üzerinde değil, üretim sürecinin insan üzerinde hâkimiyet kurduğu bir toplumsal formasyona işaret eder (Ercan ve Oğuz, 2005: 142).

Kapitalist için önemli olan soyut emektir (Harvey, 2011: 138). Sermaye, emeğin her türlü özel boyutunun, örneğin güç ve becerisinin çok daha az önemli hale geldiği, esnek ve biçimlendirilebilir bir emek arzının oluşturulmasının peşindedir. Sermayenin gelişmesiyle emek, daha az sayıda sabit belirlenime sahip olması anlamında çok daha ‘soyut’tur. Diğer bir deyişle, etkin olarak biçimlendirilebilir bir emek, homojen bir kitle oluşturur ve bu kitlenin herhangi bir kısmı, sermaye,

endüstri makinesinin içinde ona ihtiyaç duyduğunda hemen işe koşulabilir (Cleaver, 2008: 163).

Tablo 1: Çalışma ve Kapitalizmde Çalışma

Zorunlu kategoriler	Tarihsel kategoriler
Çalışma Kullanım değeri Somut emek Çalışma süreci Gerekli emek	Emek Mücadele değeri Soyut emek Değerlenme süreci Artı emek

Kaynak: Fuchs, 2015: 62.

Kapitalizmde amaç, sermaye birikimi sağlamaktır ve bunu tetikleyen faktör ise rekabettir. Kapitalizmde sermaye birikimi ile rekabet aynı madalyonun yüzleri gibidir ve bu ikisi aynı anda işler; yani, rekabet sermaye birikimine neden olur ama sermaye birikimi de rekabeti yaratır (Fine ve Saad-Filho, 2008: 97). Artı değer üretiminin yaratılmasından sonra, artı değer gerçekleştirilme gereksiniminden doğan sermayeler arası rekabet, sermayeyi, işçi sınıfı üzerinden daha fazla artı değer elde etmek için alternatif yollar bulmaya zorlar. Bu durum, mutlak ve görelî artı değer üretiminin temelini oluşturur (Chattopadhyay, 2015: 115-116; 119). Alternatif yollar arayışı, üretim ilişkilerinin sürekli değiştirilmesi/dönüştürülmesi anlamına gelir. Rekabetin ‘zorlayıcı yasaları’ bütün kapitalistleri, kârlılıklarını toplumsal ortalamaya oranla artıracak teknolojik ve organizasyonel değişiklikler peşinde koşmaya zorlayarak, her birini ötekinin ilerisine sıçramaya yönelik yenilik süreçlerine sevk eder (Harvey, 2012: 127).

Yatırım bu noktada devreye girer. Kapitalizmde yatırım, insanların/toplumların proleterleştirilmesi, doğanın ve emek ürünlerinin metalaştırılması/piyasalaştırılması sürecidir. Kapitalizmin dinamiğinde yatırım bulunmaktadır ve yatırım, birikimin sürekli genişlemesini sağlayan itici güçtür. Yeni yatırımlar, sermaye birikiminin beslenmesi için gerçekleştirilen bir genişleme sürecidir. Bu genişleme, yatay olarak, dünyanın tümünün kapitalist birikim rejimine tabi olması eğilimiyle ve dikey olarak, toplumların günlük yaşamlarının en ücra köşelerinde bile giderek daha fazla yoğunlaşan bir sermaye birikimi sürecine teslim olmalarıyla gerçekleşir. Genişleyen yatırım, aynı zamanda sermaye birikiminin genişlemesidir (İnsel, 2001). Sonuçta, varlığını sürdüren ve genişleyen sermayenin en karlı birimleri arasında rekabet,

sermayenin en az karlı birimleri arasında ise da kriz ve iflas başgösterir (Albritton, 2015: 105).

Kapitalizmde sömürü, kapitalizm öncesi toplumlardan farklı olarak, 'iktisadi araçlar' ile gerçekleştirilir. Pre-kapitalist toplumlarda, dolaysız üreticiler, mülkleri olarak emeğin temel koşuluna (toprağa) bağlıydılar. Üretici, birey olarak özgürlükten mahrumdu, kendi çıkarları doğrultusunda hareket edemezdi, hareket özgürlüğü yoktu –yani, toprak sahibinin topraklarını terk edemezdi (Mojab, 2018: 166). Bu bakımdan, feodal toplum, 'siyasi alanla iktisadi alanın iç içe geçmesi' ile karakterize olmaktadır ve feodal egemenler için, üretim/geçim araçlarına sahip üreticilerden artık ürün elde edebilmenin tek yolu zor kullanmaktı (Özenç, 2016: 127). Bu, mülksüzleştiren sınıfların dolaysız üreticilerden artık emeği, Marx'ın deyişiyle, yalnızca 'iktisat dışı' araçlarla, yani politik, askeri ve adli statülerinden kaynaklanan üstün güçleriyle alabildikleri anlamına geliyordu (Wood, 2015: 61). Burada, kapitalizm öncesi toplumların önemli bir özelliği belirir; köle ya da serf tarafından üretilen kullanım değerlerinin bir başkası tarafından özel mülk edinildiği aşikârdır.

Kapitalist sömürü ise egemen sınıfın üreticilerin artık emeğine iktisat dışı zor yoluyla doğrudan doğruya el koyduğu pre-kapitalist sömürü tarzlarından farklıdır. Pre-kapitalist toplumlarda artığa el konulması 'iktisat dışı cebri güçler' devreye sokularak gerçekleştirilirken, kapitalist üretim tarzında artı değere, biçimsel olarak siyasal iktidar ilişkilerinden ayrılmış bir yolla, iktisadi ilişkiler üzerinden el konulmaktadır (Comninel, 2015: 199). Kapitalistler artığı doğrudan zor kullanarak elde etmezler. İşçiler ise kendi emek güçlerini satmaya, kapitalistlerin üstün güçleri nedeniyle değil, tamamen iktisadi zorunluluktan ötürü mecbur kalırlar; mülksüzlük onları, üretim araçlarına, emek araçlarına erişimi sağlamak için kendi emek güçlerini sunmaya mecbur bırakır (Wood, 2015: 63). Marx'ın (2020: 707) ifadesiyle, kapitalizmde 'iktisadi ilişkilerin sessiz baskısı' geçerlidir. Üreticiler, üretim araçlarından mahrum oldukları için 'mülksüz', artı değere el konulması -iktisat dışı değil- iktisadi ilişkiler üzerinden gerçekleştiği için 'özgür' olarak nitelenirler ve pre-kapitalist toplumlardan farklı olarak -kişisel tabiiyet/bağlılık söz konusu olmaksızın- emek güçlerini sunarlar.

Tablo 2: Feodalizmde ve Kapitalizmde Emek Süreci

Feodalizm ve Kapitalizm	
Feodalizm	Kapitalizm
Gerekli emek ve artı-emek hem zaman hem mekân bakımından birbirinden ayrılmıştır. İşçiler kendi topraklarında kendileri için çalışmakta, sonrasında farklı bir arazide derebeyi için çalışmaktaydılar.	Gerekli emek ile artı emek arasında ne zamansal ne de mekânsal bir ayırım söz konusudur. Hem işçi hem de kapitalist için görünmezdir.
Serfler üretimini yaptıkları geçim araçlarının doğrudan sahipleriydiler. Kendi ürünlerini yetiştirmekte ve tüketmekteydiler.	Üretim süreci boyunca işçiler hiçbir zaman geçim araçlarının sahibi değildirlir. Bir işçinin geçim araçlarına ulaşabilmesinin tek yolu, sözgelimi günde sekiz saat çalışmak ve yine sözgelimi beş saatlik çalışmanın ücretini almaktan geçer. Nasıl ki kapitalistler kapitalist kalmak için piyasada ürünlerini satmak zorundaydı, işçiler de emek-güçlerin satmak zorundadır.
Serfler üretim araçlarına sahiptiler ve bunları derebeyinden bağımsız bir şekilde kullanabilmekteydiler.	İşçiler, üretim araçlarını kendi başlarına kullanamazlar. Üretim sürecine tabidirler ve büyük ölçüde üretim süreci tarafından denetlenirler.
Artık şeffaftır. Derebeyi serflerden artık elde ettiğini ve ürünü/artığı ne zaman alacağını da bilir.	Artık şeffaf değildir. Kapitalist bir artık elde edemediğinden emin olamaz. Emeğin fabrikada harcanması, kapitalistin ücret taahhüdünde bulunduğu zaman ile ürünün değerini piyasada realize ettiği zaman arasında bir zamanda gerçekleşir.
Serfler derebeyi için çalışırlardı. Çünkü en nihayetinde geleneksel hizmetleri yerine getirmeye zorlanabilmekteydiler. Bu, ideoloji alanında toprak sahibi olma hakkı ile askeri koruma hakkı arasında adil bir takas olarak sunulmaktaydı.	İşçilerin çalışmak zorunda olmaları iktisat-dışı mekanizmalardan kaynaklanmaz; geçinmek, yani yaşamak için başka bir seçeneğin olmamasının bir sonucudur.

Kaynak: Burawoy, 2015: 48-51'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

1.2.2.1. Emek Denetimi

Kapitalist çalışma ilişkileri, emek denetimi uygulamalarını içerir. Kapitalist üretim/emek sürecinde, daha fazla artı değer elde edebilmek için, emeğin bütünsel denetimi ve sermaye birikiminin istikrarına zarar verecek her türlü -bireysel/kolektif-davranışın engellenmesi ve üretim sürecindeki etkisinin en aza indirilmesi gerekir. Bunu sağlayan en önemli mekanizma, kapitalist denetim uygulamalarıdır. Üretim ve yönetim biçiminde yıllar içinde yaşanan değişiklikler, teknolojik gelişme ile birlikte emek denetimi üzerinde etkili olmuştur. Başlarda oldukça basit ve belirgin olan denetim ve gözetim işi, kapitalist üretim ilişkileri ve emek sürecinin gelişmesi ile birlikte daha da artmış, giderek daha karmaşık hale gelmeye başlamıştır (Aydoğanoglu, 2015: 7).

Öncelikle, kapitalizmde, önceki sınıflı toplumlardan farklı olarak, iktisadi alan ile siyasi alanın ayrılığına bir kez daha dikkat çekilmelidir.

“Kapitalizm öncesi toplumlarda iktidarın yerini tespit etmek çoğunlukla o kadar zor değildi. Askeri ve siyasi baskının kaynağını bulduğunuzda genelde ekonomik iktidarı da

bulmuş olurdunuz. Kapitalizm bu açıdan öteki sınıflı toplumlardan ayrılır. Kapitalistler -feodal beylerden farklı olarak- işçilerini sömürmek için baskıcı askeri ya da siyasi gücü doğrudan idare etmeye ihtiyaç duymazlar, çünkü üretim araçlarına doğrudan erişimi ve mülkiyeti olmayan işçiler, çalışmak ve yaşamak için emek güçlerini ücret karşılığı satmak zorundadır” (Wood, 2006: 155-156).

Dolayısıyla kapitalizmde emek denetimi, önceki sınıflı toplumlardan daha karmaşık bir meseledir. Kapitalist üretim/emek sürecinin ayırt edici özelliği de bununla bağlantılıdır.

“Kapitalizmde emek sürecinin ayırt edici özelliği, tasarım ve uygulamanın ayrışması değildir; bu zanaat ve fabrika üretimi arasındaki farklılığa atıfta bulunur; oysa ayırt edici özellik, feodalizm ve kapitalizm arasındaki farklılığa atfen, artı-değerin gizlemesi (*obscuring*) ve muhafazası (*securing*) şeklinde ortaya konmalıdır. İş sürecini bu iki özelliği ile incelemek, iktisadi olduğu kadar ideolojik ve politik boyutları da kavramayı gerektirir. Üretim noktası birbirinden ayrılması mümkün olmayan bir biçimde, malların (şeylerin) üretimi anlamında *iktisadi*; toplumsal ilişkilerin üretimi anlamında *politik*; bu ilişkilere dair deneyimlerin üretimi anlamında *ideolojik* boyutlara sahiptir. Ekonomik alanı, hem bu alanın bizzat yarattığı ideolojik ve politik etkilerden, hem de işyerinin ideolojik ve siyasal ‘yapısından’ kopartarak ele almak mümkün değildir” (Özügürlü, 2005: 48, italikler yazara ait).

Emek sürecinde, işçiler, yalnızca mal ve hizmet üretmekle kalmazlar; aynı zamanda yönetimle ve birbirleriyle olan toplumsal ilişkileri de üretirler. Dolayısıyla emek süreci, yalnızca mal ve hizmetlerin değil, aynı zamanda siyasetin de üretildiği/yeniden üretildiği bir alandır. ‘Emek rejimi’ kavramı, emek sürecinin örgütlenmesini, daha genelde onun içine gömülü olduğu iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılar ile birlikte düşünmeye tekabül eder. Emek rejimlerinde denetim, basit bir antagonizmadan öte, ‘rıza’ ve ‘baskı’yı içeren karmaşık ve çelişkili bir yapıyı barındırır (Yücesan-Özdemir, 2010: 40).

Emek sürecinin karmaşık ve çelişkili yapısı, bu konu üzerine çalışan araştırmacıların emek sürecinin farklı yönlerine eğilmelerine zemin oluşturmuştur. Bu bağlamda, bu konuyu mercek altına alan araştırmacıların emek sürecine ilişkin hangi noktaları öne çıkardıklarına değinmek yararlı olacaktır. Böylesi bir değini, kapitalist denetimin farklı yönlerinin bir araya getirilmesi ölçüsünde daha bütüncül bir tablonun oluşmasına yardımcı olacaktır.

Emek sürecinin doğası ve çalışanlar üzerindeki etkisi üzerine eğilen ilk isim Marx olmuştur. Marx, Kapital adlı eserinin birinci cildinde, emek sürecini, öncelikle,

tarihsel/toplumsal niteliğinden bağımsız olarak ele alır. Buna göre ‘çalışma’, insanın varlığını sürdürmesine yönelik en temel etkinliktir. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde, genel manada ‘çalışma’ ile ‘kapitalist çalışma’ arasındaki farka yer verildiği için burada bir kez daha yer verilmeyecektir. Tek cümleyle; basit emek sürecinde çalışmanın kavranışı ve uygulanışının uyum ve bütünlük içinde olduğu belirtilebilir. Ancak kapitalizmde emek süreci, bu uyumun ve bütünlüğün parçalanmasıyla karakterize olur ve yabancılaşma olarak ifade edilir.

Marx, kapitalizmde emek sürecinin artı değer üretiminin bir aracı olduğunu ve buna bağlı olarak, sermayenin boyunduruğu altında işleyen bir süreç olduğunu belirtir. Modern sanayinin gelişimini, ‘basit elbirliği’, ‘iş bölümü ve manifaktür’ ve nihayetinde ‘fabrikasyon’ aşamaları çerçevesinde ele alan Marx (Belek, 1999: 51); üreticilerin ücretlilere dönüşmeleri sürecini ve yine üreticilerin sermayeye yalnızca iktisadi olarak bağlı olmalarını ifade eden ‘biçimsel boyunduruk’ aşaması ile makineli üretimin gelişimine bağlı olarak ortaya çıkan ‘gerçek boyunduruk’ aşaması arasında ayırım yapar. Bu süreç, aynı zamanda, üreticilerin emek araçları/koşulları üzerinde denetim sahibi olduğu bir aşamadan, emek araçları/koşulları üzerindeki denetimlerini yitirdikleri -ve kapitaliste kaptırdıkları- bir aşamaya geçişi ifade eder. Sermayenin biçimsel boyunduruğu altında, teknolojide önemli bir değişim söz konusu değildir ve kapitalist, işgününün uzatılması yoluyla daha fazla artı değer elde etme derdindedir. Sermayenin gerçek boyunduruğu ise, bilimsel/teknolojik gelişmelerin üretim sürecine tatbikini içerir ve kapitalist, bu süreçte, emek üretkenliğini artıracak teknik ve organizasyonel biçimler aracılığıyla daha fazla artı değer elde eder. Marx, ilkinde mutlak artı değer üretimi; ikincisine görece artı değer üretimi adını verir. Emeğin sermayeye gerçek tabiyetini sağlayan emek örgütlenmesi, Marx’a göre, ‘despotik’ bir nitelik taşır (Öngen, 2014: 90-91 ve 95; Heinrich, 2017: 133-134; Tinel, 2015: 276-281).

Emek süreci, Marx’tan sonra, Harry Braverman (2008) tarafından tekrar gündeme getirilmiştir.⁸ Braverman’ın emek süreci konusundaki katkısı iki temel konu üzerinedir. Bunlardan birincisi, Taylorist yönetim anlayışı ile üretim ve yönetimin birbirinden koparılması ve tıpkı mavi yakalılarda olduğu gibi beyaz yakalı çalışanların da vasıfsızlaştırılması; ikincisi ise işyerinde artan denetimdir (Özmen,

---

⁸ Braverman’a gelinceye değin, Marx’ın emek sürecine ilişkin analizinin derinleştirildiğinden söz edilemez. Bunun tek istisnası Gramsci’nin Amerikanizm ve Fordizm adlı makalesidir.

2017: 46). Braverman, emek gücünün sonsuz potansiyeli karşısında kapitalistin emek gücünden azami artı değer sağlama amacına bağlı olarak, bir ‘yönetim/denetim sorunu’ ortaya çıktığını dile getirir:

“Kapitalist birçok şey yapabilecek olan emek gücünü satın alırken, aynı anda tanımsız bir niteliği ve niceliği de satın almaktadır. Satın aldığı şey *potansiyel olarak* sonsuzdur... (...) Emek güçlerini başkasına satmak zorunda bırakılan işçiler, aynı zamanda, artık kendilerinden ‘yabancılaşmış’ olan emek sürecine dair alakalarından feragat ederler. *Emek süreci kapitalistin sorumluluğu halini almıştır.* (...) [k]apitalist açısından emek süreci üzerindeki denetimin işçinin ellerinden kendi ellerine geçmesi yaşamsal bir hal alır. Bu geçiş kendisini tarih içinde *üretim sürecinin* işçiden kapitaliste doğru *yavaş yavaş yabancılaşması* olarak ifade ederken; kapitalist açısından da kendisini *yönetim sorunu* olarak ifade eder. (...) Kapitalist, tıpkı dizginleri, gemi, mahmuzları, havucu, kamçıyı ve doğuştan gelme eğitimi kendi iradesini dayatmak amacıyla kullanan binici gibi, yönetim aracılığıyla denetim sağlamaya çabalar. Denetim ise, bütün yönetim teorisyenlerinin örtük ya da açık olarak kabul ettikleri gibi, tüm işletme yönetim sistemlerinin merkezi kavramıdır” (2008: 81; 90-91, italikler yazara ait).

Braverman (2008: 88-89, 109, 126-132), denetim sorununun ortaya çıkışını, üreticilerin tek bir çatı altında toplanmalarına (yani istihdamın merkezileşmesine) bağlar. Denetimin tüm tarih boyunca yönetimin temel niteliği olmasına karşın Taylor ile önceden görülmemiş boyutlar kazandığını ifade eder. Taylorizmin ‘bilimsel yönetim’ üzerine geliştirdiği ilkelerden yola çıkarak kapitalist emek sürecinin üç temel özelliğini ortaya koyar: Vasıfsızlaşma, kavrayışın uygulamadan ayrıştırılması ve denetim.

Braverman, araştırmacıların ilgisini kapitalist emek sürecine çekerek bu alana ilişkin araştırmaların ve tartışmaların canlanmasına/gelişmesine ön ayak olmuştur (Akpınar ve Akpınar, 2015: 79). Yine Braverman, önceleri birçok çalışma tarafından desteklenirken, ardından gelen yıllarda ise birçok eleştiri almıştır. Bir önemli eleştiri, vasıfsızlaşma tezinin kapitalizmin tarihsel ve konjonktürel dönemlerini göz ardı ettiğine yöneliktir. Buna göre vasıfsızlaşma, devreseldir ve sermaye birikimi koşulları içinde, sektörler içinde ve sektörler arasında farklılıklar gösterebilir. Bir başka önemli eleştiri de tüm vasıflı çalışmanın ortadan kalkmasının yönetim tarafından istenen bir şey olmayacağıdır (Özdemir ve Özdemir, 2008: 26-27).

Braverman'ın çalışmasından sonraki ilk çalışma Friedman'a aittir.⁹ Friedman, sermayenin vasıflı işçilerle alıp veremediği bir şeyin olmadığını, sermayenin sorununun, emek üretkenliğini, artı değer üretimini ve sermaye birikimini artırmak için doğru ve gerekli nitelikte işgücünü sağlamak olduğunu belirtir. Dolayısıyla, sermaye, değişik sosyo-ekonomik ve tarihsel durumlarda, sermaye üretkenliğini artırmaya yönelik olarak, vasfı artıran ya da sınırlandıran farklı yöntemler geliştirebilir (Özdemir ve Özdemir, 2008: 27). Friedman, Braverman'ı, Taylorist ilkelerin emek sürecindeki uygulamalarına odaklanmasına bağlı olarak 'işçi direnişleri'ni ihmal ettiği gerekçesiyle eleştirir. Friedman, işçi direnişlerinin bireysel ya da kolektif olabileceğini, kolektif direnişlerin örgütlü ya da kendiliğinden çıkabileceğini, direnişlerin bazılarının işveren tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılabileceğini belirtir. İşçilerin, emek sürecinin denetimi karşısında geliştirdiği direnişi gücüne bağlı olarak, işveren alternatif stratejiler uygulayabilir ve işçiye inisiyatif de verebilir. Friedman, buradan yola çıkarak, emek süreci denetiminde, Taylorist 'doğrudan denetim' stratejisinin yanı sıra, 'sorumlu otonomi' (*responsible autonomy*) adını verdiği bir diğer stratejinin de devreye sokulabileceğinden söz eder. Sorumlu otonomi, kapitalizmin ilk döneminde, geçmişten devralınan bir mirastır ve zanaatkarın kendi çalışması üzerindeki denetimine işaret eder. Tekelci dönemde ise, işçi direnişlerini kırmak için bilinçli uygulanan bir strateji olarak gündeme gelmiştir (Friedman, 1977: 78; Nurol, 2014: 59-62; Balkız, 2013: 192).

Kapitalist emek süreci üzerine çalışan bir diğer isim ise, Edwards'tır. Edwards'a göre, Taylorizm, bilimsel bir yöntemden ziyade, vaatleri hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleşmeyen bir işletmecilik pratiği olarak görülmelidir. "Taylorizm, işyerinde denetim krizini çözmeyi başaramamıştır çünkü çoğu büyük firma Taylorizmi denemekten bile imtina etmiştir. (...) eldeki kanıtlar göstermektedir ki, Taylorizm genellikle de sendikalaşmamış işyerlerine daha uygundu." Edwards, yine de Taylorizmi asıl yenilgiye uğratanın, ona sürekli sekte vuran işçi mücadelesi

---

⁹ Braverman'dan sonra, emek süreci/denetimi konusunda yapılan çalışmalardan öne çıkanlar şunlardır: Andrew L. Friedman ve 1977 tarihli *Industry and Labour: Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*; Richard Edwards ve 1979 tarihli *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*; Michael Burawoy ve 1979 tarihli *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism* ile 1985 tarihli *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*; Paul Thompson ve 1989 tarihli *The Nature of Work: An Introduction to Debates on the Labour Process*.

olduğu kanısındadır. Dolayısıyla, emek sürecini farklı çıkarlara sahip sınıfların çatıştığı bir arena olarak görür ve işyerini bir ‘çatışmalı alan’ olarak tanımlar. Çalışmanın organizasyonu, dayatılan iş görme hızı, çalışma koşulları, kullanılabilir haklar, iş arkadaşlarıyla kurulan ilişkilere dair düzenlemeler gibi konuların hepsi de birer çatışma sebebidir. Edwards’a göre, kapitalizmin tarihsel evriminde yeni denetim biçimlerinin ortaya çıkışı, işçi mücadelelerine karşı yöntem arayışlarının sonucudur. Bu denetim biçimleri; tedbirli olmaya dayanan ‘basit denetim’ (19. yüzyılda geçerlidir), işçiyi makinenin ritmine tabi kılan ‘teknik denetim’ (klasik imajı Fordizm olsa da fiiliyatta çok daha geniş kapsamlıdır), kurumsallaşmış hiyerarşik güce dayalı ‘bürokratik denetim’dir. Edwards, ayrıca, işgücü piyasalarının da bir denetim aracı olarak devreye girdiğinden söz eder (Balkız, 2013: 192-193; Nurol, 2014: 62-69; Özdemir ve Özdemir, 2008: 29; Burawoy, 2015: 163).

Burawoy’a (2015: 37) göre, “Braverman’ın analizi yalnızca nesnenin gözündendir ve bu yanlışlıkla yapılmış bir hata değildir. Braverman sürekli olarak öznelliğin yıkıldığı veya güçsüz kılındığı ve bireylerin bireyliklerini yitirdiği mekanizmaları vurgulamaktadır.” Burawoy (2015: 40), işin öznel bileşenlerini hesaba katmaksızın bir kapitalist denetim kavrayışına ulaşamayacağını ifade eder. Braverman’ın çizdiği tabloda, işçilerin böylesine ‘insanlıktan çıkarıcı’ koşulların sürüp gitmesine neden müsamaha gösterdikleri sorusu hiç sorulmaz. Hatta “Ne ironiktir ki, Braverman kapitalist denetimin ve rızanın doğasını aydınlatabilecek çalışmaları ‘geleneksel sosyal bilimler akımı’nın devamı olarak reddetmekte ve ‘personel departmanlarının ufak manipülasyonları’na indirgemektedir” (Burawoy, 2015: 40). Bütün bu eleştiriler ile Burawoy’un işaret ettiği nokta kapitalist denetimin ideolojik boyutudur ya da başka bir deyişle ‘rıza’ üretimidir. “Burada mühim olan nokta şu ki kapitalist denetim, en baskıcı teknoloji altında bile, ‘dünyayla kurduğumuz canlı ilişki’nin çerçevesini çizen ve düzenleyen, dolayısıyla çıkarlarımızı oluşturan bir ideolojik yapıya dayanmaktadır” (Burawoy, 2015: 59). Burawoy, (Rızanın Üretimi çalışması ile) yalnızca denetimin o güne kadar karanlıkta kalmış olan ‘rıza’ya dayalı boyutunun önemini gündeme getirmekle kalmaz, (Üretimin Siyaseti çalışması ile) ayrıca fabrikayı, yalnızca malların değil siyasetin, siyasi aygıtların ve toplumsal ilişkilerin üretildiği bir alan olarak tanımlarken, fabrikanın ve içinde barındırdığı toplumsal ilişkilerin, dışarıdaki siyasetten ve

devletten ayrı olarak incelenemeyeceğinin altını çizerek (Özdemir ve Özdemir, 2008: 29-30).

Burawoy, kapitalizmin farklı dönemlerinde farklı denetim mekanizmalarının oluştuğunu vurgular ve bu çerçevede ‘despotik emek rejimleri’ ve ‘hegemonik emek rejimleri’ kavramlarını geliştirir. ‘Zorun rızaya baskın geldiği erken kapitalizmdeki rejimleri despotik’ ve ‘rızanın zora baskın geldiği (ama zoru da tamamen dışlamadığı) rejimleri hegemonik’ olarak adlandırır (Burawoy, 2015: 165). Hegemonyanın oluşturulması rızanın sürekli üretilmesi ile mümkündür. Burawoy, rızanın üretilmesini sağlayan bazı mekanizmalar belirler; çalışmanın oyun gibi düzenlenmesi, vasıf ve kıdem arasında hareketlilik yaşanmasıyla oluşan ‘işsel emek piyasası’nda ortaya çıkan rekabetin işçiler ile yönetim arasındaki gerilimleri işçiler arası gerilimlere dönüştürmesi, toplu sözleşme ve şikâyet mekanizmaları ile oluşturulan bir tür ‘işsel devlet’ bunlardandır (Koçak, 2014: 54-55). Geline nokta, erken kapitalist dönemdeki gibi baskının rızaya değil, rızanın baskıya üstün geldiği - ama zoru da içeren- bir rejimdir (Özmen, 2017: 47). Burawoy’un, kapitalist emek sürecinin kontrol olgusunu açıklarken, işçi sınıfının bütünüyle sermayenin eylemlerine ve tahayyüllerine tabi, pasif bir konuma yerleştirilemeyeceğine dikkat çektiğinin altı çizilmelidir (Akpınar ve Akpınar, 2015: 80).

Akpınar ve Akpınar (2015: 81-82), kapitalist denetime ilişkin üç önemli noktayı vurgulamak gerektiğini belirtirler. Bunlardan birincisi, sermayenin mutlak kontrol ve denetiminden söz edilemeyeceğidir. Burada belirleyici olan, sermayenin tek taraflı kontrolü değil, sermayenin kontrolüne işçi sınıfının karşı koyuşu, son tahlilde sınıflar mücadelesidir. İkincisi, kapitalist emek süreci/kapitalist denetim bahsinde, denetimin ikincil önemde bir konu olmasıdır. Birincil önemde olan ise, emek sürecinde işçi sınıfının denetim altında tutulması yoluyla artı değer oranını artırmaktır. Üçüncüsü ise, kapitalist denetim hem emek sürecinin denetimi hem de toplumsal düzlemde siyasal denetim olmak üzere iki boyutludur.¹⁰

---

¹⁰ Emek süreci ve denetim tartışmaları, yalnızca kapitalist emek sürecini ve denetimi değil, bir dönemin ‘sosyalist’ olarak adlandırılan ülkelerindeki emek süreçlerini de içeren bir tartışmadır. Bu konu için bkz. Özoğlu, 2011 ve Akkaya, 2011.

1.2.2.2. Çalışma İdeolojisi

Kapitalist çalışma ilişkileri ‘çalışma ideolojisi’ üzerine yükselir. Çalışma, her dönemde/toplumda insanın en temel etkinliği ve insan deneyiminin en merkezi ögesi olagelmış olsa da (Budd, 2016: 20), günümüzdeki anlamıyla çalışma anlayışının gündeme gelişi, kapitalizmin -özellikle de sanayi kapitalizminin- gelişimiyle paraleldir.

Pre-kapitalist toplumlar ile kapitalist toplum arasında, çalışmanın amacına ve anlamına yönelik ciddi bir fark vardır. Kapitalizm öncesi toplumlarda, çalışma, ekseriyetle, kullanım değeri üretmeye yönelik bir faaliyet olmanın yanı sıra, yaşamın merkezinde olmayan, ya da başka bir ifadeyle, bireysel/toplumsal yaşama kendini dayatmayan bir etkinlikti. Ancak, kapitalizmin gelişimiyle birlikte, üretim ile ihtiyaçların karşılanması arasındaki bağ kopar ve çalışma, yalnızca artı değer üretimine indirgenen, yabancılaşmayla karakterize olan ve yaşamın bütününe kendini dayatan bir etkinlik haline gelir.

Kapitalizm öncesi toplumlarda çalışma, ya diğer insani pratiklerden ayrı bir biçimde algılanmadığı için ayrı bir kavramla dahi ifade edilmeyen bir pratik; ya kolektif yapıldığı için bireysellikte güdülenmeyen bir etkinlik; çoğu durumda mübadele için bile yapılmayan bir faaliyet; ya da Antik Yunan ve Roma’da olduğu gibi küçümsenen/aşağılanan ve alt sınıflara ait görülen bir uğraş olarak değerlendirilmiştir (Méda, 2012: 31-59; Arslan, 2018: 75-88). Cleaver (2011: 206-207), pre-kapitalist toplumların çoğunda türsel bir iş kavramının bulunmadığını belirtir:

“İnsanlar çok çeşitli faaliyetlerle meşguldüler ama kimsenin aklına bu etkinlikleri kolektif ‘iş’ olarak adlandırmak gelmemiştir. Kimileri hayvan yetiştirir ya da toprağı ekerken, diğerleri gemi yapıyor ya da gümüş işleriyle uğraşıyordu. Ve onlara ‘işçi’ değil; çoban, çiftçi, gümüşçü, gemici denirdi. Bu şekilde farklı etkinlikler vardı ve bunları yapanlar belli kastlar, alt kültürler ya da statü grupları ile bağdaştırılırdı. Sömürülen sınıfların üyeleri genellikle kendi toplumsal konumlarını temsil eden bireyler olarak görülürlerdi; yani yine ‘işçi’ değil, köle, vasal ya da serf olarak.”

Bu bakımdan günümüzdeki anlamıyla çalışma “modernliğin bir icadıdır” (Gorz, 2007: 25); “kapitalist bir kategoridir” (Cleaver, 2011: 203). Çalışma, kapitalizmin -özellikle de sanayi kapitalizminin- gelişimi ve ücretli çalışmanın hâkim

çalışma biçimi haline gelmesi ile birlikte, en temel faaliyet olarak anlamlandırılmaya, ‘zenginlik kaynağı’ olarak görülmeye ve neredeyse yaşamının kendisiyle özdeş olarak görülmeye başlanmıştır. Fleming’in (2017: 8) ifadesiyle “Çalışmak ve daha genel olarak ‘yaşamak’ o kadar ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir ki, çalışma fikrini sorgulamak biraz ‘yaşamın kendisi’ni sorgulamaya benzer.”

Çalışmanın amacında ve anlamında gerçekleşen değişimi ele alan önemli isimlerden biri Weber’dir. Weber (1985), rasyonelleşme/ussallaşma süreci üzerinden kapitalizmin gelişimini açıklarken, böylesi bir gelişmenin yalnızca Batı Avrupa’da ortaya çıktığını belirtir ve bu gelişmeye ruhunu verenin ‘Protestan Ahlakı’¹¹ olduğunu ileri sürer. Weber’e (1985: 41) göre, “Çin’de, Hindistan’da, Babil’de ve Orta Çağda da ‘kapitalizm’ vardı” fakat buralarda ‘kapitalist ruh’ yoktu.¹² Weber, günümüz kapitalist çalışma zihniyetinin doğuşunu rasyonelleşme/ussallaşma çerçevesinde açıklarken, bunu tetikleyen din/Protestanlık olduğunu ileri sürmüştür.¹³ Ancak, böylesi bir açıklamanın, toplumsal değişimin nedenleri ile sonuçlarını ters yüz etmek anlamına geldiği belirtilmiştir. Amin (2018: 102), bu sebepten, Weber’in ‘ayakları üzerine oturtulması’ gerektiğinden söz eder ve Protestanlık’tan kapitalizme değil, kapitalist ilişkilerden Protestanlık’a gidilmesi gerektiğine dikkat çeker. Kapitalist üretim ilişkilerinin nüfuz etmesiyle yaşanan dönüşüm, çalışma anlayışında yaşanan değişimi beraberinde getirmiştir. Söz konusu değişim için ise, 17. ve 18. yüzyıllar bir dönüm noktasıdır (Méda, 2012: 27 ve 62; Castel, 2017: 152; Arslan, 2018: 88).

“Emeğin en aşağı, en hakir görülen konumundan, bütün insani etkinlikler arasında en itibarlısı olarak en yüksek mertebeye bu ani ve göz alıcı yükselişi, Locke’un, her türlü mülkiyetin kaynağının emek olduğunu keşfetmesiyle başladı; A. Smith’in, her türlü zenginliğin kaynağının emek olduğunu ileri sürmesiyle ve Marx’ın emeği, her türlü üretkenliğin kaynağı ve tam da insanın beşeriyetinin ifadesi haline getiren ‘emek sistemi’yle rayına oturdu” (Arendt, 2013: 160).

---

¹¹ Weber, ‘Protestanlık’ ve ‘Asketik Protestantlık’ terimlerini kullanır ve “Asketik Protestantlığın” der “belli başlı dört tarihi taşıyıcısı vardır: 1. (...) Kalvinizm; 2. Pietizm; 3. Methodizm; 4. Baptist hareketinden doğan tarikatlar” (Weber, 1985: 75).

¹² Weber’in şarkiyatçı bakış açısının eleştirisi için bkz. Bannerji, 2016: 124-145.

¹³ Timur (2014: 371), Weber’den önce, Marx ve Engels’in de Protestanlık ile kapitalizm ilişkisine değindiğini belirtir. Hatta Weber’in bu ilişki üzerine yapılandığı tezini, Marx’tan aldığı ilhamla geliştirmiş olabileceğini ifade eder. Elbette Marx ve Engels için Protestanlık ile kapitalizm arasındaki ilişki ilkinin ikincisini belirlediği bir ilişki değildir.

Bu çerçevede, günümüzdeki anlamıyla çalışma kavramını icat edenler siyasal iktisatçılardır (Méda, 2012: 66). ‘Zenginliğin kaynağı nedir’ sorusu, merkantilistlerden ve fizyokratlardan geçerek klasik siyasal iktisatçılarda yanıtını bulmuştur (Peksan, 2021: 80). Castel (2017: 161), bu durumu ironik bir dille ifade eder: “Felsefe taşını uzun süredir arıyoruz; bulduk işte, emek!”

Çalışma, bir yandan zenginliğin kaynağı olarak yaşamın merkezi ögesi olarak tanımlanırken, öte yandan bir mücadele konusuna dönüşmüştür. Kapitalist toplumda mülksüzler için tek seçeneğin ücretli çalışma olması gerçeği ile özgürleşmiş/mülksüzleşmiş her üreticinin istihdam edilemiyor olması gerçeği arasındaki çelişki, mülksüzlerden yükselen ‘çalışma hakkı’ talebini gündeme getirmiştir. 1789 Devrimi’nde üreticilerden yükselen ‘mülkiyet hakkı’ talebi, burjuvazinin hâkimiyetini sağlamasına ve ücretli çalışma düzeninin geri dönüşsüz bir biçimde yerleşmesine bağlı olarak, 1848 devrim sürecine gelindiğinde ‘çalışma hakkı’ talebine dönüşmüştür (Méda, 2012: 121). Aslında, mülksüzlerin mülk sahiplerine olan bağımlılıklarını azaltmanın bir yolu olarak dile getirdikleri çalışma hakkı,¹⁴ Paul Lafargue tarafından tam ters sonuçlara yol açtığı gerekçesiyle eleştirilir:

“Devrimci bir ilkeymiş gibi çalışma hakkı istiyorlardı! Utanmalısın Fransız proletaryası, utanmalı! (...) Eğer zoraki çalışmanın verdiği şu ağır sızılar ve de açlığın verdiği dayanılmaz acılar, İncil’de sözü edilen çekirgelerden bile daha kalabalık bir şekilde proletaryanın üzerine çöküp çullanmışsa, bunlara davetiye çıkarmış olan proletaryanın bizzat kendisidir. İşçilerin Haziran 1848’de silahlanmaları işte bu çalışmayla ilgiliydi; ailelerine de dayattılar çalışmayı... Karılarını çocuklarını sanayici kodamanlara teslim ettiler. Kendi elleriyle kendi yuvalarını yıktılar, karılarının sütünü kuruttular kendi elleriyle... Gebe ya da çocuğunu emziren kadıncağızlar da maden ocaklarında ve imalathanelerde boyun eğmek ve sinir törpülemek zorunda kaldılar. Babaları, yine kendi elleriyle, çocuklarının yaşamını ve yaşama gücünü mahvettiler. Utanın proleterler, utanın!” (2015: 33).

Nihayetinde, ücretli çalışma düzeninin yerleşmesi ve klasik liberal görüşlerin etkisi ile bağlantılı olarak, çalışma; çalışan için gelir elde etmenin ve kendini gerçekleştirmenin, kapitalist için kar elde etmenin, devlet/ulus için zenginliği

---

¹⁴ Castel (2017: 252), çalışma hakkı talebinin, çalışanların işverenlerine ve ücretlilik düzenine daha fazla tabi olmasına yönelik bir talep olarak değil, aslında mülksüzlerin kendilerini daha fazla güçlendirme amacına yönelik bir talep olarak gündeme geldiğini belirtir. 24 Şubat 1848 tarihli Déclaration du Peuple Souverain (Egemen Halkın Bildirgesi), “Her yurttaş, yurttaş ve emekçi haklarından yararlanana dek silahını elden bırakmamalı ve barikatlar korunmalıdır” maddesi ile çalışanların asıl amacını yansıtmaktadır; çalışma hakkı ve örgütlenme hakkını öne çıkartmak suretiyle tabi konumlarına son vermek.

artırmanın, bir bütün halinde, toplumsal bağın oluşmasının aracı olarak yeni anlamına kavuşmuştur (Méda, 2012: 144). Günümüze gelinceye değin çalışma, tartışılması ve meydan okunması güç bir olgu haline dönüşerek neredeyse ontolojik bir nitelik edinmiştir (Fleming, 2017: 12). Çalışmanın tartışılması ve meydan okunması güç bir olgu haline gelişi, kapitalist çalışma ile yaratıcı/türsel bir insan etkinliği olarak çalışma arasındaki farkın ayırt edilememesine yol açtığı ölçüde, kapitalist çalışma ilişkileri için muazzam bir ideolojik dayanak sağlamaktadır.

Böylece çalışma ideolojisi, kapitalist çalışma ilişkilerinin ihtiyaç duyduğu ‘rıza’nın üretimini sağlamaktadır. “Genelde bizi çalışmaya zorlayan polis ya da şiddet tehdidi değildir” diyen Weeks (2014: 19), ücretli çalışmanın gereksinimlerimizi karşılayacak yegâne yol gibi görüldüğünü ve öyle ki “düzeltmeye çalışılabilecek ama asla kaçılmayacak bir şey gibi görülecek kadar doğallaştırılmış” olduğunu belirtir. Bu çerçevede çalışma, disipline edici bir mekanizmadır.

“Kapitalist toplumda çalışma, işçilerin geçim araçlarına sahip olabilmelerine izin veren tek etkinlik olduğundan; herkes banka soyup hırsızlık veya üçkâğıtçılık yapamayacağından; sermayesi olmadığı için ticarete atılamayacağından; her gün piyango veya şans oyunlarından para kazanamayacağından; dolayısıyla, işçilerin çok büyük bir bölümü, hatta hemen tamamı için çalışmak biricik etkinlik olduğundan, işçiler sisteme boyun eğler” (Kahraman, 2015: 12).

“[Ç]alışma sadece ekonomik bir faaliyet değildir. Gerçekte her bireyin çalışmasının gerekmesi ve çoğunun ücret için çalışmasının ya da çalışan biri tarafından desteklenmesinin beklenmesi ekonomik bir gereklilikten ziyade toplumsal bir uzlaşma ve disipline edici bir aygıttır. (...) Çalışma sadece ekonomik mallar ve hizmetler üretmez, toplumsal ve politik özneler de üretir. Başka bir deyişle, ücret ilişkisi sadece gelir ve sermaye yaratmaz, disipline edilmiş bireyler, idare edilebilir özneler, saygıdeğer vatandaşlar ve sorumlu aile üyeleri de yaratır” (Weeks, 2014: 19-21).

Çalışma ideolojisi, sisteme baştan aşağı sirayet etmiş bir olgudur ve burada her yönü ile ele alınması mümkün değildir. Çalışma ideolojisi, kapitalizmin temel karakteristiği olan -Marx’ın ifadesiyle- ‘yabancılaşma’ veya -Lukács’ın ifadesiyle- ‘şeyleşme’ (1998: 161) olgusunun bir izdüşümüdür. Hatta çalışma ideolojisinin kapitalist mülkiyet/üretim ilişkilerini aşan bir olgu olduğuna ve bu çerçevede ‘sosyalist’ olarak addedilen deneyimleri -ve Marksizmi- de kapsadığına yönelik

eleştirilere dikkat çekilmelidir.¹⁵ Weeks (2014: 129), “çalışmayı ahlakileştiren, normalleştiren ve mitolojikleştiren sadece sermaye değildir” der ve “çalışmanın cazibesinin sadece liberal değil, Marksist tahayyül üzerinde de güçlü bir nüfuzu” olduğunu belirtir.

Çalışma ideolojisine esaslı eleştirilerden biri, otonomist Marksizm geleneğinden gelmiştir. Otonomist Marksizm, 1960’ların sonunda İtalya’da -ana akım sosyalist partilerden ve hareketlerden hem kuramsal hem pratik anlamda koparak- doğmuş bir harekettir ve ‘işin reddi’ veya ‘çalışmanın reddi’ şiarının yaratıcısı/savunucusudur. Otonomist Marksizm, kapitalizmi, insanları/yaşamı işe tabi kılan ve kapitalist ile ücretliyi üreten/yeniden üreten bir sistem olarak okumaktadır. Otonomist bakış açısına göre, kapitalizm, üretim araçlarının özel mülkiyeti üzerinden tanımlanmaktan öte, çalışmanın dayatıldığı bir sınıflaştırma ve fetişleştirme süreci üzerinden tanımlanabilir. Bu bağlamda sınıf mücadelesi, çalışmanın dayatılmasına, sınıflaştırmaya ve fetişleştirmeye karşı mücadeledir. Bu bakış açısına, bir sonraki başlık altında değinilecektir.

---

¹⁵ Bu kapsamda birkaç örnek için bkz. Baudrillard, 1998; Gorz, 2007; Cleaver, 2008; Dinerstein ve Neary, 2011; Méda, 2012; Arendt, 2013; Weeks, 2014; Laclau ve Mouffe, 2017. Ayrıca, Türkiye’de Birikim Dergisi yazarlarınca yürütülen tartışmalar da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu konu üzerine Birikim Dergisi’ne ilişkin bir değerlendirme için bkz. Bilecen, 2011. Ayrıca bkz. İnel, 2012.

1.3. FABRİKA İŞGAL EYLEMİ VE FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ

Marc Bloch, “Bir toplumsal sistem yalnızca işsel yapısıyla değil, aynı zamanda ürettiği tepkilerle de nitelenir” der (akt. Scott, 2018: 131). Bu çerçevede, kapitalizme rengini veren işçi sınıfı mücadelesidir; işçilerin bireysel ya da toplu direnişleridir/eylemleridir. İşçi eylemleri ve işçi hareketleri denildiğinde, örtük/gizli direniş türlerinden açık eylemlere ve hareketlere uzanan geniş bir skaladan söz edilmektedir. Bazı direnişlerin açık bir meydan okumayla ve açık talep veya taleplerle gerçekleştirildiği, örtük/gizli direnişlerin ise ilan edilmemiş/adı konulmamış bir biçimde gerçekleştirildiği görülür. Grevler, boykotlar, gösteriler, ayaklanmalar ilk grubun örnekleridir. Ayak sürüme, çalışır gibi görünme, iş dışı işlerle ilgilenme, denetçiyi kandırma, kötü işçilik, beyan edilmemiş iş yavaşlatma, ufak tefek şeyler aşırma, işyerine alkollü gelme, işten kaytarma, işe gitmeme, hastaymış numarası yapma, haberi yokmuş numarası yapma, firar etme ise ikinci gruba örnek olarak verilebilir.

Peki, işçi sınıfı mücadelesi neye karşı bir mücadeledir? Bu soruyu yanıtlamak, Bloch’un da ifade ettiği gibi, kapitalist çalışma/toplum ilişkilerinin niteliklerini bir başka açıdan, bir kez de işçi sınıfı mücadelesinden yola çıkarak tanımlamak anlamına gelir. Bunun bu çalışma açısından önemi, hem işçi sınıfı mücadelesinin genel amaçlarını sunması hem de mülkiyet ve çalışma ilişkilerine bir müdahale olarak fabrika işgal eyleminin işçi sınıfı mücadelesi içerisindeki yerini belirlemeye yardımcı olmasındandır.

1.3.1. İşçi Sınıfı Mücadelesi

Silver (2009: 244; 31), işçi eylemlerini diğer eylem türlerinden ayıran şeyin, proleterlik durumu üzerinde temellenmeleri yahut insanların meta olarak muamele görmek karşısındaki direniş ve tepkilerinden oluşmaları olduğunu ifade eder. Silver, insanın/emek gücünün metalaşması bahsinde Marx’ın üretim noktasına, Polanyi’nin ise emek piyasasına vurgu yaptığını belirtir. Buna göre, emek aslında bir meta olmamakla beraber, kapitalizm koşulları altında bir meta haline gelir. Dolayısıyla, emek aslında bir ‘hayali meta’dır (Polanyi, 2010: 120) ve kapitalizmde emeğin metalaşması insanların memnuniyetsizliğini ve buna bir biçimde tepki göstermelerini beraberinde getirir. Marx’a göre emek hayali doğasını üretim noktasında dışa

vuruyorken, Polanyi'ye göre emeğin hayali doğası, bir emek piyasasının yaratılması ve işlemeye başlamasıyla zaten görünür hale gelmiştir. Emek, toprak ve para temel üretim faktörleri olmakla beraber gerçek metalar değildirler, çünkü ya -toprak gibi- hiç üretilmezler ya da -emek ve para gibi- piyasada satılmaktan daha farklı bir amaç için üretilirler.

“Emek, toprak ve para temel olarak üretimin unsurlarıdır... Ama emek, toprak ve para, açıkça görülebileceği gibi, meta değildirler... Emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyetine verilen addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya koyulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılamaz, saklanması veya işletilmesi olanağı yoktur; toprak yalnızca doğanın başka bir adıdır; insan tarafından üretilmemiştir; nihayet para, yalnızca satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir. Hiçbiri satılmak üzere üretilmez. Emek, toprak ve paranın meta tanımını bütünüyle hayalidir” (Polanyi, 2010: 119-120).

Buradan hareketle, işçi sınıfı mücadelesi, bir bütün halinde doğanın ve dolayısıyla da insanın yaratıcı/türsel gücünün metalaştırılmasına/sermayeleştirilmesine karşı bir mücadeledir denebilir. Bu ikisi birbirinden ayrılamaz. Burkett'in (2011: 148) ifadesiyle, insanın sömürülmesi ve doğanın sömürülmesi sermaye birikiminin 'ikiz bileşenleri'dir. Bunu biraz açmak gerekir. Öncelikle, aletler, makineler, insanın üretim yeteneği ve doğa, kendiliğinden sermaye değillerdir. Bunlar, kapitalizm öncesi toplumlarda, birbirinden ayrılabilir sermaye varlıkları olmadıkları gibi, ekonomi de insan faaliyetlerinden ayrı bir katman olarak görülmemekteydi (yani doğal, kültürel ve siyasi süreçler içine gömülü bir fonksiyonu). Kapitalizmi ayıran ise, üreticilerin, topraktan başlayarak, üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayrılmalarıdır. Bunun anlamı şudur; işçiler geçimlerini sağlamak için, öncelikle emek güçlerini üretimin zorunlu koşullarını sahiplenmiş/denetim altına almış kapitalistlere satar ve geçim araçlarını, piyasadan, bu şekilde elde ettikleri ücret ile satın almak suretiyle temin ederler (Burkett, 2011: 148-149). Sermayenin bakış açısından, bir bütün halinde doğa, üretim araçları, insanın üretici etkinliği ve üretilen kullanım değerleri, yalnızca sermaye birikiminin bir aracıdır. Fakat işçilerin emek güçlerini ücret karşılığında değişme amacı ise, yalnızca para değil, en temelde bu para ile elde edilebilecek kullanım değerleridir ve onların insan olarak kendilerini yeniden üretmeleri ve geliştirmelerinin koşulu olan hizmetlere ulaşmaktır. Böylece, işçilerin kullanım değerine yönelik eğilimleri ile sermayenin maksimum birikime yönelik eğilimi arasında bir zıtlık belirir. Gerçekte

bu zıtlık, insani koşullarla kapitalizmin maddi koşullarının yabancılaşması arasındaki gerilimden başka bir şey değildir. Bu aynı zamanda, (insanın geniş anlamda tatmin ihtiyacı anlamında) kullanım değeri ile (kapitalizmin soyut zenginlik biçimi olan) değer arasındaki çelişkidir. Kısacası bu, kapitalizmin temel çelişkisidir; yani ‘kar için üretim’ ile ‘insan ihtiyaçları için üretim’ arası çelişkidir (Burkett, 2011: 155-156).

Burkett (2011: 156), bu çelişkinin, iki çeşit mücadele biçimine neden olduğunu belirtir. Birincisi, “doğal ve toplumsal koşulların sermayeleştirilmesi ve piyasaya açık hale getirilmesi”ne karşı mücadele, ikincisi “yüksek ücretler, daha güvenli ve daha az ağır çalışma koşulları, çalışma zamanının azaltılması ve hatta mülkiyet ve yönetimin daha ortaklaşa ve demokratik biçimler alması için” mücadeledir. O halde, işçi sınıfı mücadelesi, metalaştırmaya/sermayeleştirmeye karşı mücadele olarak tanımlanabilir.

İşçi sınıfı mücadelesi, aynı zamanda, ‘zaman’ üzerine bir mücadeledir. Daha doğru bir ifadeyle, “zamanın sermayenin değerlendirilmesine tabi kılınması”na karşı mücadeledir (Wilding, 2016: 21). “Serflik ve kölelik gibi diğer tahakküm biçimlerinin aksine, kapitalist tahakküm biçimi kişisel değildir. Hükmedilenler, resmi olarak özgürdürler. Sermaye bir kişinin, bir işçinin sahibi olmaz; işçinin belirli bir süre (işgünü) boyunca sattığı emek gücünün sahibi olur” (Tischler, 2016: 323). Ya da Engels’in (2016: 171) ifadesiyle; “Proleter köleden hangi bakımdan farklıdır? Köle ancak bir kez satılır, proleter ise kendisini her gün her saat satmak zorundadır.” Bu sebepten, üretim/emek sürecinde saatler, baskı aracına dönüşür, çünkü emek zamanının dakikaları sermaye için altın değerindedir (Cleaver, 2008: 175). Sermaye, ya iş işgünü uzatarak/iş yoğunluğunu artırarak toplam emek zamanı içinde gerekli emek zamanı dışında kalan artı emek zamanını artırmaya çalışır (mutlak artı-değer); ya da iş günü sabitken gerekli emek zamanını kısaltarak artı emeği artırmaya çalışır (görelî artı-değer). Dolayısıyla, sermayenin artı değer üretimine harcanan zamanı artırmaya yönelik eğilimi, sıklıkla, işçilerin tepkisiyle karşılaşır ve sermaye ile emek arasında, örtük ya da açık bir ‘iç savaş’ sürer (Wilding, 2016: 22).

Kapitalizmde zaman, ‘zorunlu çalışma zamanı’ ve ‘boş zaman’ şeklinde bölünür. Ancak boş zaman, zorunlu çalışma zamanının bir uzantısıdır ve yeniden üretim rejimine tabidir. Yani, proleter, boş zamanı, aslında bir zorunluluk zamanı olarak deneyimler (Çalıcı, 2019: 48). Bunun anlamı, kapitalist toplumda, boş zamanın

aslında özgür zaman anlamına gelmediği, iki zorunluluk kipinden birini ifade ettiğidir. “Marx’ın Grundrisse ve Kapital’de geliştirdiği zamansal kavram repertuarında *boş zaman*, *kullanılabilir zaman* ve *özgür zaman* şeklinde üç farklı biçim vardır” diyen Çalcı (2019: 48, italikler yazara ait), kapitalistin kullanılabilir zamana el koyarak onu kendi boş zamanına çevirdiğini ve bunu da üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmasıyla gerçekleştirebildiğini belirtir ve devam eder:

“Fakat emeğin öznesi boş zamanı bir yeniden-üretim zorunluluğu olarak tecrübe eder. Demek ki çalışma dışı zaman bağlamında asıl sorun, kapitalist toplumun, özgür zamanın negatif biçimlerini dayatmasıdır. Özgür zamanın negatif biçimleri olarak kullanılabilir zaman ve boş zaman, proleterin kendisinin ürettiği ama aslında sermayenin kronolojik mantığı tarafından ‘her gün her saat’ el koyulan zamansal deneyim kipleridir.”

Cleaver (2008: 176), sermaye ile emek arasındaki bu mücadelenin yalnızca iş gününü kapsamadığını, iş günü dışındaki zamanın da mücadelenin konusu olduğunu belirtir. Buna göre, sermayenin tarihsel eğilimi, “bütün etkinliklerin sistemin genişletilmiş yeniden üretimine katkı sunmasını sağlayacak şekilde, toplumun bütünü tek bir büyük fabrika olarak yapılandırmaya yönelik kapitalist kontrolün genişletilmesi” yönünde olmuştur (Cleaver, 2008: 177-178).

“Emek zamanı azaltma eğilimi, aynı zamanda işçiler için serbest, ‘kullanılabilir zaman yaratma’ eğilimidir. Sermayenin tekerrür eden sorunu, bu serbest zamanı iş zamanına çevirmenin yollarını bulabilme sorunudur. (...) Sermaye, bütün ‘boş’ veya serbest zamanı ve bu zamanda yapılan etkinlikleri, dili, edebiyatı, sanatı, müziği, televizyonu, medya haberlerini, filmleri, tiyatroları, müzeleri ve sporu kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirmeye çalışır. Bu yüzden ücretlendirilmemiş ‘iş dışı zamanı’ otomatikman serbest zaman olarak veya bütünüyle sermayenin karşıtı bir zaman olarak algılamak yerine, yeniden yaratım sadece emek gücünün yeniden yaratımı anlamına geldiği için sermayenin bu zamanı kendi birikim süreci içinde entegre etmeye çalıştığını kabul etmek zorunda kalırız. Başka bir şekilde söylersek, sermaye, ‘bireysel tüketimi’ toplumsal fabrikayı yaratarak ‘üretken tüketime’ dönüştürmeye çalışır” (Cleaver, 2008: 177; 179).

Buraya kadar, işçi sınıfı mücadelesinin metalaştırılmaya/sermayeleştirmeye karşı bir mücadele olduğundan ve yine sermayenin dayattığı zaman anlayışına karşı bir mücadeleyi içerdiğinden söz edildi. Son olarak, işçi sınıfı mücadelesi, aynı zamanda, çalışmaya, sınıflaştırmaya ve fetişleştirmeye karşı bir mücadele olarak da okunabilir.

Otonomist Marksizm, kapitalizmi, insanları/yaşamı işe tabi kılan bir sistem olarak okur, bunun bir sınıflaştırma projesi ve fetişleştirme süreci olduğunu vurgular ve ‘emeğin özgürleşmesi’ şiarını değil ‘emekten özgürleşme’ şiarını benimser (Weeks, 2014: 135).

“Kapitalizmin tarihi, hep daha fazla insan hayatının işe tabi kılınmasının ve bu hayatların hep daha fazla yönünün bazen ücretli bazense ücretsiz işe dönüştürülmesinin tarihidir. Bugüne kadar karşısında mücadele ettiğimiz şey tam da bu tabiiyettir. Daha kısa işgünü (hafta, yıl ya da bütün hayat döngüsü olarak) için verilen mücadele sadece artı emeğe karşı değil aynı zamanda hayatın işe tabi kılınmasına karşı ve işin hayatın bütün içeriği olmak yerine sadece bir yaşam aracına dönüştürülmesi için verilen bir mücadeledir” (Cleaver, 2008: 16).

Böyle bir okumadan, kapitalizm yalnızca sömürüyle değil, sürekli işe tabi kılma yönünde bir eğilimle tanımlanır. İşçi sınıfı mücadelesinde ise üretim araçlarını ele geçirmek bir amaç olarak görülmez; “işçi kendimizi gerçekleştirmenin araçlarından birine dönüştürme amacının bir aracı” (Cleaver, 2008: 16) olarak görülür. Holloway (2017a: 53-54) için “Bizler, aslında çalışmaya karşı eyleyenlerin hareketiyiz” ve “emeğin yabancılaşmasına ve sınıflandırılmasına karşı olma anlamında bu hareket işçi sınıfı hareketidir.” Sınıfın bir süreç olarak ele alınması gerektiğini dile getiren Holloway (2015: 192), kapitalist üretimin yalnızca meta ve artı değer üretmediğini, aynı zamanda kapitalist ilişkiyi yarattığını ve ürettiğini belirtir. Buna göre, sınıfların varlıkları ile oluşumları birbirinden ayrı tutulamaz; sınıfların varlığından söz etmek, aynı zamanda oluşturulma süreci içinde olduklarından söz etmektir.

“Sınıf oluşturulması, özne ve nesnenin ayrılması olarak anlaşılabilir. Özne ile nesnenin her gün yinelenerek birbirlerinden şiddetle ayrılması, nesne-yaratı-ürünün özne-yaratıcı-üreticiden çalınması, eyleyenin sadece eylediğine değil, aynı zamanda eyleyişine de, yaratıcılığına da, özneliğine de, insanlığına da el konulmasıdır kapitalizm. Bu ayrımın şiddeti yalnızca kapitalizmin erken dönemlerine özgü değildir: Kapitalizmin özü budur. Başka bir deyişle, ‘ilkel birikim’ yalnızca geçmiş dönemlere has bir özellik değil, kapitalizmin varlık nedenidir. (...) Öyleyse sınıf mücadelesi, sınıflandırma ve sınıflandırmaya karşı gelmek olduğu kadar, birbirinden ayrı tutulamayacak bir biçimde, oluşturulmuş sınıflar arasındaki mücadeledir de” (Holloway, 2015: 192-193).

“Bizler işçi sınıfı olarak mücadele etmeyiz, işçi sınıfı olmaya karşı mücadele ederiz, sınıflaştırılmaya karşı mücadele ederiz” diyen Holloway (2011: 60),

kapitalizmi sürekli bir sınıflandırma süreci olarak tanımlarken, işçi sınıfı mücadelesini de sınıflandırmaya karşı bir mücadele olarak değerlendirmektedir. Aynı yaklaşım, fetişizmi değerlendirilmesinde de geçerlidir. Holloway için ‘fetişizm’ olgusu merkezi önemdedir; fetişizmi ele alış biçimi, Holloway’ın kapitalizmi ve kapitalizme karşı mücadeleyi nasıl tanımladığını verir. Fetişizmi, ‘eyleyiş ile eyleyenin ayrılığı’ şeklinde tanımlayan ve ‘eyleyenler ile eyleyeni kendilerine tahsis edenler arasında antagonistik bir ayrılık’ olduğundan söz eden Holloway, fetişizmin bitmiş/tamamlanmış bir olgu olmadığını ileri sürer (2015: 82; 114). Ona göre, “[f]etişizm durağan değil, sürekli bir fetişlikten çıkarma/yeniden fetişleştirme sürecidir” ve “[f]etişlikten çıkarma/yeniden fetişleştirme sürekli bir mücadeledir” (Holloway, 2017b: 222-223). Eğer böyle olmasaydı, yani fetişizm yerleşmiş/bitmiş/tamamlanmış bir gerçeklik olsaydı, ne eleştiri ne de mücadele imkânı olurdu (Holloway, 2011: 53).

Dolayısıyla, kapitalizm, sermaye tarafından dayatılan iş ile işe karşı mücadele, yine sermayenin sınıflandırma ve fetişleştirme projesi ile işçi sınıfının sınıflandırılmaya ve fetişleştirilmeye karşı mücadelesi olarak okunmaktadır. ‘İşin reddi’, bu anlamda, kapitalizmin aşılması mücadelesini yeni bir üretim/toplum ilişkisine bağlayan kayıştır: “İşin reddi, özneyi kurar –bu anlamda dünyayı tasarlar ve bir üretim biçimi kurar” (Negri, 2006: 256).

Bu bağlamda, işçi sınıfı mücadelesi, metalaşmaya/sermayeleştirmeye karşı mücadele olarak, zaman üzerine mücadele olarak, kapitalist işe, sınıflandırmaya ve fetişleştirmeye karşı mücadele olarak tanımlanabilir. Yine, işçi sınıfının mücadele araçlarının, örtük/gizli mücadelelerden açık mücadelelere uzanan bir çeşitlilikte olduğu belirtilebilir. Ve yine, işçi sınıfın mücadele araçları, ‘yasal’ veya ‘meşru’ ya da ‘yasadışı’ olarak da tanımlanabilir.

İşgal eylemi, bu çeşitlilik içerisinde, diğer eylem türlerinden farklı bir niteliğe sahiptir. Farklı niteliği, yasal ya da yasadışı olması değil, mülkiyet ve çalışma ilişkilerine bir müdahale olmasındandır. Aynı zamanda bu müdahale, bünyesinde - potansiyel olarak- yeni bir mülkiyet ve çalışma ilişkisini de bulundurmaktadır. İşgal eyleminin ayırt edici özelliği budur. Kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkilerine müdahale ederken, yeni bir mülkiyet ve çalışma ilişkisinin filizlenmesine de zemin yaratabilecek bir eylem türü olarak işgal eylemi, metaforik bir ifadeyle, işgalcilerin

‘arafta’ olduğu bir eylem tipidir. İşgal eylemi, grev, iş yavaşlatma, sabotaj ve benzerleri gibi mevcut mülkiyet ve çalışma ilişkisini veri almaz ve her durumda ‘denetim’ nosyonuyla ilişkidir. Bu bakımdan, işgal eylemi ile ‘işçi denetimi’ ve ‘işçi özyönetimi’ arasında ince bir çizgi vardır. Bu bağlamda, öncelikle genel anlamda işgal eylemine ve bunun alt kümesi olan fabrika işgal eylemine bakılabilir.

1.3.2. İşgal Eylemi

İşgal eylemi, bir veya bir grup eylemcinin, sahibinin izni ve rızası olmadan bir mülke girmesi ve söz konusu mülkün denetimini geçici ya da kalıcı olarak ele geçirmesidir (Çoban, 177; 230). Söz konusu mülk, devlete, özel kişi veya kişilere ya da kamusal niteliği öne çıkan bir organizasyona ait olabilir (Cattaneo ve Martinez, 2015: 10). Devlet mülkiyeti ya da özel mülkiyet altındaki konutlar, binalar, arsalar, araziler, işyerleri, üniversiteler, kurumlar, medya kuruluşları; kamusal niteliği öne çıkan siyasi parti, sendika, sivil toplum örgütü, meslek örgütü gibi organizasyonların büroları; toplumun ortak kullanımına açık yol, meydan, köprü, sokak gibi alanlar işgale konu olabilir. İktisadi/siyasi/sosyal temelde bir veya bir dizi talebi gündeme getirmek amacıyla gerçekleştirilebilen işgal, mevcut mülkiyet hukukunun aşılmasını içeren bir eylem türüdür. Bu anlamıyla işgal, ilke olarak, ‘yasadışı’ bir eylemdir.¹⁶ “Ne var ki işgalin kurucu ögesi tam da onun yasadışılığıdır. Zira işgalin özü o yasayla kurulmuş nesnel mülkiyet ilişkisini yıkmak olduğu kadar, o mülkiyet ilişkisinin oluşturduğu siyasal ve hukuki yapıları da reddetmek üzerine kuruludur” (Çoban, 2015: 177).

İlke olarak yasadışı bir eylem olsa da işgal eylemleri ‘yasallık-yasadışılık’ ayrımını tartışmaya açarlar. Bu bağlamda, işgaller, hukuk alanının da bir mücadele konusu olduğunu ve yasallık-yasadışılık arasındaki ayrımın toplumsal mücadelelere göre şekillendiğini gösterirler. ‘Yasallıklar-yasadışılıklar’, egemen sınıflarla toplumun ezilen, sömürülen ve dışlanan kesimleri arasındaki geçici sabitliklerdir ve bu geçici sabitlikler, toplumsal mücadelenin seyrine göre değişikliğe uğrarlar. Bu bakımdan, yasallık ile yasadışılık arasında ‘meşruluk’ olarak ifade edilen bir alan daha vardır (Gürler, 2016: 11). ‘Sivil direniş’, ‘sivil ittatsızlık’, ‘şiddetsiz direniş’,

---

¹⁶ İşgal eylemi için ancak ilke olarak yasadışı bir eylem denilebilir; bunun anlamı, işgal eyleminin her koşulda yasadışı olarak sayılamayacağıdır. Bu konu, ‘fabrika işgali’ başlığı altında ele alınacaktır.

‘şiddetsiz mücadele’ ve benzeri kavramlar, tam da meşruluk zemininde ortaya çıkan eylemleri ve hareketleri ifade etmek için kullanılır.¹⁷ Ancak, işgal eylemi, birçok farklı türde işgal eyleminden söz edilebilmesine bağlı olarak, yalnızca sivil itaatsizlik ve benzeri kavramlarla ifade edilen başlık altında değerlendirilemez. Örneğin, kimi işgaller, “haksız bir uygulamaya karşı bütün yasal yollar denendikten sonra girilen yasadışı bir eylemdir” (Coşar, 2014: 10) tanımını karşılamayabilir. Örneğin, *squat*,¹⁸ yani konut işgalleri, yalnızca barınma sorununa bir çözüm olarak değil, alternatif kültür alanları yaratmak amacıyla da başvurulan bir eylemdir ve yasal yolların denenip tükenmesiyle ilgisi olmayabilir. Yine, bir eylemin sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilmesinde dikkate alınan en temel kriterlerden biri ile kimi işgal eylemleri arasında önemli bir açı farkı söz konusu olabilir. Şöyle ki; “sivil itaatsizlik eylemcisi, var olan düzenin temel ilkelerine ya da toplumsal sözleşmeye esastan itirazda bulunmaz. Tersine, bu temel anlaşmanın ilkelerinin çiğnenmesinden duyduğu kaygıyı dile getirmek için bu yola başvurur” (Coşar, 2014: 10). Oysa kimi işgaller, tam da ‘mevcut düzenin temel ilkelerine ya da geçerli toplumsal sözleşmeye esastan itirazda bulunarak, yeni bir toplumsal anlaşma için mevcut toplumsal sözleşmenin ilkelerinin çiğnenmesi’ gerektiği düşüncesinden yola çıkarlar. Bu, konut işgallerinden fabrika işgallerine, toprak işgallerinden kamusal alan işgallerine, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bu tarz eylemlerde, özel mülkiyet ve temsili demokrasi gibi mevcut toplumsal düzenin temel ilkeleri hedef tahtasına konulabilir. İşgal eyleminin sivil itaatsizlik çerçevesinde tanımlanması halinde, ‘radikal sivil itaatsizlik’ tanımlamasının daha uygun düşeceği söylenebilir: “Radikal sivil itaatsizlik, yalnızca belirli bir yasanın çiğnenmesi demek değildir, çünkü tam da bu yasaların geçerliliğini sorgular” (Arditi, 2016: 51). O halde, işgal eylemi, aslında yasallık ile yasadışılık arasında salındığı kadar, itaatsizlik ile militanlık arasında da

---

¹⁷ Sivil direniş, şiddete sistematik olarak başvurmadan kaçınır ve bireysel muhalefete karşı kolektif bir eylemdir. Devletin silahlı güçleri ve güvenlik aygıtları, üstlerinin emirlerine itaat etmeyerek ve silah kullanmayı reddederek sivil direnişte bulunabilirler fakat sivil direniş, silahlı güçlerce değil siviller tarafından gerçekleştirilir. Şiddet içermeyen eylem yasal ya da yasadışı olabilir (Schock, 2017: 16-17). Sivil itaatsizlik, ‘şu ya da bu ölçüde adil’ ilişkilerin hüküm sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, yasal imkânların tükendiği noktada son çare olarak başvurulan, kendisinden anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddeti reddeden, yasadışı politik bir edimdir (Coşar, 2014: 10). Şiddetsiz direniş için bkz. May, 2016.

¹⁸ Squat, konut işgali; squater ise, işgal eylemini gerçekleştirenleri ifade etmektedir. Konut işgali konusunda Avrupa’daki deneyimler için bkz. Akyos ve Toprak, 2015; Çoban, 2015; Çoban, 2016; Steen, Katzeff, Hoogenhuijze, 2016. İran’da 1979 Devrimi esnasındaki ev, toprak ve fabrika işgalleri için bkz. Bayat, 2008.

salınmaktadır. Rawls'ın, sivil itaatsizlik ile militanlık arasında yaptığı ayırım, bu anlamda ve bir ölçüde fikir verebilir:

“Militan birey, örneğin var olan politik sistemle çok daha derin bir karşıtlık içindedir ve sistemi adile yakın ya da belli ölçülerde adil olarak değerlendirmez. O, ya sistemin kendi temel ilkelerinden önemli ölçüde saptığına ya da yanlış adalet tasarımı üzerine kurulduğuna inanır. (...)”¹⁹ Bu anlamda militan eylem, yasaya sadakatin sınırları içinde değildir ve meşru düzene daha temelden bir karşı çıkışın ifadesidir. Temel yapının adaletsiz olduğuna ya da radikal hatta devrimci bir değişimi gerektirecek ölçüde kendi ideallerinden uzak olduğuna inanılır. Bu değişimin yolu ise kamuoyunu temel reformların yapılması doğrultusunda harekete geçirmek için çaba göstermekten geçmektedir. Belli koşullar altında militan eylem ve direnişin diğer biçimleri gerçekten de haklıdır” (2014: 61-62).

Bu bağlamda, işgal eylemine, toplumsal bir adaletsizliği/bir talebi gündeme taşıyan bir protesto olarak da başvurulabilir, sistemin temellerine yönelen bir tarzda da. Yine işgal eylemi, yasal sınırlar ya da sivil itaatsizlik çerçevesinde de değerlendirilebilir, militanlık kapsamında da. Bu noktada, Douzinas (2015: 221) tarafından gündeme getirilen ‘alegallik’ terimine başvurmak yararlı olabilir. Douzinas, ‘alegal’ teriminin, ne legal ne de illegal anlamına geldiğini; yasallık-yasadışı arasındaki ayrıma başka bir açıklama getirdiğini ifade eder. “Alegallikteki ‘a’, legalin ötekisi anlamına gelmez, çünkü bu illegallik olurdu... [Alegallik] Yasadışı sayılan şeylerin yasal olma ihtimaline ve yasal sayılan şeylerin yasadışı olma ihtimaline işaret eder.” Bu çerçevede, işgal eylemi, yasal olarak tanınmadığı durumda dahi, meşruluk üzerinden temellendirilebilen bir eylemdir.

“İşgal elbette ki özel mülkiyete bir saldırıdır: Olmalıdır. (...) mülkiyetin demir yasasına karşı ilkeli bir saldırıdır. Bu, yasa olabilir ama adalet değildir. İşgal, bu insafsız topluma birazcık adalet getirmenin bir yoludur. DAHA ÇOK İNSAN İŞGAL ETMELİ” (Brighton Voice²⁰, vurgu metnin aslındadır, akt. Dee, 2015: 123).

¹⁹ Rawls'ın alıntısında, buraya alınmayan bölümde, daha farklı tarzda bir militan birey/eyleme gönderme yapılmaktadır. Dolayısıyla, bu kısım, bu çalışmada konu edilen işgal eylemini ve eylemcisini betimlemede yararlı olmadığı için çıkarılmıştır. Çıkarılan kısım şudur: “Militanın eylemi kendi ölçülerine göre vicdanidir, ancak onun çoğunluğun (ya da siyasi iktidar sahiplerinin) adalet duygusuna başvurmak gibi bir amacı yoktur; onların adalet anlayışlarını yanlış ya da etkisiz bulur. Bunun yerine militan organize yıkıcı eylemler ve farklı direniş eylemleriyle hâkim adalet anlayışına saldırmaya ya da bir hareketi istenen doğrultuya yöneltmeye çalışır. Militan, yasa ihlalinin hukuki sonuçlarını üstlenmeye hazır olmadığı için cezadan kurtulmaya çalışır; çünkü böyle bir şey sadece güvenmediği güçlerin eline düşmek değil, aynı zamanda reddettiği anayasayı tanımak anlamına gelebilecektir.”

²⁰ Brighton Voice, yetmişli ve seksenli yıllarda, Britanya Brighton'da yayınlanan alternatif bir gazetedir.

Birçok farklı türü olsa da işgal eyleminin nesnesi bir ‘mekân’dır ya da başka bir deyişle, işgal eyleminde, egemen sınıflar ile işgalciler arasındaki mücadele bir mekân üzerinden sürer. Devletin/hükümetin uyguladığı siyasalar ve sermayenin izlediği stratejiler ile bu siyasalara ve stratejilere maruz kalanlar arasında mekân üzerinden yürütülen mücadele; kimi zaman barınma sorununa binaen bir konut veya bir arsa üzerinde, kimi zaman kente dair sorunlara bağlı olarak parklar, meydanlar, sokaklar, yollar üzerinde, kimi zaman ise, ücret ve çalışma koşulları gibi sorunlarla ilişkili olarak bir fabrikada/işyerinde cereyan eder (Gürler, 2016: 12). Her durumda mekân, işgal eyleminin nesnesidir ve mekânın denetim altında alınması hem egemenler hem de işgalciler için, fiziksel denetimden çok daha fazlasını ifade eder.

Mekân, bir yandan iktidarın/sermayenin kodlarını içerirken, diğer yandan sömürülenlerin/ezilenlerin kullanımına ve anlamlandırılmalarına tabidir. Lefebvre, Gramsci’nin ‘hegemonya’ kavramını mekân analizine dahil ederken, kapitalizmde mekânın çelişkilerle malul olduğunu belirtir. Eğer çelişki olmasaydı, “‘sistem’ haklı olarak ölümsüzlük iddiasında bulunabilirdi” (2014: 41). Deleuze ve Guattari ise, bu çelişkiyi, ‘pürüzsüz mekân’ ve ‘çizgili mekân’ olarak kavramsallaştırırlar. Buna göre, çizgili mekân egemenin hâkim olduğu/egemenin kodlarını taşıyan mekânı ifade ederken; pürüzsüz mekân, egemenlik alanının dışındaki mekânı ifade eder.²¹ Dolayısıyla, mücadelenin nesnesi olan mekân, fiziksel denetim mücadelesinin yanı sıra, sömürülenlerin/ezilenlerin yüklediği anlamla egemenin yüklediği anlam arasında bir çatışmaya sahne olur. “Bu nedenle işgal, yalnızca somut bir alanın zaptı değil, o somut alanın simgelediği iktidar söyleminin de olumsuzlanmasıdır” (Çoban, 2015: 177). Başka bir ifadeyle işgal, “mevcut güçlerin nüfuz ettiği zaten var olan bir alanı ele geçirerek kamusal alanla, kamusal meydanla mevcut rejim arasındaki ilişkiyi koparmaya çalışır” (Butler’dan akt. Ekal, 2014: 183).

Mekân, kapitalizmde, toplumsal çelişkilerden bağımsız değildir. Bu çelişkiler, egemen sınıflar ile alt-sınıfları mekân üzerinde karşı karşıya getirir. Söz konusu karşı karşıya geliş, üretim mekânlarından yeniden üretim mekânlarına toplumsal yaşamın bütün alanlarını kapsar. Alt sınıflar için bu mücadele, yalnızca mekânın tüketilmesine yönelik değil, mevcut üretim/toplum ilişkilerine alternatif ilişkilerin üretilmesine yönelik de bir boyuta sahiptir. Örneğin *squat*, sosyal merkezler, kent

²¹ Deleuze ve Guattari’nin ‘pürüzsüz mekân’ ve ‘çizgili mekân’ kavramsallaştırmaları üzerine bkz. Sünter, 2016.

bostanları, mekânın kolektif kullanımına yönelik girişimler, takas pazarları, kooperatifler, ekolojik topluluklar ve daha niceleri, bu çerçevede birer ‘karşı- mekân’ (Lefebvre, 2014: 381) örneği olarak öne çıkarlar. Hatta internet, devletin/hükümetin ve sermayenin amaçlarından farklı amaçlarla ve onların amaçlarına karşı kullanılmak suretiyle yine bir ‘karşı-mekân’a dönüştürülebilir (Çoban, 2015: 71; Arditi, 2016: 60; Newman, 2016: 138).²² Dolayısıyla, özel ya da devlete ait olması, tekil bir mekân, kamusal bir mekân ya da bir bütün halinde kentsel/kırsal mekân olması fark etmeksizin, mekân üzerinde/mekân için mücadele, üretimin ve yeniden üretimin mekânlarını boydan boya kateder.

Lefebvre, Castells²³ ve Harvey, kapitalist mekânın çelişkilerini ve mekân üzerinde süregiden mücadeleleri mercek altına alan üç önemli isimdir. Lefebvre (2014: 28), “Üretim tarzı, bazı toplumsal ilişkilerle birlikte, kendi mekânını (ve zamanını) örgütler-üretir”²⁴ der ve devam eder: “(Toplumsal) mekân (toplumsal) bir üründür” (Lefebvre, 2014: 56). Dolayısıyla mekân, toplumsal ilişkilerden bağımsız, nötr bir fiziksel varlık değildir; üretildiği gibi üretir de. Her üretim/toplum tarzı kendi

---

²² Bu çerçevede, *hacker* olarak adlandırılan aktivistlerin eylemlerinin yanı sıra, ilk kez 2006 yılında İsveç’te kurulan ve internetin, devletlerin/hükümetlerin ve sermayenin amaçlarından bağımsız, özgür bir alan olması gerektiği düşüncesinden yola çıkan enternasyonist Korsan Parti (İng. The Pirate Party, İsveççe Piratpartiet) adlı siyasi partiden/hareketten de söz edilebilir. Bkz. <https://pp-international.net/> ve Türkiye için bkz. <http://korsanparti.com/>.

²³ Manuel Castells için kapitalist toplumlarda kent mekânının özgüllüğü ekonomik kerteledeki işlevlerinde yatar. Üretim ve dolaşım, kent üstü ölçeklerde örgütlenirken, (kolektif) tüketim kentsel alana özgünlük sağlar. Castells’e göre, tekellerin baskın hale geldiği 20. yüzyılın ikinci yarısında, emeğin yeniden üretiminin maliyeti giderek artan bir biçimde devlete kaymış, sermaye için karlı olmayan, ancak emeğin yeniden üretimi için olmazsa olmaz nitelikteki sağlık, eğitim, konut, ulaşım gibi alanlar devletin sorumluluğuna girmiştir. Ancak bu alanların devlet tarafından sosyalleştirilmesi sorunları bir yandan çözerken bir yandan da yeni ve belki de daha derin sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Çünkü çalışan sınıfların mücadelesinin bir sonucu olarak, devletin bu alanlarda yaptığı yatırımlar giderek artmıştır. Ancak, devlet bu talepleri karşılamakta giderek zorlanmaya başlamış, böylece kentsel düzeyde doğrudan emek-sermaye çelişkisine indirgenemeyecek yeni bir çelişki alanı ortaya çıkmıştır. Yeniden üretim alanında ortaya çıkan bu çelişki, devletle kentsel hizmetleri kullananlar arasındadır. Castells’e göre, devletin söz konusu alanlara müdahalesi kendi içinde çelişkileri olan bir durum üretmiştir. Devlet bu alana müdahale ederek bir yandan kapitalizmin kendisini üretmesini sağlarken, diğer yandan da yeni bir çelişki alanı yaratarak kapitalizmin çelişkilerini yaygınlaştırır ve derinleştirir. Castells, kentsel hizmetlere ilişkin olarak ortaya çıkan örgütlenmeleri kentsel sosyal hareketler olarak tanımlar. Ancak Castells için bu hareketleri a priori olarak sınıf merkezli hareketler ya da böyle bir hareketin ya da örgütlenmenin bir alt kümesi olarak görmek hatalıdır. Althusserci yaklaşımın önemli kavramlarından olan ‘görece özerklik’ durumu kentsel sosyal hareketler için de geçerlidir. Castells için herhangi bir kentsel sosyal hareketin radikal bir sosyal değişime yol açabilmesi daha geniş sınıfsal hareketlerle ne derece eklemlendiğine bağlıdır. Aksi durumda bu tür hareketler radikal bir değişimden çok reforma yol açacak ve hâkim yapılarla kolayca eklemlenecektir (Şengül, 2001: 17-18).

²⁴ “Mekân üretimi ve mekânın üretim süreci varsa tarih de vardır” diyen Lefebvre (2014: 75-81), ilkel köleci topluma denk gelen mekânı ‘mutlak mekân’, feodal topluma denk gelen mekânı ‘tarihsel mekân’ ve kapitalizme denk gelen mekânı ‘soyut mekân’ olarak adlandırır.

mekânını üretirken, mekân da toplumsal ilişkileri yeniden üretir. Kapitalizmde farklı olan, şeylerin (metaların) mekânda üretiminden mekânın kendisinin (meta olarak) üretimine geçilmesidir. Bunun ise önemli bir sonucu vardır; kapitalizm mekânı kullanırken, yaşam içindeki canlı, farklılıkları tanıyan yapısından çıkartıp mekânı soyut hale getirir. Diğer bir deyişle, kapitalizmin mekânı ‘soyut mekân’dır. Çünkü kapitalizm için mekânın somut kullanım değeri değil, değişim değeri önemlidir (Şengül, 2001: 15). Harvey’e göre ise, kapitalist toplumlarda kentleşme dinamikleri sermaye birikim süreçlerinden bağımsız anlaşılabilir. Meta üretimi ve tüketiminin gerçekleştiği sermayenin birinci çevriminde biriken sermayenin tekrar yatırıma dönüştürülmesinin mümkün olmadığı durumlarda, bu çevrimde oluşan aşırı birikimin ikinci çevrime aktarılması krizi çözmenin başlıca yollarından biridir. İster devlet aracılığıyla olsun ister piyasa, ikinci çevrime aktarılan kaynakların önemli bir bölümü kentsel yapıya çevreye yönlendirilir. Yapılı çevreye yönlendirilen yatırımlar ise bir yandan aşırı birikim sorununu çözerken, bir yandan da yeni taleplerin ortaya çıkmasına yol açarak birinci çevrimde ortaya çıkan krizin çözülmesine yardımcı olur (Şengül, 2001: 20). O halde, mekân, sermaye için salt değişim değeri üretmenin ve bu yolla sermaye birikimi sağlamanın bir aracıdır. Kentsel mekânların metalaştırılması, müştereklerin piyasalaştırılması, özelleştirmeler ve insanın/doğanın sermaye birikiminin bir aracına dönüştürülmesi, özellikle neoliberal dönemde, sermaye ile alt sınıfların mekân üzerindeki mücadelesini yükseltmiştir. Özellikle - Keynesyen/ithal ikameci- ‘tampon mekanizmalar’ın (Kıray, 2000: 53) devre dışı bırakılmasına bağlı olarak, söz konusu mücadelede doğrudan karşı karşıya gelişleri artırmıştır ya da toplumsal ölçüğe yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Stavrídes (2018), mekân üzerindeki mücadeleyi müşterekler/müşterekleştirme bağlamında okumaktadır. Mekân, yalnızca fiziksel bir varlık değildir; bir ilişki, hatta yeni ilişkilerin geliştirilebileceği bir zemindir. Müşterekler, mevcut kaynakların bir kullanıcılar/üreticiler topluluğu tarafından paylaşıldığı, bu kaynakların kullanım ve üretim tarzlarına, dağıtımına ve dolaşımına da bu kullanıcı/üreticilerin demokratik ve yatay yönetim biçimleri ile karar verdiği sosyal sistemleri ifade eder. Müşterekler, (toprak, su, orman gibi) ‘miras alınan müşterekler’, (bilgi, kültür gibi) ‘maddi olmayan müşterekler’ ve (ortak stok, ortak makineler gibi) insan yapımı olan maddi müşterekler olmak üzere üç kategoriye ayrılır (De Angelis ve Harvie, 2017: 105, 119). Ancak müşterekler “verili değildir, üretilir” (Caffentzis ve Federici, 2017: 141;

Gidwani ve Baviskar, 2017: 199). Yine müşterekler “bir isim olduğu kadar bir fiildir. Mütemediyen yapılır ve yeniden yapılır, yaratılır, yıpranır ve savunulur” (Chatterton, 2017: 205). O halde “Müşterekler paradigmasının iki veçhesi vardır, biri savunmaya, diğer ise saldırmaya yöneliktir” (Dardot ve Laval, 2018: 90). İlki “herkese ait olanın ‘sessizce çalınması’ anlamına gelen bu temellük pratiklerine ve piyasanın istilasına karşı müşterekleri korumak” (Dardot ve Laval, 2018: 90), ikincisi “bir topluluk tarafından yaratılan ve denetlenen ortak kullanım mecraları” olarak müşterek alanlar yaratmak (Stavrides, 2017: 326-237) anlamına gelir. Dolayısıyla, mücadelenin bir yüzünü müşterekleri savunmak, diğerini müşterekleri geliştirmek oluşturur. Bu mücadele, sermaye birikimine tabi hale getirilmiş alanların/ilişkilerin tekrar/yeniden müşterekleştirilmesi çerçevesinde bir ‘geri kazanma’ hareketi olarak da değerlendirilebilir (Azzellini ve Sitrin, 2018: 41-44; Vieta, 2019: 23). Stavrides (2018), müştereklerin savunulması/geliştirilmesi mücadelesinin çok önemli iki özelliğinden söz eder. Birincisi, topluluğun denetimindeki mekânın -eski ilişkiler ile yeni ilişkiler arasında bir geçiş olması anlamında- bir ‘eşik mekân’ olduğudur. İkincisi ise, bu mücadelenin -denemelerden oluşması anlamında- ‘kolektif icatçılık’ içerdiğiidir. İşgal eylemi, müştereklerin savunulması ve geliştirilmesi mücadelesinde en etkili araçlardan biridir.

“İşgal süreçleri ve işgalin yerine getiriliş biçimleri müşterekleşme pratikleri üzerinde doğrudan etki sahibidir. (...) icat edilmiş mekânlar... tabandakilerin işgal ettikleri ve kolektif eylemleri aracılığıyla otoriteleri ve statükoyu doğrudan karşılıklarına alarak üzerinde hak iddia ettikleri mekanlardır” (Miraftab’dan akt. Stavrides, 2017: 248; 2018: 105, 127).

İşgal eylemi, ‘dolaylı’ değil, ‘orada olmaya’ dayanan bir ‘doğrudan eylem’ biçimidir (May, 2016: 127). Burada, ‘temsil’ devre dışı kalır. Başka bir ifadeyle, mücadelenin öznesi olanlar, kendilerini birilerinin temsil etmesini beklemeksizin, kendi kendilerini temsil ederler. Talep veya talepler, ne parlamentodaki bir vekilin, ne de bir sendika/parti yöneticisinin temsiliyetiyle gündeme taşınmaz; yani, doğrudan eylem ile aracı/aracılar ortadan kaldırılır. Doğrudan eylem, ‘doğrudan demokrasi’ ile özdeşleştirilemese de işgal eylemi ile doğrudan demokrasi arasında yakın bir bağ olduğundan söz edilebilir. İşgal, potansiyel olarak, eyleme karar verme aşamasından hayata geçirilmesine ve sonlandırılmasına kadar -eylemin ölçeğine göre değişmekle birlikte- mikro ya da makro ölçekte, temsili demokrasinin bir eleştirisine ve temsile dayalı örgütlenmelerin/mekanizmaların reddine yönelebilir. Dolayısıyla

bu, aynı zamanda, hâkim siyaset paradigmasına alternatif bir siyaset anlayışını gündeme getirir. İşgal eylemi, toplumsal bir sorundan yahut toplumsal bir sorunun nasıl çözülebileceğine dair arayıştan yola çıkarak, bir dizi makro siyasal sorunsalın tartışılmasına giden yolu açar (Fırat, 2016: 108). Bu anlamda, işgal eylemi, “siyasetin işgal edilmesi” (Kocagöz, 2016: 131) olarak da anlaşılabilir.

“Seçilmiş vekillere yalvarmanın ötesinde başka bir siyaset biçimi hayal edebilmek mümkün müdür? Elbette mümkündür, öyle de yapıyoruz” (Haiven, 2018: 94).

İşgal eylemleri, kabaca iki gruba ayrılabilir: ‘Protesto amaçlı işgal eylemleri’ ve ‘mekânın denetim altına alınmasını amaçlayan’ işgaller.²⁵ Protesto amaçlı işgal eylemleri, bir veya bir dizi talebin gündeme getirilmesi amacıyla gerçekleştirilir. Eylemciler için asıl amaç mekânın denetim altına alınması değil, söz konusu talep veya taleplerin muhataplarına duyurulabilmesidir. Protesto amaçlı işgal eylemlerinde, işgal edilen mekânın mülkiyeti tartışmaya açılmaz. Mülkiyet tartışması açılrsa da bu eylemcilerin ilk çıkış noktasını oluşturmaz. Bu kapsamda, bir meydan, bir park, bir üniversite, bir siyasi parti bürosu, bir medya kuruluşu, bir ulaşım aracı ya da bir işyeri işgale konu olabilir. Örneğin, bir işyerinde çalışanların ücretlere ilişkin bir talebi doğrultusunda ve başkaca eylem türlerinden sonuç alamadıkları bir durumda, işverenin ya da hükümetin dikkatini çekebilmek için işyerini işgal etmeleri bu çerçevede değerlendirilebilir. Burada çalışanların odaklandıkları konu işletmenin mülkiyeti değil, ücretler ve/veya çalışma koşullarıdır. Çalışanlar ile işveren arasında bir anlaşma sağlanması ya da çalışanların eyleminin -kendileri ya da devletin güç

---

²⁵ Bu ikisi arasında bazen belirgin bir sınır çizmek güçtür. Protesto amaçlı başlayan bir işgal eylemi, bir özyönetime de dönüşebilir; birçok işgal fabrikasında olduğu gibi. Ayrıca, tek bir mekânı ele geçirmeye yönelik değil, aralıklı sürelerle farklı mekânları bir anlığına işgal eden sürekli hareketler de vardır. Örneğin, Reclaim the Streets (Sokakları Geri Al) hareketinde/eylemlerinde olduğu gibi. Hareketin çıkışı 1995 Londra Britanya’ya dayanır. Hareket, parti ile protestoyu birleştiren bir tarzda, kent sokaklarının otomobillerden ve ticaretten kurtarılmasını ve gerçek anlamda müşterekleştirilmesini gündeme getiren -zamanı ve yeri son ana kadar belli olmayan- sürekli eylemler düzenlemektedir. Hareketin düzenlediği ilk sokak partisi, Mayıs 1995 tarihinde Londra’da gerçekleşti. Rave kültürüne ait taktikler kullanılarak, partinin yapılacağı yer son ana kadar gizli tutuldu; polislin toplanmasına fırsat vermeden, katılımcılar kamusal bir buluşma mekânından alınıp metroyla parti alanına götürüldü. Eylem, iki otomobilin çarpışmasıyla başladı. Sürücüler, teatral bir edayla öfke içinde arabalarından çıkıp çekiçlerle birbirlerinin arabasını tahrip etmeye koyuldular. Bu arada, metro istasyonundan çıkan 500 kişi, çarpışmış arabalar yüzünden trafiğin durmuş olduğu sokağa girdi ve partiyi başlatarak dans ettiler, ücretsiz yiyecekleri paylaştılar, yeni insanlarla tanıştılar. 1995-1998 yılları arasında, sokak partileri hem daha karmaşık hem daha büyük ölçekli hale geldi. Yola tonlarca kum yığarak çocuklar için kum havuzu oluşturmak, yolları bloke edip yayalara açmak, asfaltı yararak açtıkları çukurlara fidanlar dikmek gibi yaratıcı eylemlere imza attılar. O dönemde, Liverpool’lu dok işçileri de harekete destek vermişti (Jordan, 2015).

kullanması gibi kendileri dışında bir sebepten- son bulması durumunda, mevcut üretim düzeni tekrar işlemeye başlayacaktır.

Diğer grupta ise mekânın denetim altına alınmasını amaçlayan işgaller yer alır. Burada mekân, hem mevcut mülkiyet ilişkilerine ve hukukuna müdahale etmenin hem de alternatif bir ilişkinin/alternatif bir yaşam tarzının geliştirilmesinin bir zemini olma anlamını kazanır. Dolayısıyla işgal eylemiyle mekânın yönetimi/denetimi ve mülkiyeti tartışmaya açılır. Bir mekânın denetim altına alınmasını amaçlayan işgallerde, işgale konu olan konut, bina, arsa veya fabrika, hem işgalcilerin fiili olarak kullanacağı mekâna dönüşür hem de mekânın mülkiyeti tartışmaya açılarak mevcut üretim ve toplum ilişkilerinin eleştirisi gündeme gelir. Pattaroni'nin (2015: 96) de vurguladığı gibi, işgal mekânları “sadece mücadelenin değil, yaşamın da mekânlarıdır.” Böyle mekânlar, ‘otonom’ alanlara dönüştürülür. Otonomi, ‘dışsal’ herhangi bir güçten bağımsız olma halidir; daha somut olarak, devlet ve sermaye gibi yapılardan görece bağımsız olma anlamında kullanılmaktadır. “Otonomi, kendi kendine üretim, yani hâkim üretim biçimlerinden kaçabilme, kendine ait boş zamanlar yaratabilme, yaşamın maddi yeniden üretiminin devlete ve piyasaya alternatif biçimlerini ortaya koyabilme gücü anlamında, karşı-iktidar deneyimleri olarak anlaşılabilir” (Situaciones, 2014: 48).²⁶ İsrail'deki Kibutzlar, İsviçre Zürih'teki Kraftwerk, Danimarka Kopenhag'taki Christiania, Yunanistan Atina'daki Micropolis, Slovenya Ljubljana'daki Metelkova otonom bölgelere örnek olarak verilebilir.²⁷ Ancak, işgalcilerin bir mekânı denetim altına almaya ve devletten/sermayeden görece özerk bir alana dönüştürmeye yönelmeleri, söz konusu mekânın kişisel mülkiyete/grup mülkiyetine alınması gibi bir amaç taşımaz.²⁸

“Çoğu işgalci işgal ettiği mülke sahip olmayı arzulamaz. (...) İşgalciler tarafından geri talep edilen özel mülk hakkı değil, düzgün bir hayat yaşamaya izin veren kaynakların daha adil ve eşit dağıtım hakkıdır” (Martinez ve Cattaneo, 2015: 42).

“Özel mülkiyet ya da devlet mülkiyeti değil, özyönetim ve toplumsal mülkiyet istiyoruz” (Bolivya'daki su mücadelesinde fabrika işçilerinin yayınladığı bir manifestodan akt. Dwinell ve Olivera, 2017: 191).

²⁶ Otonomi üzerine eleştirel bir değerlendirme için bkz. Narin, 2016.

²⁷ Kibutzlar için bkz. Sidal, 2016. Kraftwerk için bkz. Poullain, 2016. Christiania için bkz. Çoban, 2016 ve Micropolis için bkz. Kioupiolis ve Karyotis, 2014.

²⁸ Barınma sorunu bahsinde, siyasal bir amaç güdülmeye ölmeye, işgal edilen mülkün kişisel mülkiyete alındığı örnekler de az değildir. Örneğin, arsa ve araz işgaline dayansa da, ‘gecekondu’ bu çerçevede değerlendirilebilir. Bkz. Davis, 2007.

Dolayısıyla, işgalciler özel mülkiyet ilkesine karşıdırlar. Bununla beraber, yine işgalciler, ilke olarak, özel mülkiyete karşı devlet mülkiyetini de savunmazlar (Martinez ve Cattaneo, 2015: 63). Asıl vurgu, ‘kamusallık’, ‘toplumsal mülkiyet’ ve ‘müştereklik’ üzerinedir. Bu, örneğin, *squat* hareketi için olduğu kadar, Arjantin’deki işgal fabrikaları hareketi için ve yine Brezilya’daki topraksızlar hareketi için de geçerlidir. Örneğin, Brezilya’daki Topraksız Kır İşçileri Hareketi (MST, Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra), yetmişlerin sonu seksenlerin başından beridir, yüzbinlerce aileyi kapsayan mücadelesi ve işgal ettikleri topraklarda özyönetime dayalı üretim/yaşam birimleriyle özel mülkiyet ve devlet mülkiyeti dışında başka bir seçenek sunmaktadır.

“MST, en çok bilinen adıyla ‘Topraksızlar Hareketi’, dünyanın en büyük sosyal hareketlerinden biridir. Büyük toprak sahiplerinin topraklarını işgal eder. İşgal ettiği toprakların kapladığı toplam alan, Belçika’dan ya da İrlanda’dan büyüktür ve bugün iki milyondan fazla insan onun ‘başka dünyasında’ yaşar. Çünkü toprakları sadece işgal etmekle kalmaz, işgal ettiği topraklarda kolektif tarım yapar. Kolektif karar alma sürecini işletir. Alternatif eğitim yapar, alternatif doğal tıp yöntemlerini uygular. Ekolojik tarım yapar. Uluslararası tarım tekellerinin ürettiği, tekeline aldığı tohumlara karşı kendisi ve küçük çiftçiler için tohum üretir. Yine, küçük çiftçilerle, birlikte kurduğu kooperatiflerle ürettiklerini işler” (Yeğin, 2015: 37).

Tablo 3: Protesto Amaçlı İşgaller ile Mekânın Denetimini Amaçlayan İşgallerin Karşılaştırması

Protesto Amaçlı İşgaller	Mekânın Denetimini Amaçlayan İşgaller
Asıl amaç, mekânın denetimi değil, bir veya bir dizi talebi muhataplarına duyurmaktır.	Asıl amaç, mekânın denetimi yoluyla geçime yönelik ve yaşamsal bir ihtiyacı gidermek ya da mevcut üretim/toplum ilişkilerine alternatif oluşturmaktır.
<ul style="list-style-type: none"> – Sendika, sivil toplum örgütü, siyasi parti bürosu, medya kuruluşu gibi kamusal niteliği öne çıkan kurumların işgali – Meydan, sokak, park gibi kamusal alan işgalleri – Üniversite/okul işgalleri – Yol kesme tarzı eylemler – Fabrika/işletme/işyeri işgalleri 	<ul style="list-style-type: none"> – Konut işgalleri (barınma/alternatif yaşam tarzı) – Arsa, arazi işgalleri yoluyla gecekondu (barınma/alternatif yaşam tarzı) – Toprak işgalleri (toprak üzerindeki mevcut mülkiyet/üretim ilişkilerine müdahale) – Fabrika/işletme/işyeri işgalleri

Kaynak: Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

İşgal eylemi, her zaman ‘denetim’ ve ‘özyönetim’ kavramları ile ilişkilidir. Bu ilişki; işgal eyleminin, devlet mülkiyeti ya da özel mülkiyet altındaki bir mülkün ya da kamusal bir alanın denetiminin -geçici ya da kalıcı- ele geçirilmesiyle, işgal eyleminin kolektif bir eylem olmasıyla ve işgal sonrasında, mekânın/zamanın ve etkinliklerin yönetiminde/yürütülmesinde eşitlik, iş birliği, dayanışma ve doğrudan demokrasi ilkelerinin hayata geçirilmesiyle ilgilidir. İşgal pratiği ile özyönetim

arasındaki ilişki, yalnızca *squat* hareketi, topraksızlar hareketi ve işgal fabrikaları hareketinde değil, özellikle son dönemde, dünyanın birçok yerinde patlak veren ayaklanmalarda işgal edilen meydanlarda ve parklarda da somutlanmıştır. Nunes'in (2014: 187) "istisnai bir yıl" ve "1968 ve 1848 gibi hatırlanabilecek bir yıl" dediği 2011 yılı ve sonrasındaki birkaç yıl boyunca, Tahrir (Mısır), Puerto del Sol (İspanya), Habima (İsrail), Sintagma (Yunanistan), Zuccotti (ABD), Gezi (Türkiye) gibi birçok meydan/park, mikro ölçekli ve kısa süreli özyönetim deneyimlerine sahne olmuştur. Nail'in (2014: 274) aktardığına göre işgaller, 82 ülkede 2556 şehire yayılmıştı. Chomsky'nin (2013: ix) "otuz yıldır sürdürülen sınıf savaşına karşı halkın ilk büyük karşı koyuşu" olarak nitelediği bu ayaklanma silsilesinde, işgalcilerin, üretim ve yeniden üretim alanlarına dair uygulanan neoliberal siyasalara ve otoriter yönetimlere karşı hareket geçtikleri ve kolektif bir yaşamın prototipini oluşturdukları görülmüştür. Buralarda çadırlar, mutfaklar, kütüphaneler, alternatif medya organizasyonları, meclisler, forumlar, çalışma toplulukları kolektif olarak kurulmuş, yürüyüşler, gösteriler, etkinlikler ve gündelik yaşam, yatay ilişkilere ve doğrudan demokrasi ilkelerine göre organize edilmiştir (Gürler, 2016: 15). İşgal eylemi, diğer eylem türlerinden farklı olarak, mevcut toplumsal ilişkilere alternatif ilişkilerin geliştirilebilmesi için somut bir model oluşturmaktadır ya da tersinden Haiven (2018: 75) tarafından ifade edildiği gibi;

"Kemer sıkma politikaları çağında yürütülen radikal siyasetin merkezinde, hâkim nekro-neoliberal paradigmadan duyulan hoşnutsuzluğu çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermekle kalmayıp toplumsal, siyasi ve ekonomik ilişkilerin yeniden hayal edilebileceği alanlar da yaratan işgaller yer alıyor."

İster meydan veya park, ister konut, isterse de fabrika olsun, bütün işgal eylemlerinde ortak olan, eylemcilerin, işgal edilmiş alanlarda, mevcut üretim/toplum ilişkileri yerine yeni ilişkiler geliştirmenin yollarını aramalarıdır. May'in (2016: 33) ifadesiyle, işgalciler, "bilinçli bir biçimde yaşamak istediği toplumu canlandırıyor." Bu tarz eylemleri/hareketleri karşılamak için kullanılan bir kavram var; 'prefigüratif siyaset.'

"Prefigüratif politika terimi, eski toplumun bağrında yeninin şimdiden inşası fikrine dayanır ve siyaseti bir yaratım olarak yeniden tanımlar. Buna göre mücadele eden özneler açısından mesele, dünyada görmek istedikleri değişimin bizzat kendisi olmaları, arzulanan toplumun bir bedenleşmesini ve bir ön canlandırmasını (*prefigure*) oluşturabilmeleridir" (Kioupiolis ve Karyotis, 2014: 136).

Bu bakımdan, işgal eylemlerinin/hareketlerinin ayırt edici özelliği, “radikal demokratik niteliğinin iç işleyişine de yansımış olmasıdır” (May, 2016: 33). Bunun merkezinde “her tür dikey örgütlenme biçiminden kopuş”, yani “yataylık ve yataycılık” yer alır (Sitrin, 2013: 97; Azzellini ve Sitrin, 2013: 33-35). Devlete/sermayeye ve geleneksel siyaset anlayışına karşı ve ona alternatif bir eylem/hareket olarak işgal, kendi içinde eşitlikçi ilişkiler kurabildiği ölçüde, hem bir ‘karşı-hegemonya’ yaratmakta, hem de makro ve mikro iktidar ilişkilerini sorunsallaştırarak ‘hegemonik olmayan’ın arayışına yönelmektedir (Stavrakakis, 2016: 165).

“[S]okaklara ve meydanlara kadar ‘kamusal’ olduğu varsayılan pek çok mekânın işgal edilmesi, seçim yoluyla gerçekleştirilecek bütün ‘meşru’ değişimlerin önünün kapatıldığı bir çağda rıza göstermemenin ve reddetmenin benzersiz bir biçimi haline gelmiş durumda. Bu işgaller ‘kamusal mekânın’ sararıp solan kılıfından sıyrılarak canlılık kazanmasını sağlamakla kalmıyor, kolektif olarak yeni mekânların hayal edilebilmesini, yeni toplumsal ilişkilerin ve iş birliği biçimlerinin pratiğe dökülebilmesini mümkün kılan radikal hayal gücünün laboratuvarları olarak da işlev görüyor. Bedenlerin, ruhların ve zihinlerin ateşiyle, farklı bir toplumun tohumlarının filizlenebileceği yapay çevreler inşa ediyor” (Haiven, 2018: 75).

Douzinas (2015: 18; 26), “işgallerin klasik Atina’nın doğrudan demokrasisini dirilterek siyasi arenayı dönüştürdüğünü” ileri sürer ve işgal eylemleri/hareketleri için “yeni demokratik siyasettir” der. Bu, söz konusu dönemde, İspanya’daki eylemlerde “*¡Ningú Ens Representa!*” (Bizi Kimse Temsil Etmiyor!) sloganında (Cattaneo ve Tudela, 2016: 170) ve Yunanistan Syntagma işgalinde olduğu gibi diğer işgallerde gerçekten de başlıca şiarlardan biri olarak öne çıkmıştır:

“Uzun bir süre için kararlar bizim adımıza biz olmadan alındı. Biz Syntagma’ya hayatımız ve geleceğimiz için savaşılmaya gelmiş çalışan insanlarız, işsizleriz, emeklileriz, gençleriz. Biz buradayız çünkü kendi sorunlarımıza sadece bizim çözüm bulabileceğimizi biliyoruz... Biz, bizi bu duruma getirenler gitmeden meydanları terk etmiyoruz. Hükümetler, troyka, bankalar, mutabakat anlaşmaları ve bizi sömüren herkes. Biz onlara borcun bizim olmadığını söylüyoruz. ŞİMDİ DOĞRUDAN DEMOKRASİ!” (akt. Douzinas, 2015: 218).

Bu bağlamda, işgal eylemleri/hareketleri, ‘major siyaset’ karşısında ‘minör siyaset’, ‘aşkınlık’ karşısında ‘içkinlik’ siyasetine yönelir.²⁹ Major siyaset ve aşkınlık

²⁹ Majör kavramı, Deleuze ve Guattari tarafından, Kafka metinleri referans alınarak geliştirilmiştir ve çok genel bir ifadeyle, iktidara yönelen/iktidarı arzulayan dili/bakışı ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Deleuze ve Guattari, 2000. Majör siyaset üzerine bkz. Akay, 2015. Majör ve minör siyaset kavramları ve bunun Türkiye ölçeğinde somut örnekleri için bkz. Kara, 2019.

kavramları ile kastedilen, liberalden sola çeşitli varyantları ile temsil siyaseti iken; minör siyaset ve içkinlik kavramları ile kastedilen, temsil siyasetini aşmaya girişen, dolaylı/aracıya dayalı siyaset yerine doğrudan/aracısız bir siyaset anlayışıdır.

“Günümüz dünyasına hükmeden major siyasetin en önemli özelliği nedir sorusuna en basit cevap, onun temsilcilerle karakterize olduğu, çoğunlukla temsili düşünce ve pratiklere dayandığı olurdu. Siyasette temsilciler öylesine yaygın ve güçlü halde ki, siyasal yaşamda ne aktörler ne de düşünürler, temsil dışı bir siyaset düşünebiliyorlar; siyaseti anlamak, siyasal olanı hissetmek ve yaşamak için her zaman temsilcilerle ihtiyaç duyuyorlar. Dahası var: Siyasal düşünceler tarihi de, çeşitli sebeplere yaslanarak -söz gelimi kentlerin ya da ülkelerin kalabalık nüfusta olmasının, herkesin siyasete katılımına imkân vermemesine ya da istikrar için temsil mekanizmalarının daha verimli olmasına dayanarak- temsili düşüncelerin ve temsilcilerin zorunluluğunu meşrulaştırma gayretleriyle doludur” (Kara, 2019: 30-31).

Minör siyaset, majör siyasetten farklı bir mekânsallık ve zamansallık üzerine yükselir. Kara'nın (2019: 35) da ifade ettiği gibi, “Öncelikle minör siyaset insanları, kendileri olarak burada ve şimdi duygusuyla siyasette yer alırlar.” Siyaseten, yaşayan/eyleyen ile temsil eden arasında farkın olmamasına istinaden ‘burada’lık; geçmişin ‘nostaljisi’ne/‘altın yılları’na ve/veya ‘geleceğin güzel günleri’ne değil bugüne, yaşanan/eylenen/deneyimlenen zamana/ana odaklanması anlamında ise ‘şimdi’lik mefhumu öne çıkar. İşgal eylemleri/hareketleri, işgalcilerin eylemin bizzat özneleri olmaları bakımından ve tahayyül ettikleri yaşamı/toplumunu işgal ettikleri mekânda/zamanda yine bizzat deneyimlemeleri bakımından minör siyaset ve içkinlik düzleminde değerlendirilebilen yegâne eylem biçimidir.

Buraya kadar, genel anlamda işgal eylemine ilişkin bir çerçeve çizildi ve diğer eylem türlerinden farkları ortaya konuldu. Görüldüğü gibi, işgal eylemi, salt protesto amacıyla başvurulmadığında, yürüyüş, miting, grev, boykot ve diğer eylem türlerinden ayrılmakta ve yeni bir üretim/toplum ilişkisinin deneyimlenmesine zemin oluşturabilmektedir. Kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkilerine müdahale edebilen ve bunu dönüştürme potansiyeline sahip olabilen bir eylem biçimi olarak işgal, aynı zamanda bir harekete dönüşebilmekte ve bir hareket olarak kapitalist paradigmayı aşındırabilmektedir. 20. yüzyıl, birçok ülkede, münferit/lokal/geçici/protesto amaçlı olmanın ötesinde, bir hareket olarak işgallere sahne olmuştur. Yine günümüzde hem üretim hem de yeniden üretim alanlarında örgütlenen işgal hareketleri kapitalist ilişkilere alternatif ilişkiler geliştirebilmenin arayışı içindedir. Şimdi, işgal eyleminin bir alt kümesi olarak değerlendirilebilecek fabrika işgal eylemine bakılabilir.

1.3.2.1. Fabrika İşgali

Fabrika işgal eylemi, işgal eylemlerinin bir türüdür. Konut, toprak, üniversite işgalleri gibi çok çeşitli işgal eylemleri yanında fabrika işgal eylemi, bir fabrikanın çalışanları tarafından işgal edilmesi ve denetimin -kısa süreliğine veya kalıcı olarak- çalışanların eline geçmesini ifade eder. İşçi denetiminin kısa süreli mi yoksa kalıcı mı olacağı ve işçi denetiminin kapsamı, işçilerin hedeflerine, işverenin/devletin tavrına ve süreci belirleyen diğer değişkenlere bağlıdır. Örneğin, işçilerin hedefi bir veya bir dizi talebin muhatabına/muhataplarına duyurulması ise, mülkiyet ve yönetim ilişkilerine dokunulmayabilir ve işçi denetiminin süresi kısa ve kapsamı dar olabilir. Tersine, işçilerin asıl hedefi mülkiyet ve yönetim ilişkilerine müdahale etmek ise -işverenin/devletin tavrı ve diğer değişkenler sabitken- işçi denetimi kalıcı ve denetimin kapsamı daha geniş olabilecektir. Elbette, protesto amaçlı başlayan bir işgal eyleminin -işverenle anlaşmanın sağlanamamasına bağlı olarak- uzun sürmesi ya da ilerleyen süreçte mülkiyet ve yönetim ilişkilerine müdahale ederek kalıcı bir hale dönüşmesi de mümkündür. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği gibi, bu tür işgallerin örnekleri hiç de az değildir. O halde, fabrika işgal eyleminin işçi denetimi ve işçi özyönetimi ile bağlantısı açıktır. İşçi denetimi ve işçi özyönetimi terimleri/modelleri ileride ele alınacaktır.

Ancak, işçi denetimi ve özyönetimi konusunu ele almadan önce, fabrika işgal eylemi ile ilgili birkaç sorunun yanıtlanması gerekir: 1) Endüstri/çalışma ilişkileri çerçevesinde fabrika işgal eyleminin yeri neresidir? 2) Fabrika işgal eylemi yasadışı bir eylem midir? 3) Fabrika işgal eylemine zemin hazırlayan nedenler nelerdir? 4) Fabrika işgal eylemi hangi koşulda bir harekete dönüşür?

Yukarıda fabrika işgal eyleminin işgal eylemlerinin bir alt kümesi olduğundan söz edilmişti. Fabrika işgal eylemi, işgal eylemlerinin bir alt kümesi olarak değerlendirilebileceği gibi, grev türlerinden biri olarak da değerlendirilebilir. Bu şekilde tanımlandığında, fabrika işgal eylemi, endüstri/çalışma ilişkileri çerçevesinde, en temel mücadele aracı olan grevin bir türü olarak karşımıza çıkar.

Grev, iki açıdan tanımlanabilir. Bunlardan birisi, genel anlamda grevin tanımıdır; ikincisi ise, belirli bir ülkede yasalar çerçevesinde yapılan grev tanımıdır. İlki grev olgusunun temel özelliklerini ve barındırdığı öğeleri içerirken, ikincisi söz konusu ülkede hangi grevlerin yasal hangilerinin yasadışı olduğunu tanımlamak

içindir (Makal, 1987: 7). Burada, şimdilik, herhangi bir ülkenin grev tanımına odaklanmak gerekmediği için, grevin genel anlamdaki tanımı ve öğelerine kısaca değinilebilir.

Grevin birçok farklı tanımı yapılabilir ve yapılmıştır da.³⁰ Ancak en özlü şekilde “Grev, amelelerin hep birlikte anlaşarak çalışmağa nihayet vermeleridir” (Dayıgilli, 2007: 13). Yani grev, işçilerin ortak kararı ile başvurulmasını ve işin durdurulmasını içeren bir eylem biçimidir. O halde grevin öğeleri; toplu bir eylem olması, planlı bir eylem olması, iş durdurma anlamına gelmesi ve geçici olması olarak sıralanabilir (Makal, 1987: 8-9). Grev türlerine gelince, burada da farklı gruplandırmalar yapılabilir. Örneğin, ‘yasal’ ve ‘yasal olmayan’ grev ayrımı, herhangi bir ülkenin mevzuatı dikkate alınarak yapılan bir ayrımdır. Yasal olan-olmayan ayrımı bir kenara bırakılırsa, bir gruplandırmaya göre (Uçkan, 2004: 211-213; Hekimler, 2018: 175-178) grev türleri şunlardır: Menfaat/çıkar grevi, hak grevi, vahşi/denetimsiz grev, saldırı grevi, savunma grevi, siyasi grev, kısmi/bölümsel grev, dönen grev, genel grev, uyarı grevi, işe gelmeme grevi ve ‘oturma grevi’.

“Oturma grevi, işçilerin işyerlerini terk etmeyerek ancak iş görme borçlarını yerine getirmekten kaçınarak ve oturarak gerçekleştirdikleri bir eylemdir. Oturma eylemi, kısa ve uzun süreli olarak farklı şekillerde görülebilmektedir. Uygulamada daha sık görülen kısa süreli eylemleri, genellikle bir uyarı ve protesto niteliği taşımaktadır. Uzun süreli oturma eylemleri ise, süre uzadıkça, işyeri işgaline dönüşebilmektedir” (Uçkan, 2004: 213; Hekimler, 2018: 177).

---

³⁰ Örneğin Talas’a göre grev, “Çalışma koşullarını kendi lehlerine değiştirmek ve yeni haklar ve menfaatler sağlamak amacı ile işçilerin çoğunun önceden aralarında karar vermek suretiyle bir işyerinde ya da işkolunda belirli ya da belirsiz bir süre için çalışmaya son vermeleri durumudur”; Tunçomağ’a göre ise grev, “Bir işkolu veya işyerindeki işçilerin tümünün veya bir bölümünün, bir toplu uyuşmazlığı toplu iş sözleşmesiyle çözmek amacı ile, birlikte ve plan gereğince (mutaden bir grev kararına dayanarak) işi bırakmalarını” olarak tanımlanmaktadır. Turhan Esener’in grev tanımı ise şöyledir: “Genel olarak grev, işçilerin işverene isteklerini kabul ettirmek ve onlara bu yönde baskı yapmak için aralarında verdikleri karara uygun olarak topluca iş bırakmalarıdır.” Richard Hyman ise grev “Bir hoşnutsuzluğu ifade etmek ya da bir talebi zorlamak üzere, bir grup işçi tarafından işin geçici olarak durdurulması”dır (Makal, 1987: 7). Güzel (1996: 22) ise grevi şu şekilde tanımlar: “Çalışanların (işçi, memur ve benzeri biçimde bağımlı çalışan diğerlerinin, örneğin çırak ve kalfaların) yaşam ve çalışma koşullarını korumak, bu koşullarda iyileştirme ve düzeltmeler sağlamak amacıyla işverenler ve işverenlerin oluşturduğu kapitalist sınıfa karşı ya da kamu kuruluşları kararları üzerinde, diğer baskı gruplarının yaptığı gibi, baskı yapmak amacıyla, belirli veya belirsiz bir süre için gönüllü olarak, topluca ve birlikte bir hareketle, ekonomik alanda bir işyeri, işkolu veya bütün işkolarında, coğrafi alanda bir semt, kent, bölge veya bütün ülkede işi yavaşlatma, önemli ölçüde aksatma ya da tümüyle durdurma eylemidir.” Bir başka grev tanımı ise şöyledir: “İşçilerin taleplerini işverene kabul ettirebilmek için topluca ve birlikte hareket ederek işi tamamen veya önemli derecede aksatacak ölçüde, geçici olarak işi bırakmalarıdır” (Hekimler, 2018: 172).

Fabrika işgal eylemi, ‘oturma grevi’ içerisinde değerlendirilebilen bir eylem biçimidir. Oturma grevi, grev esnasındaki gelişmelere bağlı olarak, kısa sürede son bulabilir ya da uzun süreli bir eyleme dönüşebilir. İlkinde, işçilerin bir veya bir dizi talebi gündeme getirdiği bir protesto niteliği kazanırken, ikincisinde, fabrikanın işçi denetimine alınması veya işçi özyönetimine dönüştürülmesi gündeme gelebilir.³¹ İşte fabrika işgal eyleminin, genel anlamda işgal eylemlerinin/hareketlerinin ve özyönetimsel girişimlerin bir alt kümesi olarak değerlendirilebilmesi, oturma grevinin işçi denetimine/özyönetimine dönüştüğü noktada mümkün hale gelir.

Fabrika işgal eylemi, diğer işgal eylemlerinden farklıdır. Öncelikle, konut işgali ve toprak işgalinden farklı olarak, fabrika işgali, ‘içeride’ olanların giriştiği bir eylemdir. Oysa başkasının mülkiyetinde olduğu bir meskeni veya toprağı işgal etmiş olan işgalcilerin o konut veya toprak ile ilişkileri ‘dışsal’dır. Kısacası, ‘dışarıdan’ gelirler, ‘içeri’ girerler, orada yaşarlar. Hatta birçok işgal edilmiş konutta ve toprak işgallerinin ise hemen hemen tümünde, işgalciler, işgal ettikleri alanda hem yaşarlar hem de üretirler. Yaşam alanı ile üretim alanının çakıştığı ve işgal edilen mekânda temel insani gereksinimlerin karşılanabildiği bir durum söz konusudur. Ancak, fabrika işgalinde durum farklıdır. İşçiler, işgal eylemi öncesinde de fabrika ile ilişkilidirler ve ‘içeride’dirler. Zaten işgalin ‘dışarı çıkmama’, ‘terk etmeme’, ‘oturma’ eylemi olması da bundandır. Ancak, süreç içerisinde işgalin bir işçi özyönetime evrilmesi durumunda, fabrika işçiler için bir yaşam alanı olmaz, yalnızca üretim alanı olarak kalır. Yani fabrikada yaşamazlar, yalnızca üretirler. Konut ve toprak işgalinde işgalciler işgal ettikleri mekânı yaşamak için denetimleri altına alırlarken, işçiler fabrikayı üretmek için denetimleri altına alırlar. Ancak burada üretim, ihtiyaçların doğrudan karşılanmasına yönelik değildir. Fabrikanın denetim altına alınması üretim araçlarına ulaşmak içindir ve burada üretimin tek amacı piyasa için üretim yapmak suretiyle geçimlerini sağlamaktır. Dolayısıyla, fabrikasyon üretimin ve rekabetin şartlarına uymaksızın üretim yapmak mümkün olmadığı gibi, bu şartlarda üretim yapılmadığında işçiler için ne üretim ne de yaşamak mümkündür.

---

³¹ İşçilerin, fabrika işgaline siyasal gerekçelerle yeltenmesi, daha somut ifade edilirse, işgal eylemine doğrudan fabrikayı denetim altına alma amacıyla başvurmaları, buradaki ayrımı etkilemez. Yani, işçiler, bir fabrikayı, doğrudan denetimleri altına almak için işgal etmiş olabilirler; ancak, eylem esnasındaki gelişmelere bağlı olarak fabrikayı boşaltmaları gerekirse, işgal bir protesto mahiyeti kazanacak ve bu haliyle kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerinin bir protestosuna dönüşecektir. Yok eğer fabrikayı amaçladıkları gibi denetimleri altına alabilirlerse, bu durumda, fabrika işçi denetimi altına girecek veya işçi özyönetimine dönüşecektir. Sonuç olarak, burada yapılan ayırım, işçilerin niyetlerinden bağımsız sonuçları göstermektedir.

Bu nokta, kapitalist koşullarda fabrika işgal eyleminin hem en temel nedenini hem de çelişkilerini barındıran kritik bir noktadır. Çünkü fabrika, ne yaşanan bir yer, ne de - kapitalizmde- ihtiyaçların üretildiği/karşılandığı bir yerdir; piyasada kâra dönüştürmek için meta üretilen bir yerdir. Bu konu, çalışmanın son bölümünde, ayrıntılı ele alınacaktır.

Tablo 4: İşgal mekânlarının yaşamsal ihtiyaçların doğrudan karşılanmasındaki rolü bakımından karşılaştırılması

	Üretim Alanı	Yaşam Alanı	Üretimin niteliği (Geçimi sağlamanın yolu)
Fabrika işgali	X		Meta üretiminin mekânıdır.
Konut/mesken işgali	X	X	Ekstra gelire/işe sahip olan bireyler bir kenara; işgal edilen ev/alan, genellikle, bahçe/bostan tarımının, küçük çaplı el/zanaat ürünleri ve kültür ürünleri üretiminin mekânıdır.
Toprak işgali	X	X	Doğrudan yaşamsal ihtiyaçların üretiminin mekânıdır.

Kaynak: Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Bir sonraki yanıtlanması gereken soru, fabrika işgal eyleminin nedenlerinin/gerekçelerinin neler olduğudur. Fabrika işgal eyleminin nedenleri/gerekçeleri, işçi sınıfının neye karşı ve ne için mücadele ettiği başlığı altında ele alınan nedenlerden/gerekçelerden ayrı değildir. Yani, kapitalist üretim ilişkileri geçerli olduğu sürece, fabrika işgal eylemi de dahil olmak üzere, işçi sınıfı açık veya örtük, doğrudan veya dolaylı, yasal veya yasadışı, birçok eylem biçimine başvurabilir. Fabrika işgal eyleminin diğer sınıf eylemlerinden farkı, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerine müdahale potansiyelini bünyesinde barındırmasıdır. Bu anlamda, ‘eski’ ilişkileri ‘yıkıcı’ ama aynı zamanda ‘yeni’ ilişkileri ‘kurucu’ niteliği haizdir.

“Grevler, bir toplumdaki endüstriyel rahatsızlıkların en önemli göstergesi, ifade biçimi olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı endüstriyel uyumsuzluk alanındaki araştırmalar, neredeyse tümüyle grevler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Oysa endüstriyel rahatsızlıklar ve bunların ifade biçimleri grevlerle sınırlanamayacak kadar geniştir” (Makal, 1987: 9-10).

“İşçi sınıfının uluslararası mücadele tarihinde zengin eylem biçimleri ortaya çıktı. Makine kırıcılığı, grev, genel grev, barikat ve sokak savaşları, sabotaj ve fabrika işgal eylemleri sınıfın en radikal ve en militan eylem repertuarını gösterir. Bu eylemlerin her biri sarsıcı ve yıkıcı mahiyettedir. Ve kapitalist sistemin ontolojisine yöneliktir” (Yaraşır, 2016: 207).

Somut örnekler dikkate alındığında, ister tekil bir fabrika işgalinde, isterse aynı anda/dönemde birden çok fabrikada başvuru fabrika işgal hareketlerinde olsun, genellikle, şu nedenlerin/gerekçelerin öne çıktığı görülür:

-Başta ücretler olmak üzere, çalışmadan kaynaklanan birtakım hakların işveren tarafından ödenmiyor/zamanında ödenmiyor olması,

-İşçilerin çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi yönündeki taleplerinin işveren tarafından karşılanmıyor olması,

-İşverenin, maliyetleri düşürmek ve benzeri gerekçelerle, fabrikayı başka bir şehire/bölgeye/ülkeye taşımak istemesi,

-Sendikalaşmanın engellenmesi veya işçilerin, işveren ya da devlet tarafından bir sendikaya üye olmaları yönünde zorlanmaları,

-İşçilerin tümü ya da bir kısmı üzerinde baskıcı muamele ya da ayrımcılık,

-Özelleştirme,

-İşyerinin, genel iktisadi kriz ya da işletme ölçeğinde yaşanan mali sıkıntı ya da iflas gibi gerekçelerle işveren tarafından kapatılmak istenmesi,

-İşçilerin siyasi/ideolojik bir tavırla hareket ederek -tek bir fabrikada ya da genel çapta- kapitalist üretim biçimine son vermek istemeleri,

-İşçilerin, fabrika ölçeğinde ya da daha makro ölçekte kendilerini görece güçlü hissetmelerine bağılı olarak, daha fazla talepte bulunmaları.

Elbette, işçilerin herhangi bir fabrikayı işgale girişmesinin arkasında, bir veya birden fazla neden/gerekçe bulunabilir. Ancak, kapitalist koşullarda patlak veren iktisadi ve/veya siyasi kriz dönemleri, özellikle işgallerin ortaya çıkmasını ve yayılmasını tetikleyebilmektedir. Böyle dönemlerde/ülkelerde işgaller büyük bir harekete de dönüşebilmektedir. Birinci Paylaşım Savaşı sonrası İtalya, otuzlu yıllarda Fransa ve ABD, sömürgecilik sonrası Endonezya ve Cezayir, 1968-1969 döneminde Fransa ve İtalya, yine yetmişlerde Britanya, Portekiz ve İran, 2001 krizinden sonra Arjantin ve yine iki binli yıllarda Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi. Ayrıca, işçiler ile işveren(ler) arasında iletişimi sağlayan mekanizmalar yoksa/işlemiyorsa, daha somut olarak, sendika ve benzeri örgütlenmeler yoksa/etkisizse, çalışanların karşılaştıkları sorunları yasal çerçeve dışındaki yollarla duyurmaya çalışmaları olasılık dahilindedir. Hatta sorunlarını duyurmaktan bir adım ötesine geçmeleri ve fabrikayı denetimleri altına almaları da mümkündür.

İşgal, işçiler tarafından genellikle ‘son çare’ başvuru olan bir eylem biçimidir. Yani işçiler, genel olarak, önemli gördükleri bir talep veya talepleri varken, talepleri karşılanmıyor ve diğer/yasal eylem biçimlerinden de bir sonuç alamıyorlarsa, ancak bu koşulda böylesi bir harekete girişmektedirler. İşgal eyleminin sonucu ise değişkenlik gösterir ve şu dördünden biriyle sonuçlanması yüksek ihtimaldir: (1) Talebin işveren tarafından karşılanması ve işçilerin işgal eylemine son vererek tekrar iş başı yapmaları (işçiler lehine). (2) Talebin işveren tarafından karşılanmaması ve fabrikanın devlet tarafından kamulaştırılması (işçiler lehine). (3) Talebin işveren tarafından karşılanmaması ve eylemin işveren/devlet baskısıyla sona erdirilerek işçilerin tekrar iş başı yapmaya zorlanmaları (işçiler aleyhine). (4) Talebin işveren tarafından karşılanmaması ve fabrikanın kapatılması (işçiler aleyhine). (5) Talebin işveren/hükümet tarafından karşılanmaması ve fabrikanın işçiler tarafından özyönetime dönüştürülmesi (duruma göre işçiler lehine veya aleyhine).

Fabrika işgal eylemi, meşruluk zemininde başvuru olan, kurumsal örgütlenmelere ve ilişkilere değil tabana ve doğrudan eyleme dayanan, sonucu öngörülebilir bir süreç olarak değil öngörülemez bir süreç olarak yaşanan bir eylemdir. Bu bakımdan, hem mevcut mülkiyet/çalışma hukukunun, hem de ana akım endüstri/çalışma ilişkileri anlayışının eleştirisini içerir. Bu çerçevede, fabrika işgali, ilk bakışta, geçerli mülkiyet/çalışma hukukunun ihlaliymiş gibi görünür. Genel anlamda işgal eyleminin ve özel olarak da fabrika işgal eyleminin, mevcut mülkiyet/çalışma ilişkilerini ve hukukunu tartışmaya açtığı doğrudur. Ancak, yasadışı olarak nitelendirilebileceği konusuna şerh düşmek gerekir.

Daha önce, işgal eyleminin ele alındığı başlık altında, işgal eyleminin ‘ancak ilkesel olarak’ yasadışı sayılabileceği belirtilmişti. Gerçekten de hem uluslararası hem de ulusal hukuk çerçevesinde, mevcut düzenlemeler ve bazı yargı kararları dikkate alındığında, işgal eyleminin her koşulda yasadışı olarak nitelendirilemeyeceği açıktır. İşgal eylemi, grevi de içerecek şekilde, ‘toplu eylem hakkı’ kapsamında değerlendirilmektedir. Bu konu, bu çalışmanın son bölümünde, ülke deneyimleri çerçevesinde ele alınacak olsa da, burada, en azından, uluslararası hukuk üzerinden genel bir çerçeve çizilebilir.

Kaya ve Güler (2017: 107-108), toplu eylem hakkını, işçilerin iktisadi ve sosyal çıkarlarını korumak ve düzeltmek amacıyla, işyerinde veya eylemin amacına

uygun başka bir yerde gerçekleşen demokratik bir hak olarak tanımlamaktadırlar. Bu çerçevede, toplu eylem hakkı işçilerin ekonomik, sosyal ve çalışma koşullarını olumsuz etkileyen karar ve uygulamalara karşı toplu olarak başvurdukları demokratik direnme hakkı olarak değerlendirilmektedir. Direnme hakkı ister bir protesto eylemi olarak ister toplu iş sözleşmesi süreci içinde işverene yönelik olsun veya bir sosyo-ekonomik hakkın arayışı olarak hükümetlere yönelik gerçekleşsin, uluslararası normların kabul ettiği demokratik bir haktır. Bu hakkın meşruluğunun zarar görmemesi için barışçıl olması, salt siyasal nitelik taşımaması ve ölçülülük ilkesine uygun olması gerektiği belirtilmektedir.

Toplu eylem hakkı, temel insan hakları belgelerinde bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir. ILO sözleşmeleri, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa Sosyal Şartı, Avrupa Sosyal Haklar Komitesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında toplu eylem hakkı, grevi de kapsayan bir üst kavram olarak benimsenmektedir (Doğan, 2014: 314; Kaya ve Güler, 2017: 108; Kılıçoğlu, 2020: 2407).

Örneğin, Avrupa Sosyal Şartının 6. maddesi 4. bendi şöyledir:

“Menfaat uyuşmazlığı durumunda çalışanların ve çalıştıranların bir önceki toplu sözleşmelerden doğabilecek yükümlülükler saklı kalmak üzere grev hakkı dahil toplu eylem hakkını tanır.”

Kılıçoğlu (2020: 2410), bendin son sözcük dizisinin bazı kaynaklarda “ortak hareket hakkı”, bazı kaynaklarda ise “toplular eylem hakkı” olarak tercüme edildiğini ifade ettikten sonra, ikincisinin maddenin özüne daha uygun olacağını belirtmektedir.

9 Aralık 1989 tarihli Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesinin 28. maddesi ise şöyledir:

“İşçiler ve işverenler veya üyesi oldukları örgütleri, Birliğin ve ulusal yasaların uygulanmalarına tabi olarak, uygun düzeylerde toplu iş sözleşmesi bağtılamak ve çıkar çatışması söz konusu olduğunda çıkarlarını korumak için, grev hakkı dahil olmak üzere, toplu eylem yapmak hakkına sahiptirler.”

Ünsal (2011: 421-422), bu tanımda, “grev hakkı dahil olmak üzere toplu eylem yapmak” nitelemesine dikkat çekmekte; bu hükmün, çıkar çatışması söz konusu olduğunda yalnızca grev hakkının değil, başkaca toplu eylemlerin de bir hak olduğu sonucuna varılmasını mümkün kılmakta olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu hak,

işverenin niteliğine bakılmaksızın, hem kamu hem özel sektör çalışanları için kabul edilmiştir.

Avrupa Sosyal Haklar Komitesi bir kararında şöyle demektedir:

“Toplu eylem hakkının kullanılmasını a priori engelleyen veya bu hakkın kullanılmasına yalnızca asgari çalışma standartlarını elde etmeye gerektiği ölçüde izin veren yasal mevzuatın, işçilerin ve sendikaların, işçilerin iktisadi ve sosyal çıkarlarının korunması için toplu eylemde bulunma hakkını ihlal edeceğinden, Şart’ın 6/4. maddesine uygun olmayacağı kanaatindedir. Bu bağlamda, Şart’ta yer alan değerler, ilkeler ve temel haklar sistemi içinde, sendikaların özerkliğinin sağlanması ve işçilerin istihdam koşullarının korunması için toplu pazarlık ve toplu eylem hakkı esastır: bu hakkın özüne saygı duyulacaksa, sendikaların işçilerin mevcut yaşam ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi için çaba göstermelerine izin verilmeli ve kapsamı mevzuatla asgari koşulların sağlanmasıyla sınırlandırılmamalıdır” (Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, Şikâyet No. 85/2012/120).

Yine ILO’nun denetim organları³², işi yavaşlatma, işi sürdürme ve işyeri işgaline ilişkin sınırlamaların, ancak barışçı niteliğini kaybettiği durumlarda haklı görülebileceğini ifade etmiştir (Gülmez, 2014: 235; Kılıçoğlu, 2020: 2414).

Dolayısıyla, fabrika işgal eyleminin her durumda yasadışı olarak tanımlanması mümkün değildir. İşgal eylemcileri, eylemlerinin meşruluğunu, kimi zaman anayasadaki bazı maddelere, kimi zaman hukukun uluslararası kaynaklarına ve kimi zaman da bu konuyla ilgili bazı yargı kararlarına dayandırmaktadırlar. Ayrıca, grevin de, işçi sınıfının meşruluk temelinde yürüttüğü mücadeleler sonucunda yasal bir kazanıma dönüştüğüne dikkat çekilmelidir.

Buraya kadar, fabrika işgal eyleminin endüstri/çalışma ilişkileri içindeki yeri, nedenleri/gerekçeleri, yasal mı yoksa yasadışı bir eylem mi olduğu sorularına yanıt verilmeye çalışıldı. Şimdi ise, fabrika işgal eyleminin yakinen ilişkili olduğu modellere, yani ‘işçi denetimi’ ve ‘işçi özyönetimi’ne değinilebilir.

---

³² Sözleşme ve Tavsiye Kararlarının Uygulanmasına İlişkin Uzmanlar Komitesi (CEACR, Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations), Standartları Uygulama Komitesi (CAS, Conference Committee on the Application of Standards) ve Örgütlenme/Sendika Özgürlüğü Komitesi (CFA, Committee on Freedom of Association). ILO denetim organlarından ikisi (CEACR ve CAS), onaylanmış sözleşmelere üye devletlerin uymalarını düzenli olarak denetleme sorumluluğu taşımaktadır. CFA, ilgili ülkenin ilgili sözleşmeleri onaylayıp onaylamadığına bakmaksızın, örgütlenme özgürlüğü ve toplu pazarlık haklarının ihlaline ilişkin şikâyetleri incelemektedir.

1.3.2.2. İşçi Denetimi ve İşçi Özyönetimi

Literatürde, ‘işçi katılımı’, ‘işçi denetimi’ ve ‘işçi özyönetimi’ gibi kavramlar, sıklıkla, aynı anlama gelecek şekilde kullanılır. Söz konusu kavramlar, ‘endüstriyel demokrasi’³³ üst başlığı altında değerlendirilir ve ‘yönetime katılma’ ve benzeri yönetim tekniklerinden biriymiş gibi tanımlanır. Oysa işçi katılımı, işçi denetimi ve işçi özyönetimi kavramları aynı anlama gelmemektedir. Bunlar, işçilerin üretim süreci üzerindeki inisiyatiflerinin farklı tonlarıdır.

Aslında, işçi denetimi ve özyönetimi kavramlarının, birçok çalışmada, endüstriyel demokrasi başlığı altında, yönetime katılma ve benzeri yönetim tekniklerinden biri olarak tanımlanması, Yugoslavya’da 1950’lerden sonra uygulamaya konulan ve adına özyönetim denilen sistemin uyandırdığı ilgiyle ilişkilidir.³⁴

“Akademik ve siyasal çevrelerde özyönetim konusu ve tartışmaları Yugoslavya ile birlikte 1950’lerde başladı. Daha öncesinde böyle bir konu ve tartışma akademik ve siyasal çevrelerin gündeminde yer almıyordu. Bu zamana kadar siyasal-ekonomik-ideolojik tartışmaların ve çalışmaların merkezinde ‘kapitalizm-sosyalizm’ ve ‘liberalizm-devletçilik’ tartışmaları yer alıyordu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni Yugoslavya, bu ‘klasikleşmiş’ tartışmaya yeni bir tartışma kattı: özyönetim” (Sancaktar: 2015: 12).

Yugoslavya modeli, kavramın popülerliğini artırmakla kalmamış, özyönetim kavramının anlamında bir ikiliği de beraberinde getirmiştir. Buna göre, artık özyönetim kavramı, işçilerin öz örgütlenmesine dayanan bir oluşumu ifade etmenin yanı sıra, işçilerin verili bir yapıya belirlenmiş bir düzeyde ‘dahil edilmesi’ anlamında da kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebepten, bu konuyla ilgili literatür,

³³ Endüstriyel demokrasi kavramı, ilk kez, 1897 yılında, Sidney ve Beatrice Webb tarafından kullanılmıştır. Webb’ler, kavramı, ‘içsel’ ve ‘dışsal’ olmak üzere iki boyutlu ele almışlardır. İçsel boyut sendikal demokrasiyi, dışsal boyut ise toplu pazarlık sürecini ifade etmektedir (Seçer, 2009: 19-20). Endüstriyel demokrasi kavramının anlamı zaman içinde değişmiş ve bu konu çalışma ilişkileri alanının gündeminde gitgide daha çok yer etmeye başlamıştır. Günümüzde endüstriyel demokrasi denildiğinde sendikal demokrasi ve toplu pazarlık sürecinden ziyade ‘yönetime katılma’ kavramından/modelinden söz edilmektedir. Literatürde, çoğu kez, ‘yönetime katılma’, ‘kara katılma’, ‘birlikte yönetim’ ve ‘özyönetim’ gibi kavramlarla eş anlamlı kullanılmaktaysa da, endüstriyel demokrasinin bunların hepsinden daha geniş bir anlama sahip olduğuna dikkat çekilmelidir. Kağnıcıoğlu’na (2005: 275) göre, endüstriyel demokrasi, kişisel çıkarların keyfi ve kötüye kullanımını engellemek amacıyla sanayide güç birikimini engellemeyi, bunun için de biriken gücü parçalamayı amaçlar. Yönetime katılma (*employee participation*) ise endüstriyel demokrasinin araçlarından biridir.

³⁴ 26 Haziran 1950 tarihinde kabul edilen “Devlet Ekonomik İşletmelerinin ve Yüksek Ekonomik Birliklerinin İş Kolektifleri Tarafından Yönetilmesi Hakkında Temel Yasa” ile birlikte Yugoslavya’da işletmelerin ve ekonomik birliklerin en üst organının işçiler tarafından seçilen ve gerektiğinde görevden alınan ‘işçi konseyleri’ olduğu ilan edildi (Sancaktar, 2015: 207).

özyönetimi, ağırlıklı olarak, Almanya’da uygulanan ‘yönetime katılma’ ve benzeri modellerin bir anlamda -sosyalist- muadili gibi değerlendirme eğilimine girmiştir. Buna göre, nasıl ki Almanya’da yönetime katılma modeli ile işçilerin endüstri ilişkileri sistemine katılımı sağlanıyorsa, Yugoslavya’da da başka bir yolla, sosyalist üretim biçimine uygun bir modelle, işçilerin sisteme katılımı sağlanmış oluyordu. Almanya’da endüstri ilişkileri sistemi, bir yanda işverenler/yöneticiler ve devlet, diğer yanda işçilerden (sendikalardan) oluşuyor iken, Yugoslavya’daki sistem, bir yanda devlet ve diğer yanda işçilerden (konseylerden) oluşmaktaydı.³⁵ Biri kapitalist, diğeri sosyalist olsa da ikisinde de ortak olan, kurumsal yapılar ve kurumsal süreçler üzerinden ‘yukarıdan aşağıya’ yapılandırılan bir sisteme, işçilerin -bir yolla ve bir düzeye kadar- dahil edilmesidir.

Böylece özyönetim kavramı, bir anlamıyla işçilerin doğrudan eylemine ve doğrudan demokrasiye dayalı -mikro ya da makro ölçekteki- bir örgütlenmeyi/hareketi ifade ederken, diğer anlamıyla -ister yönetime katılmayla aynı anlama gelecek şekilde, isterse Yugoslavya modeli üzerinden olsun- merkezinde devletin olduğu bir sisteme işçilerin de bir biçimde ve düzeyde katılımını işaret edecek şekilde kullanılır olmuştur. İlkinde aşağıdan yukarıya bir ‘taban hareketi’ söz konusuysen, ikincisinde yukarıdan aşağıya bir ‘yapılandırma’ söz konusudur.³⁶

---

³⁵ Yugoslavya’daki modelin ortaya çıkış nedeni, Savaş sonrasında Yugoslavya ile Sovyetler Birliği arasında yaşanan gerilimdir. Yugoslavya’nın kurucu lideri J. B. Tito’nun sözleri, bunu en özlü şekilde ortaya koyar: “Ekim Devrimi, üretim araçlarının devletin eline geçmesini sağladı. Fakat üretim araçları otuz bir yıl sonra hala devletin elinde bulunuyor. Bu, ‘Fabrikalar İşçilere’ sloganının gerçekleşmesi midir? Şüphesiz ki hayır. Fabrikalar devletçe atanan memurlarca yönetiliyor ve işçilerin işletmelerin yönetiminde hiçbir söz hakları yok. İşçiler sadece çalışma imkânına ve hakkına sahipler ki, bunun kapitalist ülkelerde işçilere verilen rolden büyük bir farkı yok. Bir tek fark var, o da Sovyet yöneticileri, sosyalist bir ülkede olması gerektiği gibi fabrika ve işletmelerin yönetimini devletten alıp, işçilere vermeyi başaramadılar. Öyle görünüyor ki, Sovyet yöneticileri devlet mülkiyetini sosyal mülkiyetin en üst aşaması olarak kabul ettikleri için, üretim araçlarının yönetimini işçilere bırakmıyorlardı. Zaten, bu onların devlet makinesini güçlendirme isteğiyle tam bir uyum halinde” (Arvon, 1991: 57-58).

³⁶ Ayrıca, işletme literatüründe geçen ‘kendi kendini yöneten takım’ (*self-management team*) kavramı da özyönetim kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Oysa bu takımlar, işletme amaçlarına bağlı olarak kurulmakta ve dolayısıyla amaçları ve işlevleri, işletmenin amaçlarına uyum gösterdiği sürece ‘özerk’ hareket edebilmektedirler. İşletmenin amaçları ve işletme hiyerarşisi bir kez veri alındıktan sonra geçerli olan ‘özerklik’ kavramı ile özyönetim kavramının birbirlerinden farklı oldukları açıktır. Budd (2016: 245- 246), kendi kendini yöneten takım uygulamasının, işverenin işletmedeki kontrol stratejilerinden biri olduğunu belirtiyor. Budd’a göre, işverenlerin işletmelerde uyguladığı dört kontrol stratejisi mevcuttur: İşçilerin denetmenlerce yakın bir biçimde doğrudan gözetildiği ve işçilerin tehditle çalıştırıldıkları ‘doğrudan kontrol’ (özellikle 1800’lerde); işin nasıl yapılacağını montaj hatları ya da bilgisayarlar gibi makinelerin belirlediği ‘teknik kontrol’ (özellikle 1900’lerin başında); örgütsel kural ve hiyerarşilerin çalışmayı yapılandırdığı ‘bürokratik kontrol’ (özellikle İkinci Paylaşım Savaşı sonrasında) ve çalışma takımları yoluyla kontrol (özellikle son otuz yıllık dönemde).

Bu zemin üzerinde, şimdi, işçi özyönetimi kavramının literatürde nasıl tanımlandığına bakmak yararlı olacaktır. Böylesi bir tarama, hem yukarıda ifade edildiği gibi, işçi özyönetiminin Alman modelinin bir muadili gibi algılandığını, hem de kavrama gösterilen ilginin Yugoslavya modeli ile bağlantılı olduğunu ortaya koyacaktır. Aynı zamanda, bu tarama, işçi denetimi ve işçi özyönetimi kavramlarının tam olarak neyi ifade ettiğinin anlaşılması bakımından da önemlidir.

Örneğin, Adalı (1980: 61-62 ve 138), katımlı yönetimin (*gestion participative*) çeşitlerini şöyle sıralamaktadır: ‘yönetime katılma’ (*participation*), ‘mali sonuçlara katılma’ (*interressement*), ‘işçi ortaklığı’ (*actionnariat*), ‘birlikte yönetim’ (*cogesiton*), ‘işçi kontrolü ve işçi kooperatifleri’ ve son olarak ‘özyönetim’ (*autogestion*).³⁷ Adalı’nın sıralamasında özyönetimin, yönetime katılma ve benzeri yöntemlerden biri olarak görüldüğü açıktır. Adalı devamında şöyle demektedir:

“Zaten yetki devri de dahil kara katılma, ortaklık, birlikte yönetim, özyönetim gibi çeşitli katımlı yönetim sistemlerinin, bütün gayret ve çırpınmalarının tek ve basit bir hedefi vardır: Personeli daha çok sorumluluk sahibi yapmak, modern toplumun şartları ile olan uyumsuzluklarını ortadan kaldırmak, onu yabancılaştırmadan kurtarmak.”

Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi, özyönetim de diğerleri gibi bir yönetim tekniği olarak anlaşılmaktadır. Adalı, toplumların teşkilatlanmasında beş safha olduğunu ve özyönetimin dördüncü safhada yer aldığını aktarır. Buna göre, birinci safha ‘heterogestion’, yani kişinin asli işlerinin başkaları tarafından idare edilmesi; ikinci safha ‘kazançlara katılma’; üçüncü safha ‘birlikte yönetim’ iken; dördüncü safha kendi içinde ikiye ayrılıyor: kapitalist ülkelerde ‘işçi kontrolü’ ve sosyalist ülkelerde -yani Yugoslavya’da- ‘özyönetim’ sistemi.³⁸ Burada özyönetimin, tam da kapitalist ülkelerde görülen yönetime katılma ve benzeri uygulamaların sosyalist sistemdeki karşılığı gibi değerlendirildiği açıktır. Ayrıca Adalı, özyönetim için “katımlı yönetim sisteminin bir alt sistemini teşkil etmektedir” ifadesini kullanır.

³⁷ Aslında Adalı, özyönetim başlığı altında, Yugoslavya modelinin dışında, ulusal ölçekte değil fabrika ölçeğinde bazı girişimler olduğundan söz etmiyor değil. Bununla ilgili olarak, 1973 yılında, Fransa’daki Lip saat fabrikasındaki girişimi ve hangi fabrikada olduğunu belirtmeden geçtiği 1978-79 yıllarında Türkiye’deki bir işçi özyönetimi deneyimini birer cümleyle geçiriyor.

³⁸ Adalı, beşinci safhayı da ‘autarchisme’, yani bir kişiye dayanan monarşik yahut birkaç kişiye dayanan oligarşik idarenin yerini sosyal bir sınıfın kendi gayretiyle ele alması ve kendi kendini bizzat idare etmesi olarak aktarıyor.

Akçaylı (1978: 7), Almanya³⁹ yönetime katılma modeli ile Yugoslavya ve Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde özyönetim olarak adlandırılan modeli karşılaştırdığı çalışmasında şöyle demektedir:

“Bir mekanizma, örgütsel bir yapı olarak ele alındığında, özyönetim ile yönetime katılma yöntemlerini aynı düzeyde mütalaa etmek mümkündür. Her iki yöntem nitelik itibariyle birbirinden farklı bulunmamaktadır. Nitekim her iki modelde de amaç, işçinin şu veya bu ölçüde yönetici kadronun seçimine katılması ve yönetim kararlarını kontrol etmesidir. Ancak her iki yönteme hâkim olan felsefi ilkeler birbirinden çok farklı bulunmaktadır. Dolayısıyla felsefi ilkeler bakımından ele alındığında, yönetime katılma ile özyönetim arasında kesin farklar bulunduğunu açıklıkla belirtmek gerekir.”

Akçaylı, özyönetimi, “geniş anlamda toplumu yönlendirecek bir yönetim biçimi, dar anlamda ise, bir fabrika, bir işletme yönetim biçimi” olarak tanımlar. Devamında, özyönetimin yönetime katılma modelinden farklarını iki ilkeyle açıklamaktadır. Birincisi, özyönetim, sosyalist bir toplum düzenidir ve ikincisi, özyönetimin temelinde ‘sosyal mülkiyet’⁴⁰ ilkesi yatar. Özyönetimi, “Yugoslavya’ya özgü bir uygulama şekli” olarak sunan Akçaylı, “bu modellerin Türkiye’de KİT’lerde ve özel sektörde uygulanma şansı var mıdır” sorusunu sorar. Devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet tartışmasına girmeden ve çalışma ilişkileri çözümlenmeden sorulan bu soru, özyönetimin bir işletme yönetim tekniği olarak görüldüğünün göstergesidir.

Dicle (1980: 18), özyönetimi, “en genel anlamda, bir işletmenin, o işletmeyi oluşturan tüm işgörenler tarafından ya doğrudan doğruya ya da temsilcileri aracılığıyla yönetilmesidir” şeklinde tanımlar ve özyönetimde özel mülkiyetin yerini toplumsal mülkiyetin aldığını belirtir. Dicle, özyönetimde, işletmenin, toplum adına işçilerce yönetildiğini ifade eder ve yerinde bir uyarıyla, özyönetimin, yönetime katılmanın bir biçimi olmadığına dikkat çeker. Dicle, “Yönetime katılmada ana varsayım, işletmeyi yönetme hakkının ilke olarak işletme sahiplerine verilmiş olması, işletmede çalışanların ise belirli oranlarda yönetime katılmalarıdır. Buna karşılık, özyönetimde işletmeyi yönetme hakkı doğrudan doğruya işletmede çalışanlara verilmiştir” şeklinde devam eder. Genel olarak bakıldığında, Dicle’nin de

---

³⁹ O zamanki adıyla Federal Alman Cumhuriyeti; 1949 yılında Almanya’nın, Batı (kapitalist) ve Doğu (sosyalist) olarak ayrılmasıyla kurulmuştur. 1990 yılında iki Almanya tekrar birleşmiştir.

⁴⁰ Sosyal mülkiyet ya da toplumsal mülkiyet kavramı, üretim araçlarının ne özel mülkiyet ne de devlet mülkiyeti altında olmadığı, işçilerin yönetiminde olduğu bir mülkiyet biçimini ifade etmektedir.

özyönetimi, Yugoslavya örneğinden hareketle, merkezinde devletin olduğu bir sistemde, işçilere ‘verilmiş’ bir hak çerçevesinde değerlendirdiği görülür.

Talas (1997: 525), özyönetimi, işçilerin işletme yönetimine ve kararlara katılmalarının en ileri aşaması olarak tanımlar. Talas’a göre özyönetim, sosyalist ülkelerde uygulanan, mevzuata dayalı ve genellikle ekonominin kamu kesimini kapsayan bir sistemdir ve işçi için özyönetime katılmak bir ‘hak’ konusudur. Yani, özyönetime katılmak işletmede çalışan her düzeydeki personel için bir haktır. Talas’a göre, özyönetimde işçiler için temel saik ekonomiktir, kar ve gelirden pay almaktır. Bu işletmelerin mülkiyeti değil, yönetimi işçilere aktarılmaktadır. Talas’ın bütün bu ifadeleri, özyönetimin, dönemin sosyalist denilen ülkeleri, daha doğrusu Yugoslavya baz alınarak, merkezinde devletin olduğu bir sistem üzerinden tanımlandığını gösterir.

Işıklı (1980) ve Sancaktar’ın (2015) çalışmaları da yukarıdaki çalışmalar gibi özyönetim kavramını/modelini Yugoslavya örneğine dayanarak değerlendirmişlerdir. İki ismin de çalışması, benzer bir yapıya sahiptir. İki çalışmada da öncelikle, tarihsel süreç içerisinde özyönetim kuramları aktarılmakta ve ardından özyönetim kuramları Yugoslavya modeline bağlanmaktadır. Başlangıç noktası olarak ‘ütopyacı sosyalizm’in seçildiği her iki eserde de Proudhon, Marx, Gramsci gibi belli başlı isimlerden ve Sovyet deneyiminden geçilerek özyönetimin kuramsal çerçevesi çizilmekte, ardından, tarihsel süreç boyunca, bir taban hareketi olarak ortaya çıkmış birçok önemli deneyim atlanarak, özyönetim Yugoslavya modeli üzerinden tanımlanmaktadır. Ancak, bu iki eserin yukarıda bahsedilen çalışmalardan farkı, özel olarak Yugoslavya modeline odaklanmalarındadır. Sancaktar’ın çalışmasında özyönetimin kapsamlı bir biçimde tanımlandığı belirtilmelidir.

Bu konuda yapılmış en farklı çalışma Cangızbay’a aittir. Cangızbay’ın çalışması (2003), sosyalizm ile özyönetim düşüncesi arasında bağlantıyı, bu konudaki kuramsal birikimi, geçmişteki özyönetim deneyimlerini ve Yugoslavya modelini ele alan bir çalışmadır. Üstelik işçi denetimi ve işçi özyönetiminin, yönetime katılma ve benzer modellerle aynı anlama gelmediği de özellikle vurgulanmakta ve detaylı bir biçimde açıklanmaktadır.

Görüldüğü gibi, buraya kadar yer verilen neredeyse bütün çalışmalarda, işçi özyönetimi teriminin, Alman yönetime katılma modelinin -sosyalist- bir muadilini,

yani Yugoslav modelini işaret ettiği açıktır. Bu çalışmaların çoğunda, işçi özyönetimi, işçilerin tabandan, doğrudan demokrasi ilkesine bağlı olarak örgütlenmesini ifade etmemekte, özyönetim, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerine olduğu kadar dönemin sosyalist denilen rejimlerine de alternatif bir model olarak görülmemektedir. Oysa bir taban hareketi olarak işçi özyönetimi, sanayi kapitalizminin her döneminde, özellikle işçi sınıfı mücadelesinin yüksek seyrettiği yetmişli yıllarda, birçok ülkede ve Türkiye’de, işçiler tarafından çeşitli kereler denenmiş ve sıklıkla gündem yaratmış bir harekettir. Son dönem çalışmalara bakıldığında⁴¹ ya da endüstriyel demokrasiyi konu eden ve bu kapsamda yönetime katılma ve özyönetime yer veren tezler tarandığında⁴² da durum değişmemektedir. Birçok çalışmada özyönetim, endüstriyel demokrasi bağlamında, kapitalist ülkelerdeki yönetime katılmanın sosyalist denilen ülkelerdeki bir versiyonu olarak değerlendirilmektedir.

⁴¹ Son dönem çalışmalardan biri olan Sancaktar’ın (2015) çalışmasından yukarıda bahsedilmişti. Bunun dışında, yine son dönemdeki başka birkaç çalışmaya bakıldığında da özyönetim kavramının yönetime katılma ve benzeri işletme yönetim tekniklerinden biri olarak değerlendirildiği görülmektedir. Örneğin, Seçer (2009: 21; 24), endüstriyel demokrasi ve yönetime katılmayı konu ettiği makalesinde, özyönetimi, ‘üretici kooperatifleri’, ‘birlikte karar verme’, ‘çalışma meclisleri’, ‘işçi sendikası girişimleri’ ve ‘üretim programları’ gibi diğer yönetime katılma biçimlerinin arasında sayıyor. Seçer, makalesinin bir yerinde sadece bir cümleyle, özyönetimin yönetime katılmanın ötesinde bizzat işçilerin yönetimi anlamına geldiğini belirtse de, biraz ileride, 1960’lar ve 1970’ler boyunca çeşitli yönetime katılma biçimleri uygulandığından söz ederek, sıralıyor: Britanya’da ‘müşterek danışma’, Almanya’da ‘birlikte yönetim’ ve Yugoslavya’da ‘özyönetim’. Seçer’in makalesinin bütünü göz önüne alındığında özyönetim; bir yönetime katılma biçimidir, bir zamanlar Yugoslavya’da uygulanmış ama sona ermiş bir uygulamadır. Günümüzde uygulanmadığı için de makaleye konu edilmemiştir. Son dönem çalışmalara başka bir örnek; Kağncıoğlu (2005: 275), endüstriyel demokrasiyi konu ettiği makalesinde, özyönetimi, ‘birlikte karar verme’ (co-determination), ‘birlikte mülkiyet’ (co-ownership), ‘işçi katılımı’ (employee involvement), ‘işçilerin kendi kendilerini yönetmesi’ (self-government), ‘ortak istişare’ (joint consultation), ‘güçlendirme’ (empowerment) gibi yönetime katılmaya benzer uygulamalardan biri olarak değerlendiriyor. Kağncıoğlu’na göre özyönetim de dahil bu uygulamaların hepsi işçilerin işletmeyle ilgili bilgi paylaşması ve/veya kararlara katılmasını sağlamak içindir. Ünsal’ın (2006: 37) çalışmasında da özyönetim konusu, “Endüstriyel Demokrasinin Uygulama Modelleri” başlığı altında yer alıyor. Bu başlık altında özel olarak özyönetimi işlediği bölümde, özyönetimin teorisiyle ve pratiğiyle Yugoslavya’da ortaya çıkmadığını, 20. yüzyılın başlarına uzanan kökleri olduğunu, yine özyönetimi “belli veya tek bir kuramın veya ideolojinin malı olarak görmenin yanlış olduğunu” ifade eden Ünsal, özyönetimin, “yönetilenlerin aynı zamanda yönetici olmaları” şeklinde tanımlanabileceğini belirtiyor. Ünsal, ‘yönetime katılmak’ veya ‘işverenle birlikte yönetim’ olarak tanımlanamayacağını belirtse de, özyönetimi, yine de “Yönetime Katılma Türleri” başlığı altında tanımlıyor.

⁴² YÖK, Ulusal Tez Merkezi üzerinden yapılan taramada ise, genel bir değerlendirmeye görülen şudur: İşçi özyönetimi konusu, iki binli yıllardan önce, yine ‘yönetime katılma’ ve benzeri modeller çerçevesinde ve ‘endüstriyel demokrasi’ bağlamında alınıyor iken, iki binli yıllarda bir paradigma değişim olduğu fark ediliyor. Bu konuda farklı bir örnek için bkz. Yazıcı, 2008. Yazıcı’nın çalışmasında, özyönetim, her ne kadar ‘yakın kavramlar’ başlığı altında yönetime katılma, birlikte yönetim, işçi denetimi, kooperatifler ile aynı başlık altında tanımlanıyor olsa da tezin içeriğinde özyönetimin kuramsal/tarihsel/toplumsal boyutuna yer verilmesi ve güncel özyönetim deneyimlerine de değinilmesi bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılıyor. Özellikle, 2001 krizi sonrası Arjantin’de ortaya çıkan işgal fabrikalarının bir paradigma değişimi yarattığı ifade edilebilir.

Bir yanda işletmeler üzerinde ‘işverenlerin ve yöneticilerin inisiyatif sahibi olduğu’ yönetime katılma ve benzeri uygulamalar, diğer yanda işletmeler üzerinde ‘devletin inisiyatif sahibi olduğu’ sosyalist olarak adlandırılan bir sistemde özyönetim uygulaması. Özyönetimin bu şekilde tanımlanması, kavramı ister kapitalist ister sosyalist sıfatlı olsun, bir ‘işletme yönetim tekniği’ne (Cangızbay, 2003: 150) indirgemektedir. Kaldı ki, özyönetim, bir işletme yönetim tekniği olarak görülüp Yugoslavya ile özdeşleştirildiğinde, günümüzde uygulanmayan, dolayısıyla geçerliliği olmayan bir model olarak tarihin tozlu raflarına kaldırılmış olmaktadır. Bu ise literatürde nihai amacın endüstriyel demokrasiyi sağlamak olarak ifade edildiği göz önüne alınırsa, yönetime katılmanın endüstriyel demokrasiyi sağlamada alternatifsiz bir yöntem olarak sunulması demektir. Yani, kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkileri alternatifsizdir, işçiler olsa olsa, bu ilişkilere ‘dahil edilebilir’ veya ‘katılabilir.’ Böylece, alanda, endüstriyel demokrasinin gelişimi sadece kurumsal düzenin varlığına ve gelişimine, yani işçi sendikaları, işveren örgütleri ve devletten oluşan bir ilişki setine bağlanmış olmakta, taraflar arası ilişkiler ise yalnızca ‘uzlaşma’ ve ‘işbirliği’ zemininde tanımlanmakta, yönetime katılma uygulamalarının düzeyi endüstriyel demokrasinin gelişkinliğinin ölçütü olarak görülmektedir. Böylesi bir bakıştan, işçilerin söz konusu kurumsal yapı ve ilişkiler dışında geliştirdiği, özgüçlerine ve doğrudan eyleme dayalı özerk/otonom hareketler göz ardı edilebilmektedir.

O halde, yönetime katılma ve benzerleri ile işçi özyönetiminin aynı anlama gelmediği ve yine işçi özyönetimi kavramıyla bir dönemin Yugoslavya’sı veya sosyalist addedilen rejimlerdeki uygulamaların kast edilmediğinin altı çizilmelidir.⁴³

---

⁴³ Yugoslavya’da uygulanan modelin süreç içerisindeki gelişiminin ve sonuçlarının kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Musić, 2011; Flaherty, 2016.

Tablo 5: Yönetime katılma ve özyönetimin karşılaştırılması

Yönetime Katılma	Özyönetim
İşletme, çalışanlar tarafından kurulmamıştır. İşletmenin amaçları, organizasyon yapısı, iş süreçleri ve iç ilişkiler çalışanlar tarafından değil, işletme sahipleri/ortakları/yöneticileri tarafından önceden belirlenmiştir.	İşletme, ya kooperatif gibi girişimci bir modelle çalışanlar tarafından kurulmuş olabilir; ya da işletmenin devralınması ya da işgal edilmesi gibi bir yöntemle sonradan işçilerin yönetimine geçebilir.
Bir yanda -üst kademede- işveren(ler)/yönetici(ler) diğer yanda -alt kademede- çalışanlardan oluşan hiyerarşik iç organizasyona sahip bir işletme tipinde geçerlidir.	İşveren/yönetici ile çalışan ayrımının olmadığı, hiyerarşik ilişkilere yer verilmeyen bir işletme tipinde geçerlidir.
Kapitalist üretim ve toplum yapısı veri iken, endüstriyel demokrasinin tesis edilebileceği düşüncesi çerçevesinde, işçi ile işveren arasında “iş birliği” olduğu, devletin de bu iş birliğinin sağlanması, sürdürülmesi ve geliştirilmesi için rol üstlendiği varsayımından hareketle uygulanan bir yöntemdir.	Kapitalist bir üretim ve toplum yapısı veri iken, çalışma ilişkilerinde ve toplumsal yaşamda her türden hiyerarşiye son verme arayışının fabrika/işletme/işyeri ölçeğinde (daha geniş olarak toplumsal ölçekte) somutlaşmış halidir.
İşletme sahipleri, ortakları ve yöneticileri (ve hatta belki de bir ölçüde işletmede çalışanlar) gibi sadece işletme içindeki veya işletme ile ilişkili öznelerin çıkarlarını gözetten bir stratejinin parçası olarak uygulanmaktadır.	Fabrikayı, toplumun bütününde geçerli olması umut edilen özgürlükçü/eşitlikçi/dayanışmacı ilkelerin uygulandığı bir prototip olarak gören bir düşüncenin ürünüdür. Buna bağlı olarak, sadece işletme içindeki ve işletme ile ilişkili öznelerin çıkarlarını gözetmekten öte bir bakış açısına sahiptir.

Kaynak: Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Bu bağlamda, ‘işçi demokrasisi’, en genel anlamda, işçi sınıfının üretim/yeniden üretim süreci üzerinde inisiyatif sahibi olmasını ifade eder. İşçi demokrasisi, gerçek anlamını, ‘yukarıdan aşağıya’ yapılandırılmış modellerde değil, ‘aşağıdan yukarıya’ inşa edilmiş örgütlenmelerde bulur. İşyeri/sendika temsilciliğinden konsey/komite tipi örgütlenmelere, işçi denetiminden işçi özyönetimine, işçilerin üretim süreci üzerinde inisiyatif sahibi olabilmesinin yolunu açan bir dizi model bulunmaktadır. Bu çalışmada işçi denetimi, işçi sınıfı mücadelesinin bir ürünü olarak, yani, ‘yukarıdan aşağıya’, işveren veya yönetimin inisiyatifi ile oluşturulmuş bir sistem olarak değil, sınıf mücadelesi sonucunda kazanılmış bir mevzi olarak değerlendirilmektedir. Nihayetinde, Alman yönetime katılma sistemi de dahil olmak üzere fabrika ölçeğinde uygulanan her türden işçi denetimi modeli en nihayetinde sınıf mücadelesinin bir ürünüdür. Bir sonraki bölümde, Alman yönetime katılma modelinin 19. yüzyılın sonlarına ve özellikle de Birinci Paylaşım Savaşı sonrasındaki sınıf mücadelelerine dayanan kökleri ayrıntılı bir şekilde aktarılacaktır. Dolayısıyla, işçi kontrolünü işaret eden çeşitli modeller çerçevesinde, genel bir değerlendirme yapıldığında, ya işçiler üretim sürecine müdahil/ortak olmakta, ya mülkiyete sahip olmamak koşuluyla yönetim tamamen işçiler tarafından üstlenilmekte ya da hem mülkiyet hem de yönetim tamamen işçilerin elinde olmaktadır. İlki mülkiyete değil yönetime -belirli bir düzeyde- işçi

katılımını/müdahalesini (ve kapitalist üretim ilişkilerinin varlığını) işaret ederken, ikincisi mülkiyetin değil yönetim sürecinin işçilerce devralınmasını (ve yine kapitalist üretim ilişkilerinin ya da merkezinde devletin olduğu -planlı- bir ekonominin varlığını) ifade eder. Üçüncüsü ise hem mülkiyetin hem de yönetimin işçilerin elinde olmasını (ve ortaklık/kolektiflik/müştereklik ilişkilerinin varlığını) işaret etmektedir. İlk ikisi, işçi katılımı ve işçi denetimi olarak tanımlanabilirken, sonuncusu, (fabrika/işletme ölçeğinde) işçi özyönetimi olarak tanımlanabilir.

Genel bir tanımla özyönetim, insanların kendi kendilerini yönetmesi, ya da başka bir deyişle, kendi kararlarını kendilerinin alması ve hiçbir dışsal belirleyene tabi olmaması anlamına gelir. Böylesi bir tanımdan yola çıkıldığında, özyönetimde, ne sermayeden, ne de devletten, ne sömürüden ne de tahakkümden söz edilebilir. Bu bakımdan, özyönetim, yalnızca iktisadi ilişkilere değil, siyasal ve sosyal ilişkilere de “her aşamada insanların işlerini kendi ellerine almalarına olanak verecek biçimde yeni bir içerik kazandıran radikal bir dönüşümdür” (Arvon, 1991: 8). O halde, özyönetimin, aslında toplumsal/evrensel ölçekte gerçek anlamını bulabileceğinden söz edilebilir.⁴⁴ Özyönetim, “insanın, kendi varoluşuna yine kendisinin hâkim olmasına yönelik bir girişim”, başka bir ifadeyle, “[i]nsanların kendi kaderlerine egemen olmaları” (Cangızbay, 2003: 103; 141) anlamına gelir. Sancaktar (2015: 11-12), özyönetim düşüncesi ile ilgili şunları kaydeder:

“Özyönetim düşüncesi ‘mevcut hayattan memnun değildir.’ (...) Özyönetim düşüncesi ‘mevcut hayatın değiştirilebileceğini biliyor.’ (...) Özyönetim düşüncesi ‘başka bir hayatın mümkün olduğunu biliyor.’ Özyönetim düşüncesi ‘hayatı değiştirmek istiyor’: ‘Liberal temsili demokrasiyi, özel mülkiyeti, kapitalizmi ve devleti aşarak insanı özgürleştirmek istiyor.’”

Özyönetim kavramını kapsamlı bir şekilde açıklayan Sancaktar’a (2015: 287-288) göre, özyönetim düşüncesinin kökeninde, insanın özgürleşmesini engelleyen dört temel unsurun eleştirilmesi ve yadsınması bulunur: Liberal temsili demokrasi, özel mülkiyet, kapitalist ekonomi ve devlet. Dolayısıyla özyönetim düşüncesi, liberal temsili demokrasinin, özel mülkiyetin, kapitalist ekonominin ve devletin eleştirilmesi ve yadsınmasıdır. Özyönetimsel toplum ise liberal temsili demokrasiyi, özel

⁴⁴ Cangızbay (2003: 155), “özyönetim, yalnızca ekonomik üretim sistemini değil, toplumdaki kurumların tümünü kapsayan, ulusal düzeyde bir sistem olarak anlaşılmalıdır” demektir. Aslında, özyönetim, her türden sömürü/tahakküm/hiyeraşi ilişkilerinin son bulmasını kastederek kullanıldığında, ‘ulusal’ bir sistem olarak da tanımlanamaz; zira ‘ulusal’ sınırlar çizilerek bir ‘dışarı’ ve bir de ‘içerisi’ kurulabileceğini düşünmek kapitalizm koşullarında -hele ki günümüz kapitalizminde- mümkün değildir.

mülkiyeti, kapitalist ekonomiyi ve devleti yadsıyan ve aşan bir toplumdur. Böyle bir toplum, birbirleriyle bağlantılı dört boyutu içerir: Bireysel özyönetim (yani bireyin, üzerinde sömürü/tahakküm/hiyerarşi ilişkileri kuran her türden dışsal güçten bağımsız olması ve kendi kendisini belirleyip yönetmesi), toplumsal özyönetim (toplumun dışsal güçlerden/aktörlerden bağımsız olarak kendi kendisini örgütlemesi ve yönetmesi), iktisadi özyönetim (üretim kaynaklarının ve araçlarının, üretim sürecinin, ürünlerin ve gelirlerin tamamen/doğrudan üreticiler tarafından kontrol edilip yönetilmesi), siyasal özyönetim (eğitim, sağlık, çevre temizliği, sosyal güvenlik gibi kamusal nitelikli işlerin bu hizmetleri üretenler ve tüketenlerce belirlenmesi ve uygulanması).

Toplumsal ölçekten fabrika ölçeğine geçildiğinde ise işçi özyönetimi, “bir işletmenin orada çalışanların tümü veya işçiler tarafından demokratik yönetimidir” (Cangızbay, 2003: 155). İşçi denetimi ise üretim süreci üzerinde işçilerin inisiyatifini artıran “etkin bir müdahale” olup, “çalıştıran-çalışan arasındaki kurumsallaşmış sınırları zorlayıp değiştirme özelliği gösterir” (Cangızbay, 2003: 153-154). Buradan hareketle, “işçilerin üretimdeki denetimi; toplumu dönüştürmenin ve ‘insanın insanı sömürmesi’ anlamına gelen kapitalizmin üstesinden gelmeye doğru atılmış gerekli adımlardan sadece biridir” (Azzellini, 2017: 18).

İşçi denetimi ve özyönetimi denildiğinde, temelde üç tip örgütlenmenin öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, işçi temsilciliği, konseyler ve komitelerdir. Konseyler/komiteler, yatay ilişkiler ve doğrudan demokrasi ilkesi ile tartışır, karar alır ve çalışırlar (Azzellini, 2017: 18). İkincisi, işçi özyönetimleridir. Burada, işçi özyönetimleri kavramı ile üretim birimlerinde ve daha özel olarak fabrikada özyönetim kastedilmekle birlikte, aynı zamanda örgütlenmede (örneğin sendikada) özyönetimden de söz edildiğinin altı çizilmelidir. Üçüncüsü ve sonuncusu ise, kooperatiflerdir.⁴⁵ Kooperatifler, ilk iki örgütlenme modelinden farklıdır; zira genellikle, işbirlikçi/dayanışmacı olmakla birlikte girişimci bir modeli de temsil etmektedirler.⁴⁶ Bu özelliği ile kooperatifler, kapitalist ilişkileri dönüştürücü

⁴⁵ İşçi kooperatiflerini konu alan ve bu konuda temel kaynak niteliğinde olan bir çalışma için bkz. Güven, 1993. İşçi denetiminin ABD (ESOP), İspanya (Mondragon) ve İtalya (Lega) kooperatifleri üzerinden ele alındığı bir çalışma için bkz. Dow, 2003. Mondragon için bkz. Whyte ve Whyte, 1991. İtalya kooperatifleri için bkz. Gonzales, 2010.

⁴⁶ Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA, International Co-operative Alliance) tarafından yapılan tanıma göre kooperatif; ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaç ve istekleri, müşterek sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme yoluyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir

potansiyeye sahip oldukları kadar, bu ilişkileri pekiştirici bir rol de üstlenebilirler. Geçmişte ve günümüzde işçi denetimi ve özyönetimi deneyimleri sonraki iki bölümün konusunu oluşturmakta iken, kapitalizmi dönüştürücü potansiyeli bakımından kooperatifçilik meselesi son bölümde işgal fabrikaları hareketi çerçevesinde ele alınacaktır.

Bütün bunların ışığında, fabrika işgal eyleminin bir işçi özyönetimine dönüştürülmesi demek, fabrika içi ilişkilerin, fabrikanın dış çevresi ile ilişkilerinin ve fabrikanın kendisinin dönüştürülmesi anlamına gelmektedir. Çünkü fabrikada, yalnızca hammaddeler şeylere dönüştürülmez; aynı zamanda, toplumsal ilişkiler de üretilir. Bir başka deyişle, fabrika yalnızca malların değil, siyasetin, siyasi aygıtların ve toplumsal ilişkilerin üretildiği/yeniden üretildiği bir birimdir (Özdemir ve Özdemir 2008: 51). Fabrika, bir üretim birimi olmaktan öte, disipline edici işleviyle kapitalist toplumun bir prototipi niteliğindedir. Kapitalizmin ilk dönemlerinde, kırsaldan koparılıp sanayi bölgelerine getirilen insanlar, daha önce karşılaşmadıkları bir ‘disiplin’ biçimi ile fabrikalar aracılığıyla tanışmaya başlamışlardır (Güler, 2014: 35). Yine fabrika, milyonlarca yıl süren varoluş biçimi sonunda, insanın, kendi emeğinden/emeğinin koşulundan ayrılarak bir para/ücret karşılığı belirli zamanlar içinde belirli mekânlara kapatılmasını ifade etmektedir. Binlerce-on binlerce yıl ihtiyaçları için üretim yapan insanlık, bir süredir, yalnızca değişim değeri/birikim/kar için üretime koşulmaktadır (Ercan, 2013: 113). Dolayısıyla fabrika -Foucault’ya atıfla- ordu, okul, hapisane, manastır, klinik gibi bir ‘kapatılma’ biçimidir (Güler, 2014: 35-36).

“Hapishanelerin fabrikalara, okullara, kışlalara, hastanelere -bunların hepsininin de hapishanelere- benzemesinde şaşılacak bir şey var mı?” (Foucault’dan akt. Özmakas, 2018: 59-60).⁴⁷

---

araya gelen bireylerin oluşturduğu özerk bir kuruluştur. Kooperatifler, kendi kendine yardım, öz sorumluluk, demokrasi, eşitlik ve dayanışma gibi değerlere dayanmaktadırlar. Kurucularının geleneğine bağlı olarak kooperatif üyeleri, dürüstlük, açıklık, toplumsal sorumluluk ve başkalarına yardım gibi etik değerlere inanırlar. Kooperatifçilik ilkeleri şunlardır: gönüllü ve açık üyelik; demokratik ortak kontrolü; ortakların ekonomi katılımı; özerklik ve bağımsızlık; eğitim, öğretim ve bilgilendirme; kooperatifler arası işbirliği; topluma karşı sorumluluk. Bu ilkeler, 20- 23 Eylül 1995 tarihinde, Britanya, Manchester şehrinde gerçekleştirilen 31. ICA Kongresinde belirlenmiştir. Bkz. ICA, <https://ica.coop/en/what-co-operative>.

⁴⁷ Kılıçbay’ın (1992: 285) çevirisi: “Eğer hapishane fabrikalara, okullara, kışlalara benziyorsa ve bunların da hepsi hapishaneye benziyorsa, bunda şaşılacak bir yan yoktur.” Özmakas’ın çevirisi (vurgusundan dolayı) tercih edilmiştir.

Sonuç olarak, fabrika işgal eylemi, kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkilerini tartışmaya açan, alternatif bir mülkiyet/çalışma ilişkisini bünyesinde barındıran, işçilerin 'eski' ile 'yeni' arasında 'arafta' oldukları ve yine işçilerin sıklıkla başvurdukları, bir eylem biçimidir. Dolayısıyla, kapitalizm var olduğu müddetçe, genel anlamda işgal eylemlerinin ve daha dar anlamda fabrika işgallerinin her daim olması muhtemeldir.

20. yüzyıl, birçok fabrika işgal eylemine, ama aynı zamanda birçok fabrika işgal hareketine sahne olmuştur. Bazı dönemlerde ve ülkelerde, fabrika işgalleri, aynı anda bütün ülkeyi saran bir harekete dönüşmüş ve hatta içlerinden mevcut mülkiyet/çalışma ilişkilerinde değişim yaratanlar olmuştur.

Fabrika işgal hareketleri terimi, herhangi bir fabrikanın işçilerce işgal edilerek denetim altına alındığı tekil örneklerden farklı olarak, aynı anda/dönemde birden çok fabrikanın/işletmenin/işyerinin işgal edilmesini ifade etmektedir. İşçilerin bir veya birkaç fabrikada işgal eylemine girişmesinin dünyada ve Türkiye'de sayısız örnekleri vardır. Ancak fabrika işgal eylemleri, bazen, bir veya birden çok ülkede işçi sınıfının önemli bir bölümünü harekete geçiren ve önemli sonuçları olan bir harekete dönüşebilmektedir. İşgallerin kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkileri için gerçek anlamda bir tehdide dönüşmesi tam da böylesi anlarda gündeme gelmektedir.

Tarihsel sürece bakıldığında, fabrika işgal hareketlerinin patlak verdiği anlar, ortaya çıktığı ülkede veya daha genel olarak dünyada, mevcut iktisadi/siyasi sistemde de büyük dönüşümlerin yaşandığı yıllardır. Kapitalizmin iktisadi/siyasi krizi ile işçi sınıfının kitlesel olarak harekete geçmesi ve işçi denetimi/özyönetimi girişimlerine daha yoğun bir şekilde yeltenmesi arasında pozitif bir ilişki bulmak güç değildir. O halde, tersinden ifade edilirse, işçi denetimine ve özyönetimine yönelik girişimlerin ve buna bağlı tartışmaların yükselişe geçtiği dönemler, aynı zamanda kapitalizmin krizinin de derinleştiği dönemlerdir denilebilir. Peki ya kapitalist kriz aşılıyorsa ve stabil hale geldiyse bunun işçi denetimi ve özyönetimi bağlamında sonuçları ne olur? Bu çalışma, özellikle son dönemdeki fabrika işgalleri üzerinden, bu bağlantıya da odaklanmaktadır.

Neoliberal dönemle birlikte, kapitalist sistemin derin bir kriz içerisinde olduğu varsayımından yola çıkarak, günümüzde kapitalist üretim/toplum ilişkilerine alternatif ilişkiler arayışının yalnızca düşünsel anlamda değil, aynı zamanda söz

konusu alternatif ilişkilerin bugünden yaratılmasına yönelik somut denemeler anlamında da yükselişe geçtiğini belirtmek mümkündür. Bu sınıf mücadelesinin yükselişe geçip geçmediğinden bağımsız olarak, sınıf mücadelesi içerisinde kapitalist ilişkilere alternatif ilişkiler arayışının artmasıyla ilgilidir. Kapitalist ilişkilere alternatif ilişkilerin, daha somut olarak işbirlikçi/dayanışmacı ilişkiler arayışının ve denemelerinin son dönemde ilgi çektiğini gösteren kanıtlar mevcuttur.

İtalya'nın sosyal merkezleri (*centri socaile*), Latin Amerika'nın *el buen vivir* (iyi yaşam) nosyonu ile kendi kendini idare eden yerli komünleri, Hindistan'ın *Sanghams* olarak adlandırılan köy konseyleri yoluyla örgütlenen Dalit kadın tarım kooperatifleri⁴⁸, Arjantin'in geri kazanılmış/kurtarılmış işletmeleri (*empresas recuperadas por sus trabajadores*), Quebec'deki dayanışma kooperatifleri (*coopérative solidaire*), Brezilya'daki topraksızlar hareketi, gerilla bahçe inisiyatifleri, kendin yap (*do it yourself*) hareketi, takas grupları, topluluk esaslı nakit sistemleri, mahalle meclisleri, topluluk aşevleri, ücretsiz sağlık klinikleri, alternatif medya projeleri, kolektif çiftlikler, barınma kooperatifleri bunlardan bazılarıdır (Vieta, 2014: 798). Üstelik bu arayışın en ayırt edici yönlerinden biri, kapitalist ilişkilere alternatif arayışı içindeyken, yeni sömürü/tahakküm ilişkilerinin kurulmamasına da azami dikkat etmesidir.

---

⁴⁸ Sanghams için bkz. Mookerjea, 2010.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 20. YÜZYIL FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ

Bu bölümde, 20. yüzyılda çeşitli ülkelerde ortaya çıkmış fabrika işgal hareketleri değerlendirilecektir. Bölümde, geçen yüzyılda yaşanmış fabrika işgal hareketlerinin tümüne yer verilmeyeceği gibi, herhangi bir fabrikanın işgali gibi tekil örneklere de yer verilmeyecek, tarihsel süreç içerisinde hem kitleselliği hem de etkileri bakımından öne çıkan ve aynı anda birçok fabrikaya yayılarak bir harekete dönüşmüş işgallerden seçilmiş örneklere odaklanılacaktır.

Bölüm, kendi içinde üç alt başlığa ayrılmıştır. Birinci başlıkta, Birinci Paylaşım Savaşı sonrası Rusya, Almanya ve İtalya'daki işçi denetimi ve fabrika işgal hareketleri, ikinci başlıkta otuzlu yıllarda Fransa, ABD ve İspanya'da görülen işçi denetimi ve fabrika işgal hareketleri ve üçüncü başlıkta 1968 döneminde görülen işçi denetimi ve fabrika işgal hareketleri değerlendirilmektedir. Ülke deneyimlerine geçmeden önce, 20. yüzyılda işçi sınıfı mücadelesini etkileyen gelişmelere kısaca değinmek yararlı olacaktır.

19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 20. yüzyılın son çeyreğine kadar süren dönem 'büyük ölçekli fabrika' ile simgeleşir. Bu dönem, tarımdan sanayiye ve zanaatkârlıktan işçileşmeye geçişi içeren proleterleşme/vasıfsızlaşma süreci ile karakterize olur. Yaşanan dönüşüm, yaygın birikim rejiminden yoğun birikim rejimine ve sermayenin biçimsel boyunduruğundan gerçek boyunduruğuna geçiş üzerinden de tanımlanır. Yine 20. yüzyılda, 'sıradan' denetimin yerini 'bilimsel' denetimin aldığı ve İkinci Paylaşım Savaşı sonrasında Taylorist/Fordist üretim/tüketim modelinin ('merkez'de ve 'çevre'de ayrı biçimlerde olmak kaydıyla) egemen hale geldiği belirtilir (Belek, 1999; Braverman, 2008; Harvey, 2012; Öngen, 2014; Yücesan-Özdemir, 2014; Güler, 2020).

Negri, 19. yüzyılın ortalarından yetmişli yıllara kadar olan dönemi 'büyük ölçekli sanayi' dönemi olarak adlandırır ve bu dönemin -Birinci Paylaşım Savaşı ayırım noktası olmak üzere- kendi içinde iki alt döneme ayrılabilirliğini belirtir. Büyük ölçekli sanayinin ilk dönemi, (nitelikli) profesyonel işçi ile karakterize olurken, ikinci dönemi (niteliksiz) kitlesel işçi ile karakterize olur. Profesyonel işçi

ile karakterize olan ilk dönemde sosyalist/komünist partiler ve sendikalar kurulmaya başlanmış, sosyalist/komünist partiler politik bileşeni oluştururken sendikalar kitlesel bileşeni oluşturmuşlardır. Kitlesel işçi ile karakterize olan ikinci dönemde ise, bu partilerin ve sendikaların baskın konumları devam etmekle birlikte, Sovyetler Birliği deneyiminin getirdiği prestij kaybının da etkisiyle, yeni örgütlenme ve mücadele araçları arayışı gündeme gelmiştir (Negri'den akt. Özgün, 1998).

20. yüzyılda, sosyal demokrat/sosyalist/komünist partilerin ve sendikaların işçi hareketi üzerinde etkili olduğu görülür. Yetmişli yıllara kadar, Alman Sosyal Demokrat Partisi tarafından şekillendirilen İkinci Enternasyonal ve Bolşevikler tarafından şekillendirilen Üçüncü Enternasyonal çizgisi baskındır. Ancak süreç içerisinde, bu partilerin ve sendikaların, giderek bürokratik/hiyerarşik yapılarla dönüştüğü -ve dolayısıyla kapitalist ilişkileri dönüştürücü güçlerinin tartışmalı hale geldiği- görülür.

Ancak işçi hareketi içinde bir üçüncü damar daha olduğundan söz edilebilir. Bu damar, işçi sınıfını kontrol altına almaya çalışan ve onu kendi amaçları doğrultusunda kanalize etmeye çalışan -kapitalist ya da sosyalist sıfatlı- baskın yapılarla karşın gelişir. Ludizmden Paris Komünü'ne, 1905 yılında ortaya çıkan konsey ve komitelerden günümüzün özerk/otonom hareketlerine, farklı dönemlerde ve ülkelerde ortaya çıkan çok çeşitli taban örgütlenmeleri ve hareketleri bu kapsamda değerlendirilebilir.⁴⁹ Fabrika işgal hareketleri ve daha geniş bir açıdan işçi denetimi hareketleri, yine bu bağlamda, yalnızca sermayeye ve devlete rağmen değil, geleneksel partilere ve sendikalara rağmen patlak vermiş ve yine bu yapılar tarafından kontrol altına alınmaya çalışılmış hareketlerdir. Aşağıdaki tablo, 20. yüzyıl boyunca ortaya çıkmış işçi denetimi ve fabrika işgal hareketlerinin bir özetini sunmaktadır.

---

⁴⁹ Ludizmin bir taban hareketi olarak değerlendirilmesi için bkz. Akkaya, 2005. Paris Komünü, sovyetler, konseyler ve komiteler ile geleneksel sosyalist/komünist partiler ve sendikalar arası ilişki için bkz. Wallis, 2011; Gluckstein, 2011; Cohen, 2011; Bonnet, 2011.

Tablo 6: 20. yüzyılda öne çıkan işçi denetimi ve fabrika işgal hareketleri⁵⁰

I. Savaş sonrası	Otuzlu yıllar	II. Savaş sonrası	1968 sonrası
-Rusya 1917 -Almanya 1918 -Avusturya-Macaristan 1918 -İtalya 1920	-Fransa 1936 -ABD 1936-1937 -İspanya 1936-1939	-Yugoslavya 1950 -Endonezya 1945 -Cezayir 1962 -Macaristan 1956	-Fransa 1968 -Çekoslavakya 1968 -İtalya 1969 -Polonya 1970 -Şili 1970'ler -Britanya 1970'ler -Arjantin 1973 -Portekiz 1974 -İran 1979 -Irak 1991
Nedeni (N) ve Sonucu (S)			
Rusya 1917: N: Savaşın getirdiği sorunlar ve burjuva hükümet döneminde burjuvazinin sabotajları S: Sosyalist devrim ve bir süre sonra konsey/komite hareketinin sönməsi	İspanya 1936-1939: N: Cumhuriyetçi hükümete karşı askeri isyan S: Kentsel ve kırsal özyönetim hareketinin bastırılması	Fransa 1968: N: Öğrenci hareketinin tetiklemesi ve genel anlamda çalışma koşullarına ve rejimine yönelik talepler S: İşveren tarafı ile anlaşma	Şili 1970'ler: N: Karşı-devrimci harekete karşı tepki S: Sosyalist hükümetin askeri darbe ile devrilmesi ve işçi denetimi örneklerinin son bulması
Almanya ve Avusturya-Macaristan 1918: N: Savaşın getirdiği sorunlar S: Cumhuriyetin ilan edilmesi ve konsey yapısının kapitalist rejime uyarlanması	Yugoslavya 1950: N: Sovyetler Birliği ile yaşanan sorunlar S: Sosyalist rejim altında işletme ölçeğinde işçi konseylerinin kurulması ve uzun vadede dağılma	Çekoslavakya 1968: N: Liberalleşmeye yönelik taleplerin yanı sıra, özyönetimsel talepler S: Hareketin Sovyetler Birliği'nin işgaliyle bastırılması	Arjantin 1973: N: Askeri hükümete ve sivil rejim içindeki uzantılarına karşı tepki S: Peronizmin iktidara gelmesi ve orta vadede sürecin askeri darbe ile sonuçlanması
İtalya 1920: N: İşverenlerle pazarlık sürecinin tıkanması ve konsey hareketinin güçlenmesi S: İşveren tarafı ile anlaşma ve konsey hareketinin sönməsi ve bir süre sonra ise faşizm	Endonezya 1945: N: Sömürgecilikten bağımsızlık S: İşçi denetiminin kısa bir süre sonra yeni/ulusal hükümete devredilmesi	İtalya 1969: N: Genel anlamda çalışma koşullarına ve rejimine karşı tepki ve işin reddi S: İşveren tarafı ile anlaşma (ancak mücadelenin farklı biçimlerde sürmesi)	Portekiz 1974: N: Rejimden duyulan rahatsızlık sonucu gerçekleştirilen askeri darbenin yarattığı ortam S: Yeni/liberal bir hükümetin kurulması ve sistemin tesis edilmesi
Fransa 1936: N: Büyük bunalımın etkileri, faşizmin yükselişi ve genel olarak çalışma koşullarına tepki S: İşveren tarafı ile anlaşma	Cezayir 1962: N: Sömürgecilikten bağımsızlık S: İşçi denetiminin kısa bir süre sonra yeni/ulusal hükümet tarafından devralınması	Britanya 1970'ler: N: Rasyonalizasyon sonucu yaşanan işsizlik S: Hükümet/işveren tarafı ile anlaşma, bazı işletmelerde kooperatif kurulması ve uzun vadede neoliberal politikalara geçilmesi	İran 1979: N: Rejimden duyulan rahatsızlık sonucu yaşanan ayaklanma S: Devrim sonucu hareketin son bulması
ABD 1936-1937: N: Bağımsız sendika kurma talebi S: İşveren tarafı ile anlaşma	Macaristan 1956: N: Sov. Bir.'e tepki, liberalleşme talepleri S: Hareketin Sovyetler Birliği'nin işgaliyle bastırılması	Polonya 1970: N: Rejimden duyulan rahatsızlık S: Kısa vadede hareketin bastırılması, uzun vadede ise liberalleşme	Irak 1991: N: Rejimden duyulan rahatsızlık ve ABD müdahalesinin yaratacağı fırsat S: Hareketin bastırılması

Kaynak: Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

⁵⁰ Bu çalışmada yer verilmeyen; Avusturya için bkz. Hautmann, 2002; Haumer, 2015. Macaristan için bkz. Nagy, 2002 ve Romsics, 2002. Yugoslavya için bkz. Musić, 2011; Flaherty, 2016. Endonezya için bkz. Suryomengolo, 2011. Cezayir için bkz. Southgate, 2011. Polonya için bkz. Kowalewski, 2011; Barker, 2017. Şili için bkz. Gaudichaud, 2015; Gonzales, 2017. Arjantin (1973) için bkz. Scodeller, 2011. Ayrıca Arjantin 1964 fabrika işgal hareketi için bkz. Vieta, 2019: 185. Portekiz için bkz. Robinson, 2011 ve 2017. İran için bkz. Bayat, 1987; 2008. Rotsami-Poverly, 2017. Irak için bkz. Dessaux, 2007.

2.1. BİRİNCİ PAYLAŞIM SAVAŞI SONRASI FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ

Birinci Paylaşım Savaşı sonrası dönem değerlendirilirken, yalnızca fabrika işgal hareketlerine odaklanan bir bakış açısından değil, daha geniş bir çerçeveden, 'işçi denetimi' çerçevesinden hareket edilecektir. İşçi denetimi kavramı, 'işgal', 'işçi gözetimi', 'işçi yönetimi' ve 'işçi özyönetimi' gibi işçi sınıfının mülkiyet ve çalışma ilişkilerine müdahalesinin farklı tonlarını işaret eder.

Örneğin Rusya'da, Şubat Devrimi ile Bolşevik Devrimi arasında geçen sürede bir fabrika işgal hareketinden değil, işçilerin komiteler ve konseyler (sovyetler) aracılığıyla fabrikalarda çalışma koşullarını belirlemeye başlamasından söz edilebilir. İşçi denetimi Bolşevik Devrimi ile birlikte sosyalist programın temel maddesi olarak kabul edilmiştir. Almanya'da ise, yine bir devrim sürecinin yaşandığından söz edilebilmekle birlikte, bunun sosyalist bir devrimle sonuçlanmaması, durumu Rusya'dan farklılaştırır. Almanya'da, işçilerin ve askerlerin kurdukları konseyler aracılığıyla birçok fabrika ve şehir yönetimini ele geçirdikleri devrim döneminde, Ruhr bölgesinde de olduğu gibi, büyük grevler, işgaller ve işçi denetimi girişimleri görülmüştür. İtalya'da ise, ne Rusya'da olduğu gibi fabrikalardaki işçi denetimi devrimle sonuçlanmış, ne de Almanya'da olduğu gibi konseylerin ülke sathına yayıldığı bir devrim süreci yaşanmıştır. Bu bağlamda, İtalya'daki hareket, 'fabrika işgal hareketi' tanımlamasını tam olarak karşılayan bir harekettir denilebilir.

Birinci Paylaşım Savaşı sonunda Rusya, Almanya ve İtalya'da ortaya çıkan işçi denetimi hareketinin kökleri Rusya'da patlak veren 1905 Devrimi'ne uzanır. Bunun nedeni, 1905 Devrimi'nde -günümüzdeki anlamıyla- konsey ve komite tipi örgütlenmenin ilk kez ortaya çıkmasıdır. Ancak konseylerin ve komitelerin gerçek anlamda bir harekete dönüşmesi Birinci Paylaşım Savaşı esnasında ve sonrasında gerçekleşmiştir. Özellikle Britanya, Rusya, Almanya ve İtalya, bu dönemde, konsey/komite hareketinin en etkili olduğu ülkeler olarak öne çıkar.

Genel bir bakışla, konsey/komite hareketi, Birinci Paylaşım Savaşı esnasında güçlenmiş, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'da devrimci bir rol üstlenmiş ve -1920 yılı sembolik anlamda dönüm noktası olarak kabul edilmek kaydıyla- yirmili yıllardan sonra sönümlenmiştir. Konsey/komite hareketinin sönümlenmesi ile sosyal demokrat/sosyalist/komünist partilerin ve bunlarla ilişkili

sendikaların baskın hale gelmesi arasındaki bağlantı açıktır. 20. yüzyılda görülen fabrika işgal hareketleri, kısa süre için bile olsa, işçi denetimi talebinin gündeme geldiği ve bir anlamda konseylerin/komitelerin tekrar canlandırıldığı hareketlerdir.

“Böyle bir durumda, sermayenin emirlerine boyun eğmek istemeyen işçiler, resmi işçi örgütleri tarafından onaylanmayan faaliyetlere, sözde vahşi grevlere, fabrika işgallerine ve kurulu işçi örgütlerinin kontrolü dışındaki diğer doğrudan eylemlere başvurmak zorunda kalırlar. Geçici konsey yapıları oluşturarak kendi kaderini tayin eden bu hareketler, acil ihtiyaçlar ve devrimci hedefler için mücadelenin önünde bir engel haline gelen geleneksel örgütsel biçimlerin yerini alarak ortaya çıkan devrimci durumlar altında radikal pratiğin imkânlarını gösterirler” (Mattick, 2003: xxxi).

2.1.1. Konseylerin ve Komitelerin Ortaya Çıkışı

Anweiler (1990: 27), konsey kavramının ikili anlamından söz eder. Buna göre, gündelik dilde konsey, üyeleri kendi yetkilerindeki sorunları kurulca görüşmeye yetkili temsili bir kurum (belediye meclisleri, yönetim kurulları vb) anlamında kullanılır. Ancak aynı zamanda konsey, belirli bir tarihsel ve siyasal anlamda, çoğunlukla devrimci durumlarda doğmuş, toplumsal bakımdan alt sınıfları (erat, zanaatkarlar, işçiler vb) yetkili kılan temsili örgütlenmeler için kullanılır. İkinci anlamıyla konseyin ayırt edici özellikleri şöyle sıralanabilir: 1) Bağımlılık ya da baskı ilişkisi içinde tutulan toplumsal bir gruba bağlılık, 2) Doğrudan demokrasi, 3) Örgütlenmenin devrimci biçimi (Anweiler, 1990: 28).

Anweiler (1990: 29), aralarındaki sınırların çoğu zaman belirsiz olduğuna dikkat çekmekle birlikte, temel olarak üç konsey biçiminden söz edebileceğini belirtir: 1) ‘Komün’ türü konsey, yani ‘halkın’ devlet iktidarını oluşturması (örneğin, 1871 Paris Komünü). 2) ‘Devrim komitesi’ türü konsey, yani ömrü sınırlı, devrim mücadelesinin yönetimini ele almaya yönelik bir organ (örneğin, İngiliz devrimindeki asker konseyleri). 3) ‘İşçi komisyonu’ türü konsey, yani proletaryanın çıkarlarının temsil edilmesi (örneğin, 1848 Luxemburg Komisyonu).

Konsey ve komite gibi örgütlenme modellerinin işçi sınıfı mücadelesi bakımından -yalnızca pratikte değil, kuramsal anlamda da- önem kazanması 20. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelir. Konseyler/komiteler, ilk olarak 1905 Devrimi’nde Rusya’da doğmuş, Birinci Paylaşım Savaşı esnasında Britanya, Almanya, Rusya ve

İtalya gibi ülkelerde tekrar ortaya çıkmıştır. Yine konseyler/komiteler, Gramsci ve Pannekoek başta olmak üzere kimilerince, kapitalizmin aşılması ve yeni/sosyalist toplumun kurulması mücadelesinde temel örgütlenme modeli olarak görülmüştür.

Konseylelerin Doğuşu

Rusya’da, 1905 Devrimi’nde ortaya çıkan konseylerin/komitelerin (sovyetler)⁵¹, herhangi bir tarihsel modelle bilinçli bir bağlantısı olmadığı çeşitli kaynaklarda ifade edilir. Yine konseylerin/komitelerin, o dönem Rusya’da etkin olan herhangi bir siyasal parti tarafından kurulmadığına da dikkat çekilir. 1905 Devrimi sürecinde bu yapılar, sendika gibi işçi örgütlerinin yokluğunda, hem grevlerin organize edilmesi ve sürdürülmesi hem de kamusal hizmetlerin sunulmadığı bir ortamda halkın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ortaya çıkmışlardır. Bu çerçevede, ortaya çıktıklarında, devrim gibi bir amaçları olmadığı gibi, işçi denetimi gibi bir hedefleri de yoktu (Horvat, 1975: 28-29; Anweiler, 1990: 29; Siriani, 1990: 27; Bensoussan ve Labica, 2012: 882; Bookchin, 2018: 147; Kürkçügil, 2018: 25; Mısır, 2018: 120).

“Sovyet, olayların seyrinden doğan nesnel bir gereksinmeye yanıt olarak ortaya çıktı. Otorite sahibi olan ama hiçbir geleneğe dayanmayan sovyet, gerçekte hiçbir örgütsel mekanizmaya sahip değilken, dağınık durumdaki yüz binlerce insanı hemen içine alabilen; proletarya içindeki devrimci akımları birleştiren, inisiyatif ve kendiliğinden bir öz-denetim yeteneğine sahip olan; ve hepsinden önemlisi, yirmi dört saat içinde yeraltından çıkarılabilen bir örgütlenmeydi” (Troçki, 2000).

1905 Devrimi’nde sovyetler uzun ömürlü olamamışlardır. Pannekoek, sovyetlerin kısa ömürlü olmalarını “bir şimşek çakması gibiydi, bir meteor geçiyordu” (Pannekoek, 2003: 77) şeklinde ifade etmiştir. 1905 Ekim’inde Petersburg Sovyeti, Ocak 1906’da ise Moskova Sovyeti dağılmış, böylece konsey hareketinin ilk dönemi son bulmuştur.

1905 Devrimi, işçilerin katılımına açık toplantılarda, temsilcilerin doğrudan seçilebildiği ve seçilen temsilcilerin geri çağrılabilirdiği Sovyet deneyiminin ilk kez tecrübe edildiği bir süreç olmuştur. Bookchin’in (2018: 131) aktardığı şekliyle Sovyet, “[K]atılmak isteyenlerin katıldığı basit bir şeydi sanki. Sovyet toplantıları halka açıktı ve taraftarları bunu Sovyet’in temel erdemlerinden biri olarak görüyorlardı.”

---

⁵¹ Konseylelerin karşılığı olarak ‘sovyetler’, 1905 Devrimi’nde en önemli konsey deneyimi olarak Petersburg Sovyeti’nin karşılığı olarak ‘Sovyet’ terimi kullanılmıştır.

Harman (2013: 390), Sovyet deneyiminin, Fransız Devrimi'nin sokak temelli ayaklanmalarından ve 1871 Paris Komünü'nden farklı bir örgütlenme biçimi olduğunu belirtir. Komün, işçilerin yaşadığı mahallelerden gelen delege temeline dayanmaktaydı ve esas itibariyle hala küçük atölyelerden oluşan bir şehre uygun bir örgütlenmeydi. Gerçekten de Komün döneminde, Paris'te, ikiden fazla işçi çalıştıran atölyelerin oranı yüzde 60 iken, ondan fazla işçi çalıştıran atölyelerin oranı yalnızca yüzde 7 idi (Gluckstein, 2011: 34). Oysa Sovyet, büyük fabrikalara dayalı bir sanayileşmenin dönüştürdüğü bir şehre daha uygun bir örgütlenmeydi (Harman, 2013: 390). Rusya'da, 1905 Devrimi'nde doğan ve kısa sürede dağılan sovyetler, 1917 Devrimi'nde tekrar canlandırılmıştır.

Devrimci İşçi Temsilciliği

Konseylere/komiteler, Birinci Paylaşım Savaşı esnasında tekrar ortaya çıkmışlardır. Konseylere/komitelerin tekrar ortaya çıkması, işçilerin hem kendi hükümetlerine hem de dönemin sosyalist/sosyal demokrat partilerine ve bunlarla bağlantılı sendikalara duydukları tepkinin bir sonucudur. Savaş süresince yaşanan sorunlar (gıda kıtlığı, kira/fiyat artışı, çalışma koşullarının ağırlaşması vb)⁵² birçok kez grevlere ve ayaklanmalara yol açmış, dönemin sosyalist/sosyal demokrat partileri ve sendikaları ise -kendi hükümetleri ile yaptıkları 'ittifak'a bağlı kalarak- bu tepkilere ya karşı çıkmışlar ya da kayıtsız kalmışlardır. Bunun üzerine işçiler, taleplerini ve tepkilerini, kendi içlerinden seçtikleri temsilciler aracılığı ile duyurma yoluna gitmişlerdir.

Özellikle 1915 ve 1916 yılları, işçilerin tepkilerini açıkça ortaya koymaları ve tabandan örgütlenme yoluna gitmeleri bakımından, bir dönüm noktasıdır. Örneğin, Britanya/Glasgow kira grevi, Almanya'nın ve Avusturya'nın birçok bölgesinde kış aylarında yaşanan kıtlıklara karşı protestolar, Almanya'da ve Rusya'da grevlerin sayısında ve sıklığında görülen artış, Fransa ordusunda patlak veren ayaklanma, bunun en açık göstergeleriydi (Geary, 2002; Harman, 2013: 394-401; 2013; Faulkner, 2016: 257-280; Pelz, 2017: 139-152).

---

⁵² Birinci Paylaşım Savaşı'nın işçi sınıfı bileşiminde yarattığı değişiklikler ve çalışma/yaşam koşulları üzerindeki etkileri üzerine (istatistiki veriler de dahil olmak üzere) ayrıntılı anlatım/döküm için bkz. Wrigley, 2002 ve Rowe, 2017.

Bu tepkilere ve protestolara, özellikle metal işçilerinin önderlik ettiği görülür. Savaş, mühimmat üretimine olan gereksinimi, mühimmat üretimine olan gereksinim de metal işçilerinin önemini artırmıştır. Bu bakımdan, metal işçileri savaş makinesinin en kritik dişlileri konumundaydılar. Ayrıca, vasıflı işçi kıtlığı söz konusuydu ve buna bağlı olarak metal sektöründeki vasıflı işçilerin önemi bir kez daha artmaktaydı. Aslında, işçiler arasında ‘işçi aristokrasisi’ veya ‘baron’ olarak anılan (Davis, 2018: 106), vasıflı olmaları ve yüksek pazarlık gücüne sahip olmalarıyla ayırt edilen zanaatçıların, 19. yüzyılın sonundan itibaren, makineleşme ve teknolojik gelişmelerin üretime tatbiki sonucu ayrıcalıklarını yitirdiği bir süreç yaşanmaktaydı. Özellikle savaş süresince, hem teknolojik gelişmelerin üretimde uygulanması ve Taylorist örgütlenmenin yerleştirilmesi, hem de vasıfsız işçilerin, kadınların ve gençlerin üretim sürecine sokulmasına bağlı olarak, vasıflı işçilerin ayrıcalıkları aleyhine işleyen bu süreç hız kazanmıştı (Hoffrogge, 2015: 16). Dolayısıyla, vasıflı işçiler, bir yandan işverenlerin işi vasıfsızlaştırma hamlelerine karşı direniş gösteriyorlarken, diğer yandan, savaş koşullarında kendilerine duyulan ihtiyacın farkında olarak üretim süreci üzerinde daha fazla kontrol talep ediyorlardı. Vasıflı işçiler, bilgi ve deneyime bağlı olarak işverenleri karşısında görece güçlü konumdaydılar ve vasıfsız işçiler üzerinde de etkili olabilmekteydiler. Sendikaların savaş sürecinde ‘ateşkes’ ilan ederek hükümetleri ve işverenleriyle ‘sınıflar-arası ittifak’ dahilinde tabandan gelen talepleri görmezden gelmesi veya bu taleplerin bastırılmasına ortak olması, işçilerin temsilinde büyük bir boşluğa yol açmıştı. Bu koşullarda, vasıfsız ve yarı-vasıflı işçilerin, çalışma ve yaşam koşullarına dair talepleri çerçevesinde temsil arayışı, vasıflı işçilerin kaybettikleri ayrıcalıklarını savunmaları gerçeği ile kesişmiştir. Vasıflı işçiler, savaş sürecinde, işçi sınıfının temsili boşluğunu doldurmuşlar, radikal ve militan bir mücadelenin öncüsü olmuşlardır. Dolayısıyla metal sektörü, ‘emek örgütlenişinin geleneksel gücü’ (yani vasıflı zanaat işçileri) ile ‘modern fabrika üretimi’ arasındaki karşıtlığın vuku bulduğu yer haline gelmiştir. Hobsbawm (2016: 116), “Birinci Paylaşım Savaşı sırasında makine sektöründe işçi temsilcisi olmak ile köktencilik et ve tırnak gibi bir arada gidiyordu. Genel olarak yüksek vasıflara sahip metal işçileri sonradan Komünist Partisi’nin proleter bileşenindeki ağırlıklarıyla tanındılar –arkalarından yapı işçileri ve madenciler geliyordu” derken aynı noktayı vurgular. Britanya, Almanya, Fransa, Rusya ve ABD’deki büyük silah endüstrileri, vasıflı-vasıfsız işçiler

arasında endüstriyel ve savaş karşıtlığı militanlığının yayıldığı merkez konumundaydılar (Silver, 2009: 193; Gluckstein, 2011: 36-37; Harman: 2013: 399; Post, 2016: 124; Hobsbawm, 2016: 116).

Bu dönemde, Britanya’da Willie Gallacher, Rusya’da Aleksandr Şlyapnikov, Fransa’da Alphonse Merrheim, Almanya’da Richard Müller gibi militan metal işçileri, savaşa karşı tepkinin örgütlenmesinden fabrikalardaki/tersanelerdeki işçilerin seferber edilmesine, öne çıkan isimler olmuşlardır (Hoffrogge, 2011; Davis, 2018: 109). Britanya’da ‘işyeri temsilcileri’ (*shop stewards*), Almanya’da ‘devrimci temsilciler’ (*Obleute/Revolutionäre Obleute*) ve ‘işçi konseyleri’ (*Arbeiterrat*), İtalya’da ‘iç komisyonlar’ (*le commissioni interne*) ve ‘fabrika konseyleri’ (*consigli di fabbrica*), Rusya’da ‘sovyet’ (*sovét*) ve ‘fabrika komitesi’ (*fabzavkomy*) olarak adlandırılan yapılar ‘işçi denetimi’ mücadelesinin kaleleri haline gelmişlerdir.

Britanya, Fransa, Almanya ve İtalya’da işçi temsilcileri, resmi olarak sendika politikasını işçi katında temsil etmekten sorumlu olmalarına karşın, çoğu zaman, hükümet-sermaye iş birliğine dayalı ulusal politikalarla ve sendikal politikalarla bağdaşmayacak şekilde, sıradan işçilerin sözcüleri haline gelmişler ve bağımsız hareket etme eğiliminde olmuşlardır (Davis, 2018: 110). Örneğin, Britanya’da, işyeri temsilcileri, ilk başta, sendikal yapıların işleyişinin rasyonelize edilmesi ve etkinlik kaybının önlenmesi yönünde bir misyonla hareket etmekteydi ve bu işlevleriyle sendikaların işyerlerindeki alt organları niteliğindedi. Temsilcilerin görevleri, işyerlerinde sendikaya üye işçilerden aidat toplamakla sınırlıydı ve sendika yönetimlerinin belirlediği görevlerin dışında bağımsız davranma hakları yoktu (Yaraşır, 1997: 29). Ancak işçi temsilcileri, süreç içerisinde, dönemin sendikalarının parlamentarist/reformist/uzlaşmacı eğiliminden koparak, devrimci, anti-kapitalist ve özyönetimsel bir bakış açısına yönelmişlerdir. Bu çerçevede, işçi temsilcileri arasında, ağırlıklı olarak; (Britanya’da) ‘lonca sosyalizmi’,⁵³ (Fransa, İspanya ve

---

⁵³ Lonca sosyalizminin öne çıkan ismi G.D.H.Cole (1889-1959) idi ve Cole’un fikirlerini açıkladığı en önemli yapıtlarından biri 1913 yılına ait Emek Dünyası (The World Of Labour, A Discussion Of The Present And Future Of Trade Unionism) ve diğeri de Yeniden Lonca Sosyalizmi (Guild Socialism Re-State) adlı eserleridir. Cole, hem liberal demokrasiye hem de devletçi bir sosyalizm anlayışına karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla, üretim birimlerinin özel mülkiyetine olduğu kadar devlet mülkiyeti altında olmasına da ve proletarya diktatörlüğüne de karşı çıkmaktadır. Cole, üretimin loncalar tarafından, tüketimin tüketici konseyleri tarafından örgütlenmesini savunmaktadır. Cole’a göre yurttaşlar, loncalar, tüketici konseyleri ve komünlerin oluşturduğu ağlar üzerinden örgütlenmelidirler. Komün, tüketici konseyleri ile loncalar arasındaki kilit aracı yapıdır ve iletişim bu

İtalya’da) ‘anarko-sendikalizm/sendikalizm’⁵⁴ ve (özellikle Rusya ve Almanya’da) ‘devrimci sosyalizm’ gibi görüşlerin etkili olduğu görülür. 1917 Bolşevik Devrimi ise, devrimci sosyalizmin işçi sınıfı üzerindeki etkisini artıran bir gelişme olmuştur.

Konseycilik

Konseyleyler/komiteler, özellikle Gramsci ve Pannekoek gibi dönemin devrimcileri tarafından işçi sınıfı mücadelesinin temel organları olarak görülmüşlerdir. İşçi sınıfı mücadelesinin iktisadi ve siyasi olmak üzere kompartımanlara ayrıldığı, sendikanın iktisadi/sosyal mücadeleyle tanımlanırken siyasi partinin siyasi mücadeleyle tanımlandığı söz konusu dönemde, özellikle Gramsci ve Pannekoek, konseyleylerin bu ayrımları ortadan kaldıran niteliğine vurgu yapmışlardır. Gramsci ve Pannekoek için konseyleyler, hem kapitalizmin aşılmasında hem de yeni/sosyalist toplumun kurulmasında en temel örgütlenme biçimi olarak görülmüştür (Bonnet, 2011).

Bookchin, 1905 Devrimi’nde ortaya çıkan Sovyet deneyiminin öneminin, Bolşevikler, Menşevikler ve hatta anarşistler tarafından kavranamadığından söz eder. Ona göre sovyetler, dönemin Marksistlerinin yetiştiği devrimci geleneğe yabancıydı ve Lenin önderliğindeki Bolşevikler proletarya diktatörlüğünü, bir proleter demokrasiler konfederasyonu şeklinde değil, bir cumhuriyet şeklinde düşünme eğilimindeydi. Bookchin, 1905 Devrimi’nde Lenin’in konumunu şu şekilde ifade eder: “Olaylara hiçbir etkisi olmadığı gibi, katılımcıdan çok gözlemci gibiydi; sadece bir kere Petersburg Sovyeti’nde konuşma yapmış ve bir iki ziyaretten sonra da bu sovyeti dikkate almamaya başlamıştı” (2018: 148). Bookchin’e göre, Rusya’nın belli başlı Marksistleri arasında, yalnızca Troçki sovyetlerin öneminin farkına varmış, “Lenin ise bu görüşü 1917’ye dek kesin bir biçimde benimsememiştir” (2008: 149).

Cohen (2011: 61), Troçki’nin, Petersburg Sovyeti için, “Bu tamamen sınıf temelli, devrimin örgütlendiği proleter bir örgüttü” dediğini belirtir. Yine Lenin, Ekim Devrimi’nden altı ay önce yazdığı Nisan Tezleri’nde, sovyetlerin “yeni bir biçim veya daha doğrusu yeni bir devlet türü oluşturduğunun kavranamadığını” savunmuştur. Sovyet, “Rus devriminin 1905 ve 1917’de yaratmaya başladığı türden

---

aracı sayesinde gerçekleşir; komün, kapitalist ya da sosyalist bir devleti ve egemenliği işaret etmez (Schechter, 2015: 223-236).

⁵⁴ Anarko-sendikalizm için bkz. Rucker, 2000. Daha genel olarak anarşizm için bkz. Marshall, 2003; Evren, 2013; Cantzen, 2015.

bir devletti” ve belirli açılardan, “artık kelimenin tam anlamıyla bir devlet de değildi” (akt. Cohen, 2011: 61). Dolayısıyla Sovyet, Troçki ve Lenin için, bir yandan işçi iktidarını temsil etmesi anlamında yeni bir devleti, diğer yandan devletin sönmelenmesine giden yolu döşemesi anlamında devlet olmayan bir örgütlenmeyi temsil ediyordu.

Gramsci için konseyler en temel örgütlenmelerdi. Gramsci’ye göre “Sovyet evrensel bir biçimdir, yalnızca Rusya’ya özgü bir kurum değildir... Sovyet, işçi kitlelerin özyönetim biçimidir” (Gramsci, 2014: 140). Bu bağlamda Gramsci, 1919-1920 yıllarında İtalyan fabrikalarında -iç komisyonların dönüştürülmesiyle- gelişen bir örgütlenme biçimi olarak fabrika konseylerine özel bir önem vermiştir. Gramsci, fabrika konseylerini, salt o günün mücadele araçları olarak değil, geleceğin yeni/sosyalist toplumunun çekirdeği olarak da görmekteydi. Ona göre, “Fabrikadaki tüm iktidar fabrika komitelerine” sloganı ile “Tüm devlet iktidarı işçi ve köylü konseylerine” sloganı birbirilerini tamamlamaktaydı (Gramsci, 2014: 14).

Fabrika konseyleri, ‘mavi’ ya da ‘beyaz’ yakalı, sendikalı ya da sendikasız fark etmeksizin, “tüm işçileri temsil etmekte” ve temsilci “hemen görevden alınabilmekte” idi (Gramsci, 2014: 92-93). Gramsci, fabrika delegelerinin, bütün işçiler tarafından seçilmiş olmaları nedeniyle, proleter sınıfın tek ve gerçek temsilcileri olduğunu, konseylerin de fabrika temelinde örgütlenmiş işçi sınıfı iktidarının cisimleşmesi olduğunu belirtiyordu. Hatta “proletarya devriminin gerçek süreci, siyasal partiler ve sendikalar gibi, volantarist ve anlaşmaya yönelik örgütlerin etkinliği ve gelişmesiyle özdeşlenemez” idi (Gramsci, 2014: 124). Dolayısıyla, “Fabrika İşçi Konseylerinin doğuşunun çok büyük bir tarihsel olay olduğunu, insan soyunun tarihinde yeni bir çağın başlangıcı olduğunu söylememizin nedeni işte budur” diye yazmaktaydı (Gramsci, 2014: 126).

Ancak, 1920 yılı, Gramsci’nin görüşleri için bir dönüm noktası olmuştur. Nisan ayındaki Torino grevi başarısız olmuş, Eylül ayındaki fabrika işgal hareketi işçilerin iş başı yapmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişmeler üzerine, konsey temelli devrim stratejisi (hem Gramsci tarafından hem de Gramsci’ye yönelik olarak) eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler, kapitalist üretimin/toplumun aşılması mücadelesinde, tek başına fabrika düzeyinde örgütlenmenin yeterli olmadığına ilişkindir. Gramsci, geline nokta, tabandan örgütlenmenin önemini yadsımamakla

beraber, şunu vurgulamıştır: “Fabrikadaki iktidar, devlet iktidarı ile ilgili yalnızca bir unsur olarak görülebilir” (akt. Gluckstein, 2011: 41). Böylece Gramsci, işçi sınıfına önderlik edecek siyasi bir partinin inşası sorununu ön plana almıştır.

Yüzyılın ilk çeyreğinde -hem nicel hem de nitel anlamda- etkili bir güce ulaşmış ve Troçki, Lenin, Gramsci gibi devrimciler tarafından işçi demokrasisini temel örgütlenme modeli olarak görülmüş olsalar da konsey/komite hareketi -yirmili yıllara gelindiğinde- iki nedenden ötürü sönümlenmiştir. Birinci neden, hareketin içsel zaafı iken, ikinci neden harekete etki eden dışsal etkenlerdir. İlk nedene bakıldığında, konsey/komite hareketinin gerçek bir stratejiye sahip olmadığı eleştirisi yöneltilebilir (bu sorun çalışmanın ilerleyen başlıklarında ele alınan deneyimler çerçevesinde açıklığa kavuşacaktır). İkinci neden ise, konsey/komite hareketinin bastırılmasıyla ilgilidir. 1920’li ve 1930’lu yıllar, konsey/komite hareketinin en güçlü olduğu ülkelerde faşizmin iktidara taşındığı ülkelerdir. Önce İtalya’da ve sonrasında Almanya’da, faşist iktidarlar altında, genel anlamda işçi sınıfı hareketi ve özel olarak da konsey/komite hareketi ezilmiştir. İkinci Paylaşım Savaşı’ndan sonra ise, sosyal demokrat partilerin ve sendikaların hegemonyası altında, genel anlamda işçi sınıfının bağımsız örgütlenme girişimleri marjinal hale gelmiştir. Üstelik sorun yalnızca kapitalist blok ile sınırlı değildir. 1917 Bolşevik Devrimi’nden yalnızca birkaç yıl sonra başlayan bir süreç olarak, Sovyetler Birliği’nde de -adıyla tezat oluşturacak şekilde- konsey/komite hareketinin sönümlenmeye başladığı görülür (bu konu Rusya başlığı altında ele alınacaktır). Dolayısıyla, yüzyılın ilk çeyreğinde güçlenmiş olan konsey/komite hareketi, pratikte sönümlenirken, ‘resmi tarih’ tarafından göz ardı edilmiştir. Hoffrogge’nin (2011: 101-102) Almanya işçi temsilcileri özelinde ifade ettiği gerçek, aslında konsey/komite hareketinin geneli için de geçerlidir:

“1920 yılına gelindiğinde, konsey hareketi sona ermişti ve Temsilcilerin siyasi anlayışının devrim sonrası dönemde yeri yok gibiydi. Siyasal partiler bir kez daha sosyalist siyasetin ana aktörleri oldular ve sendikalar tamamen ekonomik sorunlarla uğraşmaya indirgendiler... savaş öncesi sosyalist siyasetin oldukça tartışmalı iki modeli eski haline getirildi: Partinin işçi hareketi içindeki öncü rolü ile ekonomik ve siyasi alanların ayrılması... Daha sonra özerk bir yapı olarak yeni bir Devrimci İşyeri Temsilciliği ağı kurma girişimleri olsa da bu çabalar başarısız oldu... Temsilciler, yalnızca sosyalist siyaset kalıplarında değil, aynı zamanda sosyalizm fikrinde de düpedüz devrim yapmış olmalarına rağmen, hareketleri için bir miras yaratamadılar... Spartakistler, KPD ve Doğu Alman tarihçiler tarafından ölümsüzleştirilirken, Devrimci İşyeri Temsilcileri tarihin dipnotları arasında kayboldu.”

Pannekoek, Rühle ve Mattick gibi az sayıdaki isim ise ‘konsey komünizmi’ düşüncesinin savunucusu olarak öne çıkarlar.⁵⁵ Konsey komünizmi, genel olarak, iktisadi-siyasi mücadele ayırımına, öncü parti anlayışına ve sendikal örgütlenmeye karşıdır. Konsey komünizmi, konseylerin işçilerin öz örgütlenmesi olduğunu, ekonomi-siyaset ayırımını ortadan kaldırdığını, öncü parti ve sendika gibi yapıların ise işçi sınıfına dışsal güçler olduğunu savunur.

Pannekoek (2003: 44) için, “İşçi konseyleri, gelecek zamanlarda eski dünyanın hükümet biçimlerinin yerini alacak özyönetim biçimidir.” Ancak bu biçim sonsuza kadar geçerli olacak bir biçim değildir. “İşçi konseyleri, işçi sınıflarının egemenlik mücadelesi verdiği, kapitalizmi yıktığı ve toplumsal üretimi örgütlediği geçiş dönemindeki örgütlenme biçimidir.”

Pannekoek (2003: 47), işçi konseyleri üzerine kurulu demokrasinin mevcut parlamenter demokrasiden farklı olduğunu ifade eder. Parlamenter demokrasi, temsilcilerin coğrafi bölgeler bazında seçilmesine dayanır. Oysa her bir coğrafi bölgede kapitalistler, zanaatkarlar, çiftçiler, işçiler gibi farklı çıkarlara sahip gruplar bulunur. İşçi konseyine dayalı demokrasi ise, üretim birimlerinde yapılan seçimler üzerine yükselir. Dolayısıyla konsey demokrasisinde, ortak çıkarlara ve eşit haklara sahip işçilerce yaşama geçirilen gerçek demokrasi geçerlidir. İşbirliği içindeki grupların kendi kendini yönettiği böylesi bir dünyada, üretim ile ilgisi olmayan grupların (örneğin, sömürenler, rantiyeler, parazitler vb) karar süreçlerinde yer almaması bir demokrasi eksikliği olarak görülmez.

İşçi konseyleri, aynı zamanda, hükümet de değildir. Çünkü kendi iradelerini kitlelere empoze edecek araçlara sahip değildirler, iktidar organları yoktur. Kararlar, bütün işçilerin katılımına açık konseylerde alınır, yukarıdan/dışarıdan bildirilmez/buyurulmaz. Toplumsal iktidar işçilerin elindedir. Mevcut düzene yönelik herhangi bir tehdide karşı gereken müdahale(ler) işçilerin ortak kararı ve hareketi ile bertaraf edilir ve bu süreç tamamen işçilerin kontrolü altındadır (Pannekoek, 2003: 48).

Pannekoek (2003: 61), bir zamanlar işçi sınıfı mücadelesinin en önemli araçlarından biri olan sendikaların, tekelci devlet kapitalizmi döneminde, bütünüyle

---

⁵⁵ Burada ayrıntılı ele alınmayacağı için, temel oluşturması bakımından, yalnızca Pannekoek’un düşüncelerine yer verilecektir.

burjuvazinin egemen kurumlarından biri haline geldiğini savunur. Sermaye için, işçiler üzerinde “diktatörlüğün çıplak gaddarlığını göstermektense, yönetimini demokratik ve anayasal biçimlerde gizlemek” çok daha tercih edilesidir. Böylece işçiler için reva görülen çalışma koşulları bir dayatmadan ziyade, “sendikalarca onaylanan anlaşmalar biçiminde çok daha kolay kabul edilecek ve bunlara uyulacaktır.” Dolayısıyla sendikalar, aslında “tekelci sermayenin koşullarını tüm işçi sınıfına dayattığı aygıtlardır.”

Pannekoek, 20. yüzyılın sosyalist olarak adlandırılan ülkelerini ‘devlet sosyalizmi’ olarak adlandırmıştır. Devlet sosyalizminde, ne üretim araçlarının mülkiyeti işçi sınıfındadır ne de işçi sınıfı demokrasisi vardır. Bunun arkasında ise, işçi sınıfının özyönetim organlarının ortadan kaldırılması ve proletarya diktatörlüğünün gerçek anlamda bir işçi sınıfı demokrasisi olarak anlaşılması yatar. Konsey komünistleri için sorunun kaynağı, ‘öncü parti’ yaklaşımında ve devlet aygıtının öncü parti tarafından ele geçirilmesi ile işçi sınıfı iktidarının kurulabileceğinin düşünülmesindedir.

“Özyönetim organları olarak sovyetler yavaş yavaş ortadan kaldırıldı ve hükümet aygıtının bağımlı organlarına indirildi... İşçiler, Batı kapitalizminde olduğu kadar üretim araçlarının efendisidir. Ücretlerini alırlar ve tek dev kapitalist olarak Devlet tarafından sömürülürler” (Pannekoek, 2003: 78).

“Yetmiş yıl önce Marx, kapitalizmin egemenliği ile özgür bir insanlığın nihai örgütlenmesi arasında, işçi sınıfının toplumun efendisi olduğu, ancak burjuvazinin kaybolmadığı bir geçiş dönemi olacağına işaret etti. Bu duruma proletarya diktatörlüğü adını verdi. O zamanlar bu kelime henüz modern despotizm sistemlerinin uğursuz tınısına sahip değildi ve daha sonra Rusya’da olduğu gibi bir iktidar partisinin diktatörlüğü için kötüye de kullanılmamıştı. Bu basitçe, toplum üzerindeki egemen gücün kapitalistten işçi sınıfına devredildiği anlamına geliyordu” (Pannekoek, 2003: 48).

Görüldüğü gibi, farklı bakış açılarına sahip olmakla birlikte, söz konusu dönemdeki kuramsal tartışmaların hemen hepsinde, konseylerin/komitelerin özel bir örgütlenme modeli olduğu vurgulanmıştır. Bu örgütlenme modelinin özel olması, doğrudan işçileri temsil etmesinden ve işçi denetimi talebinin hücreleri olmasından kaynaklanır.

Bu bilgiler ışığında, Birinci Paylaşım Savaşı sonrasında üç ülkede yaşanan sürece bakılabilir. Söz konusu üç ülke, işçi denetimi meselesine ilişkin üç farklı

deneyim örneğini yansıtmaktadır. Rusya, konseyler/komiteler aracılığıyla gelişen işçi denetimi hareketinin, süreç içerisinde sosyalist bir devrime yöneldiği ve sosyalist bir iktidar altında gelişiminin izlenebildiği bir örneği oluşturur. Almanya, sosyal demokrat partilerin ve sendikaların sınıf mücadelesi üzerinde etkili olduğu bir ortamda, konseyler/komiteler aracılığıyla gelişen işçi denetimi hareketinin kapitalist üretim ilişkileri sınırları dahilinde sisteme entegre edildiği bir örneği oluşturur.⁵⁶ İtalya ise, Rusya'da olduğu gibi sosyalist bir devrimin gerçekleşmediği, aynı zamanda Almanya'da olduğu üzere konsey/komite gibi organların endüstri ilişkilerinin asli unsurları haline gelmediği, birçok şehirdeki yüzlerce fabrikanın işçilerce işgal edilerek geçici işçi denetiminin kurulduğu bir örneği oluşturur.

2.1.2. Rusya 1917

Rusya'da işçi denetimi mücadelesi, sovyetlerin ve fabrika komitelerinin gelişimiyle bağlantılı değerlendirilebilir. Sovyetler, işçilerin, askerlerin ve köylülerin oluşturduğu organlardı ve bu kesimlerin doğrudan seçtiği temsilcilerden oluşmaktaydılar. Yani sovyetler, işçilerin yarattığı yeni bir iktidar organı olarak tanımlanabilir. Fabrika komiteleri ise, işletme bazında, işverenin ve işveren tarafından belirlenen yönetimin otoritesini sınırlayan, otoritenin işçilerce paylaşılmasını beraberinde getiren, çalışma ilişkilerine ve koşullarına işçi müdahalesiyle karakterize olan taban örgütleri olarak tanımlanır. Daha ileri boyutta ise fabrika komiteleri, işçiler tarafından doğrudan el konulan işletmelerde yönetimi bizatihi üstlenen yapılar haline de dönüşebilir.

Rusya'da işçi denetiminin gelişim seyrine bakıldığında, üç temel evre göze çarpmaktadır: Sovyetlerin ve fabrika komitelerinin ortaya çıkışı, işveren kesiminin bu organların üretim sürecine müdahil olmasına tepki göstermesi ve komitelerin buna yanıtı, sosyalist bir iktidarın kurulmasıyla bu organların sosyalist sisteme içerilmesi.

Romanov hanedanını deviren 1917 Şubat Devrimi, savaşın neden olduğu yoksunlukların, artan eşitsizliklerin ve ödenen bedellerin çileden çıkardığı halkın

---

⁵⁶ Avusturya-Macaristan'daki süreç, Almanya ile benzerlik gösterdiği (ve Almanya ile iç içe yaşandığı için) ayrı bir başlık altında değerlendirilmemiştir.

kendiliğinden isyanıydı (Carr, 1989: 75). 23 Şubat 1917’de, Petrograd⁵⁷ Viborg Mahallesi’ndeki tekstil fabrikalarının önünde, Dünya Kadınlar Günü’nü⁵⁸ kutlamak amacıyla bir araya gelen kadınların grev kararı almasıyla başlayan hareket, işsiz erkeklerin katılımı ve -Putilov işçileri dahil- metal işçilerinin iş bırakmasıyla büyümüş, Kazak muhafızların müdahale etmemesi ve askerlerden gelen destekle birleşerek çarlığın sonunu getiren bir devrime dönüşmüştür (Bookchin, 2018: 184-193). Çarlığın ve imparatorluğun son bulmasının ardından, otokrasiye güvenini yitirmiş burjuvazinin ve devlet memurlarının çoğunlukta olduğu ama az sayıda sosyalistin de yer aldığı bir geçici hükümet kurulmuştur.⁵⁹

1905 Devrimi’nde ortaya çıkan sovyetler, özellikle de Petersburg Sovyeti, çok kısa ömürlü olmalarına karşın, işçi kitleleri arasında son derece canlı bir gelenek bırakmıştı ve işçi hareketi ne zaman bir gelişme evresine girse, sovyet fikri tekrar gündeme geliyordu (Anweiler, 1990: 150). Şubat Devrimi’nde de böyle olmuştu ve sovyetler işçiler tarafından tekrar canlandırılmışlardı. Petrograd Sovyeti bunun ilk ve en önemli örneği olmuştu. Petrograd Sovyeti de tıpkı 1905 Petersburg Sovyeti gibi, fabrika işçileri tarafından seçilmiş temsilcileriyle parti dışı bir örgüttü ve Bolşevikler, Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler, hepsi bu örgütte temsil ediliyorlardı (Carr, 1989: 75). Sovyet’in işçilerden ve askerlerden oluşan temsilci sayısı günden güne artmaktaydı. Mart ayının ilk haftasında 1200’e yakınken, bu sayı aynı ayın sonlarında 3000’e yükselmişti (Anweiler, 1990: 154). Moskova Sovyeti’nin de 700 üyesi vardı (Anweiler, 1990: 164). Aynı zamanda, Rusya’nın her yerinde, işçiler, askerler ve köylüler tarafından birçok sovyet kurulmaktaydı. 1917’de ortaya çıkan işçi, asker ve köylü sovyetlerinin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, Mayıs ayında 400, Ağustos’ta 600, Ekim’de ise 900 olduğu tahmin edilmektedir (Anweiler, 1990: 163).

---

⁵⁷ Petersburg, Birinci Paylaşım Savaşı’nın başlamasından Lenin’in ölümüne kadar (yani 1914-1924 arası) Petrograd olarak adlandırılmıştır. Lenin’in ölümünden sonra Leningrad ismi verilmiş, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla şehre tekrar St. Petersburg/Sankt-Peterburg adı verilmiştir.

⁵⁸ 26-27 Ağustos 1910 tarihinde Danimarka’nın Kopenhag kentinde toplanan İkinci Enternasyonal’e bağlı Uluslararası Sosyalist Kadınlar Konferansı’nda Almanya Sosyal Demokrat Partisi delegeleri Clara Zetkin, Kate Duncker, Rosa Luxemburg ve arkadaşları bundan böyle her yıl bir “Kadınlar Günü” düzenlenmesi önerisini getirmiş ve öneri oybirliğiyle kabul edilmiştir.

⁵⁹ Geçici Hükümet, Sosyalist Devrimci Parti üyesi ve dönemin başbakanı olan Aleksandr Kerenski’den dolayı Kerenski Hükümeti olarak da bilinir. Jülyen takvimine göre Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile birlikte Geçici Hükümet’in yaklaşık sekiz aylık yönetimi son bulmuştur.

Geçici bir hükümetin kurulduğu ve sovyetlerin tekrar ortaya çıktığı bu günlerde, ayrıca, fabrika komiteleri (*fabrichno-zavodnye komitety* veya kısaltılmış haliyle *fabzavkomy*) kurulmaya başlanmıştı. Formel olarak örgütlenen ilk fabrika komitelerinden biri, mühimmat üretimi yapan Petrograd Kablo Fabrikası'nda Mart'ta kurulmuştu ve bunun gibi komiteler hem Petrograd'da hem de diğer sanayi merkezlerinde hızla çoğalmıştı. Fabrika komiteleri, gönüllü bir şekilde olmasa da işverenler tarafından tanınmış, Sovyet ve Geçici Hükümet tarafından yasal statüye kavuşturulmuşlardı. Mart'ta, Petrograd'daki işverenler işçilerin bu tip komiteler kurmasına izin veren ortak bir anlaşmaya varmışlar, Nisan'da, Petrograd Sovyeti fabrika komitelerini kalıcı kurumlar olarak tanıyan bir düzenlemeyi yürürlüğe koymuş, Mayıs'ta ise, Geçici Hükümet, işçilerin fabrika yönetimlerine katılımına izin veren bir kanun çıkarmıştır (Bookchin, 2018: 214). Bu düzenlemelere göre komiteler, ücret, çalışma süresi ve çalışma koşulları gibi konularda işyeri yönetimi nezdinde işçileri temsil etmek, devlet ve toplum hizmetlerinde işçilerin çıkarlarını kollamak, mesleki ve kültürel formasyonlarını geliştirmek gibi yetkilerle donatılmıştır (Anweiler, 1989: 178). Bunun yanında, sahipleri ve yöneticileri tarafından terk edilen fabrikalarda da fabrika komiteleri kurulmaya başlanmıştı. Fabrika sahipleri ve yöneticileri sonradan geri döndüklerinde bu komiteleri kabul etmek zorunda kalmışlardır. Böylece, Şubat Devrimi'yle birlikte, işçi sınıfı kendiliğinden bütün örgütlenmelerini yaratmaya başlamıştı: sovyetler, sendikalar ve komiteler (Brinton, 1990: 25).

Fabrika komiteleri, çoğunlukla grevlerde, grevi yönetmek için kurulmuşlardı ve özellikle ilk zamanlarda geniş anlamda işçi denetimi üzerine bir talep söz konusu değildi. Komitelerin oluşturulmasının arkasında yatan dürtüler genellikle somut ve pragmatikti (Siriani, 1990: 31-32). Başlangıçta, işçiler esas olarak, işlerinin güvence altına alınmasını sağlamak, çalışma saatlerinin düşürülmesi ve sekiz saatlik işgünü, ücret tarifeleri gibi konularla ilgileniyorlarken, zamanla daha geniş haklar talep etmeye başlamışlar, hatta talep ettikleri hakları fiilen kullanmışlardı. Bu çerçevede sekiz saatlik işgünü uygulamışlar, işe alımlar ve işten atmalara müdahale etmişler, yöneticilerin atanmasını veto etmenin yanı sıra itiraz ettiklerini işten çıkarmışlardır. Ustabaşı, mühendis, teknisyen olması fark etmeksizin, şikâyetçi olunanlar işten atılmış, bazılarıysa cepheye sevk edilmek üzere orduya teslim edilmişti (Bookchin, 2018: 214). Hatta özellikle baskıcı yöneticilerin kafalarına çuval geçirme ve el

arabasına bindirip kapı dışarı etme gibi küçük düşürmeye yönelik yöntemlere de başvurulduğu görülmekteydi (Mandel, 2011: 107). İşçilerin en önem verdikleri konuların başında yöneticilerin saygılı davranması geliyordu ve işçilerin ilk eylemlerinden biri, yöneticilerin kendileri hakkında tuttıkları ‘kara defterleri’ bulup imha etmektir. Ama fabrika komitesi, hiçbir zaman işçilere açık çek verme amacı gütmüyordu ve fabrikada düzeni bozan ya da hırsızlık yapan işçilerin kovulması da etkin disiplin anlayışı kapsamındaydı. Komiteler, sendika işlevini de üstleniyor; ücretlerin artırılması için pazarlık yapıyor, zamları onaylamak için muhasebe kayıtlarını görmeyi talep ediyorlardı (Siriani, 1990: 33-34). Zamanla komiteler, işçilerin gündelik yaşamlarına hiç olmadığı kadar nüfuz etmeye başlamışlardır. İşçilere gıda tedarikiyle ilgileniyor, kıtlık olduğunda kantinler açıyor, kooperatifler kuruyorlardı. Zaman içinde işçi milislerinin, eğitim ve kültür işlerinin, içki ve kumara karşı kampanyaların oluşturulması ve yürütülmesinde sorumluluk üstlenmişlerdir. Okuma-yazma kursları açmışlar, tiyatro gibi kültürel etkinlikler gerçekleştirmişler, konferanslar düzenlemişler, siyasal tartışmaları teşvik etmişlerdir (Bookchin, 2018: 214-215). Dolayısıyla fabrika komiteleri, çalışma ilişkilerine ve işçilerin yaşam koşullarına dair birçok konuya el atarak işçi denetiminin hayata geçirilmesinin temel organları olarak işlemişlerdir.

Şubat Devrimi’nin ilk aşamalarında işçiler ve komitelerce gündeme getirilen işçi denetimi ile kast edilen ne fabrikaların işçilerce ele geçirilmesi ne de sosyalizmdi (Siriani, 1990: 34). Daha ziyade, Rusya’ya özgü koşullarda ilk aşama olarak görülen burjuva devrim sürecinde, kapitalist üretim/toplum biçimi geçerliyken, işverenlerin ve işletme yöneticilerinin yönetmeye devam edeceği, işçilerin ise çalışma ve yaşam koşullarını etkin bir şekilde kontrol etmeye devam ederken üretimin yönetiminde bilgi ve tecrübe kazanacakları varsayımına dayalı bir anlayış söz konusuydu. Yani buradaki varsayım, kapitalistlerin böylesi koşullarda hala üretime devam edeceklerine dayanmaktaydı (Mandel, 2011: 112; Burawoy, 2015: 151). Ancak işverenler, bu organların ne anlama geldiğinin farkındaydılar ve üretim süreci üzerinde işçi yönetimi demek olan komiteler, hükümet ve işverenler cephesinde halledilmesi gereken bir ‘sorun’ olarak görülüyordu. İşçilerin ‘aşırı’ taleplerine karşı harekete geçen patronlar, hammadde ve yakıt sıkıntısı gibi gerekçelere dayanarak üretimi sabote etmeye ve lokavt silahına başvurmaya başlamışlardı. Yaza doğru işverenlerin sabotajları ana gündem maddelerinden biri haline gelmeye başlamıştı.

Sol-Menşevik gazete *Novaya Zhizn*, 10 Mayıs'ta, bir dizi tesiste üretimin kesintiye uğramasının işçileri endişelendirdiğini yazıyor, 20 Mayıs tarihli *Rabochaya Gazeta* işverenlerin 'gizli lokavt' uyguladıklarından söz ediyor, 13 Mayıs'ta Kadet⁶⁰ gazetesi *Rech* "İki-üç hafta içinde fabrikalar birbiri ardına kapanacak" diye yazıyordu (Mandel, 2011: 108).

Yaz ayları, Geçici Hükümet'in ve işverenlerin fabrika komitelerine karşı daha sert bir şekilde atağa geçtiği bir dönem olmuştu ve özellikle Ağustos ayında komitelerin dağıtılması çağrıları gündeme gelmişti. Yine Ağustos ayında, Petrograd'da bir işverenler konferansı toplanmış, bu toplantı sonucunda bir işveren dernekleri birliği kurulmuş, yeni örgütün ana işlevi, başkanı tarafından, "fabrika komitelerinin yönetsel işlere karışmasını bertaraf etmek" olarak tanımlanmıştı (Brinton, 1990: 36-37). Konferansta, işçi komiteleri delegelerinin toplantılarda geçirdiği süreler için artık ödeme yapılmaması ve bu işçilerin askerliklerinin tecil edilmemesi önerileri görüşülmüş, hatta fabrikaların, Çar döneminde olduğu gibi, askeri statüye alınması gerektiğini ileri sürenler bile olmuştu (Siriani, 1990: 117). Özellikle Kornilov darbesinin⁶¹ başarısız olmasından sonra hükümetin ve işverenlerin komiteleri etkisiz kılma girişimleri daha da artmıştı. Menşevik Çalışma Bakanı Skobelev, Ağustos sonunda yayınladığı bir genelgeyle, fabrika komitelerinin çalışma saatlerinde toplanmalarını yasaklamıştı. Eylül ayının ilk günlerinde, Çalışma Bakanı'nın bir başka genelgesi, işe alma-ışten atma hakkının işverenlere ait olduğunu belirtmişti. İşverenler ise, komitelerin gücünü kırmak için artan ölçüde lokavta başvuruyorlardı. Sınıfsal gerilimin arttığı bu süreçte, 1917 Mart ile Ağustos arasında 100 binin üzerinde işçi istihdam eden 586 işletme kapanmıştı (Brinton, 1990: 39-40).

Bütün bu süreç, işçilerin işverenlere ve hükümete karşı tavrını değiştiriyor, komiteler gitgide daha fazla kontrol talep etmeye başlıyor, radikalleşme işçileri Bolşeviklere yakınlaştırıyordu.⁶² 31 Ağustos tarihinde Petrograd Sovyeti'nde ve beş gün sonra da Moskova Sovyeti'nde Bolşevikler ilk defa çoğunluğu elde etmişlerdi.

---

⁶⁰ 1905-1917 arası faaliyet yürütmüş olan liberal Anayasal Demokrat Parti (Konstitutsionno-Demokraticeskaya Partiya) üyelerine Kadetler denirdi. Kadet, partinin kısaltmasının (K-D) Rusça okunuşudur.

⁶¹ General Lavr Georgiyeviç Kornilov tarafından Ağustos-Eylül 1917'de girişilen darbe teşebbüsü, işçi örgütlerinin, sovyetlerin ve komitelerin Devrim'i savunmalarıyla başarısız olmuştur.

⁶² Bolşeviklerin bu dönemde halka ilan ettikleri programda; bir kurucu meclisin toplanması, köylüye daha fazla toprak, fabrika yönetimine işçilerin daha fazla katılımı ('işçi denetimi'), gıda tedarikinin hızla iyileştirilmesi ve en önemlisi de savaşın derhal sona erdirilmesi yer almaktaydı (Rabinowitch, 2016: 24).

Ekim ayından önce işçilerin doğrudan fabrikalara el koyması ve her boyutta yönetimi devir alması nadiren görülmüştü. Petrograd ve Moskova’da bunun en fazla üç örneği varken, ülke çapında da en fazla üç düzine örnek saptanmıştı. Bunların çoğu da küçük ölçekli işletmelerde görülmüştü ve çoğu anarşistlerin eylemleriydi. Bütün bu süreç boyunca, fabrika komiteleri toplantılarında anarşistlerin doğrudan el koyma önerileri ve ‘fabrikalar işçilere’ sloganı sürekli reddedilmişti. İşçiler, kapitalistlerin artık yönetmeyi başaramadığı tesislere devletin el koymasını istiyorlardı. Devrimin ilk aylarında bunun anlamı Geçici Hükümet’in el koymasıydı. Fakat Eylül ayı geldiğinde, kamulaştırma çağrılarının muhatabı artık sovyetlerdi. İşçilerin çoğu, sovyetlerin iktidarı olmaksızın kapitalist sabotajların ve savaşın getirdiği yıkımın durdurulamayacağı görüşündeydi (Siriani, 1990: 118-119).

“Biz işçilere göre burjuvazinin, üretimi baltalayarak... ustaca, ve ilk bakışta farkedilemez bir karşı devrim örgütlediği açıktır... Donbass’ta, tekstil endüstrisinde, bir dizi Petrograd fabrikasında sabotaj, işçi sınıfının derhal işçi denetimi kurulacak şekilde örgütlü müdahalesini gerektirmektedir... Aksi takdirde, tüm işçi örgütleri yok edilecek. İşsiz, aç işçiler örgüt hakkında düşünmeyecekler; Geçici Hükümetin kendi kapitalistleri üzerinde kontrol kuracağını düşünmek saflıktır... İşçi denetimi meselesini ortaya koyan hayatın kendisidir ve bu ancak [yalnızca...] devrimci demokrasinin [yani işçilerin ve köylülerin] hükümeti altında tamamen gerçekleşecektir. O zamana kadar, fabrika komitelerinin işçi denetimini gerçekleştirmede ve ülkeyi kurtarmada büyük bir rolü olacaktır” (akt. Mandel, 2011: 111-112).

25-26 Ekim 1917, Geçici Hükümet’in devrildiği ve ‘üçüncü Rus devrimi’⁶³ olarak da anılan Bolşevik Devrimi’nin gerçekleştiği tarihtir.⁶⁴ Lenin, aynı gün öğleden sonra, Petrograd Sovyeti’nde yaptığı ilk konuşmasında “Üretim üzerinde gerçek bir işçi denetimi kuracağız” diyerek ‘işçi denetimi’ni yeni rejimin temel hedeflerinden biri olarak işaret etmişti (Carr, 1998: 67). Bu doğrultuda, Kasım ayında, İşçi Denetimi Hakkında Kararname, Tüm Rusya Merkezi Yürütme Komitesi (VtsIK) tarafından (10’a karşı 24 oyla) kabul edilmişti. Takip eden günlerde ise, Rusya İşçi Denetimi Konseyi oluşturulmuş ve Konsey biri 28 Kasım’da ve diğeri 5 Aralık’ta olmak üzere iki kez toplanmıştı (Siriani, 1990: 132).

Bu dönem, iktidarın işçi denetimi konusunda işçileri cesaretlendirdiği bir dönemdir. Fabrika komiteleri hem yayılıyor, hem de işçi denetimi ve yönetimi konusunda daha fazla inisiyatif alıyorlardı. Hatta işletmelere doğrudan doğruya el

⁶³ Birincisi 1905 Devrimi; ikincisi 1917 Şubat Devrimi; üçüncüsü 1917 Ekim Devrimi’dir.

⁶⁴ Miladi takvime göre söz konusu tarih 7-8 Kasım 1917’dir.

koymalar da artmaya başlamıştı. Ancak işçilerin de sosyalist iktidarın da temel bakış açısı, işçilerin denetimi altında olmak kaydıyla, işverenlerin ve işletme teknik personelinin mevcut işletmelerde hala çalışmaya devam edecekleri yönündeydi (Carr, 1998: 67). Yani Bolşevik Devrimi'nin temel gündemi ne kamulaştırma ne de bütün fabrikaların işçilerce hemen devir alınmasıydı. Bunun arkasında, işçilerin üretimin bilgisine ve deneyimine yeterli düzeyde sahip olmadıkları, dolayısıyla hâlihazırdaki yönetici ve teknik personele ihtiyaç duyulduğu gerekçesi yer almaktaydı. İşverenler ise yeni rejime ve fabrika komitelerine karşı hasmane bir tavır içindeydiler; üretimin sabote edilmesi, malların ve hammaddelerin stoklanması, fabrikaların kapısına kilit vurulması, maaşların ödenmemesi, yeni yatırımların durdurulması ve fabrikalara sağlanan fonların bankalarca kısılması gibi yöntemlere başvuruyorlardı. Bu durum, işçilerin işletmelere el koyma girişimlerini kamçılıyordu. Bu dönemde, işçi denetimi ile ilgili düzenlemelere uyulmadığı, sahipleri tarafından terk edildiği ya da kapısına kilit vurulduğu gibi gerekçelerle işletmelerin yüzde 70'ine el konulmuş ya da kamulaştırılmıştı. Rejimin ilk aylarında, işletmelerin büyük kısmına, merkezi hükümetten bağımsız olarak yerel işçi organizasyonlarınca el konulmuştu. Dolayısıyla bu süreç, merkezi planlamayla değil, tabandan ve kendiliğinden gelişen bir hareketle özdeşleşmiştir (Siriani, 1990: 136-137).

Devrimden hemen sonra başlayan ve fabrika komitelerinin birçok işletmede inisiyatifi ele almasıyla ilerleyen bu süreçte, çok geçmeden, üretime ve ekonomiye dair bir dizi önemli sorun baş göstermiştir. Bu sorunlardan bir kısmı, hammadde ve yakıt kıtlığından, makinelerin ve üretim araçlarının bakımsız kalmasından, demiryolları sisteminin savaştan dolayı çökmesinden, mal kıtlığından, işçilerin yetersiz beslenmesi ve fiziksel tükenişten, savaşın getirdiği bezginlik ve moral çöküntüden kaynaklı sorunlardı. Bu sorunlar aslında yeni değildi ve -Rusya kapitalizminin bir ürünü olarak- devrimden önce de mevcuttu. Ama şimdi, söz konusu iktisadi çöküş, sosyalist iktidarın önündeydi ve çözüm gerekiyordu. Devrim, kamulaştırmayı ya da işletmelere işçilerce derhal el konulmasını bir program olarak önüne koymamış olsa da işverenlere ve genel olarak kapitalist üretim ilişkilerine sosyalist tarzda bir müdahalenin -en azından ilk etapta- iktisadi bir alt üst oluşu beraberinde getirebileceği öngörülemez değildi. Yani, yeniyi inşa etmek için eskiyi yıkmak gerekir. Ancak yıkım aşamasından yeniyi inşa aşamasına geçişin 'ideal'

noktası kaçırıldığında, bu yeni rejimin de varlığını tehdit eder hale gelebilirdi (Carr, 1998: 71-72).

Bu noktada, komitelerin rolü, diğer sınıf örgütleriyle ilişkileri, bu komitelerin bir plana/programa sahip olmaları ve komiteler arası koordinasyonun sağlanması gibi konuların kritik önemi haizdir. Bu konu, Bolşevik Devrimi'yle kurulmaya başlayan yeni rejimin de en esaslı meselelerinden biriydi. Mesele, komite örgütlenmesinin işletme ölçeğinde bir örgütlenme olmasıyla ilgiliydi. Yani sorun, kararların işletme bazında alınması ve bu kararlar çerçevesinde hareket edilmesinin bütün bir toplumun üretim ve sınıf ilişkilerini dönüştürüp dönüştüremeyeceği sorunuydu. Söz konusu sorunun Bolşevik çözümü, o gün olduğu gibi bugün de önemli tartışma başlıklarından birini oluşturur. Tartışma, taban örgütlerinin merkezileştirilmesi ve özerkliklerini yitirmek suretiyle sendika/parti/devlet gibi üst yapılara bağlanması üzerinedir.

Devrimin ilk aylarında, işçi denetiminin yaşama geçirilmesinde inisiyatif fabrika komitelerinde iken, kısa bir süre sonra, merkezi örgütlenmelerin oluşturulduğu ve inisiyatifin merkezi yapılara kaydığı görülür. Örneğin, Aralık 1917 tarihli bir kararnameyle kurulan Yüksek Ekonomik Konsey (Vesenka) bunların başında gelmektedir. Amacını 'ulusun ekonomik faaliyetinin ve hükümetin mali kaynaklarının örgütlenmesi' olarak tanımlayan bu örgüt, merkezi ve yerel tüm ekonomi otoritelerinin faaliyetlerini 'aynı hedefe doğru yönlendirecek' ve işçiler tarafından oluşturulan taban örgütlerine karşı sorumlu olmadığı gibi tamamen Bolşevik Parti üyelerinden oluşan Halk Komiserleri Konseyi'ne (Sovnarkom)⁶⁵ bağlı olacaktı (Brinton, 1990: 54-55). Bu merkezileşme yönünde önemli bir adımdı. Yine Ocak 1918 tarihinde gerçekleştirilen Birinci Tüm Rusya Sendikalar Kongresi de merkezileşmeye dair vurgunun öne çıktığı bir kongre olmuştu. Kongrede iki ana tema öne çıkmıştı: Fabrika komiteleri ile sendikalar arası ilişki ve sendikalar ile devlet arasındaki ilişki (Brinton, 1990: 63). Bu kongrede, Bolşeviklerin sunduğu 'İşçi Denetimi Hakkındaki Önerge' kabul edilmişti ve Lenin, yeni devletin zaten işçilerin ve köylülerin devleti olduğunu, dolayısıyla sendikaların ilk sorumluluğunun devlet otoritesinin bir enstrümanı haline gelmek ve sosyalist devletin diğer enstrümanlarıyla uyumlu çalışmak olduğunu ifade etmişti. Fabrika komitelerine gelince, onlar da

---

⁶⁵ Halk Komiserleri Konseyi (Sovnarkom), Ekim Devrimi'nin ardından -Bolşevikler ve müttefikleri Sol Sosyalist Devrimciler tarafından- oluşturulan ilk devrimci hükümettir.

sendikaların yerel dalları haline gelmeliydiler (Bookchin, 2014: 344). Fabrika komitelerinin bu şekilde sendika organlarına dönüşmesine birkaç anarşist delege dışında karşı çıkan olmamıştı (Carr, 2015: 77). Merkezileşmeye doğru eğilim, genel bir kamulaştırmayı öngören 28 Haziran 1918 tarihli kararnameyle daha üst bir noktaya taşınmıştı. Bu kararnamenin arkasında, kısmen giderek büyüyen iç savaş⁶⁶ tehdidi, kısmen de Yüksek Ekonomik Konsey'in bilgisi ve otoritesi dışında işçilerin kendiliklerinden fabrikalara el koymalarının (dönemin bir yazarının ifadesiyle 'aşağıdan, dizginsiz ve kaotik proleter kamulaştırmalar' olarak tanımlanan el koymaların) önüne geçme isteği olduğu ileri sürülmektedir (Carr, 2015: 74). Bundan sonraki süreç, özellikle iç savaşın da etkisiyle, merkezileşmenin daha da arttığı bir süreçtir.

Bu çalışma, Rusya'da, Bolşevik Devrimi'ne giden süreçte ve sonrasında işçi denetimi talebinde ve işçi denetiminin yaşama geçirilmesinde başlıca gelişmeleri/eğilimleri konu etmektedir ve buraya kadarki gelişmelerin/eğilimlerin bundan sonraki sürece ilişkin bir temel oluşturduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği döneminin bir bütün halinde değerlendirilmesi amaçlanmadığı gibi, bu çalışmanın kapsamını da aşmaktadır.

Konsey ve komite gibi işçilerin öz örgütlenmelerinin merkezi organlara, yani sendika/parti/devlet otoritesine bağlanmasına yönelik adımlar, Bolşevik Devrimi'nin en tartışmalı yönlerinden birini oluşturur. Burada tartışma, konseyler, komiteler ve diğer örgütler arasında koordinasyonun sağlanmasının gerekip gerekmediği üzerinde değil, bahsi geçen koordinasyonun nasıl ve hangi mekanizmalarla sağlanacağı üzerinde yürütülür. Üreticilerin bizatihi öznesi olduğu yapılar ve süreçlerin mi yoksa üreticilerin üzerinde ve üreticilere dışsal yapıların ve süreçlerin mi inisiyatif sahibi olduğu sorusu söz konusu tartışmanın merkezindedir. Dolayısıyla bu tartışma, Marksist proletarya diktatörlüğü ve Leninist parti modeliyle bağlantılı olarak, Lenin'in ve Bolşevik yönetimin devlete ilişkin görüşleri, partiye biçilen rol, sendika-konsey-komite gibi örgütlenmelere yönelik yaklaşım ve bütün bu organların

---

⁶⁶ 1917 Ekim Devrimi'nden sonra 1918-1922 yılları arasında Bolşeviklerle muhalifleri arasında yaşanan savaştır. Savaş, Beyaz Ordu birliklerinin 1918 baharındaki saldırılarıyla başlamış, sosyalist iktidarın askeri gücü Kızıl Ordu'yla sosyalist rejimi devirmek isteyen Beyaz Ordu arasında geçmiştir. Beyaz Ordu'ya finansal destek, silah ve asker yardımında bulunan ABD, İngiltere, Fransa ve Japonya gibi emperyalist-kapitalist devletler de savaşa müdahil olmuşlardır. Bolşevikler, 1921 yılında Beyaz Terör'ü ve destekçilerini yenmişler ve 1922 yılında da Sovyetler Birliği kurulmuştur.

birbirleriyle ilişkileri gibi çeşitli başlıkları içeren çok yönlü bir tartışmayı/çözümlemeyi gerektirir. Böylesi kapsamlı bir çözümlemenin ise bu çalışmanın sınırlarını aşacağı açıktır.

Bolşevik Devrimi'nden sonrasına ilişkin yürütülen tartışmalarda, genel olarak, iki noktaya vurgu yapıldığı görülmektedir: (1) Devrim'in seyrini etkileyen 'koşullar'a ve (2) Lenin'in -ve Bolşeviklerin- işçi demokrasisi anlayışına. İlk vurgu, Lenin'in -ve Bolşeviklerin- işçi demokrasisi anlayışında temelde bir sorun olmadığını ama koşulların işçi demokrasisinin gelişimine set çektiğini öne çıkartır. İkincisi ise koşulların etkisini önemsememekle birlikte, Lenin'in -ve Bolşeviklerin- başta 'devlet' ve 'parti' üzerine görüşleri olmak üzere, 'işçi demokrasisi' anlayışında sorunlar bulunduğu dikkat çeker. Gerçekten de koşulların etkisi göz ardı edilemez. Brest-Litovsk anlaşması⁶⁷, ('dünya devrimi' için ilk önemli halka olarak görülen) Almanya'da sosyalist bir devrimin gerçekleşmemesi ve iç savaş bunların başında gelir. Özellikle iç savaşın, sovyetlerin fiilen işleyen organlar olmaktan çıkmasında, bürokrasinin/otoriterliğin yerleşmesinde, siyasetin ve toplumun askerileşmesinde çok önemli payı olduğu tartışmasızdır (Aktükün, 1995: 68). Yine de merkezileşme eğiliminin Ekim Devrimi'nin hemen sonrasında başladığı da üzerinden atlanmaması gereken bir başka gerçektir. Lenin'in, 'parça-başı iş' ve 'Taylorizm' gibi yöntemlerden yararlanılması gerektiğine ilişkin önerileri⁶⁸ de üretimin kapitalist örgütlenmesinin sınıfsal niteliğinin göz ardı edildiği eleştirilerine bir zemin oluşturmuştur. Aynı zamanda, Lenin'in sosyalizmi bir 'devlet kapitalizmi' olarak betimlemesi, uzmanlara yüksek maaş ödenmesine dair görüşü, üretim birimlerinde 'tek adam yönetimi' sistemine geçilmesi, 'subbotnik' uygulaması (Siriani, 1990: 294) ve NEP (Novaya Ekonomicheskaya Politika)⁶⁹ yine eleştirilerin hedefi olmuştur.

---

⁶⁷ 3 Mart 1918 tarihinde, Brest-Litovsk'ta (bugün Belarus'ta), Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı arasında imzalanmış anlaşmadır. İttifak Devletleri yenilince anlaşma geçersiz kalmıştır.

⁶⁸ Lenin, bu önerileri, 26 Nisan 1918 tarihli Sovyet Hükümetinin İvedi Görevleri'nden başlıklı yazısında ortaya atmıştı: "Parça başına çalışma sorununu ortaya atmalı, bunu pratikte uygulayıp sınamalıyız; Taylor sisteminde bilimsel ve ilerici hangi yan varsa, bunları uygulama sorununu ortaya atmalıyız (...) Rusya'da Taylor sisteminin ilişkin çalışma ve öğretileri örgütlemeli, bunları sistematik bir biçimde denemeli ve kendi çıkarlarımız için kullanmalıyız" (Lenin, 2003: 94).

⁶⁹ Resmi olarak 21 Mart 1921 tarihinde yürürlüğe giren, bankalar, büyük sanayi kuruluşları ve dış ticaret haricinde, kar mantığıyla çalışan bazı özel işletmelere izin veren, köylülerden zorla fazla tarımsal ürün alımına son veren iktisadi politikalardır.

Sonuç olarak, Rusya deneyimi, ‘sovyet’ ve ‘komite’ gibi üreticilerce yaratılan iki önemli yapının ortaya çıktığı, bu yapılarda temsilcilerin doğrudan üreticilerce seçildiği ve geri çağırılabilirdiği, hem üretim birimlerinde hem de yaşam alanlarında bu örgütlerin inisiyatif sahibi olduğu, işçi denetimi bahsinde konseylerin ve komitelerin ana aktör olarak öne çıktığı bir deneyim olmuştur. O günden bugüne, ‘işçi denetimi’, ‘işçi özyönetimi’ veya ‘işçi demokrasisi’ denildiğinde akla ilk gelen yapılar da konseyler ve komitelerdir. Yine Rusya deneyimi ışığında, devlet ve parti gibi örgütlenmelerin üretici özyönetimi ve demokrasisi bahsindeki rolü tartışmalıdır ve özellikle sendika, konsey ve komite gibi üreticilerle doğrudan ilişkilendirilebilecek örgütlenmeler arası ilişkiler ve koordinasyon meselesi kritik önemi haiz konulardır. Rusya deneyimi, üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin son bulmasının sınıfsal/hiyerarşik ilişkilerin son bulması için yeterli olmadığını göstermiştir. Sömürü ve tahakküm ilişkilerinin son bulmasına giden yolun, üreticilere dışsal ve onların üzerinde yapılardan değil, doğrudan üreticiler tarafından oluşturulan örgütlenmelerden ve ağlardan geçtiği görülmüştür. Dolayısıyla işçi denetimi konusu, bütün bu sorunları içeren bir tartışmadır.

2.1.3. Almanya 1918

Almanya’da işçi denetimi talebi, konsey hareketinin gelişimiyle ilişkili olarak gündeme gelmiştir. 1918 Kasım Devrimi ise, konsey hareketinin seyri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Almanya’daki süreç, temel olarak, konsey hareketinin ortaya çıkması ve sönmümlenmesi biçiminde iki evre olarak değerlendirilebilir. Birinci evrede, tabandan gelişen devrimci işçi temsilciliği hareketi konsey hareketine dönüşmüştür. İkinci evre, Kasım Devrimi’nin gerçekleşmesi ve cumhuriyetin ilanıyla başlatılabilir ve bu evrede konseyler, devrimci niteliklerinden soyutlanmak suretiyle ‘yönetime katılma’ aracı olarak sisteme içerilmişlerdir.

Hem Rusya hem de Almanya deneyimi, konsey/komite gibi taban örgütlerinin, süreç içerisinde, devrimci içeriklerinden soyutlanıp merkezi yapılara bağlandığı ve sisteme içerildiği iki örneği oluşturmaktadır. Bu örneklerden birinde (Rusya’da) sisteme içerme sosyalizm adına gerçekleştirilmişken, diğesinde (Almanya’da) bu kapitalist sisteme entegrasyon şeklinde gerçekleşmiştir.

Birinci Paylaşım Savaşı öncesinde Almanya, hem sayısal hem de örgütsel açıdan dünya işçi sınıfının en güçlü ve gelişmiş bileşenini oluşturmaktaydı. Yılların kuramsal ve pratik birikimine sahip Marksist önderleri içinde barındıran Alman Sosyal Demokrat Partisi, İkinci Enternasyonal'in⁷⁰ siyasetini büyük ölçüde belirliyordu.

Siyasi partisiyle ve sendikasıyla Alman sosyal demokratlarının bu gücü Mason (2010: 194) tarafından şöyle betimlenmektedir:

“İşçilerin yaşamı dünya içinde başka bir dünya gibiydi. Kelimenin tam anlamıyla beşikten mezara kadar kendi dünyalarında yaşıyorlardı: Çocukları yetiştirmek için kreşleri de vardı, ölüleri yakmak için dernekleri de. İşçiler, partinin 4000 şubesi ve üyesi oldukları kulüpler sayesinde kendi yaşamlarını sürdürdüler. Buralarda kayıtlar çok titiz tutuluyordu. 1913'te işçilere ait her biri ortalama 30 üyeye sahip 2818 müzik kulübü vardı. Koro üyelerinin yüzde doksanı parti üyesiydi. Parti üyeleri ayrıca partinin çıkardığı 90 gazeteden herhangi birisinin de aboneleriydiler. İşçi Korosu ve İşçi Spor Salonunun dışında İşçi Kütüphanesi ve İşçi Tiyatro Grubu da vardı. Kadınları siyasetin dışında tutan yasalar kaldırılınca partiye ait kadın kolları da açıldı. 1914'te parti korosunun beşte biri kadınlara tahsis edilmişti.”

Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD, Sozialdemokratische Partei Deutschlands) ideolojik temelleri 19. yüzyılın son çeyreğinde atılmıştı. Parti, 1875 tarihli Gotha Programı'nda ve 1891 Erfurt Kongresi'nde kabul edilen programda sosyalizmi hedeflemesine rağmen, işçi sınıfı mücadelesini reformlarla sınırlıyordu (Yaraşır, 1997: 99; Şener, 2015: 26-27). Parti içindeyse, radikal Marksistler (ki partide bu grup 'ultra-sol' olarak adlandırılıyordu) bu görüşlere eleştirel yaklaşmaya ve muhalefet etmeye başlamışlardı (Bora, 2004: 78).⁷¹ Parti içinde asıl kırılma, 4 Ağustos 1914'de acil savaş bütçesi parlamentoya (Reichstag) getirildiğinde, partinin savaş kredileri lehine oy vermesiyle ortaya çıkmıştı. Liebknecht liderliğinde bir grup,

⁷⁰ 1876'da Uluslararası İşçiler Birliği'nin (Birinci Enternasyonal) dağılması sonrasında 1889'da kurulmuş ve 1916'da dağılmıştır.

⁷¹ Sözü edilen radikallerin başını Rus göçmeni Alexandr Parvus Helflan, tarihçi Franz Mehring, Clara Zetkin ve en önemlisi Rosa Luxemburg çekiyordu. Luxemburg, 1898 ve 1899 kongrelerinde, 'toplumsal reformların ancak araç olabileceği; gerçek çözümün bir hükümet darbesiyle değil, sınıf bilincine sahip kitlelerin vereceği bir mücadele sonucunda gerçekleşecek devrim ürünü olabileceği' fikrini savunup Bernstein'a karşı çıkarak sahneye çıkmıştı. Yine Luxemburg, sosyal demokrat sendikaların, 1899 Ruhr grevinde işçilerin kendiliğinden tepkisine gem vurmaya çalışmasından yola çıkarak, sendikaların ve partinin mevcut yapısını da sorgulamaya başlamıştı (Bora, 2004: 78). Bu sorgulamaları körükleyen bir gelişme de Belçika'da (1902), İsveç'te (1902) ve Hollanda'da (1903) gerçekleşen büyük kendiliğinden kitle grevleriydi. İlk 1903 Dresden Kongresi'nde gündeme gelen 'kitle grevi' tartışması reformist ve revizyonistler ile Luxemburg ve çevresindekiler arasında ciddi tartışmalara neden olmuştu. Bu tartışma İkinci Enternasyonal'in 1904 Amsterdam Kongresi'nde ve en son SPD'nin 1905 Jena Kongresi'nde devam etmiş ve kitle grevi yaklaşımı parti tarafından reddedilmiştir (Bora, 2004: 80).

Parti'nin savaş politikalarının desteklenmesi anlamına gelen ve grevlerin askıya alınmasını içeren 'ateşkes' (Burgfrieden) politikasına karşı çıkmış ve bu grup daha sonra Spartaküs Birliği adını almıştır. Yine bir başka grup, 1917 yılında Almanya Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'ni (USPD, Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands) kurmuştur.⁷² Böylece savaş, dünyanın en büyük Marksist partisinin bölünmesine yol açmıştır.⁷³ Bu bölünme, Almanya'da devrimci sosyalizmin bağımsız örgütlenmesinin doğuşunu beraberinde getirmiştir.⁷⁴

SPD içinde, kitle grevi üzerine ve savaşa karşı tavır çerçevesinde yürütülen tartışmalar devrimci sosyalizmin bağımsız örgütlenmesinin doğuşuyla sonuçlanmıştı. Yine Birinci Paylaşım Savaşı esnasında, işçi sınıfı içinden de böyle bir eğilim çıkmıştır. Reformist/parlamentarist siyaset ve sendikal anlayıştan bağımsız hareket etme yönünde bir eğilim, özellikle vasıflı işçiler öncülüğünde örgütlenen devrimci işçi temsilciliğini ve konsey hareketini yaratmıştır.

Devrimci işçi temsilcileri, Alman Metal İşçileri Sendikası (DMV, Deutscher Metallarbeiter-Verband)⁷⁵ Berlin şubesinde, torna operatörleri bölümünden çıkmıştır. DMV torna işçileri bölümünün ve devrimci işçi temsilcileri hareketinin başı, 1914'ten beridir sendika yöneticilerinin işbirlikçi politikalarına karşı çıkan Richard Müller'di. Bu bölümün işçileri yüksek vasıflı işçilerdi ve buna bağlı olarak pazarlık güçleri açısından güçlü pozisyondaydılar. Bu işçiler sahip oldukları gücü, yalnızca kendi talepleri için değil, -savaşta üretime giren kadın işçiler gibi- daha savunmasız işçi grupları için de kullanmışlardır (Broue, 2005: 68; Hoffrogge, 2011: 86).

---

⁷² USPD içinde Eduard Bernstein, Karl Kautsky ve Rudolf Hilferding gibi önemli isimler yer almaktaydı.

⁷³ Almanya'da sosyalistler üç gruba bölünmüşlerdir: SPD, USPD ve Spartaküs Birliği (ki sonradan KPD'yi kuracaklardır). SPD devrimci sosyalizmin karşısında olan, sosyal demokrat veya ulusal-liberal olarak tanımlanabilecek bir parti; USPD devrimci ve reformcu görüşlerin bir bileşimi; Spartaküs Birliği ise, devrimci sosyalizmin temsilcileriydiler. Spartaküs Birliği, 30 Aralık 1918'de Berlin'de düzenledikleri bir kongreyle Alman Komünist Partisi'ni (KPD, Kommunistische Partei Deutschlands) kuracaklardır. USPD'nin birçok üyesi de KPD kurulduğunda bu partiye geçecek; geriye kalanlar ise dört yıl sonra tekrar SPD'ye döneceklerdir. İlerleyen tarihlerde, Ocak 1919'da Berlin'de başarısız olacak ayaklanma sonrası Liebknecht ve Luxemburg katledilecek, bunun akabinde parti kez daha bölünecektir ve partinin içinden Almanya Komünist İşçi Partisi (KAPD, Kommunistische Arbeiter-Partei Deutschlands) çıkacaktır.

⁷⁴ USPD'nin ayrılmasından sonra SPD, Almanya'nın Çoğunluk Sosyal Demokrat Partisi (MSPD, Mehrheits Sozialdemokratische Partei Deutschlands) olarak da adlandırılmıştır. Bu çalışmada ise SPD denilecektir.

⁷⁵ DMV, 1891'de Stuttgart'ta kurulmuştur.

Devrimci işçi temsilcilerinin ilk büyük organizasyonu, savaş esnasında, Liebknecht'in savaş karşıtı bir gösteride tutuklanmasına tepki olarak, Haziran 1916'da Berlin'de düzenlenen genel grevdi. Greve kırk fabrikadan 55 bin işçi katılmış ve iki gün boyunca Berlin sokaklarında 'Yaşasın Barış' sloganları atılmıştı (Hoffrogge, 2015: 37). Devrimci işçi temsilcilerinin düzenlediği ikinci büyük grev, Nisan 1917'de, açlık, kıtlık ve sağlıksız beslenme sebebiyle binlerce çocuğun ve insanın hayatını kaybettiği 'şalgam kışı'⁷⁶ (Kohlrübenwinter) sonrasında örgütlenmişti. Rusya'da gerçekleşen Şubat Devrim'nin de bu grevi tetiklediği bir gerçektir. DMV, grevi ekonomik taleplere indirgemeye çalışmış, ancak tabandan gelen baskı, Müller'in serbest bırakılması da dahil olmak üzere, siyasi taleplerin öne çıkmasını sağlamıştı. Greve 200-300 bin işçi katılmıştı (Broue, 2005: 69, 92-94; Comack, 2012: 38-39; Hoffrogge, 2015: 39-42).

Devrimci işçi temsilcileri hareketi, DMV'ye paralel ve bağımsız bir yapı olarak hareket etmişti. Genellikle polisin sızdığı ve milliyetçi sendikacıların ağırlıkta olduğu sendika toplantılarından sonra bir araya gelmelerden ve akşamları sözde apolitik birahane buluşmalarındaki sohbetlerden doğan bu hareketin ortaya çıkışı hareketin liderlerinden bir işçi tarafından şöyle özetlenmektedir:

"Konferanslarda sendikal sorunlar tartışılırdı. Ancak kısa sürede muhalif yoldaşlar birbirini tanımaya başladılar ve sonra bir bardak birayla gerçekten tanıştık. Deneyimlerimizi paylaştık ve bu Berlin'deki işçi temsilcilerinin başlangıcı oldu" (akt. Hoffrogge, 2011: 87-88).

Başlangıçta elli ila seksen kişi arası çekirdek bir kadroyla başlayan hareket, bir süre sonra farklı fabrikalardan ve işletmelerden katılımlarla genişlemeye başlamıştır. Yeni ve örgütsüz işçiler radikalleşiyorlar ve sendikalardan ziyade konseylerde örgütlenmeyi tercih ediyorlardı. 1918 yılının sonunda, devrimci işçi temsilcileri hareketi birkaç bin işçiyi kapsayacak kadar büyümüşü ve bu işçiler, konsey hareketinin asıl çekirdeğini oluşturuyorlardı (Broue, 2005: 68; Comack, 2012: 38). Devrimci işçi temsilcileri ve konsey hareketinin en ayırt edici özellikleri ise; işçilerin öz örgütü olması, işçilere ve işyerlerine dışsal bir yapı olmaması, her bir temsilcinin bir işyerini temsil etmesine bağlı olarak söz konusu işyerlerindeki bütün işçilerle

---

⁷⁶ Savaş esnasında, 1916-1917 yıllarında Almanlar, Britanya ablukası ve hasadın kötü geçmesinden dolayı açlık sorunuyla karşı karşıya kalmışlar ve İsveç şalgamına ve rutabagaya yönelmek zorunda kalmışlardı. Aslında hayvan yemi olarak kullanılan kök sebze, 1917 kışında kullanılabilen tek gıdaydı. Bu dönemde kötü beslenme ve hastalık yüzünden ölen çocuk sayısı 80 bindir. Savaş esnasında, gıda kıtlığı yaklaşık 750 bin insanın ölümüne neden olmuştur.

doğrudan ilişkili olması, dolayısıyla az sayıda çekirdek bir kadrodan oluşsa bile aynı anda birçok işyerini etkileyebilme ve harekete geçirebilme gücüne sahip olmasıydı (Hoffrogge, 2011: 88). Devrimci işçi temsilcileri, daha önce yalnızca Luxemburg gibi isimlerce kuramsal olarak tartışılan siyasi kitle grevi eylemini Almanya sınıf mücadelesine ilk sokanlardır. Ancak işçi temsilcileri, bu grevleri, ne parti ne de sendikadan onay alarak gerçekleştirmişlerdir. Bu grevler tamamen tabandan organize edilen grevlerdi. Temsilciler, SPD'den kopan USPD ile bağlantılıydılar ama bağımsızlıklarını korumuşlardır (Hoffrogge, 2011: 90).

1916 Haziran'ında Liebknecht ile dayanışmak ve ardından 1917 Nisan'ında gıda kıtlığını protesto etmek için iki büyük grev örgütleyen devrimci işçi temsilcileri hareketi, Ocak 1918'de, Berlin'de, bir büyük grev daha örgütlemiştir.

Ocak 1918'deki grev, Avusturya/Viyana'da patlak veren grevin etkisiyle başlamıştır. Avusturya'da, hükümetin un ve ekmek karnelerinde kesintiye gitmesi üzerine, 14 Ocak günü grev çağrısı yapılmış ve bu grev Avusturya emek tarihinin en devrimci grev hareketi olarak başlamıştır.⁷⁷ Grev, Viyana'yı ve bütün ülkeyi sarmış, siyasi bir greve, barış için greve dönüşmüştür. 19 Ocak günü en yüksek noktasına ulaşan genel greve, 500 bini Avusturya'dan ve 250 bini Macaristan'dan, toplamda 750 bin işçi katılmıştır (Haumer, 2015: 142). Bu grev, savaş boyunca artan iktisadi, siyasi, sosyal sorunların bir sonucuydu ve Rusya'da başarıya ulaşan sosyalist devrim tarafından tetiklenmişti. Viyana proletaryası, yaşadığı iktisadi/siyasi/sosyal sorunların yanında, Almanya ve Avusturya'nın Brest-Litovsk'ta Sovyet Cumhuriyeti'ne ileri sürdüğü şartlara tepkisini göstermek için harekete geçmiş⁷⁸ ve bir işçi konseyi seçmiştir.⁷⁹ Bu konsey, Avusturya'nın ilk işçi konseyidir.

Grev, aynı günlerde Almanya'ya da sıçramıştır.⁸⁰ Berlin metal işçileri, Brest-Litovsk anlaşması şartlarını ve savaşın devam etmesini protesto etmek amacıyla 28

---

⁷⁷ Savaş boyunca Viyana, 1917 Mayıs, 1918 Ocak ve 1918 Haziran grevleri olmak üzere, üç büyük işçi eylemine sahne olmuştur. Bu süreç için bkz. Hautmann, 2002.

⁷⁸ Brest-Litovsk Anlaşması 3 Mart 1918 tarihinde imzalanmış olsa da, görüşmeler 22 Aralık 1917'de başlamıştı.

⁷⁹ Viyana İşçi Konseyi, 310 üyeden seçilmişti ve bu üyelerin büyük çoğunluğu Avusturya Sosyal Demokrat Partisi (SPÖ, Sozialdemokratische Partei Österreichs) çizgisinde hareket etmekteydi.

⁸⁰ Ocak 1918 genel grevi, hem Almanya hem de Avusturya-Macaristan'da Kasım 1918'de gerçekleşen ve cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanan devrimi başlatan olaydır. Almanya'da 9 Kasım 1918'de cumhuriyet ilan edilirken, Avusturya-Macaristan'da imparatorluk dağılmış ve hem Avusturya'da hem de Macaristan'da cumhuriyet ilan edilmiştir. Avusturya ve Macaristan, bundan

Ocak günü greve başlamışlar ve Almanya'nın diğer şehirlerindeki işçiler de bu harekete katılmışlardır (Broue, 2005: 104; Yeliseyeva, 2014: 342). Özellikle Berlin, Kiel, Hamburg, Ruhr Havzası ve Münih gibi şehirlerde yaygınlaşan greve, 500 bini Berlin'de olmak üzere, Almanya'nın birçok şehrinde bir milyondan fazla işçi katılmıştır. Grev esnasında, Berlin'de, 11 üyeden oluşan bir eylem komitesi oluşturulmuştur (Broue, 2005: 105). Bu grev dalgası da bastırılmış, ancak devrime giden yolu açmıştır.

1918 Kasım Devrimi, Almanya'nın Birinci Paylaşım Savaşı'nda hezimetiyile gelmişti. Ekim sonu-Kasım başı, Kiel'deki 20 bin denizcinin ayaklanmasıyla patlak veren devrim, kısa sürede ülkenin her yerinde işçi ve asker konseylerinin kurulmasıyla sonuçlanmış ve 9 Kasım günü cumhuriyet ilan edilmiştir.⁸¹

“Avrupa'yı mezarlığa çeviren kapitalizmin bundan böyle hükmü kalmamıştır. Rus kardeşlerimizi hatırlıyoruz. Ayrılırken bize dediler ki: 'Eğer bir ay içinde bizim yaptığımızı yapmazsanız, sizle bütün ilişkimizi keseriz.' Sadece dört gün sürdü. Ama geçmiş öldü diye görevimizin bittiğini düşünmeyelim. Şimdi, işçi ve asker hükümetini ve yeni bir proleter devleti, Alman kardeşlerimiz ve tüm dünyadaki kardeşlerimiz için bir barış, neşe ve özgürlük devletini kurmak için elimizden geleni yapmamız gerekiyor. Onlara elimizi uzatıyoruz ve onları dünya devrimini tamamlamaya çağırıyoruz. Özgür Alman Sosyalist Cumhuriyeti'ni ve Alman Devrimi'ni görmek isteyenler el kaldırsın!” (Liebknecht'ten akt. Broue, 2005: 149).

Bir gün sonra, SPD ile USPD anlaşmış ve geçici bir hükümet olarak Halk Komiserleri Konseyi (Rat der Volksbeauftragten) kurulmuştur. Halk Temsilcileri Konseyi'nin 3 üyesi SPD'den ve 3 üyesi de USPD'den seçilmiştir. Halk Temsilcileri Konseyi'nin denetlenmesi için oluşturulan 28 kişilik Yürütme Konseyi için yapılan seçimde ise, SPD'nin üstünlüğü barizdi.⁸² Geçici hükümet, 10 Kasım akşamı devrimci işçi temsilcilerinin girişimiyle kurulan Tüm Berlin İşçi ve Asker Konseyleri Kongresi tarafından da onaylanmıştır. Bu, Rusya'da sovyetlerin yaptığından farklı bir durumdu. Almanya'da konseyler, iktidarı geleneksel türde bir parlamenter hükümete devretmeyi seçmiş oluyordu (Hoffrogge, 2015: 73; Faulkner, 2016: 273).

---

sonraki süreçte, özellikle de 1918-1919 yıllarında, yükselen işçi sınıfı mücadelesine ve devrim hareketlerine sahne olmuştur. Öyle ki 21 Mart 1919'da Macaristan'da bir konsey cumhuriyeti ilan edilmiş, ancak dış müdahaleler sonucu konsey cumhuriyeti 1 Ağustos 1919'da son bulmuştur.

⁸¹ Liebknecht imparatorluk sarayının balkonundan 'sosyalist cumhuriyet'i ve 'dünya devrimi'ni ilan etmişken, SPD lideri Scheidemann da imparatorluk parlamentosunun balkonunda 'cumhuriyet' ilan etmişti. Bu yüzden, bu olay, genellikle sosyalistler tarafından 'sosyal demokrasinin ihaneti' olarak anılır.

⁸² SPD'den 7 ve USPD'den 7 işçi ve SPD'den 14 askerden oluşuyordu (Hoffrogge, 2015: 77).

Bu dönem, Şubat Devrimi sonrası Rusya’da yaşanan ‘ikili iktidar’ dönemine benzemekle birlikte, üç önemli fark söz konusudur. Birincisi, Rusya’dan farklı olarak Almanya’da eski devlet aygıtı büyük ölçüde yerinde duruyordu. İkincisi Almanya’da Rusya’daki geçici hükümetten farklı olarak işçi sınıfı içerisinde güçlü bağları olan sosyal demokrat bir hükümet işbaşındaydı. Üçüncüsü Rusya’da sovyetler/komiteler inisiyatif geçici hükümete bırakmamış, hatta günbegün daha fazla inisiyatif almışken, Almanya’da konseyler ilk elden inisiyatif geçici hükümete (sosyal demokratlara) devretmişlerdi. Bookchin (2014: 45-46), bu farklılığın, konseylerin Rus ve Alman işçiler için farklı anlamlara sahip olmasından kaynaklandığını belirtir. Ne burjuva demokrasisine ne de yasal bir siyasi parti temsiliyetine sahip olamayan Ruslar için konseyler yalnızca grev komitesi değil, kalıcı/devrimci organlardı. On yıllardır yasal alanda faaliyet gösteren bir siyasi partinin ve sendikanın etkisi altındaki Almanlar içinse konseyler sorunlarla başa çıkmanın araçları ve yerini daimî bir yasama organının alacağı geçici örgütlenmeler olarak görülüyordu.

Almanya solunda konseylere dair bakış açısı şu şekilde özetlenebilir: SPD için konseyler Bolşevizm ile aynı anlama gelmekteydi ve bir an önce ortadan kaldırılmaları gerekiyordu. Sol-SPD’liler ise konseylerin tamamen işlevsizleştirilmesinden yana olmasalar da siyasi bir niteliği olmaksızın yalnızca iktisadi işlevleriyle tanımlanmasından yanaydılar. USPD ise konseylerin önemini genel olarak kabul etmekle birlikte, parlamenter sistemle konseylerin yan yana olabilecekleri bir sistemi savunuyordu. USPD’nin içinde olan ve devrimci işçi temsilcilerinden oluşan grup ise, bir konseyler cumhuriyetinden yanaydılar. Yine USPD içinde yer alan ama bağımsız siyaset izleyen Spartakistler ise, Bolşevik tarzda bir partiye karşı olmakla birlikte, ‘Tüm İktidar Konseylere’ şiarını benimsiyorlardı (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 611-612; Yaraşır, 1997: 115).

16-21 Aralık 1918 tarihinde toplanan Birinci İşçi ve Asker Konseyleri Kongresi’nde tüm yasama ve yürütme yetkileri (400’e karşı 50 oyla) Halk Temsilcileri Konseyi’ne devredilmiş ve böylece ‘ikili iktidar’ döneminde iktidarın aslında geçici hükümete ait olduğu tescillenmişti (Broue, 2005: 187; Kitchen, 2006: 217). Kongreye katılan delegelerin dağılımı SPD’nin ağırlığını bariz bir biçimde gösteriyordu. 489 temsilcinin 289’u SPD’li, 90’ı USPD’li, 10’u Spartakist ve kalan yüz temsilci partisizdi. Temsilcilerin 405’i işçi konseyleri tarafından, 84’ü asker

konseyleri tarafından gönderilmişti. 179 fabrika ve büro çalışanına karşılık, 164 parti/sendika memuru, gazeteci, profesyonel, milletvekili ve 71 aydın bulunmaktaydı. Yani, fabrikalardan gelen temsilcilerin sayısı diğer grupların toplamından daha azdı (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 611-612; Broue, 2005: 184). Hem Halk Temsilcileri Konseyi'nde hem de İşçi ve Asker Merkez Konseyi'nde SPD inisiyatif sahibiydi. Kongre, tüm iktidarın Friedrich Ebert hükümetine bırakılmasını ve Almanya'nın geleceğine ilişkin önemli kararların 19 Ocak 1919 seçimleri sonrasında ertelenmesini kabul etmişti. 8-14 Nisan 1919 tarihinde düzenlenen İkinci İşçi ve Asker Konseyleri Kongresi'nde de durum farklı olmamış, yine hükümetin desteklenmesi kararı alınmıştır (Hoffrogge, 2015: 125). Dolayısıyla Almanya'da devrim süreci, inisiyatifin sosyal demokratların elinde olduğu bir süreç olarak yaşanmış, konsey hareketindeki çoğunluk da inisiyatifi sosyal demokratlara devretme yönünde hareket etmiştir.⁸³

Almanya'da, takip eden günlerde, birçok grev ve ayaklanmanın görüldüğü, bu grev ve ayaklanmalarda çeşitli boyutlarda konseylerin ortaya çıktığı ve devrimci tarzda mücadeleye giriştikleri doğrudur.⁸⁴ Ancak, genel eğilim, devrimci konsey hareketinin sönümlenmesi yönündedir. Konsey hareketinin sönümlenmesinden kasıt, konseylerin tamamen yok olmaları değil, devrimci/siyasi içeriklerinden soyutlanarak iktisadi bir organ olarak sisteme içerilmeleridir. Sonrasında, yirmili yıllar boyunca, sosyalist/komünist partilerin oy oranlarının gitgide artması, ne devrimci konsey hareketinin tekrar canlanması veya büyümesi gibi bir eğilimin sonucuydu ne de sol partilerin oy oranının artması, konsey hareketinin tekrar canlanmasını ve büyümesini beraberinde getirmişti.

Söz konusu dönemde Almanya, hükümetin sosyal demokratlardan oluşması ve işçiler arasında sosyal demokrasinin etkisinin güçlü olmasıyla karakterize olmaktadır. Sosyal demokrasinin üzerine yükseldiği temel, işçiler için çalışma haklarının ve demokratik özgürlüklerin kurumsallaştırılmasına karşılık, işçi sınıfı mücadelesinin devrimci niteliğinden uzaklaştırılmasına dayanmaktaydı. Bunun

---

⁸³ Almanya'daki sürecin Rusya'dan farkları için bkz. Geary, 2002.

⁸⁴ Ocak 1919 ayaklanması, Nisan 1919'da ilan edilen Münih Konsey Cumhuriyeti, 1919 Ocak-Mart arası 'toplumsallaştırma/sosyalizasyon' talebi çerçevesinde Ruhr bölgesi ve Berlin'de patlak veren grevler ve ayaklanmalar bunlardan öne çıkanlardır. Karl Korsch, toplumsallaştırma (Sozialisierung) yaklaşımının öne çıkan kuramcılarındandır. Korsch'un toplumsallaştırma/sosyalizasyon üzerine görüşleri için bkz. Onur ve Uğur, 1988: 618-619; Öğütle, 2011; Bonnet, 2011.

somut örneklerinden biri 15 Kasım 1918 tarihinde imzalanan Legien-Stinnes Anlaşması'dır (Kitchen, 2006: 217). On iki maddelik bu anlaşmayla işveren tarafı, sendikaların işçilerin temsilcisi olduğunu, çalışma koşullarının toplu sözleşmelerle düzenleneceğini, örgütlenme özgürlüğünü, 50'den fazla işçi çalıştıran işletmelerde konseylerin kurulabileceğini ve sekiz saatlik işgünü kabul etmiştir.⁸⁵ Bunun karşılığında sendika tarafına düşense, devrimci mücadeleyle arasına kalın bir çizgi çekmek olmuştur. Bu anlaşma, bir yandan Almanya'da emek-sermaye arasında takip eden günlerde kurulacak 'sosyal ortaklık' için önemli bir adımken, diğer yandan çalışanların öz örgütlenmesini ifade eden konseylerin sermaye tarafından tanınması bakımından da ilk önemli belgeyi oluşturmaktadır.

1920 Şubat'ında yürürlüğe giren İş Konseyi Yasası (Betriebsrätegesetz) ile konseyler yasal olarak tanınmıştır (Park, 2007: 131).⁸⁶ Yasayla, Almanya'da işçi denetimi talebi, konseyler/komiteler gibi işçi denetiminin temel organlarının (devrimci içeriğinden soyutlanıp) sisteme içerilmesi yoluyla karşılanmıştır. Buna göre işçi denetimi, kapitalist üretim/toplum formu geçerliken ve işletme yönetiminde inisiyatif işverene/üst yönetime ait iken, çalışanların işletme yönetimine belirli düzeylerde/ölçülerde katılımı şeklinde tanımlanmıştır. Yasanın hazırlanışında konsey hareketi temsil edilmediği gibi, temel amaç işletme/işveren politikalarının işyeri düzeyinde meşrulaştırılmasını sağlamaktır (Weiss ve Schmidt, 2008: 222; Hoffrogge, 2015: 127-129). Sonuç olarak işçi denetimi talebi, Almanya'da sosyal demokratların ağırlıkta olduğu yönetim altında kapitalist sistem tarafından içerilmiştir.⁸⁷

2.1.4. İtalya 1920

15 Eylül 1920 sabahı, Corriere della Sera gazetesi editörü Luigi Albertini ile liberal siyasetçi Giovanni Amendola arasında geçen konuşma şu şekildeydi (Spriano, 1975: 188-190):

“Albertini: Milano'da hükümetin en temel işlevleri artık yok.

⁸⁵ Anlaşmanın on iki maddesi için bkz. Foster, 1921: 12-13.

⁸⁶ Bu yasa, bugünkü modele zemin oluşturacak şekilde, daha sonra 1952 yılında ve 1976 yılında güncellenmiştir.

⁸⁷ 1920'deki yasa, işçi temsilcilerinden yükselen itirazlara rağmen geçmiştir. 1919-1920 yılları, işçi konseylerinin niteliği üzerine yoğun mücadelelere sahne olmuştur. Söz konusu mücadeleler için bkz. Hoffrogge, 2015: 127-146.

Amendola: Görüyorum... Bu durumda ne yapılabilir?

Albertini: İktidarı CGL'ye verin.

Amendola: İyi de bu her şeyin sonu demek!

Albertini: Hayır, hayır; bu, şimdi yaşananlardan çok daha iyi. Böyle devam etmek mümkün değil, dostum.

Amendola: Tamam da senin dediğin 'haydi devrim yapalım ve güle güle'. Yani bitti! Devrim yapmadan yapabileceğimiz hiçbir şey yok mu?

Albertini: Tam da devrimi önlemenin tek yolu iktidarı CGL'ye vermek.

Amendola: Nasıl yani?

Albertini: Fabrika konseyini, artık her ne istiyorlarsa... Fakat en azından burası bir düzene kavuşur... Şimdi bence geriye kalan tek seçenek çekilmek ve iktidarı CGL'ye vermek. Onlara söylenmesi gereken şey şu: Artık patron sizsiniz, o yüzden iktidarı yasal olarak devralınız.”

Yine 3 Ekim 1920 tarihli La Gazzetta del Popolo gazetesinde yayınlanan bir söyleşide, Fiat otomobil firmasının patronu Giovanni Agnelli, “Mevcut sistem altında, yönetim ile işçiler arası ilişkiler kesinlikle sürdürülemez. Bugün kitlelerin artık çalışmaya istekleri yok. Yalnızca siyasi görüşlerle hareket ediyorlar. Son kazanımları onlar için bir şey değil. Liderleri gerçeği gizlemiyorlar. İşçiler bunu gizlemiyorlar. İnsan etrafında 25 bin düşman varken nasıl bir şey yapabilir ki?” dedikten sonra, eğer işçi örgütleri de kabul ederse, Fiat şirketinin bir kooperatife dönüştürülmesi önerisini dile getiriyordu (Spriano, 1975: 123).

Bütün bu diyalogların ve açıklamaların arkasındaki olay, Eylül 1920'de, İtalya'nın dört bir yanındaki 400 bin metal işçisinin ve toplamda 500 bin işçinin fabrikaları işgal etmiş olmasıydı. Bu bir oturma eylemi değildi; tarihte bir ilkti ve işçilerin işyerlerinden çıkmadan çalışmaya devam ederek yaptıkları kitlesel bir protestoydu (Mason, 2010: 299). Özellikle Torino, Milano ve Cenova'da işgal, büyük bir tarihi olay halini alacak bir karaktere bürünmüştü. Bu şehirlerde yüz binlerce işçi işgal eylemine katılmıştı. Fabrikalarda, tesislerde ve tersanelerde kızıl ve kara bayraklar dalgalanıyor, sovyet amblemleri asılıyor, silahlı işçiler fabrika önlerinde nöbet tutuyor ve marşlar çalınıyordu (Spriano, 1975: 61). İşçiler işyerlerini terk etmiyorlar, iş yavaşlatıyorlar ama üretimi sürdürüyorlardı. İtalya, özellikle de Kuzey İtalya, 1920 Eylül'ünde, işçilerce ve işçiler tarafından oluşturulan konseylerce

gerçekleştirilen büyük bir fabrika işgal hareketine sahne oluyordu. Peki, İtalya’da, böylesine büyük bir fabrika işgal hareketinin yaşanmasının nedenleri nelerdi?

Trevor Griffiths’in ilk önemli tiyatro oyunu İşgaller’de (Occupations), Hristo Kabak ile Gramsci arasında geçen kurgusal diyalog, 1919-1920 İtalya’sında yaşanan ve ‘İki Kızıl Yıl’ olarak adlandırılan sürecin nedenlerini en özlü şekilde ortaya koymaktadır (Griffiths, 2005: 22):⁸⁸

“Kabak: ... Olaylarla ilgili beni aydınlatırsanız sevinirim. Şehrin dışında işçilerin kurdukları karargâhlar gördüm. İş yavaşlatma kararıyla ilgili bir şeyler duydum. Yarınki Avanti gazetesinden öğrendiğime göre de işçiler Milano’da fabrikaları ele geçirmişler. Bunun dışında fazla bir şey bilmiyorum.

Gramsci: (Derin bir nefes alır.) Nereden başlamalı, bilmem ki. Anlatacağım şeyler arasında anlayacağınız şeyler kadar anlamayacağınız şeyler de olacak. Eğer dinlerken uyuyakalırsanız, ölçüyü tutturamadığımı anlayacağım.

Kabak: Buraya nasıl gelindi, onu anlatın.

Gramsci: (Sırtarak) Herhalde İtalyan tarihini anlatmamı istemiyorsunuzdur. Aslında... Durumumuz Almanya’nın, Fransa’nın, Avusturya’ninkinden değişik değil. Diyeceğim, savaştan büyük bir darbe yedik. Yani halk... Kapitalistlerse sadece biraz daha semirdi. Fiyatlar arttı, ücretler düştü. Enflasyon kuduz köpek gibi ısırırken Pirelli yedi milyon lirt kar ettiğini açıkladı. Yedi milyon lirt, 1917 yılında... Binlerce insan açlıktan, yoksulluktan kırılırken bizim kapitalist efendiler vuracaklarını vurdular. 1918’de bakıyoruz, bizim kodaman firmalar İsviçre’ye ipek ürünleri satıyorlar, onlar da oradan Almanya’ya. Başka nereye olabilir ki? Silah sanayii için İtalyan birlikleri Alman kamyonlarını ele geçirdiklerinde de, ne lastiği kullandıklarını tahmin edersiniz? Pirelli. Hem de en iyisinden. İtalyan Sosyalist Partisi elbette savaşa kesinlikle karşı çıktı. Ama savaşın halkımıza çektirdiği acılara karşı başışıklığımız yoktu.”

İtalyanların çoğunluğu başından itibaren savaşa karşı çıkmıştı ve devam ettiği sürece de karşı çıkmayı sürdürmüştü. Hem reformcuları hem de devrimcileri içinde barındıran İtalyan Sosyalist Partisi (PSI, Partito Socialista Italiano) savaş karşıtı bir politika izlememiş ve sloganı ‘ne destek ne sabotaj’ olmuştu.

Savaşta yarım milyondan fazla İtalyan hayatını kaybederken, 300 bine yakın asker firar ve itaatsizlik suçlarından yargılanmıştı (Dunnage, 2002: 45). Buna sefalet, ekmeğe kıtlıkları ve açlık eşlik ediyordu (Faulkner, 2016: 277). 1914 yılında 100 olan

---

⁸⁸ Karakterler: Hristo Kabak (Kurgusal karakter, Komintern’den gönderilen Bulgar ajanı) ve Antonio Gramsci (Ünlü İtalyan Marksist düşünür).

geçim endeksi, 1918 yılına gelindiğinde 264 olmuştu. Reel ücret, 1913 yılının %65'ine gerilemişti. Örneğin Milano bölgesinde günlük ortalama 7 liralık düzeyindeki ücret, bir ailenin temel ihtiyaçlarını karşılamak için gereken 75 lira için yeterli değildi (Dunnage, 2002: 46).

İlk ciddi tepki, 1917 Ağustos'unda Torino'dan gelmişti. 23 Ağustos 1917'de kadınların öncülüğünde başlayan ayaklanma ordu tarafından günlerce süren çatışmalardan sonra bastırılabilmişti (Pelz, 2007: 126; Wilcox, 2014: 7). Köylülerin yüzyıllardır süren yoksulluğu, fabrikalarda artan sömürü, savaşın sebep olduğu kıyım ve mahrumiyet bir araya gelerek savaş sonunda 'İki Kızıl Yılı' (Biennio Rosso) doğurmuştu (Faulkner, 2016: 277).

İki Kızıl Yılı tetikleyen nedenlerden biri savaşın beraberinde getirdiği sorunlar, diğeri Bolşevik Devrimi idi. Ağustos 1917'de, Rusya'dan İtalya'ya gelen Kerenski hükümeti delegelerinin 40 bin kişi tarafından '*Viva Lenin!*' (Yaşasın Lenin!) haykırılarıyla karşılanması bunun bir yansımasıydı. Öyle ki Kerensky hükümetinin temsilcilerini Bolşevikler zanneden kitlelerin bu tepkisi, İtalyan işçilerinin Rusya'daki gelişmelerden ne denli etkilendiklerinin bir göstergesiydi (Yaraşır, 1997: 201). 1919 yazında, Bolşevik Devrimi ve Macaristan Konsey Cumhuriyeti ile dayanışma amacıyla üç günlük genel grev ilan edilmesi de bunun başka bir göstergesiydi (Harman, 2013: 243).

İki Kızıl Yıl, işçi sınıfının ayağa kalktığı 1919 ve 1920 yıllarını ifade eden bir terimdir. 1913 yılındaki grevlerde 385 bin işçi ve 80 bin köylü greve çıkmışken, 1919 yılında 1 milyon 49 bin işçiyi kapsayan 1663 grev ve tarımda 505 bin köylüyü kapsayan 208 grev hareketi görülmüştür. 1920 yılında ise 1 milyon 268 bin işçiyi kapsayan 1881 grev görülmüştü. Tarım grevlerinin sayısı 189'a düşmesine rağmen, bu grevlere katılan köylülerin sayısı bir önceki yılın iki katına, yani 1 milyon 46 bine çıkmıştı. Grevlerdeki artış, Sosyalist Parti'nin ve sendikaların üye sayısının artmasıyla el ele gitmekteydi. Sosyalist Parti'nin üye sayısı 1918'de 23 bin iken, 1920'de 200 binin üzerine çıkmıştı. Genel İş Federasyonu'nun (CGL, Confederazione Generale del Lavoro)⁸⁹ üye sayısı 1918 yılında 250 bin iken, 1920

---

⁸⁹ CGL, 1906 yılında kurulmuştu ve Sosyalist Parti ile yakın ilişki içindeydi. Sendika liderleri genellikle reformist bir çizgiye sahiptiler.

sonlarında 2 milyona yükselmişti. Sosyalist tarım birliği Federterra⁹⁰, 1919 sonbaharında üye sayısını neredeyse yarım milyona ve 1920 yılında ise 900.000'e çıkartmıştı (Dunnage, 2002: 48, 50).

İtalya'da ağır sanayi, moderndi ve bir bölgede yoğunlaşmıştı. Torino, Milano ve Cenova, Birinci Paylaşım Savaşı esnasında bir 'sanayi üçgeni' meydana getirmişti. İtalyan işçi hareketi muazzam bir düzeydeydi; hem güçlü bir sendikalist hareketi hem de güçlü bir sosyalist hareketi içinde barındırmaktaydı. Sosyalist Parti ile CGL arası ilişki, İkinci Enternasyonal'in 1907 Stuttgart Kongresi kararlarına uygun bir şekilde kurulmuştu. Siyasi mücadeleyi parti yürütürken, iktisadi mücadeleyi sendika konfederasyonu yönetiyordu (Yaraşır, 1997: 208). İşçiler yalnızca CGL içerisinde örgütlenmemişlerdi. Sendikalist federasyon (USI, Unione Sindacale Italiana) 800 bin üyeye sahipti ve bu sendika hareketinin tüm görüşleri doğrudan eylem üzerine şekillenmişti. Metal işçileri sendikasında (FIOM, Federazione Italiana Operai Metallurgici) hem sendikalistler hem de sosyalistler yer almaktaydı. FIOM'un üye sayısı, 1914 yılında 11 bin ve 1919 yılında yaklaşık 100 bin iken, savaş sonunda 160 bine yükselmişti (Berta, 2002: 112; Mason, 2010: 293).

Sendikalistler ile sosyalistler arasında rekabet vardı ama aynı dönemde Alman işçi hareketini zayıflatmakta olan 'kardeş kavgası' İtalya'da henüz başlamamıştı. Sendikalist bir metal işçisi olan Maurizio Garino, Torino'lu metal işçilerinin toplantı salonlarındaki siyasi kültürü şöyle aktarmaktadır:

“Herkes USI ya da FIOM'a katılmakta serbestti. Elbette herkes kendini, doğrudan eylemin büyümesine kaptırmıştı. Evet, reformistler bile fikirlerini söyleyebilirlerdi, azami düzeyde konuşma özgürlüğüne sahiptiler, fakat sayıca azlardı... Bizler, arkadaştık, gerçek anlamda iş birliği yapıyorduk... Aramızda ne düşmanlık ne de kavga vardı” (Mason, 2010: 294).

Böylesi bir ortamda hem sendikalist hem de sosyalist sendikalar içinden, benzer stratejiler izleyen topluluklar doğmuştu. Geleneksel sendika liderlerinin yerine işyeri temsilcilerinin oluşturduğu bir hareketin konması ortak amaçtı.

Doğrudan eylem fikrinden büyük heyecan duyan Gramsci, 1918 yılında sanayi bölgesi Torino'ya taşınmış ve *L'Ordine Nuovo* (Yeni Düzen) adında, özellikle bir

---

⁹⁰ Açılımı Federazione Nazionale fra i Lavoratori della Terra (Ulusal Toprak İşçileri Federasyonu) olup, 1901 yılında Bologna'da kurulmuştur.

işyeri temsilcileri hareketi örgütlemeyi amaçlayan bir gazete kurmuştu.⁹¹ Gazetenin ilk sayısı Mayıs 1919'da çıkmıştı.⁹² Gramsci, 'Kapitale karşı devrim'⁹³ olarak adlandırdığı Rusya deneyimini dikkate alarak, sovyet benzeri örgütlenmelerin oluşturulabilirliği üzerine eğilmeye başlamıştı. Gramsci, bu çerçevede, fabrikalardaki 'iç komisyonlar'a (*commissioni interne*) önem vermeye başlamıştı.

İtalya'da, ilk kez 1906 yılında tanınan iç komisyonlar,⁹⁴ ilk etapta, sendikalara bağlı organlar olarak ve işçilerle işverenler arası ilişkileri düzenlemek üzere oluşturulmuşlardı. 1918 yaz aylarında iç komisyonlar Torino'nun birçok fabrika yönetimi tarafından tanınmıştı. Öyle ki FIOM'un Kasım 1918'de Roma'da düzenlenen ulusal kongresinde, iç komisyonların kurulmaları ve yayılmaları merkezi gündem maddesi olmuştu. Şubat 1919'da ise, imzalanan ulusal bir anlaşma ile iç komisyonlar resmi olarak da tanınmıştı. İç komisyonlar, o dönemde, İtalyan işçi hareketi içerisinde önemli tartışma başlıklarından birini oluşturmuştur; sendikalar bu organları sendikal gücün işyerlerinde pekiştirilmesi bakımından önemsiyorlarken, sendikalistler ve ordinovistler ise sendikal reformizmin aşılacağı yapılar olarak değerlendiriyorlardı (Bellamy ve Schecter, 1993: 30). İç komisyonlar, fabrika konseylerinin çekirdeğini oluşturmuşlar ve fabrika konseyleri İtalya konsey hareketinin ve fabrika işgallerinin merkez üsleri olmuşlardır.

1919 baharında, sosyalistler arasında iç komisyonların dönüştürülmesi üzerine hararetli bir tartışma başlamıştı. Tartışmanın odaklandığı konular, temsil sistemi ve işlevi, sendikal ve sendikalı olmayan işçiler arası ilişkiler ve vasıflı ve beyaz yakalı işçilerin emek hareketindeki rolüydü. Aynı zamanda, Britanya, Almanya, Macaristan, Rusya ve ABD gibi ülkelerdeki fabrika konseyi deneyimleri de mercek altına alınıyordu. Alternatif bir atölye/işyeri örgütlenme sistemi arayışı başlamıştı. Mart ayında, *L'Avanguardia* (Öncü) gazetesinde yayınlanan bir makalede, Alfonso Leonetti 'İtalyan fabrikalarında İtalyan sovyetlerinin yaratılması' önerisini dile getirmişti. *L'Ordine Nuovo* konuyu Haziran sonuna doğru yeniden açmış ve Gramsci ile Togliatti iç komisyonları (işverenlerin getirdiği sınırlamalardan kurtulmalarına

---

⁹¹ Gazetenin kuruluşunda, Angelo Tasca, Palmiro Togliatti ve Umberto Terracini de vardı. Bu grup 'ordinovist' olarak da anılmaktadır.

⁹² Gazete, 1925 Mart'ına kadar yayınlandı.

⁹³ "Kapitale karşı devrim" (*La rivoluzione contro il Capitale*), Gramsci'nin, Sosyalist Parti'nin gazetesi *Avanti!*'de (İleri) 24 Aralık 1917 tarihinde yayınlanmış yazısının başlığıdır.

⁹⁴ İç komisyonlar, 27 Ekim 1906 tarihinde FIOM ile Torino'lu otomobil şirketi Itala arasındaki anlaşmayla ilk kez tanınmıştı.

bağlı olarak) ‘işçilerin sovyet tarzı hükümetinin tohumları’ olarak gördüklerini ifade etmişlerdi (Di Paola, 2011: 133-134). *L’Ordine Nuovo*’nun 21 Haziran tarihli yedinci sayısında yayınlanan ‘İşçi Demokrasisi’ başlıklı yazıda şöyle yazıyordu:

“Bugün iç komisyonlar kapitalistin fabrika içindeki iktidarını sınırlıyor ve hakemlik ve disiplin işlevlerini yerine getiriyor. Yarın, daha da gelişmiş ve zenginleşmiş olarak, proleter iktidarın organları olacak, tüm yararlı işletme ve yönetim işlevlerinde kapitalistin yerini alacaktır” (Gramsci, 2014: 13).

Gramsci, ayrıca, iç komisyonların yalnızca sendikalı işçiler tarafından seçildiğine dikkat çekerek, konseyler için oy kullanma hakkının bütün işçileri kapsayacak şekilde genişletilmesini öneriyordu. Sendikalı olsun olmasın, sosyalist veya değil, tüm fabrika işçileri, çiftçiler, büro çalışanları ve teknisyenler konseylerde temsil edilebilmeliydi. Kısacası üretim sürecinde aktif olan herkes, kendi demokratik örgütleri olan konseyler için oy kullanabilmeliydi. Buna ilave olarak, konseylerin fonksiyonu, sendikanın fonksiyonundan daha geniş kapsamlı ve karmaşık olmalıydı. Konseylerin rolü, ücret pazarlığıyla ve işçilerin işyerindeki haklarının korunmasıyla sınırlı olmamalıydı. Konseyler çok daha önemli bir hedefe sahipti: Bir bütün olarak üretim sürecinin kontrolünü ele almak (Santucci, 2011: 71).

1919 baharından başlamak üzere, fabrika konseyi ve işçi denetimi meselesi, Gramsci ve sendikalistler başta olmak üzere tüm işçi hareketinin başlıca tartışma başlıklarından birini oluşturmaya, pratik olarak da konsey hareketi güçlenmeye başlamıştır. Gramsci ve sendikalistler, konseylere, doğrudan eyleme ve üretim süreci üzerinde işçi denetimine ve daha da ileriki aşamada kapitalizmin aşılmasına odaklanırlarken; reformizmi, Sosyalist Parti tarzı siyaseti, sendikal bürokrasiyi ve bürokratik devletle sonuçlanacak örgütlenme/mücadele yöntemlerini de net bir şekilde eleştiriyorlardı.⁹⁵ Sosyalist Parti ve CGL gibi geleneksel örgütlenmeler ise, bu

⁹⁵ Bu durum, Gramsci/ordinovistler ile sendikalistler arasında bir iş birliğini de beraberinde getirmişti. Garino’nun aktardığı ve Gramsci ile aralarında geçen bir diyalog bunun göstergesidir. Garino, Gramsci’nin kendisine “Sadece şimdi birlikte çalışmakla kalmıyoruz, bunu kapitalizmin devrilmesine kadar yapmalıyız. Bu noktada, siz libertaryan komünistlerle bizim aramızda farklı değerlendirmeler varsa, her birimiz kendi yolumuzdan gideriz” dediğini ve bundan sonra hem eylemlerde, hem de devrime hazırlıkta birlikte çalıştıklarını aktarmaktadır. Yine Garino, Gramsci ile aralarında geçen şu diyalogu aktarmaktadır: “Dedim ki, Gramsci, bak, proletarya diktatörlüğünün sonunda bir parti diktatörlüğüne, hatta bir bireyin diktatörlüğüne dönüşeceğini ve yozlaşacağını düşünüyorum. Gramsci de ‘Hayır Garino hayır’ dedi. ‘Bu olamaz, parti bir kişinin iktidarı ile geçirmesine ve istediği şeyi yapmasına izin vermez.’ Ona ikna olmadığımı söyledim. ‘Sana neye inandığımı söyleyeyim: İktidara geldiğinizde, ilk vurulan biz olacağız.’ O anda Gramsci ayağa fırladı ve ‘Garino, Garino, hayır, öyle deme! Bu asla olmayacak!’ dedi. Evet, Gramsci’yle yakın bir ilişkimiz vardı” (Di Paola, 2011: 136).

süreç boyunca, militanlaşan işçi hareketini ve konseyleri kontrol altına almak için çabalamışlardır.

İlk konsey, 1919 Eylül başında, Fiat-Brevetti tesislerinde kurulmuş, iki binden fazla işçi, sendikalı veya sendikasız olması fark etmeksizin, oylamaya katılmıştır. Oylamada, her atölye ve her üretim birimi kendi temsilcilerini (komiserlerini) seçmiştir. Temsilci seçimlerinde (biri hariç hepsi sendika üyesi olup sendikadan istifa eden) 32 işçi aday olmuştu (Di Paola, 2011: 134). Böylece işçiler, resmi sendika temsilciliği sisteminin yerine fabrika konseylerini oluşturmaya başlamışlardı. Kendilerini komiserler olarak adlandırsalar da fabrika konseyi özünde bir işyeri temsilcileri heyetiydi. Her konsey yirmi işçiden oluşan bir grup tarafından seçiliyordu ve konseyler, kendilerini seçen bu işçilere geri bildirimde bulunmak zorundaydı. Garino şöyle aktarmaktadır:

“Konseylerin kilit özelliği, alt kademelerdeki işçilerin herhangi bir delegeyi derhal görevden alma yetkisinin olmasıydı. Her işyeri bir komiser seçerdi. Bu kişi, fabrikadaki yönetsel hiyerarşiyi büsbütün ortadan kaldırmak için, tüm üretim sürecini araştırmaktan ve bu bilgiyi kendi birimlerindeki yoldaşlarına aktarmaktan sorumlu bir işçiydi... Bu konseyler iki açıdan hazırlık örgütü olmak durumundaydı; kapitalizm yerine nihai olarak toplumsallaştırılmış üretimin geçmesi için teknik ve örgütsel hazırlık amacıyla; ikinci olarak ise, sosyalist bir toplumun kurulmasına doğru yol almak için devrimci bir kültürün unsurlarını hazırlamak amacıyla” (Mason, 2010: 294).

Bu süreç, Fiat işçileri için, yalnızca kendi üretim birimlerini yönetmek anlamına gelmiyordu. Daha genel olarak işçi demokrasisinin yaşama geçirilmesi demektir. Gramsci, bunun anlamını biliyordu ve işçiler arasındaki bölünmeleri aşmayı sağlayacak bu modeli ülke çapında bir strateji olarak düşünmekteydi:

“Komünist toplumsal iktidarı uygulayacak işçi örgütleri; emekçi sınıfların birliğini iş bölümünün belirlenmiş kategorilerinin ötesinde inşa etmek için yerel ve ulusal bir hiyerarşiyle eşgüdümlü çalışan işyeri konseyleri sisteminden başka bir şey olamaz” (Gramsci'den akt. Mason, 2010: 295).

Bu model diğer fabrikalar tarafından da benimsenmiştir. Kısa süre içerisinde fabrika konseyleri diğer İtalyan fabrikalarına da yayılmıştır. Öyle ki hareket, 31 Ekim 1919 tarihinde, 30 fabrikadan 50 bin işçiyi temsil edecek delegelerin toplanacağı bir konferans çağrısı yapacak güçteydi (Mason, 2010: 295).

Parti ve sendika bürokrasisi, konsey hareketini hazmedemiyor olsa da görmezden gelememiştir. Konseylerin kuruluşu, 1 Kasım 1919 tarihinde Torino’lu metal işçileri birliği tarafından ve 6 Kasım’da da sosyalist parti seksiyonu tarafından onaylanmıştır (Santucci, 2011: 74). Fabrika konseyleri 1 Kasım tarihinde Torino’da FIOM’un yönetimini ele geçirmişlerdi ve göreve getirilen kişi Garino olmuştu. İsmen sosyalist olan bir sendikada bir sendikalistin yönetiminde, çok geçmeden bazı doğrudan eylemler organize edilecekti. Garino planını açıklamıştı:

“İlk iş acil eylem, ikinci sırada isyan döneminde üretimin devamlılığını garantilemek, son olarak, bir ihtimal, komünist yönetim için altyapı sağlamak” (akt. Mason, 2010: 296).

Fabrika konseyleri, Fiat, Lancia, Alfa Romeo gibi bütün büyük işletmelerde kurulmuştu. 1920 Şubat’ına geldiğinde, yaklaşık 150 bin işçi Torino’daki fabrika konseylerinin bir parçası haline gelmişti (Mason, 2010: 296).

İşveren tarafının ilk karşı hamlesi, 1920 Nisan ayında geldi ve olayın fitilini ateşleyen, işverenlerin yaz saati uygulamasına geçmek istemesi olmuştu. Fiat’a bağlı Industrie Metallurgiche fabrikasında, yaz saati uygulamasına karşı iç komisyon üyeleri, fabrika saatinin kollarını izinsiz bir şekilde standart saate göre yeniden ayarlamışlar, bunun üzerine işveren, iç komisyon üyelerini işten atmıştı (Di Paola, 2011: 141). İşçiler de buna, dayanışma grevi ve Torino’daki bütün metal fabrikalarının işgaliyle karşılık vermişlerdi. Aslında işverenlerin asıl amacı fabrika konseylerine bir son vermektir (Berta, 2002: 114). İçişleri bakanı da Torino’ya yığınak yapmaktaydı. Gramsci, 3 Nisan’da, *Avanti!*⁹⁶ sayfalarında şehrin durumunu şöyle özetliyordu:

“Bugün Torino savaş alanındaki müstahkem bir mevki gibidir: 50 bin asker vardır, tepenin üzerinde toplar yerleştirilmiştir, kırık alanda yedek güçler beklemekte, kentteyse zırhlılar dolaşmakta; kentin ayaklanmaya en yatkın olarak bilinen kenar semtlerinde özel konutların damlarında, köprü başlarında, kavşakların ve fabrikaların yakınlarına makineli tüfekler yerleştirilmiştir” (Gramsci, 2014: 120-121).

13-24 Nisan arası işçiler işe gitmemişti. Torino’da 200 bin işçi grevdeydi (Santucci, 2011: 76). Konsey hareketi, işçi sınıfını ve köylüleri mücadeleye omuz

---

⁹⁶ Sosyalist Parti’nin gazetesidir ve 1896 yılında yayına başlamıştır. Adını Alman Sosyal Demokrat Partisi yayın organından (*Vorwärts*) almıştır ve onunla aynı anlama gelmektedir: İleri.

vermeye çağırın bir bildiri yayınlamış ve bu bildiri anarşist *Umanità Nova*⁹⁷ (Yeni İnsanlık) ve *Avanti!* gazetesi Torino baskısında yayınlanmıştı. Ancak, *Avanti!* Roma ve Milano baskıları bildiriye yayınlamayı reddetmişti. *L'Ordine Nuovo* grubu ise, işçilerin ulusal ölçüğe yayılamamış mücadelesini destekliyordu. Grev esnasında ise Sosyalist Parti merkez heyeti toplantı halindeydi ve gündemin ilk sırasında Sovyetlerin İtalya'ya nasıl getirileceği vardı. Diğer bir deyişle Rus devrim modeli İtalya topraklarında nasıl kurulacaktı? Plan, savaş sonrası dönemde İtalya'nın yönetiminde kalıcı rol oynayacak, partinin bizzat örgütleyeceği yerel konseyler oluşturmaktı. İlginç olan, o esnada, fabrikalardaki işyeri temsilcilerinin harekette rol oynayacakları, sosyalistlerin pek de aklına gelmiyordu; aslında işyeri temsilcileri kalkışmasını, dikkati devrimden uzaklaştıran can sıkıcı bir oyalanma yöntemi olarak görüyorlardı. Bu yüzden grevi desteklemeyi reddettiler. Yalıtılan Torino grevi bir süre sonra mağlubiyetle sona ermişti (Mason, 2010: 296-297). Metal işleme fabrikalarındaki yirmi günlük ve Piemonte bölgesindeki on günlük -o güne kadarki en büyük- genel grev, işverenlerin öne sürdüğü koşulların kabul edilmesiyle, yani fabrika konseylerinin kazanımlarının önemli bir bölümünün kaybedilmesiyle sonuçlanmıştı (Di Paola, 2011:144).

Ancak sendika liderleri şimdi yepyeni bir sorunla karşı karşıyaydı. Liretin değerinin düşürülmesiyle tırmanan enflasyon ücretleri kemiriyordu. Ortalama bir aile için haftalık geçim maliyeti Haziran 1919'da 120 liret iken Aralık 1920'de 190 lirete yükselmişti. Bir metal işçisinin asgari yevmiyesi 13 liretti. Sendikalar ücretlere yüzde 40 zam istedi. Bu talep, kendisine ait Confindustria⁹⁸ adında ulusal bir federasyon oluşturmaya karar veren işverenlerce türlü taktiklerle engellenmişti (Mason, 2010: 297). 1920 Ağustos'unda işveren sözcüsünün sendikacılara söylediği şu cümleyle ücret artış talebi tamamen reddedilmişti:

“Tüm tartışmalar boşuna. Sanayiciler hiçbir şekilde artış yapmayı kabul etmeyecekler. Savaşın sonundan bu yana sanayiciler pantolonları indirmekten başka bir şey yapmadılar. Artık bıktık. Şimdi sıra siz işçilerde” (Spriano, 1975: 45-46).

İşte 1920 Eylül'ünde İtalya fabrika işgal hareketinin patlak vermesine yol açan kıvılcım buydu. Ağustos sonu-Eylül başı patlak veren ve yüzlerce fabrikanın üç hafta

⁹⁷ Şubat 1920'de yayına başlayan, editörlüğünü anarşist Errico Malatesta'nın yaptığı gazetedir.

⁹⁸ Açılımı La Confederazione Generale dell'industria Italiana, yani İtalyan Endüstrisi Genel Konfederasyonu olan işveren örgütüdür. 5 Mayıs 1910 tarihinde Torino'da kurulmuştur.

boyunca işçilerce ele geçirilmesiyle sonuçlanan fabrika işgal hareketi, ücretlerde artış talebini net bir şekilde reddederek masayı deviren işverenlere işçilerin bir yanıtı niteliğindedir. Sermaye; partisiyle, sendikasıyla, militanlığıyla büyük bir güce dönüşen işçi hareketine boyun eğdirmek istiyordu ve resti çekmişti. FIOM'un ulusal lideri Bruno Buozzi işverenlerin bu tavrına kayıtsız kalamazdı (akt. Mason, 2010: 297-298):

“Üretimi asgari seviyeye indirin; kimse işyerinden ayrılmayacak, kimse elverişsiz araç gereçle elde iş yapmayacak, imkânlar el verdiği ölçüde makineler onarılacak; eğitimini almadığımız bir işi yapmayınız; makine durmadan temizleme ya da yağlama işlemine başlamayınız; eğer şirket bu davranışından ötürü bir işçiyi işten çıkarırsa, işe geri alınmasını sağlayınız. Şirket lokavt ilan ederse, fabrikayı işgal edip orada kendi hesabınıza çalışınız.”

Buozzi bu direktifi, İtalya'da işçi özyönetimi zamanının geldiğini düşündüğü için değil, sendikalistlerin ve konsey hareketinin başını çektiği işçi hareketinin muazzam yükselişini ve işçi denetimi talebinin başlıca gündem maddesi haline geldiğini gördüğü için vermişti. Aksi takdirde, tam da ücretlerin aşındığı bir dönemde, işçiler sendikadan ayrılabilir, fabrika konsey hareketi daha da büyüyebilir, sendikalistler daha da güçlenebilirdi. Daha beş ay kadar önce, *Umanità Nova* gazetesinde, anarşist Errico Malatesta şunları yazmıştı (akt. Richards, 2018: 116):

“Genel protesto grevleri artık kimseyi endişelendirmiyor; ne grevlere katılanları ne de kendilerine karşı grev yapılanları. Eğer polis kışkırtıcı olmaktan kaçınma akıllılığını gösterseydi, grevler herhangi bir resmi tatil günü gibi geçerdi. Başka şeyler yapmalı. Bir fikir öne sürüyoruz: Fabrika yönetimlerinin ele geçirilmesi. Belki ilk denemede az katılım olacak ve etkisi zayıf olacaktır; fakat, bu geleceği olan bir metottur, çünkü işçi hareketinin temel amaçlarına uygundur ve genel kamulaştırma hareketine hazırlananlara uygulama fırsatı sunar.”

30 Ağustos 1920 Pazartesi Milano'daki Alfa Romeo otomobil fabrikası yönetimi lokavt ilan etmiş, karşılığında FIOM, üyelerine, gecikmeden kentteki 300 fabrikanın işgal edilmesi talimatını vermişti (Spriano, 1975: 52-53). Kent gazetesi olayları şöyle duyurmaktaydı:

“Dün akşam, dışarıdan bakan biri için fabrikalarda tek bir manzara vardı. Onlar için yemek getirip götüren kadın ve çocuk kalabalığının içinden geçerek ulaşıyordu, fabrikaların gönüllü tutsakları olan grevcilere. Daha yakınlarında oraya buraya dağılmış, kaldırımlarda ya da çimlerde duran gündüzden kalma çadır kalıntıları vardı. Giriş çıkışlar işçi grupları tarafından sıkı biçimde kontrol ediliyordu. Ortalıkta tek bir görevli veya polis bile yoktu.

Grevdeki işçiler alanın biricik efendileriydi. Alandan arabayla ya da taksiiyle geçen birisi, sınır kapısından geiyormuşcasına denetime tabi tutuluyordu” (akt. Mason, 2010: 298-299).

İşverenler buna yanıt olarak, lokavtı bütün ülke geneline taşıma kararı almışlardı. 1 Eylül günü haber İtalya’daki tüm üretim hatlarına ulaşırken, işçiler sakince gece için hazırlık yapmaya devam etmekteydiler. Ne polisin ciddi bir seferberliği söz konusuydu ne de işverenler girişlere ya da ofislere el koymaya kalkışmışlardı. İşverenler, yalnızca sendikalarla değil, sendikalara müsamaha gösterdiğini düşündükleri liberal politikacı Giovanni Giolitti⁹⁹ hkmetiyle de hesaplaşmak istiyorlardı (Mason, 2010: 299).

1-4 Eylül 1920’de fabrika işgalleri Fiat tesislerinin yanı sıra, montaj fabrikaları, elik işleri, dökümhaneler, tersaneler ve metalürji endüstrisiyle ilişkili küçük atölyelerde çalışan işçileri de kapsayarak doruk noktasına ulaşmıştı. Torino, Milano ve Cenova esas merkezler olmak kaydıyla, toplamda yarım milyon işçi fabrikaları işgal etmişti. Torino’daki fabrika konseyi hareketi, Gramsci’nin 5 Eylül’de, ‘Kızıl Pazar’ denilen günde Fiat tesislerinde işçilere seslenmesiyle ordinavisti grubu için bir başarı timsaline dnşmştı (Morton, 2011: 123-124).

“alışmayan yemek yemeyecek”, “Hedefimiz ekmek ve onur”, “Zincirlerimizi ve prangalarımızı kırıyoruz”, “Servet değil özgürlük istiyoruz” her yerde karşılaşılan sloganlardandı. Fiat-Centro fabrikasında, fabrika konseyinin ilk bildirisinde şöyle yazıyordu: “İşçiler! Bu fabrikayı patronsuz işletebileceğinizi gösterin!” (akt. Spriano, 1975: 62).

şiddet yoktu, coşku ise çok fazlaydı. Fabrika komiteleri, işçilere açıkta değil komitelerin belirlediği yerlerde uyumalarını, kişisel temizliklerine dikkat etmelerini, akşamları zamanlarını boşa geçirmek yerine kitap okumalarını tavsiye ediyordu (Spriano, 1975: 63). Makineler durdurulmamış, şalter indirilmemişti; üretim işçilerce sürdürülüyordu. 8 saatlik çalışma, 4 saatlik dinlenme veya nöbet görevi şeklinde bölünmek üzere ortalama 12 saatlik vardiyalarla üretimi sürdürmeleri talimatı verilmişti. Böylesi radikal bir eyleme girişilmiş olsa da sendika liderlerinin gerçek niyeti, üretimi sürdürerek kitlesellie rağmen bu hareketin sivil mercilere yönelik bir meydan okuma ya da bir devrimin başlangıcı olmadığını göstermekti (Mason, 2010:

⁹⁹ Giolitti, 1892-1921 arası beş kez İtalya başbakanı olmuştur; 1892-1893; 1903-1905; 1911-1914; 1920-1921.

299-300). Zaten fabrika işgali ilk bakışta mülkiyet ve çalışma ilişkilerine müdahale olması bakımından radikal bir eylem türü olarak gözüксе de üretim araçlarına zarar verilmediği ve üretimin sürdürüldüğü koşullarda (eğer ki mevcut işçi-işveren ilişkisine dayalı çalışma ilişkilerine nihai olarak son verme amacı da bulunmuyorsa) işveren açısından grev gibi mücadele araçlarından daha az maliyetli bir araca da dönüşebilir.

Sendika liderlerinin niyeti her ne olursa olsun, Torino'daki fabrika konseyi liderlerinin amacı bu değildi. Onlara göre, fabrika işgal eylemi büyük bir prova yapma fırsatıydı. Torino Fiat-Centro'da, fabrika konseyi üretimin idaresine el koymuştu. Yalnızca bir kez, patronları olan Agnelli'nin masasında grup fotoğrafı çekirmek için işe ara vermişlerdi. İşçiler işi yavaşlatsalar da otomobil üretmeye devam ediyorlardı. İşgal süresince toplamda 37 otomobil üretmişlerdi (Mason, 2010: 300).

Hem konsey hareketinin hem de fabrika işgal hareketinin merkezi 85 fabrika konseyine sahip Torino'ydu. Torino'daki hareket, işçi denetimi ve özyönetimi çerçevesinde hareket ediyordu ve burada bir anlamda 'Torino komünizmi' geçerliydi (Berta, 2002: 116-117). Bu şehrin, geleneksel sendika liderlerinin işgallere önderlik ettiği Milano ile zıtlığı gün gibi ortadaydı:

"Milano'da dikkatinizi çeken şey her çatıda, bacada dalgalanan kızıl bayraklardır. Torino'da ise, bugün işgalimizin dördüncü gününde bile kazanımın dışsal sembolleri taşradaki fabrikaların etrafında seyrek görünür. Nadiren bir kızıl bayrak, parmaklıklarda tek bir nöbetçi bulunsa da güç içerde yoğunlaşmıştır. İşçilerin odaklanmayı tercih ettikleri şey, hem özel fabrikalarda hem de kentteki sanayi kompleksinde emeğin teknik olarak örgütlenmesi meselesidir" (*Avanti!*'den akt. Mason, 2010: 300).

İtalya'daki fabrika işgal hareketi, metaforik bir ifadeyle, işçilerin arafta olduğu bir andı. Kapitalist mülkiyet hukuku aşılmış, çalışma ilişkilerine müdahale edilmiş ve İtalya'nın en önemli fabrikalarında işçiler üretim sürecinin denetimini ele geçirmişlerdi. Çalışma ve yaşam koşullarını konseyler/komiteler aracılığıyla kendileri belirlemeye başlamışlardı. İşte bu, aynı zamanda bir karar anıydı; yeni bir üretim/çalışma ilişkisi mi tesis edilecek yoksa eski üretim/çalışma ilişkisine geri mi dönecek sorusunun yanıtlanması gerekiyordu. İtalya'da da bu oldu; yani işçiler hareketin bir devrime dönüştürülüp dönüştürülmeyeceğini oylamaya sundular. CGL'nin daha önceden belirlenmiş ulusal kongre tarihi olan 10-11 Eylül'de,

hareketin bir devrime dönüştürülüp dönüştürülmeyeceği oylaması yapılmış ve 409.569 ‘evet’ oyuna karşılık, 591.245 ‘hayır’ oyu çıkmıştı. Çekimser oyların sayısı ise 93.623 idi (Spriano, 1975: 92). Böylece İtalyan işçi sınıfı, tarihteki ilk büyük fabrika işgal hareketini yaratmakla kalmamış, bu hareketin bir devrime dönüştürülüp dönüştürülmeyeceğini oylayarak ilginç bir olayın altına imza atmıştı.

Bunun üzerine Başbakan Giolitti, 19 Eylül’de nihai bir anlaşma için tarafları Roma’ya davet etmiş, altı saat süren müzakereler sonucu genel bir anlaşmaya varılmıştı. Anlaşmayla FIOM, ücret artışı, asgari ücrette iyileşme, geçim primi, ücretli tatil hakkı, işten çıkarılan işçiler için tazminat gibi kazanımlar elde etmişti. İşgal ve iş yavaşlatma dönemi için ödeme yapılıp yapılmayacağına ilişkin bir garanti söz konusu değildi. Bu konu, işletme bazında çözülecek ve işgal döneminde işçilerin yararlı işleri olup olmadığına ve değerinin ne olduğuna bakılarak belirlenecekti. FIOM, varılan anlaşmayı referanduma sunacaktı. Sendikal kontrol meselesine ilişkin olarak ise, hazırlanacak bir mevzuat için hükümete yardımcı olacak ve teklifleri formüle edecek 12 kişilik ortak bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştı.¹⁰⁰ CGL’den de, sendikal kontrol karşılığında, üretimde disiplin ve artış sağlanacağına dair bir kez daha taahhüt istenmişti (Spriano, 1975: 106).

Anlaşmadan sonra işçi hareketinin farklı fraksiyonlarından farklı tepkiler gelmiştir. Örneğin Gramsci, Eylül’deki hareket için “ağlanacak biçimde son buldu” yorumunu yapmıştır (Gramsci, 2014: 190). Malatesta ise şöyle yazmıştı:

“Fabrikadan çıkan işçiler ihanete uğramış hissediyorlar. Dışarı çıkacaklar, fakat kalplerinde öfke zihinlerinde intikamla. Bu kez dışarı çıkacaklar, ama ders alarak. Daha fazla çalışmayacak, daha fazla tüketmeyecekler ve bu kriz çözülmeyecek. Devrim hem yakın hem de gerekli olmaya devam ediyor” (akt. Spriano, 1975: 110).

Lenin de bu olay vesilesiyle -daha genel olarak- reformistleri teşhir ediyor ve reformistlerden bağımsız hareket etmeyen sosyalistleri eleştiriyordu.¹⁰¹ Sosyalist Parti lideri ve *Avanti!* gazetesinin editörü Serrati ise sonuçtan memnundu:

---

¹⁰⁰ CGL, işgal eylemleri devam ederken, 10 Eylül 1920 tarihinde, mücadelenin amacını işverenlerin endüstri üzerinde sendika kontrolü ilkesini tanıması olarak deklare etmişti. Bunun, kolektif yönetim ve toplumsallaşmayı beraberinde getireceğini savunmuştu.

¹⁰¹ “İtalya’daki olaylar Crispianler ve Dittmannlar ile barışı ve birliği tehlike olarak görmeyenlerin gözünü açmalı. Devrim güncel bir noktaya geldiği anda, İtalyan Crispianler ve Dittmannlar (Turati, Prampolini ve D’Aragona), devrimi engellemek için ellerinden gelenin en iyisini yapıyorlar” (akt. Spriano, 1975: 108).

“Kutsal özel mülkiyet ilkesi ihlal edilmiştir. Yirmi gün boyunca fabrikalarda kızıl bayraklar dalgalanmış ve silahlı işçiler sömürücülere meydan okuyarak çalışmaya ve üretmeye devam etmiştir. Şimdi patronlar teslim oldu. Ücretlerde artış yapacaklar. Kalan borçlarını ödeyecekler. Ve şimdi işverenler, hükümetin harekete katılan işçilerin mağdur edilmeden yeniden işe dönmeleri emri önünde boyun eğiyorlar” (akt. Spriano, 1975: 109).

Ancak Sosyalist Parti, Eylül 1920'deki olaylardan sonra komünistlerin partiden ayrılmasıyla bölünme yaşayacaktı.¹⁰² İşçiler cephesinde ise anlaşma ilkin kafa karışıklığına ve karmaşık duygulara yol açmıştı; umut, rahatlama, memnuniyet, hayal kırıklığı, ihanet duygusu, belirsizlik, endişe hepsi vardı (Spriano, 1975: 119). İşçiler, 4 Ekim'de iş başı yapmışlar ve böylece 1919 baharında başlayan süreç, 1920 sonbaharında son bulmuştu. İtalya, bundan sonra ise, (fabrika işgal hareketinden bağımsız olarak gelişen) köylülerin büyük toprak işgallerine sahne olacaktı.

Fabrika işgal hareketinin sonucunda imzalanan anlaşma işçi sınıfı açısından bir 'zafer' mi yoksa bir 'mağlubiyet' miydi? Eğer işgal eylemlerinin başlama gerekçesi olan ücretlerde artış talebi dikkate alınır, anlaşmanın bir zafer olduğu yorumu yapılabilir.¹⁰³ Ancak, fabrikaların işçilerce ele geçirildiği ve bunun çalışma ilişkilerinde köklü bir dönüşüme doğru ilerletilebileceği görüşünden hareket edilirse, anlaşmanın bir 'mağlubiyet' olduğu da ifade edilebilir.¹⁰⁴

Ancak, söz konusu hareketin ciddi sorunları olduğu bir gerçektir. Bunların en başında hareketin koordinasyondan yoksun oluşu ve ortak bir programa sahip olmayışı gelmekteydi. Sanayiciler ve hükümet, tam da bu gerçeğin farkında olarak, devrimci ve reformist fraksiyonlar arası bir bölünme umuduyla beklemeye geçmişlerdi. CGL uzlaşma çizgisini desteklemişti. Torino'daki militanlar yetersiz hazırlık nedeniyle agresif eylemlere cesaret edememişlerdi. Sosyalist Parti liderlik yapabilecek durumda değildi (Morton, 2011: 123-124). İşverenler ise ilk kez bu dönemde gerçek anlamda toparlanıyor ve Confindustria çatısı altında kenetleniyorlardı. Söz konusu işveren organizasyonu, ilk ulusal konferansını 72 birlik ve 11 bin sanayiciyle Mart 1920'de gerçekleştirmişti (yani konsey hareketinin

---

¹⁰² İtalyan Komünist Partisi (PCd'I, Partito Comunista d'Italia), 21 Ocak 1921 tarihinde Livorno'da kurulmuştur.

¹⁰³ 1918 yılında, 1913'tekinin %65'ine düşen reel ücretler endeksi, 1920 yılında %114,4'e ve 1921 yılında %127'ye yükselmişti. 1919 yılının ilk aylarında asgari ücret, 8 saatlik işgünü ve iç komisyonlar resmen tanınmıştı (Dunnage, 2002: 49).

¹⁰⁴ Dunnage (2002: 54) ise, "Biennio Rosso dönemi boyunca, Sosyalistlerin mevcut sistem içinde iktidara gelme şansları, gerçekte kendilerini adamaya istekli olmadıkları bir devrim adına feda edildi" yorumunu yapmaktadır.

güçlendiği dönemde). İşçi hareketi parçalıyken, eşgüdümüne ve programa sahip değilken, işverenler aktif ve saldırgan bir ruha sahiptiler ve ortak çıkarları etrafında örgütleniyorlardı (Spriano, 1975: 35-36). Başbakan Giolitti ise, işverenlerden gelen müdahale seslerine karşı çıkıyor, güç kullanımının devrimi kışkırtmak anlamına geleceğini belirterek sorunu ‘barışçıl’ bir şekilde çözme niyetini deklare ediyordu. Hatta Giolitti, işçilerin yönetime ve kâra katılımı önerisini dile getirmişti:

“Sanayi sorununun nihai çözümü işçilerin sanayi yapısına gerekirse hisse sahipleri olarak tam pratik katılımında yatmaktadır. Her şeyden önce, işçi temsilcileri yönetim konseylerine dahil edilmelidir ki, endüstrinin gerçek koşullarından ve kar durumundan haberdar olabilsinler” (akt. Spriano, 1975: 99).

Hükümetin bu tavrının izdüşümü ise, işçi hareketinin devrimci dönüşümlerden cayması yönünde ayartılmasıydı. Dolayısıyla, bir bütün halinde bakıldığında, işverenlerin görece kararlı, Sosyalist Parti’nin ve CGL’nin ise kararsız tavrı, hükümetin ‘ılımlı’ yaklaşımı, konsey hareketinin bir bölgeye sıkışmış olması, yani yalıtılmışlığı, fabrika konsey hareketini ve işgal eylemini olumsuz etkileyen nedenler olarak öne çıkmıştı. Bunlara, işçilerin işgal eylemi öncesinden başlamak üzere uzun süredir ücret alamadıkları, işçilerin ve ailelerin ihtiyaçlarını ancak dayanışma yoluyla karşılayabildikleri, bazı işçilerin ürettikleri ürünleri satmayı deneseler de bunda başarılı olamadıkları gibi faktörler de eklenirse, hareketin ciddi sorunları derken kastedilen daha net anlaşılabilir.

İtalya, Birinci Paylaşım Savaşı sonrasında siyasi/iktisadi/sosyal yönleriyle bir krize girmiştir. Bolşevik Devrimi ise Birinci Paylaşım Savaşı’nın beraberinde getirdiği bu kriz için sosyalist bir alternatif sunmuştu ve bu gelişme, işçi-köylü kitleleri doğrudan eylem yönünde etkilemişti. Sosyal demokratların ve sendika yöneticilerinin bakış açılarını aşan işçiler ve köylüler büyük fabrika ve toprak işgallerine girişmişlerdi. Grevler bitmiyor, fabrikalar işgal ediliyor, köylüler sahipleri kentlerde ikamet eden latifundiaları ele geçiriyor, işletme ve tüketim kooperatifleri kuruyorlardı. İşverenler ise işçilerin militanlaşan mücadelesinin üretim düzenini bozduğunu, hükümetin ise söz konusu mücadeleler karşısında pasif kaldığını düşünüyorlardı. Giolitti, doğrudan eylem denemelerine girişen işçilere uzlaşmacı önerilerde bulunuyordu; kooperatifleri geliştirmek, fabrikalarda bir tür işçi denetimini tesis etmek, gelirleri daha iyi vergilendirmek ve mirası vergiye bağlamak gibi. Ancak bu koşullar, sınıf mücadelesinin yüksek tonda devam ettiği İtalya’da,

kapitalistler ve orta sınıflar için nihai çözüm doğrultusunda bir arayışı gündemde tutmaktaydı. Bu esnada milliyetçilik, söz konusu krizi aşmanın bir yolu olarak görülmeye başlanmıştı. Gabriele D'Annunzio adlı bir şairin İtilaf Devletleri tarafından İtalya'ya bırakılmak istenmeyen Fiume'yi¹⁰⁵ işgal etmesi, milliyetçi canlanmayı tetiklemişti.¹⁰⁶ İşte İtalya'da faşizm, bu bağlamda gündeme gelmiştir (Michel, 2017: 28).

İlkin 1919 yılında Fasci Italiani di Combattimento adıyla örgütlenen çetelerin ardılı olarak, 1921 yılında, Mussolini liderliğinde, Ulusal Faşist Parti (PNF, Partito Nazionale Fascista) kurulmuştu. PNF, kapitalislerin, Monarşi'nin ve Vatikan'ın işçi sınıfı mücadelesinin yükselişine set çekme gayelerine olduğu kadar, orta sınıfın 'düzen' ve 'istikrar' arayışına da göz kırpyordu. PNF, 1921 seçimlerinde 535 sandalyeden 37'sini ve 1924 seçimlerinde yine 535 sandalyeden 375'ini kazanmıştı.¹⁰⁷ Mussolini'nin 31 Ekim 1922 tarihinde Kral III. Vittorio Emanuele tarafından başbakan olarak atanmasıyla faşizm dünyada ilk kez iktidar olmuş, daha sonra, benzer bir süreç, otuzlu yıllarda Almanya'da da yaşanmıştır. Faşizm, İtalya'da ve Almanya'da, İkinci Paylaşım Savaşı'nın sonlarına kadar iktidarda kalmıştır. 1925 yılı Haziran ayında İtalyan sendikacılık hareketi de faşizmin kontrolü altına girmiştir. İşverenlerle görüşmelerinde işçileri yalnızca faşist sendikaların temsil edebileceği kararlaştırılmıştır. Aynı yılın Ekim ayında sanayicilerle faşist sendikaların yaptığı bir anlaşmaya göre de işçiler grev hakkını kaybediyor ve fabrikaların iç komisyonları sona eriyordu. Bu durum 1926 yılı Nisan ayında kanunlaşmış, sendikaların grev hakkından ve iç komisyonlardan vazgeçmesi kesinleşmiştir (Carocci, 1965: 40-42).

---

¹⁰⁵ Bugün Hırvatistan'a bağlıdır.

¹⁰⁶ İtilaf Devletleri'nin İttifak Devletleri'ni yenmesi, İtalya'nın toprak kazanacağı ve sömürge elde edeceği beklentilerine yol açmıştı. Ancak ne Paris Konferansı'nda umduğunu bulabilmiş, ne de ABD'nin ve Rusya'nın tanımadığı Londra Anlaşması ve St. Jean de Maurienne Anlaşması İtalya'nın beklentilerini karşılamıştı. Bu durum, İtalyanlar için tam bir hayal kırıklığıydı. Savaşta yaşanan insani ve maddi kayıplara eklenen söz konusu hayal kırıklığı bir yandan, iktisadi sıkıntılar ve Bolşevik Devrimi'nin işçileri/emekçileri radikalleştiren etkisi bir diğer yandan, siyasi istikrarsızlıkla da birleşince, toplumsal anlamda tam bir huzursuzluk ve memnuniyetsizlik söz konusuydu.

¹⁰⁷ Sosyalist Parti ise, tersine, düşüş eğilimindeydi. 1919 seçimlerinde 156 sandalye kazanan Sosyalistler, 1921 seçimlerinde 123 ve 1924 seçimlerinde ise 24 sandalye kazanabilmişti. Komünistler ise, 1921'de 15, 1924'te 19 sandalye kazanmışlardı.

2.2. OTUZLU YILLARDA FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ

Otuzlu yıllar, tüm dünyayı etkisi altına alan iki önemli ve yıkıcı gelişmeye sahne olmuştur. Bunlardan biri, ‘Kara Perşembe’ olarak anılan 24 Ekim 1929 tarihinde New York Borsası’nın çöküşüyle başlayan ve bütün dünyayı etkisi altına alan Büyük Bunalım’dır. Diğeri ise ilk kez İtalya’da örgütlenmekle birlikte Hitler’in Almanya’daki zaferiyle bir harekete dönüşen faşizmdir. Bu iki gelişme birbirlerinden kopuk gelişmeler değildir. Kapitalizmin iktisadi/siyasi krizi ile faşizmin yükselişi arasındaki bağ açıktır.¹⁰⁸

Otuzlu yıllar, işçi sınıfı örgütlerinin dağıtıldığı veya rejimin kontrolü altına alındığı, grevlerin yasaklandığı, çalışma koşullarının tek taraflı düzenlendiği ve dolayısıyla işçiler için artan sömürü ve baskının geçerli kılındığı rejimlerin egemen olduğu bir dönemdir. “Faşizmin tarihi işlevi işçi sınıfını ezmek, onun örgütlerini yok etmek ve kapitalistlerin, demokratik mekanizma yardımıyla yönetip hâkimiyet kuramadığı koşullarda siyasi özgürlükleri boğmaktadır” diyen Troçki de buna dikkat çekmektedir (Faulkner, 2016: 306).

İşçi sınıfı mücadelesinin genel anlamda düşüşte olduğu bu dönemde, biri Fransa’da, bir diğeri İspanya’da ve bir diğeri ise ABD’de olmak üzere, üç büyük işçi denetimi ve fabrika işgal hareketi görülmüştür. Fransa’daki hareket o güne kadarki en büyük fabrika işgal hareketidir. İspanya’daki hareket ise o güne kadarki en büyük özyönetim hareketidir. ABD’de ise aynı dönemde, işçilerin fabrikalarda kitlesel oturma eylemlerine ve grevlere başvurdukları ve fabrikaları işgal ettikleri büyük bir işçi hareketi patlak vermiştir. Çalışmanın bu bölümünde bahsi geçen üç işçi hareketi ele alınacaktır.

2.2.1. Fransa 1936

Faşizm İtalya ve Almanya’da iktidarı ele geçirmişti ve Avrupa’nın geri kalanında da faşist hareketler iktidar talebiyle kaynamaya başlamıştı. Faşistlerin

---

¹⁰⁸ Hitler, 30 Ocak 1933 tarihinde şansölye olarak atanmış, hemen akabinde partisi (NSDAP, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) 5 Mart 1933 seçimlerinde yaklaşık %44 oy alarak tek başına iktidar olmuştur. NSDAP’nin oyu, Büyük Bunalım döneminde artmıştır. Mayıs 1924, Aralık 1924 ve 1928 seçimlerinde oy oranları sırasıyla yüzde 6.5, 3 ve 2.6 ve sandalye sayısı sırasıyla 32, 14 ve 12’dir. Eylül 1930, Temmuz 1932, Kasım 1932 ve Mart 1933 seçimlerinde ise oy oranı sırasıyla yüzde 18, 37, 33 ve 44 ve sandalye sayısı ise sırasıyla 107, 230, 196 ve 288’e yükselmiştir.

harekete geçtiği ilk ülke Avusturya olmuştu. 4 Mart 1933 tarihinde, Hristiyan Sosyal Parti (CS/CSP, Christlichsoziale Partei/Christlichsoziale Partei Österreichs) önderi Engelbert Dollfuß tarafından parlamento askıya alınmış, Schutzbund¹⁰⁹ yasaklanmış ve birçok üyesi hapse atılmıştı. 12 Şubat 1934 tarihinde Heimwehr komutanı Emil Fey tarafından sosyal demokratların mülkü ve Schutzbund üyelerinin aktif buluşma yeri olan Linz şehrindeki Hotel Schiff'in aranması girişimine, Schutzbund komutanı Richard Bernaschek direniş gösterince 'Şubat İsyanı' veya 'Avusturya İç Savaşı' olarak adlandırılan olay patlak vermişti. Çatışmalar kısa sürede diğer şehirlere yayılmış ve dört gün boyunca sürmüştü. Bu olay, yüzlerce ölü, binlerce yaralı, sıkıyönetim ilanı, Schutzbund liderlerinin idamı, binlerce kişinin tutuklanması ve Otto Bauer gibi sosyalistlerin/entelektüellerin sürgün edilmesiyle son bulmuştur. Olay, sosyal demokrat parti ve sendikaların yasaklanması için de bir bahane oluşturmuştu. İşçilerin direnişi yenilgiyle sonuçlanmış, Avusturya işçi hareketi yeraltına çekilmiş olsa da Almanya işçilerinin faşizme direnmemesine gönderme yapan "Viyana Berlin'den iyidir" sloganı otuzlu yıllar boyunca Avrupa solunun sloganı haline gelmiştir (Faulkner, 2016: 306).

Faşistlerin Şubat 1934'te iktidarı ele geçirmeye çalıştıkları tek başkent Viyana değildi. 6 Şubat'ta Fransa'da, Ulusal Meclis (Bourbon Sarayı) önünde düzenlenen dev bir gösteride, başkanlığını Édouard Daladier'in yaptığı liberal hükümetin istifası isteniyordu ve bu gösterinin çağrıcısı sağcı/faşist gruplardı. Göstericiler ile polis arasındaki çatışmalar gece boyunca sürmüş ve on beş kişinin ölümüyle sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Daladier istifa etmiş ve böylece faşistler hükümetin değişmesini sağlamışlardı. Hükümetin düşmesiyle, aktif siyasetten çekilmiş Gaston Doumergue, bütün partilerin yer alacağı geniş tabanlı bir 'Ulusal Birlik' hükümeti kurmak üzere yeniden göreve çağrılmıştı. İtalya ve Almanya'da faşizm zirvedeyken, bu gösteri ve ardından hükümetin düşmesi, Fransa işçilerini harekete geçirmiştir.

---

¹⁰⁹ Schutzbund veya Republikanischer Schutzbund Avusturya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (SDAPÖ, Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs) tarafından, (milliyetçi/faşist Heimwehr adlı paramiliter gruplara karşı) 1923 yılında kurulan paramiliter örgüttür. Avusturya'da sosyal demokratlar/sosyalistler genellikle işçiler arasında ve şehirlerde güçlüyken, Hristiyan/milliyetçi partiler ve gruplar kırsal bölgelerde, köylülük içinde ve egemen sınıflar arasında destekçi bulmaktaydı. Avusturya siyaseti, bu bölünmenin bir yansıması olarak, bir yanda sosyal demokratlar ve diğer yanda muhafazakârlar arasında iki ana blok etrafında toplanmıştır. Bu bölünme, özellikle İkinci Paylaşım Savaşı sonrası, proporz olarak adlandırılan ve temelde bakanlıkların iki blok arasında paylaşılmasına dayanan sistemin de gerekçesini oluşturmuştur.

Fransa işçi sınıfı, 1934 Şubat'ında ayağa kalkmış ve Temmuz ayına kadar da inisiyatifi elinde tutmaya devam etmiştir. İşçi sınıfı, ağırlığını koyduğu bu süre boyunca şunları başarmıştır: Sosyalistler ile Komünistler arasında birlik sağlanmış¹¹⁰, hem Sosyalist ve Komünist Parti hem de sendikalar muazzam güçlenmiş, Halk Cephesi iktidarı kurulmuş, tarihin gördüğü en büyük fabrika işgal hareketi yaşanmış, nihayetinde işverenlere bir dizi koşul kabul ettirilmiştir. Bütün bu kazanımlar, hepi topu beş ay gibi kısa bir süre boyunca işçi sınıfının inisiyatifi eline alması sonucu gerçekleşmiştir.

İşçi sınıfının harekete geçmesinin başlıca nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, faşist hareketin kaynamaya başlaması ve iktidar talep etmesidir. Ancak tek neden bu değildir. Otuzlu yıllar, bütün dünyada olduğu gibi Fransa'da da kriz yıllarıdır ve bu dönemde satın alma gücünün düştüğü, işsizliğin, fiyatların ve iflasların arttığı görülmektedir.¹¹¹ Hükümetlerin krize karşı önlemleri ise sorunu çözmekten uzaktır. Yine aynı süreçte, Radikal siyasetçilerin yolsuzluklarını ortaya döken Stavisky skandalı¹¹² da halkın tepkisini çekmiştir. Aynı zamanda, merkez partilerin güçsüz ve dağınık olduğu bir ortamda, boşluğu doldurmaya soyunan sağ/faşist odak karşısında güçlü bir sol seçenekten söz etmek de mümkün değildir. Sosyalist Parti 'parlamento oyunları' peşinde iken, Komünist Parti ise Sosyalistleri 'kapitalizmin ajanları' olarak suçlamaktaydı (Danos ve Gibelin, 2013: 24). Böylesi koşullarda hem faşizme hem de solun parçalanmışlığına yanıt işçi sınıfından gelmiştir.

En büyük sendikal federasyon Genel İş Konfederasyonu (CGT, Confédération Générale du Travail), 12 Şubat'ta bir genel grev yapılması çağrısında bulunmuştu. Çağrıya Birleşik Genel İş Konfederasyonu'nu (CGTU, Confédération Générale du Travail Unitaire) da bu çağrıya olumlu yanıt vermişti. Greve katılım, en iyimser

---

¹¹⁰ Metinde 'Sosyalistler' derken Sosyalist Parti (SFIO, Section Française de L'Internationale Ouvrière), 'Komünistler' derken Fransız Komünist Partisi (PCF, Parti Communiste Français) ve Radikaller derken Radikal Parti (PR, Parti Radical) kast edilmektedir.

¹¹¹ Büyüme oranları otuzlu yıllar boyunca eksiye seyretmiştir. 1923-1935 arası büyüme oranları şöyledir (%): 5.18, 12.55, 0.43, 2.65, -2.08, 6.97, 6.75, -2.90, -5.98, -6.52, 7.15, -0.98, -2.55. Sanayi üretim endeksi de düşmüştür. 1927-1935 arası endeks şöyledir (1929=100): 84, 94, 100, 99, 85, 74, 83, 79, 77 (Işık ve Duman, 2012: 243, 245).

¹¹² Stavisky skandalının merkezinde Serge Alexandre Stavisky adında Yahudi asıllı Ukraynalı bir dolandırıcı vardır. Skandal, Stavisky'nin karşılıksız tahviller ve bonolarla devleti dolandırdığı ve kimi kamu görevlilerinin ve hükümetteki Radikal Parti milletvekillerinin de bu yolsuzluklara bulaşmış olduğunun ortaya çıkmasıyla patlak verir. Stavisky'nin -intihar mı yoksa polis kurşunu mu olduğu tartışmalı- şüpheli ölümüyle meseleyi daha da karmaşıklaştırır. Stavisky'nin Yahudi kökenleri ve Radikal Parti'yle ilişkisi, Yahudi karşıtlığı ve komünizm düşmanlığını körüklemek için sağcı basın tarafından kullanır. Başbakan Camille Chautemps 27 Ocak 1934 tarihinde istifa eder.

tahminlerin bile ötesindeydi. Posta işçilerinin neredeyse hepsi greve katılmıştı. Gazeteler basılmamış, tiyatrolar açılmamış, ulaşımda tüm seferler durmuştu. Kamu çalışanlarının tamamı, gümrük çalışanlarının neredeyse tümü, vergi memurlarının önemli bir bölümü, gaz işletme ve santrallerinde çalışanların neredeyse hepsi, mezbahalarda üç bin işçi greve katılım göstermişti. İnşaat şantiyeleri ıssızlaşmıştı. Metal sektöründe öğlen saatlerinde greve katılım yüzde yüze ulaşmıştı. Renault'da ise işçilerin dörtte biri greve iştirak etmişti. CGT, Paris ve çevresinde bir milyon işçinin greve katıldığını tahmin etmekteydi. Diğer şehirlerde ve Cezayir'de¹¹³ de grev ve gösteriler karşılık bulmuştu (Jackson, 1988: 5; Danos ve Gibelin, 2013: 26).

Sosyalistler ile Komünistlerin ayrı başlayan gösterileri daha sonra 'Birlik!' sloganları altında birleşmiş, işçi sınıfı farklı fraksiyonlara birliği dayatmıştı (Faulkner, 2016: 306). *L'Humanité*¹¹⁴ (İnsanlık) şöyle yazıyordu:

“Unutulmaz bir gün. Öyle ki 34 yıldır eski Trone Meydanı bu anı yaşamamıştı. Kitlelerin devrim ateşi ve eylemlerinin büyüklüğü ile kim diğerini gölgede bırakırsa Cumhuriyetin zaferi onun olacaktır” (akt. Danos ve Gibelin, 2013: 27).

Önceleri Sovyetler Birliği (ve Komintern)¹¹⁵ merkezli siyasetiyle Sosyalistleri faşistlerle aynı kefedeyken Komünist Parti, Sovyetler Birliği'nin faşizme karşı 'birleşik cephe' görüşünü benimsemesi¹¹⁶ ve tabandan gelen baskıyla birlikte bu tavrından vazgeçmiş ve Sosyalistlerle 27 Ağustos 1934'te faşizme karşı eylem birliği anlaşmasını imzalamıştı. İşçi sınıfı Sosyalistlerle Komünistlere birliği dayatırken, iki büyük sendika konfederasyonu olan CGT ve CGTU da 1936 Mart'ında düzenlenen Toulouse Kongresi'nde birleşmişlerdi (Jackson, 1988: 8; Danos ve Gibelin, 2013: 35).

“24 Ocak 1934'te Thorez, Komünist Parti Merkez Komitesine şunları söylüyordu: 'Hiçbir şekilde düşman olarak gördüğümüz Sosyalist Parti önderliği ile bir anlaşma peşinde

---

¹¹³ Cezayir o dönemde Fransa sömürgesidir ve ülkenin en büyük kenti ve başkentinin adı da Cezayir'dir.

¹¹⁴ PCF'nin yayın organıdır.

¹¹⁵ Üçüncü Enternasyonal veya Komintern; İkinci Enternasyonal'in 1916'da dağılmasından sonra ve onun eleştirisi/reddi üzerine, Bolşeviklerin öncülüğünde, 1919'da kurulmuş ve 1943 yılında (Stalin döneminde) dağılmıştır.

¹¹⁶ Komintern, 25 Temmuz-20 Ağustos 1935 tarihinde düzenlenen yedinci kongresinde, faşizme karşı halk cephesi/birleşik cephe kurulması kararını almıştır. Buna göre komünist partiler, artık sosyal demokratlarla iş birliği yapmalı ve burjuva hükümetleri desteklemelidirler. Faşizme karşı halk cephesi/birleşik cephe kararının alınmasında, 2 Mayıs 1935 tarihinde SSCB ile Fransa arasında, herhangi bir saldırı olduğunda karşılıklı yardımlaşmayı içeren bir anlaşmanın imzalanmasının önemli etkisi olduğu açıktır.

koşmayacağız... Sosyalist liderlere rağmen ve onlara karşı Sosyalist işçilerle ortak bir mücadele örgütlemek istiyoruz.’ Altı ay sonra, iki partinin önderliği arasında Halk Cephesi’nin zaferiyle sonuçlanacak süreci harekete geçiren ‘birlik paktı’ imzalanmıştı” (Jackson, 1988: 22).

Sosyalistlerle Komünistler arası oluşturulan bu birlik, Radikal Parti’nin de katılımıyla Halk Cephesi’ne (Front Populaire) dönüşmüş ve André Léon Blum liderliğindeki Halk Cephesi 3 Mayıs 1936 seçimlerinden zaferle çıkmıştı. Bundan birkaç ay önce, 16 Şubat 1936 tarihinde, İspanya’da yapılan seçimlerde de (İspanya) Halk Cephesi (Frente Popular) iktidara gelmişti.

Fransa tarihinin en büyük grevleri, henüz Blum hükümeti görevi devralmadan başlamıştı. İlk kıpırdanmalar, Le Havre ve Toulouse’daki Bréguet ve Latécoère uçak fabrikalarında görülmüştü. İşveren, 1 Mayıs gösterilerinin ardından iki fabrikada grev yapan işçileri işten atmış, bunun üzerine Bréguet ve Latecoère işçileri sırasıyla 11 Mayıs ve 13 Mayıs’ta greve giderek fabrikalarını işgal etmişlerdi. Sonuç, işverenlerin talepleri kabul etmesiyle birlikte işçiler için çarpıcı bir zaferdi (Beaumont, 2014: 6). 14 Mayıs’ta Courbevoie Bloch fabrikasındaki grev ise, işçilerin ücret artışı ve çalışma sürelerinin düzenlenmesi talebiyle başlamıştı. Grevin ilk gecesi işçiler fabrikadan ayrılmamışlardı. Bu grev, ilk ikisinden farklı olarak bir savunma hareketi değil, yeni talepler sunan bir hareketti (Jackson, 1988: 87; Danos ve Gibelin, 2013: 44-45).

Fransa’nın farklı yerlerinde dağınık ve kısa süreli grevler olarak başlayan hareket, 26 Mayıs’ta Paris banliyölerindeki makine fabrikalarındaki işçiler greve başlayıp fabrikalarını işgal edince çok büyük bir harekete dönüşmüştü. 28 Mayıs günü ise Paris’te, Billancourt’daki Renault fabrikası greve gitmiş ve işçilerce işgal edilmişti (Harman, 2013: 475). 29 Mayıs günü işgal edilen işletmelerin bir listesi yayınlanmıştı: Farman, J.J. Carnaud, Fiat, Citroën, Rosengart, Gnome ve Rhône, Caudron, Chausson, Salmson... Öğleden sonra bu listeye Brandt, Talbot, Le Matériel Téléphonique fabrikaları da eklenmişti (Danos ve Gibelin, 2013: 49). Haftanın sonuna gelindiğinde grevlere ve işgallere katılım 70 bin işçiyi bulmuştu. Kısa zaman sonra işgaller makine fabrikalarından her türlü sanayiye, çikolata fabrikaları, matbaa işleri, inşaat şantiyeleri, kilit imalatçıları ve hatta daha önce insanların birbirleriyle konuşmaya dahi korktukları ve sendikası olmayan Paris’in büyük mağazalarına ve ülkenin hemen hemen her yerine yayılmıştı. Mayıs sonunda hareket sönmeye

başlıyor gibi olsa da 2 Haziran'da tekrar yükselişe geçmiş ve birçok işkolunu sarmıştı.

Grevlerin dörtte üçünden fazlası fabrika işgali biçimindeydi (Faulkner, 2016: 307). Metal sektörü ise işgalin en yaygın olduğu işkoluydu. Grevler ve işgaller, sektörlerin tümüne ve ülke çapına yayılan bir harekete dönüşmüştü. Fransa'da daha önce gününbirlik işgaller görülmüştü ama fabrikada kalmayı içeren böylesi bir işgal dalgası ilk kez görülmüyordu (Torigian, 1999: 333). Britanya büyükelçisi, durumu, Kerenski'nin pozisyonunda Blum olmak kaydıyla, 1917 Rusya'sına benzetiyordu (Harman, 2013: 475). Fransa makamlarının resmi verilerine göre, Haziran ayındaki grevlere katılım, dörtte üçü işgal edilmiş olmak üzere, 12 bin işyerinde 1 milyon 800 bin işçi olarak açıklanmıştı (Jackson, 1988: 85; Mason, 2010: 312). Bu sayı, Fransız işçi sınıfının dörtte biri anlamına gelmekteydi (Torigian, 1999: 327).

Fabrika işgalleri kendine has özellikler taşıyordu. Emekten yana basın, işgal edilen fabrikalarda mükemmel bir işleyişin olduğuna dikkat çekiyor, güvenlik, nöbet, beslenme ve bakım gibi hizmetlerin grev komitesinin denetiminde eksiksiz olarak yerine getirildiğini vurguluyordu. Burjuvaziye göre ise eylem, çalışma özgürlüğüne ve özel mülkiyet hakkına zarar veren yıkıcı bir hareketti. İşverenlere göre eylemler ücretliler ile işverenlerin ilişkilerine zarar veriyordu. Hükümet ise işçilerin fabrikalardan zorla çıkartılması için güç kullanmayacağını ve taraflar arası bir uzlaşmanın sağlanması için arabuluculuk yapacağını deklare etmişti. Çalışma Bakanlığı bu konuda çaba harcamaktaydı. Bakanlığın arabuluculuğunda yapılan toplu görüşmelerde patronların tek şartı, ilk iş olarak yeniden işbaşı yapılmasıydı. İşçi liderlerinin de tehditkâr talepleri yoktu ve hızlı bir şekilde anlaşmanın sağlanması yönünde açıklamalar yapmaktaydılar (Danos ve Gibelin, 2013: 49-51).

7 Haziran'da, başbakanın konutunda yapılan ve CGT'den temsilcilerin de katıldığı özel bir toplantıda işverenler, iş sözleşmelerinin derhal yapılması, önemli ücret artışları ve on kişiden fazla işçi çalıştıran yerlerde işçi delegelerinin seçilmesi konusunda bir anlaşma imzalamışlardı. Bu anlaşma Matignon Anlaşması olarak adlandırılmaktadır (Jackson, 1988: 9).¹¹⁷ Patronlar ve sendikacılar tarafından imzalanan bu anlaşma tam anlamıyla hukuki bir metin olmamakla birlikte, bir ön anlaşma veya bir anlaşma vaadi idi. Taraflar, üyelerine, bu anlaşma doğrultusunda

---

¹¹⁷ Anlaşmanın maddeleri için bkz. Danos ve Gibelin, 2013: 76-77.

toplu sözleşme imzalanmasını tavsiye edeceklerdi. Fakat bu anlaşma, aynı zamanda, sınıflar arası güç ilişkilerinin hukuki olarak metne dökülmesi olarak da değerlendirilebilir. Metin, Fransa kapitalizmini, işçi sınıfına kendi rızasıyla vermeyi asla düşünmediği maddi kazançları sağlamaya mecbur bırakmıştır (Danos ve Gibelin, 2013: 77-78). İşverenler yüzde 7 ila 15 arası ücret artışını kabul ederken, hükümet, anlaşmadan üç gün sonra, haftalık çalışma süresini 40 saatle sınırlayan ve iki haftalık ücretli tatil getiren yasa tasarısını parlamentoya sunmuş, tasarı o güne kadar görülmemiş bir hızla, yedi gün içinde parlamentodan geçmiştir (Harman, 2013: 475-476).

CGT lideri Léon Jouhaux, 8 Haziran'daki radyo konuşmasında, dönemin Sovyetler Birliği'ne gönderme yaparak, kapitalizm dahilinde mevcut sendikacılık tarzının daha iyi işlediğini ifade ediyordu:

“Dünyada ilk defa bir sınıf bütün olarak ve aynı anda varoluş koşullarında iyileştirmeler elde etti... Bu kazanım yüksek bir manevi değerdedir. İşçi sınıfı, ulusal ekonomide başrole yükselmesi için otoriter ve totaliter bir devlete ihtiyaç olmadığını, aksine düzenli bir işleyiş ve demokrasinin yükselişi ile bu rolün pekâlâ elde edilebileceğini mutlak olarak kanıtlamıştır” (akt. Danos ve Gibelin, 2013: 80).

Grevler ve işgaller anlaşmadan hemen sonra sona ermedi. İşçiler konfederasyonlarının kabul ettiklerinden daha fazlasını talep ediyorlardı. Bu süreç, Sosyalist ve Komünist parti liderlerinin ve sendika liderlerinin işçileri ikna etme süreci olarak geçmiştir. İkna sürecinden söz edildiğinde, Komünist lider Maurice Thorez tarafından sarf edilen “Bir grevi sonlandırmayı bilmek gerekir”, “İktidarı almak şu an için söz konusu değildir” ve “Hepsi şimdilik mümkün değil” cümleleri sıklıkla anılır.¹¹⁸ Bütün bu sürecin sonucunda, fabrika işgal hareketinin yatışma eğilimine girmeye başlaması 12-13 Haziran tarihini bulmuş (Danos ve Gibelin, 2013: 105), Haziran ortasında büyük oranda işçiler işlerine geri dönmüşlerdi. Bazı fabrikalarda bu süre Haziran sonuna kadar sürmüştür.

1936 Fransa'sında büyük bir harekete dönüşen fabrika işgal hareketinde, ne 1920 İtalya'sında olduğu gibi siyasi parti ve sendikalardan bağımsız hareket eden

---

¹¹⁸ Thorez, sovyet iktidarı amacından vazgeçilmediğini ama şartların bunun için oluşmadığını ifade etmekte ve özellikle Fransa köylü ve küçük burjuva tabakalarının desteğine yeteri kadar sahip olunmadığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, işçi sınıfının tecrit edilmemesi ve Halk Cephesi iktidarının bileşenlerinin bağlarının kopmaması adına söz konusu grevler ve işgaller sona erdirilmeliydi (Danos ve Gibelin, 2013: 103).

konseyler kurulmuş ne de işçiler silahlanmış ya da doğrudan üretim yaparak özyönetim denemesine girişmiştir. İşçilerin özyönetim denemesi, Marq-en-Baroeul'da 650 işçisi tarafından işgal edilen çikolata ve bisküvi üreten Delespaul-Havez fabrikasında olduğu gibi, münferit -ve çok kısa süreli- bir vaka olarak görülmüştür.¹¹⁹

Mason (2010: 313), Fransa işçi sınıfını, o güne kadar dünyanın şahit olduğu en büyük fabrika işgal hareketine sevk eden neydi sorusunu soruyor:

“Ajitasyon söz konusu değildi; o dönemde oturma grevlerine katıldıkları halde ne sendikalar ne de komünistler bu taktik için propaganda faaliyeti yürütmüştü. Bir ‘devrimci durumdan’ da söz edilemezdi; hükümet krizi çözülmüş, faşizm tehlikesi etkisini yitirmekteydi. Ortada bir şey varsa bu, işyerinde bir defaya mahsus olarak güç dengelerinin değişimi fırsatını gören işçilerle yürüyen kitlesel bir faydalanma hareketiydi. Ancak, işyerinde başka bir şey daha vardı: fabrikanın özgürleşmesi için içgüdüsel bir istek. Emek tarihçisi Lefranc bunu ‘gerçeklerden uzağa toplu biçimde, ateşli ve muazzam bir kaçış’ olarak adlandırıyor.”

Gerçekten de Fransa’daki fabrika işgal hareketi, otuzlu yılların iktisadi krizine ve faşizmin yükselişine bir yanıt olarak patlak verse de işçi sınıfının nicel ve nitel anlamda güçlenmesi süreciyle ve bu özgüvenin beraberinde getirdiği taleplerle ve duygularla ilişkili değerlendirilmelidir. Mayıs sonundan Haziran sonuna kadar süren hareket bir devrim hareketi değildi ama yalnızca ücret artışı gibi bir takım somut taleplerin işverenlere kabul ettirilmesiyle ilgili de değildi. Danos ve Gibelin (2013: 130) bunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Başvurulan yolun yeniliğinin, ortaya çıkan koşulların özgünlüğünün çekiciliği; günlük yaşam şartlarının alt üst edilmesi ve çalışma alanının yaşam alanına dönüştürülmesiyle hayatın tekdüze akışından kurtulma duygusu; herkesin önemli değişimlerin zamanının geldiğine inandığı bir anda ‘bir şeyler yapma’ ihtiyacına, eylem ateşiyle yanıp tutuşmasına imkân vermesi; tüm bu etmenler işgallerin yaygınlaşmasında rol oynamıştır. Ayrıca tüm eylemcilerin taşıdığı coşkuyu ve sevinci açıklayıcı etmenlerdir. Fakat patronlardan intikam alma duygusu daha belirleyicidir; açıkça belirtilmelidir ki toplumsal ilişkiler bundan böyle patronlar tarafından tek boyutlu yasalara göre işlemeyecektir, aksine işçiler patronlarla eşit koşullar altında görüşebilecek, bir nevi iradelerini patronlara kabul ettirebileceklerdir. Birçok fabrikada toplu taleplerin kabul edilmesine rağmen grevlerin patlak vermesi bu yeni yasanın simgesel olarak dillendirilme arzusu ile açıklanmalıdır.”

¹¹⁹ Bir ay süren grevde patronların görüşmeyi sürekli reddetmeleri üzerine, 4 Temmuz’da işçiler, kendi hesaplarına üretim yapmaya başlıyorlar. Öğlen saatlerinde ise elektrikleri kesiliyor ve üretim durmak zorunda kalıyor (Danos ve Gibelin, 2013: 112).

Mason (2010: 314), o dönem Paris'te işçi olan Simone Weil'in notlarından şunları aktarmaktadır:

“Grevin gerçek etkisi mutluluktur. Saf ve katışıksız bir mutluluk... Birkaç ay önce çalıştığım fabrikadaki arkadaşlarımı görmem gerekiyordu... kapıyı koruyan bir işçinin gülümseyerek sizi buyur etmesiyle fabrikaya girmek ne büyük mutluluk, makinelerimize zincirlendiğimiz yerlerde özgürce dolaşmanın mutluluğu... makinelerin acımasız gürültüsü yerine kahkaha sesleri işitmenin mutluluğu... ustabaşının yanında başın dik yürümenin mutluluğu... sessiz makinelerin arasında insan yaşamının ritmini duymak... şüphesiz zorlu hayat birkaç gün içinde yeniden başlayacak ama şu an kimse bunu düşünmüyor... en azından ilk defa bellekler bu ağır makineleri unutmayacak; sessizlik, baskı ve boyun eğme dışında bir şeylerin hatıralarını saklayacak.”

Dolayısıyla, 1936 Fransa fabrika işgal hareketi, faşizme bir yanıt olduğu kadar, Fransa kapitalizminin işçilere reva gördüğü çalışma ve yaşam koşullarına bir itiraz, dahası işverenlere bundan sonra koşulları tek taraflı belirleyemeyeceklerinin deklare edilmesi, ama aynı zamanda bir an için bile olsa çalışma düzeninden ve her türden yabancılaşmadan özgürleşme olarak görülebilir.

Hareketin en büyük sorunu, böylesi bir güce ulaşan işçi sınıfının, sendika ve siyasi parti gibi yapılardan özerk taban örgütlenmeleri yaratamamış olmasıdır. Ne Sosyalist ve Komünist Parti ne de sendikalar için böylesi bir gündem hiç olmamıştı.¹²⁰ Olduğunda da ya güdük ya da geç kalınmıştı. İşverenlerle sendikanın anlaşması sonrası görece geç bir aşamada bazı konsey/komite benzeri formlar benimsenmeye başlansa ve delegelerin katılacağı toplantılara çağrılar yapılsa da ‘işçi denetimi’ talebi kesin bir dille reddedilmişti (Mason, 2010: 313). Bunun olumsuz sonuçları çok geçmeden yaşanmaya başlamıştır. İşçilerin kazanımları, inisiyatifin yeniden işveren tarafında geçmesiyle birlikte orasından burasından tırtıklanmaya başlamıştır (Faulkner, 2016: 307). Örneğin, enflasyonun yükselmesi karşısında, artış yapılmış olsa bile, ücretler kısa sürede erimiştir (Danos ve Gibelin, 2013: 184). Yine,

---

¹²⁰ Özellikle PCF için böyle bir gündemin olmamasının arkasında, PCF'nin Sovyetler Birliği merkezli bir siyasetin savunucusu olmasına, söz konusu dönemde ise Sovyetler'in Almanya faşizmine karşı Fransa gibi kapitalist ülkeler ve bu ülkelerdeki liberal partilerle (dahi) ittifak siyasetine girişmesine dikkat çekilmektedir. Buradan hareketle, Sovyetler ve PCF için kapitalist blokla ve liberallerle ittifak kurulabilmesinin yolu, burjuva hükümetlerin tanınması; devrimci alternatiflerin ise bu ittifakı bozabileceği için terk edilmesiydi. Bu siyaset, Sovyetler'in Eylül 1934'te Milletler Cemiyeti'ne girmesi, Ağustos 1939'da Almanya'yla saldırmazlık paktı imzalaması, Mayıs 1935'te Fransa ile savunma işbirliği yapması, Mayıs 1943'te Komintern'in kapatılması, II. Paylaşım Savaşı esnasında emperyalistler arası Avrupa ve Balkan topraklarının paylaşımına katılması, 1936-39 İspanya ve 1945-49 Yunanistan İç Savaşları esnasında direnişçilerin yalnız bırakılması gibi çeşitli başlıklar üzerinden tartışılmaktadır.

işçi sınıfı hareketi geri çekildikçe hükümet sağa kaymış ve Blum, deflasyonu ve yeniden silahlanmayı yeğ tutarak iktisadi genişleme ve sosyal reform siyasetinden vazgeçmişti. Sermaye kaçışının neden olduğu finansal kriz 11 Haziran 1937'de Blum'u istifaya zorlamış, İkinci Halk Cephesi hükümeti bir sosyalistin değil bir Radikal'in liderlik yaptığı 'ortanın sağı' denilebilecek bir yönetim olmuştu. Nisan 1938'de kurulan üçüncü hükümet ise sosyalistlere yer verilmeyen, Daladier tarafından kurulan bir sağ cepheydi (Faulkner, 2016: 308).

Sonrasında yaşananlara bakıldığında; liberallerin tekrar iktidar olması, yeni iktisadi sorunların baş göstermesi, liberal siyasetçilerin bundan işçi hareketini, sendikaları, sosyalistleri ve komünistleri sorumlu tutmaları, işverenlerin güç toplayarak karşı atağa geçmeleri, ücretlerde kesintiler yapılması ve çalışma koşullarının ağırlaştırılması gibi gelişmelerdi.¹²¹ CGT bunun üzerine bir genel grev çağrısı yapsa da, hem işçilerin katılımı düşük seviyede kalmış, hem de polisin eyleme katılanlara müdahalesi sert olmuştu. Paris dışındaki dev Billancourt fabrikasında çalışan Renault işçileri, 1500 çevik kuvvet polisiyle 20 saat boyunca çatışmışlar ve yenildikten sonra fabrikadan faşist selamı verip '*Vive la police!*' (Yaşasın Polis!) diye bağırarak çıkmaya zorlanmışlardı (Harman, 2013: 478). Grev bozgunu, Şubat 1934 ve Mayıs-Haziran 1936 olaylarıyla gelişen büyük işçi hareketinin belini kırmıştı. Böylesi bir atmosferde sendikalı sayısı 4 milyondan 1 milyona düşmüş,¹²² CGT'nin her altı şubesinde biri kapanmıştı. Binlerce militan işçi işten atılmış veya cezalandırılmıştı (Faulkner, 2016: 308).

"Halk Cephesi, 12 Şubat 1934 genel grevinden doğmuş ve nihayet 30 Kasım 1938 greviyle ölmüştür" (Jackson, 1988: 13).

2.2.2. ABD 1936-1937

"Eylül 1936'da Fransa'yı ziyaret eden General Motors'un (GM) üst düzey yöneticilerinden William Signius Knudsen, fabrikası bir işgal eylemiyle kapatılan Fransız

---

¹²¹ İleriki dönemde ise Hitler Avusturya'ya girecek, İkinci Paylaşım Savaşı patlak verecek ve Fransa'da Almanya işgali sonrasında 1940-44 arası Vichy rejimi kurulacaktır. Vichy rejimi, otoriter bir rejim olup, temel özgürlükleri, sendikaları ve çalışma haklarını ortadan kaldırmıştır.

¹²² Halk Cephesi'nin ilk evresinde sol partiler ve sendikalar büyümüşü. PCF'nin üye sayısı 1933'te 29 binden Şubat 1936'da 90 bine ve Aralık 1936'da ise 288 bine; partinin gençlik örgütü aynı tarihlerde 3500'ten 25 bine ve sonra da 100 bine yükselmişti. SFIO üye sayısı 1933'te 131 binden 1936'da 202 bine ve partinin gençlik örgütü 1934'te 11 320'den 1937'de 56 640'a çıkmıştı. CGT 1935'te 785 700 üyeye sahipken, bu sayı 1937'de yaklaşık 4 milyona yükselmişti (Harman, 2013: 478-479).

otomobil üreticilerinden biri tarafından, eğer önlem almazsa aynı şeyin GM’de de olabileceği konusunda uyarılmıştı. Ancak Knudsen, ABD’de bu tarz bir eylemin olmayacağını düşünüyordu. “Hayır” dedi Fransız’a. “Bu Amerika Birleşik Devletleri’nde olmaz. Amerikan halkı böyle bir eylemi desteklemez.” Birkaç hafta sonra, Amerikan otomobil endüstrisi tarihindeki ilk işgal eylemi, hisselerinin yüzde 24’ü GM’ye ait olan Bendix Products Corporation’ın South Bend fabrikasında gerçekleşmişti.” (Fine, 1969: 128).

Otuzlu yıllarda yaşanan ekonomik kriz, ABD’de birçok fabrika ve tesisin kapanmasına, birçok bankanın batmasına, tarımsal üretimin düşmesine ve bütün bunların sonucu olarak işsizliğin ve yoksulluğun artmasına neden olmuştu.¹²³ 120 milyon nüfusa sahip ülkede işsizlerin sayısı; 1930’da 3 milyon iken, 1931’de 6 milyon, 1932’de 10 milyon ve 1933’te 13 milyona çıkmıştı ve bu işgücünün dörtte birine karşılık gelmekteydi (Lange, 2007: 98).

Böylesi koşullarda işsizler ve yoksullar, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için öz örgütlenme yoluna gidiyor ve doğrudan eylem biçimlerine başvuruyorlardı. Örneğin, kira ödeyemeyenlerin tahliyelere karşı örgütlenmesi, gruplar halinde hareket etmek suretiyle temel besin maddelerinin marketlerden bedelsiz olarak karşılanması ve kömür madenlerinden şirketin izni dışında kömür çıkartılıp satılması bunlardan bazılarıydı. Öyle ki işsizler ülkenin birçok yerinde konseyler/komiteler kurmuşlardı ve 1932 sonu itibarıyla 37 eyalette 300 binden fazla üyesi olan 330 öz örgütlenme bulunmaktaydı (Brecher, 2019: 209-213).

Demokrat Parti adayı Franklin Delano Roosevelt, Kasım 1932 seçimlerinde oyların yüzde 57’sinden fazlasını alarak başkan seçilmişti. Roosevelt, krizden çıkılması amacına odaklanmış, bu çerçevede devletin ekonomiye müdahalesi temelli korporatist politikaları içeren ve ‘Yeni Düzen’ (New Deal) olarak adlandırılan bir siyaseti yaşama geçirmiştir.¹²⁴ Yeni Düzen siyaseti, talep artışı sağlamak için harcamaların artırılmasını temel ilke olarak benimsemişti (Uçkan ve Kağnıcıoğlu, 2004: 258).

Roosevelt’in siyaseti sendikal desteği de arkasına almıştı. 1935 yılında Amerikan Emek Federasyonu’ndan (AFL, American Federation of Labor) kopan

---

¹²³ ABD’de toplam sanayi endeksi verilerine bakıldığında (1929=100); 1930’da 83, 1931’de 69, 1932’de 55, 1933’te 63, 1934’te 69 ve 1935 yılında 79 olduğu görülmektedir (Işık ve Duman, 2012: 245).

¹²⁴ Yeni Düzen (New Deal) kavramı, Roosevelt’in seçim kampanyası sırasında “yeni bir düzen” vaat eden bir konuşmasına dayanmaktadır: “I pledge you, I pledge myself, to a new deal for the American people” (Lange, 2007: 52).

sendikalar tarafından kurulan ve yeni seri üretim alanlarındaki vasıfsız işçileri örgütleyen Sanayi Örgütleri Kongresi (CIO, Congress of Industrial Organizations), tarafsızlık çizgisini bir kenara bırakarak, Roosevelt'a aktif mali ve siyasi destek sağlıyordu. Bu dönemde, çalışma süreleri azaltılmış, ücretler artırılmış, sosyal güvenlik yasası ile işçilerin ve işverenlerin katkılarına dayalı zorunlu yaşlılık aylığı ve işsizlik sigortası sistemleri yaratılmıştır. Aynı dönemde sendikacılık da büyük bir atılım yapmıştı. 1935 tarihli Wagner Yasası, işçilerin sendikalarını özgürce seçmelerine ve işçiler tarafından çoğunlukla seçilen sendikanın, toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkili olmasına olanak tanımıştı ve devletin endüstri ilişkilerindeki rolünü artırmak üzere Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu oluşturulmuştu. Yasanın sendikalaşma üzerindeki etkisi çok açıktı: 1935 yılında 3,5 milyon olan sendikalı işçi sayısı, 1947 yılında 15 milyona yükselmişti (Çelik, 2010). 1936 Kasım'ında Roosevelt, sendikal hareketin doğrudan desteğiyle, ezici bir üstünlük elde ederek ve oyların yüzde 61'ine yakınımlararak yeniden seçilmişti.¹²⁵

Bu dönem, sendikal hareket için de bir kırılma noktası olmuştur. Vasıfsız işçi sayısında önemli bir artış yaşanırken, AFL'nin meslek sendikacılığı ilkesine göre örgütleniyor olmasına tepkiler büyümeye başlamış, bazı sendikacılar, federasyonun vasıfsız işçileri de örgütlemesi ve işkolu sendikacılığını benimsemesini savunmaya başlamışlardı. Bu sendikacılar 1935 yılında AFL'den ayrılarak CIO'yu kurmuşlardır (Uçkan ve Kağnıcıoğlu, 2004: 258). Bir milyon işçiyle AFL'ye gerçek bir rakip olarak ortaya çıkan CIO'nun ismini tüm dünyaya duyuran olay ise, o dönemde otomobil sanayisindeki işgücünün yüzde 60'ını istihdam eden General Motors (GM) Flint fabrikasındaki mücadele olmuştur (Mason, 2010: 316).¹²⁶

“Otomobil işçisinin imajı montaj hattındaki işçidir; ancak 1930'larda, bugün olduğu gibi, sanayideki işçilerin yüzde 20'sinden daha azı montaj hattı operasyonlarında çalışıyordu. Bununla birlikte, geri kalanın çalışması 'daha az uzmanlaşmış ya da daha dikkatsiz planlanmış' değildi; bir bütün olarak endüstrinin “üretim ritmini” belirleyen hattı. Büyük otomobil fabrikalarından birindeki çalışma sürecini gözlemleyen biri için işçiler, insanlardan çok robotlara benziyordu. Oturma eylemi sırasında Flint'in GM fabrikalarından birine yaptığı

¹²⁵ Roosevelt, üst üste dört kez seçilen tek Amerikan başkanıdır ve 1945 yılına, yani ölümüne kadar başkanlık görevini sürdürmüştür.

¹²⁶ Flint fabrikasında çalışan işçilerin büyük kısmının yarı-vasıflı (%55), dörtte birine yakınımlar vasıflı (%24) ve %8,9'unun vasıfsız olduğu bildirilmektedir. Büro çalışanlarının oranı da %9 olarak verilmektedir. O dönemde Flint, vasıflı ve yarı-vasıflı işçilerin ağırlıkta olduğu bir fabrikadır (Fine, 1969: 54). Yine Detroit fabrikalarındaki işçilerin %55'i yabancı ya da siyahi iken, Flint'te bu oran yalnızca %8 idi. Flint'te genellikle yerli-beyaz Amerikalılar çalışmaktaydı (Fine, 1969: 103).

ziyareti anlatan bir New York Times muhabiri, ‘binlerce insanın çalıştığını, ancak ne ileri ne de geri hareket etmediklerini’ gözlemlediğini bildiriyordu. Her işçi, hattın üzerinde çalıştığı kısım akıp giderken, kendi yerinde, aletleri ve malzemeleri elinde duruyordu. ‘Yıl boyunca, haftanın beş günü, gece gündüz aynı işlemleri yapıyor’ (Fine, 1969: 54-55).

Taylorizm/Fordizm temelleri üzerine kurulan GM, o dönem Alfred P. Sloan tarafından yönetiliyordu. Mason (2010: 317), Brecher (2019: 261-262) ve Fine (1969: 59), otuzlu yıllarda, Sloan’ın yönetim sisteminin ne anlama geldiğini işçilerin ağzından aktarıyorlar:¹²⁷

“Köpek gibi davranıyorlardı. Dinlenme odası ya da tuvalete gitmek istediğinizde onlara sormak zorundaydınız. Ne zaman gittiğinizi anlamak için üzerinizdeki bir saati çalıştırdılar, ne kadar süre dışarıda kaldığınızı anlamak için yeniden saate bakarlardı. Tüm bu şeyleri başımıza getiren, buradaki yöneticilerdi.”

“Eve tamamen bitmiş vaziyette gidiyordum, ellerim o kadar şişmiş oluyordu ki parmaklarımı bükemiyordum. Akşam yemeği yemek yerine, bitap düşerek yatıp uyuyacak, sonraki sabah kalkıp yeniden işe gidecektim; sonraki gün çalışıp çalışmayacağımı, işten atılıp atılmayacağımı bilmeden...”

“Burada tempo çok hızlıydı. Tam arkamda bir su dolabı duruyordu. Şunu söyleyebilirim ki, ya da muhtemelen bir yerlerden işitebilirsiniz, dolabın bana on fitten yakın olması bir lütuftur. Bir saat boyunca çalışırdım, bir şeyler içmek isterdim fakat su içmeye bile zamanım olmazdı.”

“Tuvalete koşu koşu gitmek ve koşu koşu dönmek zorundasınız... Size yardım edecek kimse yoksa kaçıp gitmeniz ve bandı durdurmanız gerekir; bandı durdurursanız, bunun için azar işitirsiniz.”

“Eskiden bir insan olduğun yerde... şimdi en ucuz aletten daha ucuzsun.”

Buna karşılık GM, otuz beş şehirde ve on dört eyalette altmış dokuz otomotiv fabrikasına sahip ‘devasa’ bir şirkete dönüşmüştü ve toplam varlıkları 1,5 milyar doları aşıyordu. ABD’deki tüm yeni binek araçların 43,12’si ve tüm yeni kamyonların 37,8’i, dünya çapında ise satılan otomobil ve kamyonların %37’i GM tarafından üretilmekteydi. Şirket, 1928-1932 yılları arasındaki düşüş hariç, satışlarını ve karlarını sürekli artırmaktaydı (Fine, 1969: 21-22).¹²⁸ GM, her yıl elde ettiği karın

¹²⁷ İlk ikisi Mason tarafından, diğer ikisi Brecher ve sonuncu Fine ve Brecher tarafından aktarılıyor.

¹²⁸ Krizden bir yıl öncesi, yani 1928 yılı, GM için “en başarılı yıl” olmuştu; satışları 1,5 milyar dolara, vergi öncesi karı 330 milyon ve vergi sonrası karı 296 milyon dolara ulaşmıştı. 1928-1932 arasında ise, otomobil ve kamyon satışlarında %74 oranında düşüş yaşanmış, vergi sonrası karı 8,5 milyon doların altına düşmüştü. Bu dönemde istihdam da (208.981’den 116.152’ye inmiş) yaklaşık %50 oranında azalmıştı. 1932-1936 arasında ise satışlar dört kattan fazla artmış, vergi öncesi kar

yaklaşık bir milyon dolarını, sendika isteyen işçileri ortaya çıkaracak hafiyelere harcıyordu (Fine, 1969: 38; Mason, 2010: 317). Yoksulluk sınırının yıllık 1600 dolara dayandığı bir zamanda GM çalışanlarına ortalama 900 dolar ödüyordu (Mason, 2010: 317). Yine GM, aynı dönemde, Roosevelt hükümetinin ülkeyi sosyalizme, iflasa ve diktatörlüğe götürdüğünü iddia eden ve 1934 yılında kurulan liberal/muhafazakâr Amerikan Özgürlük Ligi (American Liberty League) adlı gruba para akıtmaktaydı (Lange, 2007: 80).

1936 yılının sonunda Michigan Flint'teki GM fabrikasını hareketlendirecek gelişmenin arkasında, söz konusu insanlık dışı çalışma koşulları bulunmaktaydı. Buna, 1935 yılında CIO destekçilerince kurulmuş Birleşik Otomobil İşçileri (UAW, United Automobile Workers) sendikasının tanınması talebi eşlik ediyordu. Aslında işçiler ile GM, dört yıl önce, 1932 yılında karşı karşıya gelmişler, işçilerin işten çıkartılan arkadaşlarının işe alınması talebiyle şirket ofisine doğru yürüyüşe geçmeleri patronun polisi çağırmasıyla kanlı bitmişti. Dört işçinin ölümü, protestoyu bir ayaklanmaya dönüştürmüştü. Otuzlu yılların ortalarına doğru işçiler militanlaşıyor ve sendikalara olan ilgi artıyordu. Bir iş için yüzlerce işsiz sıraya girdiği ve çalışacak bir iş olmadığı için sendika aidatının ödenmesinin mümkün olmadığı ekonomik kriz koşulları değiştikçe, işçiler örgütlenmeye yöneliyor ve mücadeleyi yükseltiyorlardı. 1934 yılında bir milyon işçi greve gitmişti ve içlerinde ulaşım sistemini bloke eden eylemler de vardı (Lange, 2007: 84). 14 Şubat-21 Mart 1936 tarihli Goodyear grevi ise, kısa sürmesine rağmen, fabrika işgal eylemini kamuoyunun gündemine getiren ilk eylem olmuştu. Bu eylemin bir diğer önemi de 'ilk CIO grevi' olmasıydı ve bir bakıma yılsonunda otomobil fabrikalarında gerçekleşecek işgallerin bir provası niteliğindedeydi (Fine, 1969: 123).

Roosevelt'in Kasım ortasında yüksek oy oranıyla bir kez daha başkan seçilmesi, işçiler nazarında, GM imparatorluğu ve Sloan ile kapışmak için uygun zamanın geldiğine yönelik bir işaret olarak değerlendirilmişti. GM'nin çeşitli bölümlerinde birbirinden bağımsız grevler patlak vermiş olsa da stratejik öneme sahip üç fabrika hazır olana dek sendikanın tanınması yönünde ülke çapında bir grev çağrısı yapılmayacaktı. Bu üç fabrika, diğer tüm fabrikaların ihtiyaç duyduğu kalıp

---

(8.824.212 dolardan 283.696.144 dolara) otuz kat ve vergi sonrası kar ise (8.359.930 dolardan 239.5500.075 dolara) yirmi yedi kat artmıştı. İstihdamda ise (116.152'den 230.572'ye) iki kat artış yaşanmıştı (Fine, 1969: 20-21).

ve ana gövdeleri üreten Flint ve Cleveland'daki Fisher Body fabrikaları ile Flint'teki Chevrolet 4 fabrikasıydı.¹²⁹ 17 Aralık günü sendika, tanınma talebinde bulunmuştu. 18 Aralık günü ise Cleveland fabrikası greve gitmiş ve fabrika işgal edilmişti. Flint'teki Fisher Body fabrikasında ise grevin 1 Ocak günü başlatılması planlanıyordu. Ancak yönetim, otomobil karoserlerinin yapımı için kritik önemdeki basım kalıplarını fabrika dışına çıkarma hazırlığı yapınca, işçiler harekete geçmiş ve oturma eylemine başlamışlardı (Mason, 2010: 318-319).

30 Aralık 1936 tarihinde başlamak üzere, Michigan-Flint şehrindeki otomobil işçileri, GM'nin Fisher Body tesislerinin 1 ve 2 numaralı birimlerini tam 44 gün süreyle işgal etmişlerdi. Altı haftadan uzun süren bu oturma eylemi ve işgal, dünyanın en büyük otomobil üretici şirketi olan GM'yi sınıf savaşının merkezi haline getirmişti (Ness, 2016: 182). İşçiler, grevin kolluk güçlerinin müdahalesiyle karşılanacağını biliyorlar ve buna uygun hazırlık yapıyorlardı. 3 Ocak günü UAW ulusal bir konferans çağrısında bulunmuş ve on kenti temsilen 300 delege Flint'te bir araya gelmişti. Katılımcıların talepleri şunlardı: Sendikanın tanınması, sendikaya üye olanların işten atılmaması, tüm işten çıkarmaların son giren ilk çıkar ilkesine göre yapılması, asgari ücrete zam yapılması, çalışmanın haftada 5 gün ve toplamda 30 saatten fazla olmayacak biçimde düzenlenmesi, fazla mesainin normal ücretin bir buçuk katı şeklinde ödenmesi, parça başı işin kaldırılması ve montaj bandının yavaşlatılması. Ocak ayının ilk haftasının sonunda 10 bin GM çalışanı grevdeydi (Mason, 2010: 319-320).

İşgalciler hızla fabrika içindeki yaşamı örgütlemeye girişmişlerdi. Temel karar alma organı, fabrikadaki tüm grevcilerin katılımına açık günlük toplantılardı. Ana idari organ ise, grevciler arası bilgi akışı ve eşgüdümü sağlayan on yedi kişilik bir komiteydi. Grevciler, UAW ile ilişkilerinde net bir biçimde bağımsızlık sergiliyorlardı ve talepleri karşılanmadıkça sendika tamam dese bile fabrikayı terk etmeyeceklerini deklare etmişlerdi (Brecher, 2019: 272).¹³⁰

GM'nin ilk karşılığı mahkeme emri çıkartmak olmuştu ve sendikaya işçileri 24 saat içinde fabrikadan çıkartması bildirilmişti. Ancak gazeteler kararı veren yargıcın

---

¹²⁹ Flint, ABD'nin kuzeyinde Michigan eyaletine bağlı bir şehir; Cleveland, yine ABD'nin kuzeyinde Ohio eyaletine bağlı bir şehirdir.

¹³⁰ İşçiler fabrika içinde düzeni sağlamak için (uymayanların cezalandırıldığı) belirli kurallar oluşturmuşlardır. Aynı zamanda işçiler, işgal eylemi süresince, birçok etkinlik de organize etmişlerdir. İşgal eylemi sürecinde fabrika içi ilişkiler için bkz. Fine, 1969: 156-177; Brecher, 2019: 272-276.

GM'nin 219 bin dolar değerinde hissesine sahip olduğunu ortaya çıkarınca, şirket çark etmiş ve mahkeme kararını uygulamaktan vazgeçmişti. Bunun yerine işveren, 11 Ocak günü fabrikaya zorla girme yolunu denemiş, işe daha küçük ve korunmasız olan Fisher 2 fabrikasından başlamıştı. 'Bulls Run Çarpışması' olarak adlandırılan bu çatışmada, büyük bir kadın kalabalığı grevcilere katılmak için polis kordonunu yarıp geçince polis geri çekilmek zorunda kalmıştı (Mason, 2010: 320). Zaten GM işgalinin en ayırt edici yönlerinden biri de kadınların kararlı ve aktif mücadelesi idi.

"Kadınlar fabrika dışı organizasyonlarda özellikle önemliydi (Sendika liderliğinin yalnızca erkeklerin fabrika işgal etmesine karar vermesi, kadın işçileri kızdırmıştı)... Polisle çatışmalar başladıktan sonra kadınlar 350 üyeli bir Kadın Acil Tugayı kurdu, askeri biçimde örgütlenmiş ve polisle çatışmaya hazırdu. 'Erkeklerin etrafında bir hat oluşturacağız ve polis onları tutuklamak isterse, önce bizi tutuklamak zorunda kalacak' diye ilan ediyordu tugayın kurucularından Genora Johnson.

'Grevde yeni bir kadın tipi doğdu' dedi kadınlardan biri. 'Daha dün sendikacılıktan dehşete kapılan, örgütlenme, konuşma, öncülük etme görevleri için kendilerini aşağı hisseden kadınlar, sanki akşamdan sabaha sendikacılık savaşında mızrak başı olmuşlardı.' Bir başkası şunları hatırladı: 'Daha önce hayatımda görmediğim bir ortak anlayış ve diğerkâmlık gördüm. İlk kez belirli bir amaç için yaşıyorum... Sadece bir kadın olmak hiçbir şeye yetmiyor. Kendi kararlarını alma hakkı olan bir insan olmak istiyorum.'" (Brecher, 2019: 275-276).

İşçi dayanışması kırılmamış ve Michigan valisi Frank Murphy, halkın militanlığını ve öfkesini artırmaya sebep olacak Ulusal Muhafızları çağırmayı reddetmişti. Nihayetinde GM, 11 Şubat 1937 tarihinde, UAW sendikasını tanıyan bir anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştı (Ness, 2016: 183). Bu, bir Amerikan sendikası ile büyük bir otomobil işvereni arasındaki ilk anlaşmaydı. Torigian (1999: 331), bu anlaşma için, "Amerikan emeğinin şimdiye kadar kazandığı en büyük ve kesinlikle en stratejik zaferi oluşturduğunu ve aslında tüm Amerikan ağır sanayisini sendikalaşmaya açtığını iddia etmek abartı olmaz" demektedir. Flint'teki işgal kendisinden sonraki birçok işgali tetiklemiştir ve sonrasında ülke çapında seri üretim sanayilerinde büyük bir işgal dalgası yaşanmıştır. Toplamda 477 işgal eylemine 400 bin işçi katılmış, o dönem ABD, işçi militanlığının en önde gelen ülkesi olmuştur (Ness, 2016: 183).

GM sendikayı tanısa ve anlaşma imzalanırsa da sonuç tatmin edici olmaktan uzaktı. Anlaşma, GM'nin altmış dokuz tesisinden yalnızca on yedisini kapsamaktaydı ve ücret konusunda da önemli bir kazanım söz konusu değildi

(Torigian, 1999: 331). Asıl önemlisi, işçilerin bakış açısından, grevin temel taleplerinden biri ‘üretim hızının karşılıklı belirlenmesi’ iken, bu konuda işçilere herhangi bir inisiyatif tanınmamıştı. Bütün bu süreçte güçlerini fark etmiş olan işçiler, GM fabrikalarında statü ve güç yapısında bazı radikal değişiklikler beklentisine girmişlerdi (Brecher, 2019: 282-283). Dolayısıyla işgal eylemi, çalışma sisteminin yanı sıra, mevcut otoritelerin ve statülerin yüksek sesle sorgulanmasını da beraberinde getirmişti. Brecher (2019: 284), her şeye rağmen, bir işçinin bu sürecin sonunda şu cümleleri kurabildiğini aktarmaktadır:

“İnsanlık dışı yüksek hız artık yok. Biz artık söz sahibiyiz ve hattın hızını azalttık. Ve bize artık insan gibi muamele ediliyor, makinenin bir parçası gibi değil. Büyük baskı kalktı... açıkça kanıtlandı ki birleşirsek ayağa kalkarız, bölünür ya da yalnız kalırsak kaybederiz.”

“Yalnızca grev yapmak yerine fabrikayı işgal etme deneyimi işçileri, işyerinde bireysel özgürleşmeye açılan dosdoğru yolla tanıştırmış görünüyor” diyen Mason (2010: 323), bu işgal eylemiyle elde edilen nedir sorusunu ise şöyle yanıtlıyor: “Bu insanlar için en kalıcı hatıra en soyut olanıydı: normalde bir makinenin dişlilerinden farksız muamele gördükleri bu yerde, bireysel özgürlük hissi” (Mason, 2010: 324).

“Hepimiz şimdi tek bir aileyiz” diye yazıyordu bir grevci... Bir başkası şöyle diyordu: ‘Yeni bi şey, farklı bir şey, bir sürü yiyecek ve müzik, harika vakit geçiriyorum.’ Bir psikolog ise şöyle diyordu: ‘İş birliği atmosferi’, mesela işçilerin sıklıkla ‘ben’den ziyade ‘biz’ demesinde kendini gösteren ‘sahici bir kişilik devrimi’ yarattı. Oturma eylemindeki Paul Gallico’nun kısa romanındaki bir muhabirin dediği gibi: ‘Hapishanelerinden bir saray yaptılar’ (Brecher, 2019: 273-275).

2.2.3. İspanya 1936-1939

1934 sonbaharında Asturias’ta¹³¹ yaşananlar, 1936-1939 arası İspanya’da yaşanacakların adeta bir provasını gibiydi. 4 Ekim tarihinde bölgedeki maden işçileri greve gitmiş, başkent Oviedo ele geçirilerek komün ilan edilmişti. Hükümet, hareketi bastırmak için Fas’ta bulunan lejyoner ordusunu General Francisco Franco komutasında bölgeye sevk etmiş, Franco, sonrasında ‘Asturias Kasabı’ olarak adlandırılmasını hak edecek şekilde, bölgeyi kan gölüne çevirmişti.

“Tankları, ağır bataryaları olan üç ordu birliği karşısında işçiler, ordan burdan toplama tüfek ve tabancalarla karşı koymaya çalıştılar, kan banyosu sözü burada gerçek anlamda söylenmiş bir sözdür, her türlü gaddarlığın fütursuzca uygulandığı bir katliam yaşandı. İşkence

¹³¹ İspanya’nın kuzeyinde, Atlas Okyanusu kıyısında özerk bir bölgedir.

ve adam boğazlamak üzere eğitilmiş yabancı lejyonerler ve Fas'tan getirilmiş Mağripli askerler bombardımandan sağ kurtulanların işini bitirdiler. Asturya'da eziyet ve işkence dönemine geçildi. Cellatların eline geçenler, kerpetenlerin, kızgın demirlerin önüne atıldılar, elleri, cinsel organları ezildi, çekiçle dizleri, ayakları kırıldı, ölümü defalarca yaşamak durumunda bırakıldılar, duvarlara dizildiler, darağaçlarına götürüldüler, kendi elleriyle kazdıkları çukurların önüne çöktürüldüler, idam için sandalyelere bağlandılar, kadınların ve annelerin gözleri önünde idam edildiler, asılarak, boğazları demirle sıkılarak, kurşunlanarak ya da kazıklara oturtularak. Asturya halkına, despotizmin karşısına işçi iktidarını çıkarma girişimi, üç bin ölü, yedi bin yaralı, kırk bin esirle ödetildi. Ama bu insanlık dışı muameleler ayaklanmayı boğamadı. Devrimci bir süreç başladı, işçi sınıfının politik bilinci güçlendi ve daha iki yıl geçmeden, otuz altı şubatta sosyalistlerin ve komünistlerin hedeflediği Halk Cephesi Hükümeti gerçek oldu" (Weiss, 2013: 215).

Cumhuriyet, İspanya'da 1931 yılında kurulmuştur. 16 Şubat 1936 tarihli İspanya seçimlerinin kazananı ise Halk Cephesi (Frente Popular) olmuştur. Bu seçimin bir önemli özelliği, cumhuriyetçilerle cumhuriyete karşı olanlar arasında, daha somut olarak Halk Cephesi ile Ulusal Cephe arasında kıran kırana mücadeleye sahne olmasıydı. Bir diğer önemli özelliği ise bir önceki seçime kadar 'oy kullanmama' çağrısı yapan anarko-sendikalist Ulusal Emek Konfederasyonu'nun (CNT, Confederación Nacional del Trabajo)¹³² bu seçimde Halk Cephesi lehine oy kullanılmasını teşvik etmesi veya en azından bu yönde oy kullananlara karşı herhangi bir itirazda bulunmamasıydı (Bookchin, 2014: 188-189). Seçimin sonucunda sosyalistler ve anarşistler hükümete katılmadılar ve liberal bir hükümet kuruldu.

1936 seçimleri 'İspanyol devrimi' olarak adlandırılan sürecin miladıdır. İşçiler-köylüler, yeni hükümetin kurulmasını dahi beklemeden siyasi tutukluları serbest bırakmışlar, çiftçiler toprak kiralalarını ödemeyi kesmişler, köylüler işledikleri toprakları işgal etmeye ve kendileri işletmeye başlamışlar, köylerde ve kasabalarda belediye kurullarının yerine halk komiteleri kurmuşlar, demiryolu işçileri demiryollarının kamulaştırılması talebini gündeme getirirken işçiler işçi denetimi talebini daha yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardır (Cangızbay, 2003: 243). Süreç, 17 Temmuz 1936 tarihinde, Franco önderliğinde milliyetçi/faşist bir grubun cumhuriyet hükümetini devirmek amacıyla isyan etmesiyle iç savaşa dönüşmüştür.¹³³ Toplamda 150 bin insanın hayatını kaybettiği iç savaş, 1 Nisan 1939'da Franco'nun

¹³² CNT, 1 Kasım 1910 tarihinde Barcelona'da; İber Anarşist Federasyonu (FAI, Federación Anarquista Ibérica) ise, 24-26 Temmuz 1927 tarihinde Valensiya'da kurulmuştur. FAI hem CNT içinde hem de ondan bağımsız bir örgütlenme olarak hareket eden, programında liberter komünizme ulaşma hedefini belirten ve anarşizmi yalnızca CNT üyeleriyle sınırlı kalmamak üzere yaymayı amaçlayan bir örgütlenmeydi. Bu sebepten CNT, sıklıkla CNT-FAI olarak ifade edilir. CNT'nin yayın organı Solidaridad Obrera (İşçi Dayanışması) idi.

¹³³ Bu girişim için 'askeri darbe' terimi de kullanılsa da, ordunun bir bütün halinde cumhuriyete karşı çıkmadığı dikkate alınmalıdır. Söz konusu hareket, 'bir general ayaklanması' değildir; 18 generalden yalnızca 4'ü isyan etmiştir: Cabanellas, Queipo de Llano, Goded ve Franco. Bu isimler, orduda kararsızlık veya direnç gösterenleri ortadan kaldırmışlardır (Casanova, 2015: 37).

zaferiyle son bulmuş ve Franco, 20 Kasım 1975 tarihine, yani ölümüne dek İspanya'yı diktatörlükle yönetmiştir. İç savaş, yalnızca cumhuriyeti savunan güçlerin Franco'ya karşı muazzam direnişine değil, aynı zamanda, üreticilerin -kentsel ve kırsal- birçok bölgeye yayılan özyönetim denemelerine de sahne olmuştur. İşçilerin ve köylülerin oluşturdukları kentsel ve kırsal özyönetimlerin niceliği ve niteliği, bunun bir 'toplumsal devrim' olarak adlandırılmasının gerekçesidir. Özerk Katalonya Bölgesi'nde ve onun başkenti Barselona'da ise hareket, en ileri boyutuna ulaşmıştır.

Haziran 1937'de Valensiya'daki Sosyalist Toprak İşçileri Federasyonu gazetesi şöyle yazmaktaydı: "Her devrimin kendine özgü bir özelliği vardır: İngiltere'de parlamento, Fransa'da insan hakları, Rusya'da sovyet ve bizimkinde ise kolektifler" (Durgan, 2011: 156-157). İç savaşın başlamasına paralel gelişen toplumsal devrimin en önemli göstergesi, sosyalist/anarşist hareketlerin örgütlü olduğu yerlerde yaşanan kolektivizasyon sürecidir.¹³⁴ İspanya'nın ikinci büyük sendikası Genel Emek Sendikası'nın (UGT, Unión General de Trabajadores)¹³⁵ da bu sürece destek verdiği görülmekle birlikte, kolektivizasyon sürecinin esas mimarı CNT'dir (Ayaz, 2012: 123). CNT, o dönemde, İspanya'nın en büyük/en yaygın işçi örgütü olup, devletin/siyasi iktidarın ele geçirilmesine dayalı devrim fikrini reddeden, yerel örgütlenmeler (komiteler) temelinde örgütlenen bir sendikadır. İktidarı ele geçirmenin merkeziyetçiliğe/bürokrasiye/diktatörlüğe yol açacağı görüşü doğrultusunda, ne hükümet kurmayı ne de -sol bile olsa- herhangi bir hükümete katılmayı kabul eden CNT, üretim sürecinin denetimini (özyönetimi) temel amaç olarak belirlemekte, buradan hareketle iktisadi gücün üreticilerin eline geçmesiyle devlet aygıtının 'oksijensiz kalacağını' ve tasfiye olacağını öne sürmekteydi (Guérin, 1970: 132). Öyle ki CNT, askeri darbe girişiminin başlamasını takip eden iki gün içinde Barselona'da ve aslında Katalonya'nın büyük kısmında fiili olarak iktidarı ele geçirmiş, bu bölgede devlet aygıtının herhangi bir kurumundan eser kalmamış olduğu anda bile bir hükümet kurma girişiminde bulunmamıştır.¹³⁶ Katalonya'da,

---

¹³⁴ İspanya'da 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında toplumsal mücadele sahnesine hâkim olan başlıca devrimci akım Marksist sosyalizm değil, Bakuninci anarşizmdi. Birinci Enternasyonal'de Marx ile Bakunin arasındaki kopuştan sonra ve Bakuninci anarşizmin İtalyan anarşistler aracılığıyla İspanya'da etkin hale gelmesiyle birlikte anarşizm/anarko-sendikalizm, İspanya'da mevcut sisteme karşı muhalefetin yöneldiği başlıca akım haline gelmiştir.

¹³⁵ UGT, 1888'de kurulmuştur.

¹³⁶ Ancak CNT ileride hükümete katılmıştır. İç savaşın kızıştığı ileriki günlerde, Franco'nun Madrid'e yönelttiği yoğun saldırı karşısında, 4 Kasım 1936 tarihinde, dört CNT lideri, cumhuriyet hükümetinin bir parçası olmuştur. Bu ise, CNT içinde ciddi bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. 6

devrimci komiteler kurulmuş, yerel milisler örgütlenmiş, fabrikalar işçilerce ele geçirilmiş ve balkonlar, pencereler ve sokaklar CNT'nin kara-kızıl bayrağı ile donatılmıştı (Bookchin, 2014: 208). Toplumsal devrim, böylesi koşullarda, işçilerin işletmeleri, köylülerin de toprakları ve üretim araçlarını ele geçirmeleri ve kolektif kullanıma açmalarını içeren bir süreç olarak yaşanmıştır.

Kolektivizasyon sürecinin en yüksek düzeyde olduğu bölgelerden biri Katalonya iken, diğerleri Aragon ve Levante olmuştur (Ayaz, 2012: 125). Aragon ve Levante toprağın kolektifleştirilmesinde öne çıkan bölgelerken, işçi kolektifleri -hem işçi nüfusunun yoğun olduğu hem de işçilerin çoğunun CNT çatısı altında örgütlendiği- Katalonya'da yaygındı. Tarımsal ve endüstriyel özyönetim büyük ölçüde kendiliğinden başlayan bir süreçti. Askeri darbe girişimine karşı işçilerin ve köylülerin tepkisinden paniğe kapılan sanayiciler ve büyük toprak sahipleri, alelacele yurt dışına kaçmışlar, bunun üzerine, işçiler ve köylüler de terk edilmiş varlıklara el koyarak ve kolektifler oluşturarak toprağı ve işletmeleri özyönetimsel olarak işletmeye başlamışlardır (Guérin, 2005: 440). Kırsal bölgelerdeki kolektifleştirme hareketi, anarşistlerin öncülüğünde başlamış olsa da kısa zamanda sosyalistlerin ve hatta Katoliklerin dahi dahil olduğu bir sürece dönüşmüştür. Aragon'da topraklarının yüzde 70'i kolektifleştirilmişken, bu oran Kastilya La Mancha'da yüzde 58'i, Endülüs'de yüzde 49'u ve Valensiya'da yüzde 13'ü bulmuştur (Ayaz, 2012: 125-126).

Kırlarda üç tip kolektifleştirme modeli uygulanmaktaydı. Birinci tipte, bazı köy ve belediyeler bir kolektif oluşturmak için topraklara el koyuyorlar ve bu topraklar için yeni bir hukuk oluşturuluyordu. İkinci tipte, idare veya hükümet askeri isyan hareketine destek verenlerin topraklarını ellerinden alıyor ve milis güçleri tarafından bu topraklar üzerinde kolektifler oluşturuluyordu. Son tip kolektifleştirmede ise, tamamen gönüllük esas olup, bir grup köylü biraraya gelip kendi kolektifini kuruyordu. Yine kolektifler arası ürün değişimi için bölgesel ve konfederal yapıda

---

Kasım 1936'da, Barcelona radyosunda, efsanevi CNT lideri Buenaventura Durruti Katalan halkına sesleniyor, Madrid'i tehdit eden tehlikeden bahsediyor ve "entrikalara, iç çekişmelere, bu zor durumdan çıkar sağlamaya son verilmesini" istiyordu. Zaman, maaş artışının veya çalışma saatlerinin azaltılmasının düşünüleceği zaman değildi. Durruti "özellikle CNT ve FAI'den samimiyet" bekliyordu. Sendikalar ve siyasal partiler "çekişmeleri hemen ve sonsuza kadar bir kenara bırakmalıydı". Cephe gerisindeki disiplin de cephedekine uygun olmalıydı. Durruti sözlerini, İspanya Komünist Partisi'nin (PCE, Partido Comunista de España) bir sloganını tekrar ederek bitiriyordu: "¡No pasarán!" (Geçemeyecekler)" (Carr, 2017: 84-86).

konseyler kurulmuş, özellikle anarşist hareketin güçlü olduğu yerlerde devleti temsil eden semboller ve belgelerin yanında para da ortadan kaldırılmıştı. Buralarda ihtiyaçlar, kupon veya tüketim kartları yoluyla karşılanmaktaydı (Ayaz, 2012: 126-127). Tarımsal kolektiflerde yönetim mekanizması ise iktisadi ve coğrafi olmak üzere iki yönlüydü. Bu iki işlev birbirinden ayrıydı, fakat çoğunlukla bu işlevleri yerine getiren ve denetleyen sendikalardı. Köylerde köylülerin genel konseyi, iktisadi yönetimden sorumlu olacak bir yönetim komitesi seçerdi. Sekreter hariç tüm üyeler aynı zamanda işçiliğe de devam etmekteydiler. Çalışmak, 18-60 yaş arası her sağlıklı erkek için zorunluydu. Köylüler on ya da daha fazla kişiden oluşan gruplara ayrılıyorlar, her grup bir delege tarafından yönlendiriliyordu ve her bir gruba ilgili işin doğasına ve üyelerinin yaşlarına uygun olacak şekilde ekilecek bir alan ya da yapılacak bir görev verilmekteydi. Giysiler, ev mobilyaları, kişisel tasarruflar, küçük ev hayvanları, bahçe alanları ve aile için kullanılan kümeslikler hariç her şey ortak havuza konmaktaydı. Zanaatkârlar, berberler, ayakkabıcılar gibi üreticiler kolektiflerde toplanmıştı. Topluluğa ait olan koyunlar birkaç yüz koyundan oluşan sürülere ayrılmış ve çobanların kontrolüne verilmişti ve sistemli bir şekilde dağlardaki otlaklıklara dağıtılmaktaydılar. Köyler arasında dayanışma olabildiğince uç noktaya kadar götürülüyordu ve köyler arası eşitsizlikler eşitleme/telafi fonları sayesinde giderilmeye çalışılıyordu. Aletler, hammaddeler ve ihtiyaç fazlası emek gereksinim duyan komünlerin kullanımına sunuluyordu. Kira, elektrik, sağlık hizmetleri, ilaçlar, yaşlılık yardımları gibi şeyler tamamen ücretsizdi. Yine eğitim ücretsizdi ve okullar genelde eski manastırlarda kurulmuştu; eğitim on dört yaşın altındaki tüm çocuklar için zorunluydu ve onlar için çalışmak yasaklanmıştı (Guérin, 1970: 132). Bu süreçte, kırsal alandaki kolektifleştirmenin iki milyon insanı kapsadığı tahmin edilmektedir (Ayaz, 2012: 128).

İşçi özyönetimi bahsinde ise özellikle Katalonya ve başkenti Barselona öne çıkmaktaydı. Halk Cephesi'nin seçimleri kazanmasının ardından işçiler, hükümetin, herhangi bir siyasi partinin veya herhangi bir sendikanın çağrısı üzerine değil, kendi inisiyatifleriyle fabrikaları/işletmeleri/atölyeleri denetim altına almaya başlamışlardı. Süreç ilerledikçe, sanayinin ve hizmet sektörünün denetim altına alınması farklı biçimlerde gerçekleşti; toplumsallaştırma, kolektifleştirme, işçi denetimi, kooperatifleştirme, belediyeleştirme, ulusallaştırma gibi farklı modeller bu çeşitliliği ifade etmektedir (Durgan, 2011: 157). İşçilerin üretim birimlerini denetim altına

alması ya da sıklıkla ifade edildiği şekliyle kamulaştırma/kolektifleştirme, yalnızca ulaşım sistemini, sanayi kuruluşlarını, otelleri, kamu kuruluşlarını ve iç savaşta stratejik önemdeki yabancı sermayeli telefon şirketi Telefónica'yı¹³⁷ değil, mobilya atölyelerini, kunduracıları, gıda toptancılarını, perakendecileri, berberleri, büroları, depoları, acenteleri ve bayileri dahi kapsamıştı. Kamu hizmetlerinin idaresini de CNT ile UGT ortak delegasyonu üstlenmişti. Cumhuriyetçi bölgede kolektiflerdeki toplam işçi sayısını tahmin etmek güç olsa da bir buçuk milyon işçi olduğu tahmin edilmektedir (Bookchin, 2014: 226-227). Katalonya'da sanayinin ve hizmetlerin yüzde 40'ı, Barselona'da ise yüzde 80'i kamulaştırılmış/kolektifleştirilmiş durumdaydı (Durgan, 2011: 157). Elbette işçilerin bir işletmenin denetimini ele geçirmeleri ile de onu kamulaştırmalarıyla sonuçlanmıyordu. Birçok işletmede işçiler, sevk ve idare faaliyetlerinden daha ileri gitmediklerinde, mal sahiplerinin veya işletme yöneticilerinin paniğe kapılmaları ve çekilmelerinden dolayı bir sonraki adıma geçmiş oluyorlardı. Örneğin Austrias bölgesinde, CNT ve UGT madencilik ve sanayi tesislerini ele geçirse de bunları kolektifleştirmek yerine, idarelerini neredeyse hiç değiştirmeden, onların daha önce nasıl işliyorsa öyle işlemelerine müsaade etmişti. Yine Bask bölgesinde işçilerin kontrolünden söz edilse de bu yalnızca birkaç işletmeyle sınırlıydı. Hükümetin ve UGT'nin etkili olduğu Madrid'de ise kolektivizasyondan ziyade, işçiler ile işverenler arası bir tür 'ortak yönetim' ya da başka bir ifadeyle 'işçi katılımı' sistemi baskındı (Bookchin, 2014: 227).

Bu çerçevede, patronsuz, hükümet temsilcisi olmadan, tamamen işçilerin inisiyatifinde işleyen, yani 'işçi özyönetimi' kavramını tam olarak karşılayan işletmeler Katalonya'da ortaya çıkmıştı. Hangi malların üretileceğine, hammaddelerin nasıl elde edileceğine, hangi üretim yöntemlerinin kullanılacağına ve ürünlerin nasıl dağıtılacağına işçiler karar veriyorlardı. İşçiler bu kararları genellikle oluşturdukları komiteler aracılığıyla almaktaydılar. İşletme kârı, ya beceri temelinde ya da daha komünist bir tarzda, ailelerin ihtiyaçlarına göre bütün işçilere pay ediliyordu. İşçilerin denetimindeki her bir fabrikadan toplantılarda seçilen bir komite sorumluydu. Komiteler, temsil edilen işçi sayısına bağlı olarak değişmekle birlikte,

---

¹³⁷ İç savaş, Franco güçleri karşısında yan yana savaşıyor olsalar da, farklı dünya görüşlerine sahip tarafların da mücadelesine sahne olmuştu. Cumhuriyetçi-liberallerle sosyalist/komünist/anarşist blok arasında; sosyalistler ile komünistler arasında; sosyalistler/komünistler ile anarşistler arasında; 'Stalinistler' ile Troçkistler arasında da mücadeleler sürmekteydi. Telefon şirketi Telefónica da böyle bir mücadelenin konusu olmuştu ve 3-7 Mayıs 1937 tarihinde anarşistler ile komünistler arası çatışmada yüzlerce kişi hayatını kaybetmişti.

ortalama üç ila dokuz arasında üyeden oluşuyordu. Komiteler, işyeri sorunlarını, bölüşümü, koşulları ve finansmanı ele almaktaydı (Bookchin, 2014: 229). İşletmelerin kolektifleştirilmesinde çalışan işçi sayısı baz alınırdı. Buna göre, 100'den fazla çalışanı olan ve sahipleri/yöneticileri tarafından terk edilen işletmeler doğrudan kolektifleştirilirken, yönetim de işçi komitelerine/konseylere devredilirdi. 100'den az 50'den fazla çalışanı olan işletmeler, ücretlilerin üçte ikisi bu yönde karar verirse kolektifleştirilebilirlerdi. 50'den az işçi çalıştıran işletmeler ise, sahipleri/yöneticileri tarafından yönetilmeye devam ederdi ve işçi komitesi/konseyi tarafından denetlenirdi (Balcells, 2017: 80). Elbette işçi denetiminin düzeyi fabrikadan fabrikaya değişkenlik göstermekteydi. Örneğin, 500 kadar işçiyi istihdam eden Ford Iberia Motor Şirketi fabrikası, yarısı CNT üyesi, yarısı UGT mensubu olmak üzere, yirmi işçiden oluşan bir komite tarafından idare ediliyordu. Komite, parça başına çalışmayı ve ikramiyeleri kaldırmış ve iş kazası geçiren işçilere verilen ücretleri artırmıştı. Bununla birlikte, eşitlikçi tarzda ücret sistemini reddetmişti çünkü daha vasıflı işçilerin gelirlerini azaltmak istememişti (Bookchin, 2014: 229). Genel olarak ücret sistemine dokunulmamış ve her işçiye sabit bir ücret ödenmeye devam edilmişti (Guérin, 1970: 132). Yedi bin işçiyi istihdam eden Barselona'nın tramvay sisteminde, işçilerin 6500'ü CNT üyesiydi ve burada işçilerin oluşturduğu genel kurul tarafından seçilen komite, işletmenin farklı birimlerindeki sendikaları temsil eden 7 CNT üyesinden oluşuyordu. Görevi, Barselona'nın 60 dolayındaki çaprazlama kesişen yolunu ve 600 tramvayı koordine etmektir ve bu işi başarıyla yerine getiriyordu. Aslında ilk bakışta bu sistem 'katı' anarşistlerin 'otoriter' diye eleştirebilecekleri bir sistem gibi görünse de, üst komitede karar almadan önce işçilere danışılırdı ve genel kararlar alınacaksa işçiler meclislerde toplanıyorlardı. İşçiler, otoriterliğe karşı ve özgürlükleri konusunda son derece hassastılar ve bunun arkasında işçilerin bu konudaki bilinci yer alıyordu. Benzer bir sistem Katalonya demiryolları sisteminde de geçerliydi. İlk 6 üyeli CNT komitesi seçilmiş, daha sonra UGT temsilcilerini de -eşit ölçüde- içerecek şekilde genişletilmişti (Bookchin, 2014: 229-230). Aynı zamanda kolektifleştirme, küçük işletmelerin birleştirilmesi ya da kapatılması yoluyla, üretimin daha iyi donanıma sahip üretim birimlerinde yoğunlaştırılması şeklinde gerçekleştirilmekteydi. Örneğin Katalonya'da dökümhanelerin sayısı 70'den 24'e, deri atölyelerinin sayısı 71'den 40'a, cam atölyelerinin sayısı 100'den 30'a düşürülmüştü (Guérin, 1970: 132). Doğrama

sanayinde küçük atölyelerde çalışan işçilerin yüzde 75'i, her biri yaklaşık iki bin kişi istihdam eden iki büyük fabrikada toplanmıştı (Bookchin, 2014: 231).

İspanya'da kolektifleştirme ve işçi denetimi deneyimlerinin karşılaştığı başlıca sorun, bu girişimlerin iç savaş koşullarında ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla bu süreçte asıl sorun, askeri isyan ve saldırılar karşısında cumhuriyeti ve kolektifleri korumak olmuştur. Ne tarımsal ne de endüstriyel kolektifler olağan koşullarda gelişim fırsatı bulabilmişlerdir. Askeri isyanın başarılı olması, kolektiflerin ve işçi denetimi uygulamalarının da son bulmasını beraberinde getirmiştir. Bu, kolektifleştirme deneyimini olumsuz etkileyen dışsal bir faktör olarak önemliken, bahsi geçen deneyimlerin içsel sorunları da bulunmaktaydı. Bunların başında, özellikle endüstriyel özyönetim girişimlerinde, anarko-sendikalist bakış açısına da dayalı olarak, iktisadi alanda işçi denetimiyle sınırlı bir anlayışın egemen olması gelmektedir. Anarko-sendikalistler, etkinlik alanlarını fabrikalarla sınırlandırmışlar, özyönetimi ise meta üretimi üzerinde özel bir yönetim tekniği gibi uygulamışlardı (Cangızbay, 2003: 246). Üretime ilişkin karar verme çerçevesini üretimin fiziksel çerçevesine indirgemek, üretim sürecinin/yerinin dönüştürülmesinin doğrusal olarak toplumun da dönüştürülmesine götüreceği yanılsamasını beraberinde getirmekte, toplumsalın dönüştürülmesinin ise yalnızca üretim birimlerinin dönüştürülmesinden çok daha bütüncül ve karmaşık bir süreç olduğunun gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. İspanya'daki deneyim göstermiştir ki, bu bakışın sonucunda, özyönetim işletmeleri arasında rekabet, işletme bencillikleri, tekelci eğilimler ve işletmelere arası farklılıklardan kaynaklı dengesiz bir gelişim baş göstermiştir. Özellikle büyük sanayi merkezlerinde işçiler, kolektifleştirilmiş firmaları kendi mülkleri gibi görmüşlerdir (Durgan, 2011: 157). Yine anarko-sendikalist bakış açısının etkisiyle, 'iktidar eşittir diktatörlük' anlayışı, herhangi bir siyasal gücün oluşturulmaması sonucuna yol açmış, bunun sonucunda kırsalda ve fabrikalarda hayata geçirilen özyönetim girişimleri için bütüncül bir plan oluşturulamamıştır. Konseylerin/komitelerin kapitalist devlet aygıtına alternatif bir iktidar organı olarak değerlendirilmemiş olması da bununla ilgilidir. Dolayısıyla süreç, gerçek anlamda bütüncül bir plandan ve eşgüdümünden yoksun bir biçimde ilerlemiştir. Bu süreçte, kolektifleştirmenin kırsal kesimde daha başarılı olduğu görülmektedir. Kırsal toplulukların kendi kendine yeterli oldukları, üretimle tüketimin farklılaşmamış ortak bir çerçevede ve hem kendi içlerinde homojen, hem de kendi aralarında özdeş

birimler tarafından gerçekleştirildikleri göz önüne alınırsa, endüstriyel özyönetimden farklı olarak kırsal kesimin başarısı daha iyi anlaşılır (Cangızbay, 2003: 249).

İspanya deneyimi, işçi denetiminin olağanüstü koşullarda gündeme geldiği, konseylerin/komitelerin iktisadi nitelikleriyle tanımlandığı, toplumsal dönüşümde siyasi bir yapının ve eşgüdümün öneminin yeteri düzeyde anlaşılmadığı, askeri isyanın başarılı olmasıyla beraber kolektiflere ve işletme ölçeğindeki özyönetimlere son verildiği bir süreç olarak yaşanmıştır.

2.3. 1968 DÖNEMİ FABRİKA İŞGAL HAREKETLERİ

68 dönemi fabrika işgal dalgasının açılışını Fransa yapmıştır. İtalya ise, böylesi bir fabrika işgal hareketi görülmesi de 'Sıcak Sonbahar' (Autunno Caldo) olarak da adlandırılan muazzam bir işçi hareketine sahne olmuştur. Yine Britanya, 1926 genel greviden sonra, ilk kez, yetmişli yılların ilk yarısında yoğun bir grev ve fabrika işgali dalgasıyla sarsılmıştır.¹³⁸

68 hareketinin patlak vermesine götüren temel gelişmeler şöyle özetlenebilir: (1) 1960'lı yılların sonlarında Keynesyen ekonomi politikaları ve Taylorist/Fordist üretim modeliyle karakterize olan sistemde ciddi sorunların ortaya çıkması,¹³⁹ (2) modern/büyük işletmelerin başını çektiği rasyonalizasyon süreciyle bağlantılı olmak kaydıyla, genel anlamda işçi sınıfının ve özellikle de proleterleşme sürecinin bir sonucu olarak sayısı artan örgütsüz yeni işçilerin ve işsizlerin biriken tepkisi,¹⁴⁰ (3)

¹³⁸ Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde ve yetmişlerde, Portekiz, Şili, İran, Polonya ve (o dönemki adıyla) Çekoslovakya'da işgal, işçi denetimi ve konsey hareketleri görülmüştür.

¹³⁹ İkinci Paylaşım Savaşı sonrası dönem 'uzun genişleme' ve/veya 'refah' dönemi olarak adlandırılır. Altmışlı yılların sonunda beliren sorunlar ise, bu dönemin sonunu işaret etmektedir. Bunun göstergeleri, kar oranlarının ve buna bağlı olarak mevcut üretken kapasiteden yararlanma oranının giderek düşüş eğilimi içine girmesidir. Buna göre ABD'de 1961-1965 arası vergiden önce %14,1 olan kar oranları 1966-1970 arası %12,9'a ve 1970 yılında %9,1'e gerilemiştir. Britanya'da da, 1960-1964 yılları arasında vergiden önce %13 olan kar oranları 1965-1969 arası %11,7'ye ve 1970 yılında ise %9,7'ye düşmüştür. ABD'de üretken kapasiteden yararlanma oranı 1966 yılında %92 iken, 1967 yılında %78'e düşmüştür; iki yıllık göreceli toparlanma döneminden sonra 1970'de gene %78'e, 1971'de %75'e ve nihayet 1975'te %65'e gerilemiştir (Kara, 2004: 104-105). Aynı zamanda, döneme ilişkin veriler işsizliğin de arttığı göstermektedir. Fransa'da altmışlı ve yetmişli yıllarda işsizlik oranları şu şekildedir: 1960-64 arası %1,5; 1965-72 arası %2,3; 1973-79 arası %4,3. İtalya'da aynı dönemde işsizlik oranları ise sırasıyla şöyledir: %3,5; %4,2; %4,5. Diğer ülkelerde de benzer bir tablo söz konusudur. Örneğin, (Batı) Almanya'da %0,8; %0,8; %2,9 iken Britanya'da %2,6; %3,1; %4,8'dir (Nickell, 2005: 2).

¹⁴⁰ Bu dönem, tarım nüfusunun marjinalize olduğu bir dönemdir. Hobsbawm tarafından 'köylülüğün ölümü' olarak ifade edilen bu değişimin sonucunda, seksenli yıllarda erken kapitalistleşmiş tüm ülkelerde çiftçilikle uğraşanların oranı yüzde 10'un altına inmişti (Hobsbawm, 2016: 353-354). 1950'ler ve 1960'lar, kırsal bölgelerden kent merkezlerine yoğun göçün yaşandığı bir

üniversite gençliğinin, bir yandan üniversite sayısındaki artışa¹⁴¹ ve buna bağlı olarak vasıflı olmaktan kaynaklı ayrıcalıklarını yitirebileceklerine dair endişeleri ve diğer yandan ‘reform’ olarak gündeme gelen ve aslında üniversite sisteminin sanayinin ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılması anlamına gelen düzenlemelere duydukları tepki, (4) İkinci Paylaşım Savaşı sonrası -başta ABD’de olmak üzere- ortaya çıkan bir dizi toplumsal hareket ile sömürgelerde verilen anti-emperyalist mücadelenin genç kuşak üzerindeki etkisi,¹⁴² (5) yine özellikle üniversite gençliğinin ve genç işçilerin, yerleşik ‘sol’ partileri/siyaseti ve bu partilerle/siyasetle iç içe olan işçi sendikalarını yaşanan sorunlara köklü çözüm üretebilecek yapılar olarak görmemeleri ve bunları sisteme alternatif görmekten ziyade mevcut sistemin kolonları olarak görmeleri,¹⁴³ (6) son olarak, savaş ve iktisadi kriz gibi büyük yıkımlara tanık olmayan yeni neslin, kapitalizmin, endüstri toplumunun, tüketim/bolluk toplumunun rızaya dayalı denetimine, tekdüzeliğine ve genel anlamda yabancılığa tepki duyması¹⁴⁴ ve alternatif bir kültür/yaşam arayışına

---

dönemdir ve bunun sonucunda sanayi merkezlerinde nüfusun arttığı ve kitlesel proleterleşmenin yaşandığı görülmektedir.

¹⁴¹ Örneğin, öğrenci sayısı Fransa’da 1960-61 yılında 220 binken 1967-68’de 514 bine ulaşmış; İtalya’da ise 268 binden 500 bine çıkmıştır (Sommier, 2012: 41).

¹⁴² 68 gelmeden önce, savaş sonrası ilk hareketlilik ABD’de görülmüştür. 1950’li yıllarda siyahların pasifist eylemleriyle başlayan toplumsal hareketlilik, siyahi hareket, yurttaş hareketleri, Vietnam savaşına ve zorla askerliğe karşı bir dizi toplumsal hareketle ivme kazanmıştır. Bu dönemde sıklıkla başvurulan go-in (içeri girme) ve sit-in (oturma) eylemleri ve daha sonra öğrenciler tarafından geliştirilen teach-in (ders kesme) eylemleri sivil itaatsizliğin önemli örnekleri olarak karşımıza çıkar. Kaliforniya Berkeley Üniversitesi öğrenci muhalefetinin ete kemiğe büründüğü ilk yerdir. 1968 Columbia Üniversitesi işgali ise gençlik hareketinin zirvesini ifade eder ve öğrenci isyanı eş zamanlı olarak Fransa’yı da sarmıştır. Bu dönem gençliğini etkileyen diğer gelişmeler ise, Vietnam, Cezayir ve Afrika’dan yükselen anti-emperyalist/sömürgecilik karşıtı mücadeleler ile 1949’da Çin ve 1959’da Küba’da gerçekleştirilen devrimler ve bu devrimlerde öne çıkan Che Guevara gibi efsanevi devrimcilerdir.

¹⁴³ Savaşı sonrası dönemde, Avrupa’nın yerleşik sosyal demokrat/sosyalist/komünist partileri ve sendikaları, bir yandan ‘iki kutuplu dünya’ okumasıyla ‘soğuk savaş’ gereklerine uygun hareket ediyorlarken, diğer yandan, görece yüksek ücretler, sosyal politikalar/refah uygulamaları, toplu sözleşme düzeni ve sendikaların da sisteme katılımı karşılığında kapitalizmi dönüştürme amacından feragat ediyorlardı. Keynesyen ekonomi politikaları, yerleşik ‘sol’ partileri ve sendikaları kendine yedeklemişti. İşçi-işveren-hükümet temsilcilerinden oluşan ve savaş sonrası geçerli olan üç aktörlü yapı genellikle ‘yeni korporatizm’ (neokorporatizm) olarak adlandırılmaktadır. Korporatizm, faşizmin bakış açısıyla hem sınıf çatışmasını hem de demokratik seçimleri by-pass eden bir yöntemken, neokorporatizm savaş sonrası sosyal taraflar arası bir uzlaşma yaratmaya çalışan demokratik-korporatist bir eğilimdir (Çelik, 2006: 49).

¹⁴⁴ Emek denetimi meselesi, Fordizme gelene kadar, büyük ölçüde fabrikada/işyerinde denetime odaklanmaktaydı. Fabrika/işyeri dışındaki denetim sorunu, üretim sistemine yedirilmemiş ve devletin ‘güvenlik’ aygıtlarına bırakılmıştı. Fordizm ise, işçi denetimi sorununu daha bütünlüklü bir şekilde gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Fordist rejim için, metaforik bir ifadeyle, geçerli olduğu toplumun üzerine kapanan ve bireyi/farklılıkları kitle/standart içinde eriten bir sistem denilebilir. İkinci Paylaşım Savaşı sonrası dönem, Taylorist/Fordist üretim modelinin geçerli olduğu bir dönemdir. Her ne kadar Fordizm, Taylorizmin bir uzantısı olsa da, ayrıca, yalnızca üretimi değil tüketimi/tüketim

yönelmesi.¹⁴⁵ Fransa özelinde ise, Charles André Joseph Marie de Gaulle yönetiminin otoriterliğine yönelik tepkiyi de 68 hareketinin önemli nedenlerinden biri olarak saymak gerekir.¹⁴⁶ Genel olarak bakıldığında 68 hareketi, sistemin iktisadi, siyasi ve ideolojik bunalımına işaret etmektedir denilebilir.

2.3.1. Fransa 1968

Feenberg ve Freedman, 1968 yılı Mayıs'ında patlak veren hareket için şöyle yazmıştır (2008: 3):

“Mayıs 1968’de görünürde sakin ve rahat Fransa’yı etkisi altına alan devrimci hareketin en şaşırtıcı yanı, hızı ve kısa süreli oluşuydu. Nanterre Üniversitesi’nde başladı. Orada, yirmi beş kişilik küçük bir çekirdekte bir ay içerisinde üniversitenin normal işleyişini durdurmaya yetecek güçte bin kişiden kalabalık bir hareket doğdu. Nanterre’in kapatılmasından bir hafta sonra, radikaller grubu elli bin kişiye, bir on gün sonra da on milyona çıktı. Bir kuyruklu yıldız gibi bir ay sonra yok oldu: ücretlerde biraz artış, De Gaulle kabinesinde değişiklikler ve Sorbonne’un temizlenmemiş duvarlarındaki sloganlar dışında, yaşandığına dair görünür bir iz yoktu neredeyse.”

‘Otuz Muhteşem Yıl’ (Les Trente Glorieuses)¹⁴⁷ ilk yarısını geride bırakırken, işçi hareketi de kıpırdanmaya başlamıştı. 1963 madenci grevi, 1967-1968’deki grev

---

davranışlarını ve dolayısıyla yaşam tarzını da belirleyen bir sistem olarak tanımlanır. Bkz. Harvey, 2012: 148.

¹⁴⁵ 1950’li-60’lı yıllarda ortaya çıkan *Beatnik* ve *Hippi* kültürü, gençliğin mevcut toplumun tekdüzelğine ve genel anlamda yabancılaşmaya ilk tepkisiydi. Yine Durumcu/Sitüasyonist Enternasyonal hareketi, avant-garde sanatçılar, entellektüeller ve siyaset teorisyenlerinden oluşan bir gruptu ve eleştirilerini (kapitalist/sosyalist rejimler fark etmeksizin) üretim/tüketim tarzına ve genel anlamda yabancılaşmaya yöneliyordu. Yanı sıra, J. P. Sartre, A. Camus ve S. de Beauvoir gibi isimlerle anılan varoluşçuluk felsefesinin etkisinden de söz edilmelidir. Söz konusu akımlar 68 hareketiyle zamansal ve düşünsel açıdan doğrudan bağlantı kurulabilecek eğilimlerdir. Ayrıca, öncesinde Dadaistler, Frankfurt Okulu ve yine günümüzde post-yapısalcılık çerçevesinde değerlendirilen eğilimin ilk örnekleri de 68 hareketini etkilemiştir.

¹⁴⁶ IV. Cumhuriyet dönemi (1946-1958), bir yandan ABD kaynaklı Marshall yardımlarıyla yeniden yapılanma süreciyken, diğer yandan ardı ardına yaşanan hükümet değişiklikleriyle kendini gösteren bir istikrarsızlık dönemi idi. Fransa sömürgeler üzerindeki gücünü de kaybetmeye başlamıştı. Cezayir’de Fransa sömürgeciliğine karşı başlayan bağımsızlık mücadelesinin tetiklediği iç karışıklıklar üzerine De Gaulle tekrar göreve çağrılmıştı. De Gaulle, cumhurbaşkanlığının yetkilerini artıran bir anayasa şartıyla görevi kabul edeceğini açıklamıştı. 28 Eylül 1958 yılında yeni anayasa (ve bugün yarı-başkanlık denilen sistem) halk oylamasında yüzde 80’e yakın oyla kabul edilmiş ve böylece Fransa için V. Cumhuriyet dönemi başlamıştı. Ocak 1959 seçimlerinde devlet başkanı seçilen De Gaulle, 28 Nisan 1969 tarihindeki referanduma kadar Fransa’nın başında kalmıştır.

¹⁴⁷ 1945-1975 arası dönem, ‘Otuz Muhteşem Yıl’ olarak da anılır. Gerçekten de Fransa’da kişi başına GSYH 1950 yılında 5270 \$ iken 1973 yılında 13123 \$ seviyesine çıkmıştı (Maclean, 2002: 3). Dönemsel büyüme oranları ise şöyledir; 1950-59 arası %4.54; 1960-69 arası 5.71; 1970-79 arası %4.10; 1980-89 arası %2.37; 1990-99 arası %1,72 (Duménil ve Lévy, 2009: 52). Dönem, tarımsal nüfusun azalmasına karşın tarımsal üretimin iki katına çıktığı, endüstrileşme, moderleşme, kentleşme ve rasyonalizasyon süreciydi. Kent/sanayi merkezlerine göçle birlikte, kentsel nüfusun oranı 1946

ve lokavt dalgası ve 1968 Mart-Mayıs arası Renault Billancourt tesisinde daha yüksek ücret, daha kısa çalışma saatleri ve daha iyi koşullar için düzenlenen en az seksen sendikal eylem bunun ilk işaretlerindendi. 25 Şubat 1967 tarihinde ise, Basençon'daki Rhodiaséta sentetik elyaf fabrikasında üç bin işçi çalışma temposunu protesto etmek için fabrikayı işgal etmiş ve bir hafta sonra aynı şirketin Lyon fabrikası da işgal edilmişti. Bu fabrikalarda uzun süren bir mücadele yaşanmıştı (Birchall, 2008: 19-20). Yine Nisan 1967'de, Lorraine bölgesindeki madencilerin, daha sonra "Lorraine'in 68'i" olarak adlandırılacak olan büyük grevi yaşanmıştı (Daley, 1996: 116). Fransa, 1968'in başında sakin görünüyordu ama toplumsal gerilimler alttan alta mayalanıyordu. Pimi çeken ise, üniversite gençliği olmuştü.

Fransa 68 hareketi dört safhaya ayrılabilir. İlk safhada öğrenci eylemleri ve işgalleri görülür; ikinci safhada işçiler 'ekonomik' talepleriyle ön plana çıkmaya başlar; üçüncü safhada alternatif iktidar sorusu gündeme gelir ve hareket açıkça siyasi bir nitelik kazanır; dördüncü ve son safhada ise hareket sönümlenir ve düzen yeniden tesis edilir (Hoyles, 2009).

68 olayları, Paris'e yirmi kilometre kadar uzaklıktaki Nanterre'de üniversite kampüsünde başlamış ve 22 Mart 1968 tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Vietnam'la ilgili bir protesto yürüyüşünde dört göstericinin gözaltına alınması üzerine, yüzlerce öğrenci Nanterre Üniversitesi merkez kampüs binasının sekizinci katındaki konferans salonuna girmiş ve tüm gece boyunca burayı işgal etmiştir. Bu, Fransa'daki ilk üniversite işgalidir.¹⁴⁸ 22 Mart günü başlayan işgal, 29 Mart'ta bütün üniversitenin işgaline dönüşmüş ve bundan sonra olaylar çok hızlı gelişmiş,

---

yılında yüzde 53,2 iken, 1974 yılına gelindiğinde yüzde 72,2'ye yükselmişti (Berstein, 1993: 130). Sanayileşme, modernleşme ve rasyonalizasyon, sınıfsal kompozisyonu da değiştirmekteydi. 1954 yılında, ücretli çalışanları ve çiftçileri kapsayan işçiler-emekçiler kategorisinin oranı 77,6 iken; bu toplam içinde çiftçilerin oranı yüzde 20,7, tarım işçilerinin oranı yüzde 6, sanayi işçilerinin oranı yüzde 33,8 idi. 1975 yılına gelindiğinde ise, işçilerin dahil olduğu kategorinin oranı yüzde 69,2; bunun içinde çiftçilerin oranı yüzde 7,7, tarım işçilerinin oranı yüzde 1,8 ve sanayi işçilerinin oranı ise yüzde 37 idi. Yani tarıma dayalı istihdam yüzde 26,7 gibi bir orandan yüzde 10'un altına düşmüştü (Berstein, 1993: 133).

¹⁴⁸ İşgal eylemi önerisi, 68 hareketinin sembolü haline gelecek ve 'Kızıl Dany' (Dany le Rouge) olarak tanınacak Daniel Marc Cohn-Bendit'ten gelmişti: "Eğer yirmi kişiye bir sınıfı işgal edecektik, yüz kişiye birkaç sınıfı. Beş yüz kişiye bütün binayı. Eğer bin kişi olursak..." (Fraser, 2008: 203). Cohn-Bendit, hareketin hem sembolü hem de anti-sembolüydü; liderdi, ama liderlik kavramını reddediyordu (Freenberg ve Freedman, 2008: 6-9). Bu haliyle hareket, geleneksel sol partilerden ve sendikal yapılardan farklı; esnek, heterojen, hiyerarşik olmayan ama tabandan ve militan bir nitelikte şekilleniyordu. Öğrenci hareketi, bu olaydan sonra 22 Mart Hareketi olarak da adlandırılmıştır. 22 Mart Hareketi, kendisini, anti-empyalist (Çinhindi ve Küba halklarıyla dayanışma), anti-bürokratik (Polonyalı öğrenciler ve Prag Baharı ile dayanışma) ve anti-kapitalist (Caen ve Redon işçileriyle dayanışma) olarak tanımlıyordu (Reed, 2018).

kitleselleşmiş ve Mayıs ayında zirve yapmıştır.¹⁴⁹ 13 Mayıs'a gelindiğinde ise sahneye işçi sınıfı çıkmıştır.

13 Mayıs Pazartesi, Paris, işçi sendikaları konfederasyonlarınca organize edilen bir genel greve ve yüzbinlerce kişinin “Öğrenciler, Öğretmenler ve İşçiler Birlikte” pankartı arkasında yürüdüğü bir gösteriye sahne olmuştur. Polis raporuna göre yürüyüşe 70 bin, sendikalara göre ise 200 ila 800 bin kişi katılmıştır (Seidman, 2004: 120). 14 Mayıs günü ise, Nantes'teki Sud-Aviation uçak fabrikasındaki işçiler bir günlük grevin ve eylemin yeterli olmadığına, fabrikayı işgal ederek süresiz grev yapmanın gerektiğine karar vermişlerdi. Aslında Sud-Aviation'da işçiler, ücretler düşürülmeden daha az saat çalışma talebini bir süredir dile getiriyorlardı. Bu eylem, 68 hareketinin ilk fabrika işgaliydi ve eylem tabanın inisiyatifiyle gelişmişti.¹⁵⁰ Sud-Aviation'un işgali, başlangıçta çok az etki yaratsa da, birkaç gün sonra, Fransa'nın birçok işyerinde benzer işgaller yaşanmaya başlayınca durum değişmeye başlamıştır. 15 Mayıs'ta, Cléon'daki Renault işçilerinin fabrikayı işgal etmeleri ise hareketin büyümesinde bir dönüm noktası olmuştur. Ardından Renault'un Flins, Le Mans ve Paris Boulogne-Billancourt fabrikaları da işçilerce işgal edilmiştir. Flins işçilerinin yalnızca yüzde 7'si CGT veya CFDT'ye üye olsa da bu fabrika işgaline binlerce işçinin katılmasının önünde bir engel olmamıştır. Eylemler genellikle plansız ve kendiliğinden gelişmişse de grevlerin ve işgallerin arkasında militan işçiler olduğunu belirtmek gerekir (Birchall, 2008: 27-28). Ancak işçi hareketinin Komünist Parti ve CGT yönetiminin inisiyatifi dışında geliştiği açıktı. Hatta parti ve sendika liderlerinden, öğrenciler ile işçiler arasında gelişen ilişkiye set çekmeye yönelik açıklamalar gelmekteydi (Hoyles, 2009). Öncülüğünü bir partinin veya sendikanın yapmadığı, üniversite gençliğinden ilham alan, işgal gibi mülkiyet ve çalışma

---

¹⁴⁹ Öğrencilerle polis arasındaki çatışmalar üniversiteden Paris/Quartier Latin mahallesine yayılmış ve yüzlerce yaralı ve gözaltıyla olaylar kontrolden çıkmıştır. 10 Mayıs Cuma gecesi ise bir kırılma anıdır ve 'barikatlar gecesi' olarak anılan bu gecede öğrenciler ile polis arasında sabaha kadar süren çatışmalar yaşanmıştır.

¹⁵⁰ Fransa sendikal hareketi üç konfederasyona bölünmüş durumdaydı: Bunlardan biri, Genel İş Federasyonu (CGT, Confédération Générale du Travail) idi ve PCF ile ilişkiliydi. İkinci konfederasyon Fransa Demokratik İşçi Konfederasyonu (CFDT, Confédération Française Démocratique du Travail) ise reformcu sola meyilliydi. İşçi Gücü (FO, Force Ouvrière) ise, CGT'den kopmuş, sol eğilimli ama anti-komünist karakterde bir sendikaydı. Sendikalar, pazarlık zemininde hareket ederek, bu temelde arada sembolik güç gösterileri yaparak ve genellikle sermayeyle büyük bir karşı karşıya geliş önlemek amacıyla günlük ve hatta saatlik grevler şeklinde, kısmi grevler düzenlemekteydiler. CGT'nin 1947'de 5,5 milyon üyesi 1959'da 1 milyona, PCF'nin 1947'de 1 milyon üye sayısı 1959'da 225 bine düşmüştü (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 1516). Sosyalist Parti merkez bir parti olarak devam ediyorken, Komünist Parti 'soğuk savaş' eksenli siyaset izlemeye devam ediyordu. İkisi de geleneksel siyaset çemberi içindeydi.

ilişkilerine müdahale anlamına gelen bir eylem türünü benimseyen bu hareket, parti ve sendika bürokratları için rahatsız ediciydi ve kontrol alınması gerekiyordu. Konfederasyon liderleri “Bizim pankartımız hem üç renk hem de kıvıl bayraktır” şeklinde açıklama yapsalar da fabrikalarda çoğunlukla kıvıl bayraklar görölmekteydi (Cliff ve Birchall, 1968). CGT işçi hareketini geleneksel siyasetin ve sendikacılığın çizgisine çekmek için ‘isteklerinizi gerçeklere uydurun’ derken, Sorbonne duvarlarındaki bir slogan buna yanıt veriyordu: “İsteklerinizi gerçek olarak görün!” (Freenberg ve Freedman, 2008: 44).

18 Mayıs günü grevlere ve işgallere katılan işçi sayısı 2 milyonu bulmuştu. Bu sayı 20 Mayıs’ta 4 milyona yükselmiş, 22 Mayıs’ta 8 milyonu geçmişti (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 1519). On beş gün içinde 9 ila 10 milyon işçi grevdeydi ve böylesi bir hareket tarihte görölmemişti. “Çarşamba günü cenaze kaldırıncılar greve çıktı. Şimdi ölünecek zaman değil” esprisi tam da hareketin büyüklüğünü ifade etmektedir (Birchall, 2008: 28). Grev ve işgallerin böylesine büyük bir harekete dönüşmesi karşısında sendikalar kayıtsız kalamazdı ve 17-18 Mayıs tarihlerinde CGT de dahil olmak üzere sendikalar grevi resmileştirmişlerdi. Ardından Başbakan Georges Pompidou uzlaşma çağrısı yapmış ve bunun üzerine 25-27 Mayıs arası yapılan görüşmelerde İkinci Paylaşım Savaşı sonrası en yüksek asgari ücret zammını teklif etmişti. Asgari ücrette yüzde 35 ve ortalama reel ücrette yüzde 10’luk artış öngören bu anlaşma Grenelle Anlaşmaları olarak bilinmektedir.¹⁵¹ İşçiler, bu anlaşmaya grevlere ve işgallere devam ederek yanıt vermişler ve reddetmişlerdir (Hoyles, 2009).

Bu arada, De Gaulle birkaç günlüğüne ortadan kaybolmuş ve hareketin özneleri bunu bir ‘iktidar boşluğu’ olarak değerlendirerek alternatif iktidar tartışmasına yönelmişlerdi (Hoyles, 2009). Oysa De Gaulle, 29 Mayıs’ta, kamuoyuna açıklamadan, Almanya’nın Baden-Baden kentindeki NATO karargâhında ordunun üst kademesi ile görüşmeye gitmiş ve ordunun desteğinden emin olmuştu. Birçok kişinin De Gaulle’ün istifâ edeceğini sandığı ve aynı gün Komünist Parti’nin Halk Cephesi benzeri bir hükümet kurulması çağrısı yaptığı bir esnada, De Gaulle, 30 Mayıs’ta radyodan halka seslenmiş ve kararlı bir tonda çekilmeyeceğini ve meclisi feshettiğini açıkladıktan sonra, konuşmasını “*Vive la France!*” (Yaşasın Fransa)

¹⁵¹ Görüşmeler hükümet adına Jacques Chirac ile CGT adına Georges Séguy arasında yapılmıştı. Grenelle ismi, Paris’te, görüşmelerin yapıldığı yerden -Rue de Grenelle- gelmektedir.

sloganıyla bitirmiştir. Bunun üzerine De Gaulle taraftarları Paris'te Champs-Élysées Bulvarı'nda büyük bir gösteri düzenleyerek De Gaulle'e desteklerini göstermişlerdir (Fraser, 2008: 247). Rejimin kararlı duruşu hareketin çözülmesini beraberinde getirmiştir. Mayıs ayının sonunda, önce kamu sektörü işbaşı yapmış, ardından işçiler grevlere ve işgallere son vermeye başlamışlardır. Haziran ayında hala grevlerin ve işgaller sürdürüldüğü fabrikalar ve işyerleri olmakla birlikte, ayın sonunda hareket sönümlenmiştir. Böylece Fransa 68 hareketi sona ermiştir. 23 ve 30 Haziran'da yapılan erken seçim, De Gaulle'ün partisi için zaferle sonuçlanırken, hem Komünist Parti hem de Sol Federasyon için tam bir hezimet olmuştur.¹⁵²

Yaklaşık iki ay kadar süren 1968 fabrika işgal hareketi, ilk bakışta, yine Fransa'daki 1936 fabrika işgal hareketine benzetilebilir. Ancak iki hareket arasında önemli farklar vardır. Bunlardan biri, 1936'da işçilerin hem sendikal hem de siyasi anlamda bölünmemiş olmasıdır ve o dönem Halk Cephesi iktidardadır.¹⁵³ Oysa 1968 yılı Fransa'sında işçiler, dört sendika arasında bölünmüş durumdadır ve başta De Gaulle gibi muhafazakâr-otoriter bir hükümet vardır. 1936'da işçiler, (ilkın faşizm tehdidiyle uyarılmış olsalar da) yalnızca ücretler ve çalışma koşulları temelinde niceliksel talepler öne sürmüşlerken, 1968'de işçiler, ücretler ve çalışma koşullarından hükümetin değişmesine kadar, daha geniş iktisadi ve siyasi talepler gündeme getirmişlerdir. 1936'daki hareket bir işçi hareketiyken, 1968'deki hareket öğrenciler tarafından başlatılan ve işçi sınıfının daha sonra dahil olduğu bir harekettir. Hem 1936 hem de 1968 hareketinde ortak olan nokta ise işçi denetimini gündeme alan konsey/komite tipi örgütlenmelerin yaratılmamış olmasıdır. Elbette komiteler vardı ve grevlerin bu komiteler aracılığıyla organize edildiği örnekler de yok değildi. Ancak komiteler, ya sendikaların işyerlerindeki bir organı gibi işliyor ya da yalnızca günlük gereksinimlere yanıt vermek, zorunlu pratik işleri yapmakla ilgileniyorlardı. Örneğin, gıda temini, grevcilerin ailelerine para toplamak, broşür-afiş hazırlamak, sokakta biriken çöpleri toplamak, toplu taşımanın çalışmadığı

---

¹⁵² De Gaulle'ün partisi Cumhuriyet Savunması Birliği (UDR, Union Pour la Défense de la République) iken, Sol Federasyon'un (FGDS, Fédération de la Gauche Démocrate et Socialiste) lideri François Mitterrand'dır. Ulusal mecliste yer alacak 487 milletvekili için dağılım şöyleydi: De Geulle ve müttefiklerinin sandalye sayısı 240'tan 358'e çıkarken, PCF'nin sandalye sayısı 73'ten 34' ve Sol Federasyon'un sandalye sayısı 118'den 57'ye düşmüştü. PCF'nin oylarında 600 bine yakın, Sol Federasyon'un oylarında ise 570 bin düşüş söz konusuydu. PSU'nun ise oyları 379 bin artmıştı (Birchall, 2008: 62).

¹⁵³ İki sendika konfederasyonunun birleştiği hatırlanmalıdır. Bkz. Bu çalışmanın Fransa 1936 başlıklı bölümü.

yerlerde ulaşım işini üstlenmek, elektrik-su-gaz gibi halkın temel hizmetlerden mahrum kalmamasını sağlamak gibi görevler üstlenmişlerdi (Birchall, 2008: 35).

Hareketin öğrencilerden işçilere geçtiği yer Nantes'di ve eylemin en yüksek seviyeye ulaştığı yer yine Nantes olmuştu. Mayıs'ın son haftasında, işçi örgütleri şehri etkin bir şekilde yönetmiş ve şehirde bir anlamda 'ikili iktidar' durumu yaşanmıştı. 24 Mayıs'ta, Nantes'in çevresinden köylüler, işçiler ve öğrencilerle dayanışma içine girerek, şehre giriş çıkış sağlayan ana caddelerin hepsi üzerinde barikat kurmuşlar, bu barikat daha sonra kamyon şoförleri ve diğer ulaşım işçileri tarafından devralınmıştı. Çevre bölgedeki köylülerle kurulan ilişki sonucu gıda tedariki düzene konulmuş, dağıtımın ara aşamalarının devreden çıkarılmasıyla da fiyatlarda önemli düşüşler görülmüştü. Eylem süresince, bazı işletmelerin kâr amacıyla çalışmadığından emin olmak için vitrinlerine, 'Bu dükkânın açılma izni vardır ve fiyatları sendikaların daimî gözetimi altındadır' ilanları yapıştırmaları zorunlu tutulmuştu. Bu ilanlar, yönetimi belediyeden devralan Merkezi Grev Komitesi'nin kurucusu konumundaki üç sendikanın, CGT, CFDT ve FO'nun imzasını taşımaktaydı. Sağlık hizmetlerinin yanı sıra çiftçilerin ihtiyaç duyduğu benzin ve mazot dağıtımını organize edilmişti. Okullar kapalı olduğundan, öğretmenler, öğrenciler ve bölge halkı işbirliği halinde, grevcilerin çocukları için çocuk yuvaları, oyun grupları, ücretsiz yemek ve başka faaliyetler düzenlemişlerdi. Kadınlar yalnızca grevci olarak değil, ev işlerini de yürütüyor olmalarından dolayı oldukça faaldiler. Yine kadınlar, gıda tedariki konusunda önemli rol oynamışlardı (Birchall, 2008: 36-37). Elbette işlerin bu şekilde taksimi, erkek-kadın rollerinde herhangi bir dönüşüm yaşanmadığının da göstergesiydi ve Nantes deneyimi genel tablonun bir prototipiydi. Şehrin elektrik santralinde çalışan işçiler ve teknisyenler, görüşmelerde ücretlerine zam yapılmış olsa da grevi ve işgali sonlandırmamışlardı: "Yöneticiler iki haftadır burada değiller ve fabrika gene de çalışıyor. Elektrik akışını sağlamak için onlara ihtiyacımız yok" diyen bir işçi, taleplerinin ücret artışından daha fazlası olduğunu ifade ediyordu (Cleaver ve Katsiaficas, 2018; Freenberg ve Freedman, 2008: 222). Nantes, eski yönetimin dağılması ve işçi iktidarının kurulması bakımından önemli bir deneyimdi. 27 Mayıs Pazar günü, Merkezi Grev Komitesi belediye binasına yerleşmiş ve bütün işleri devralmıştı. Kendi kendisini örgütleyen ve kendi kararlarını kendi veren yönetim deneyimi, bir anlamda Paris Komünü'nün canlandırılması gibiydi (Freenberg ve Freedman, 2008: 227).

68 hareketi, öğrencilerle işçiler arasında bağ kurulmasını sağladığı gibi, işçilerle beyaz yakalılar ve ‘orta sınıf’ olarak tanımlanabilecek kesimler arasında da bir ilişki kurulmasını sağlamıştır. Eylemler, daha önce birbirleriyle iletişim kurmamış kesimleri yan yana getiriyor, aralarında bir ilişki kurulmasına vesile oluyor ve sorunların birlikte dile getirileceği zeminler oluşuyordu. Yine bu süreçte, Fransız işçilerle göçmen işçiler arasındaki bağ da artmıştı. 1968 Fransa’sında, Güney Avrupa, Kuzey Afrika ve İngiliz Karayibi’nden gelen üç milyon göçmen işçi vardı ve çalışma ve yaşam koşulları oldukça kötüydü. Birçoğu, aşırı kalabalık ve sağlıksız koşulların yanında despotça bir disiplin hüküm sürdüğü şirket koşullarına yerleştirilmişti –ziyaret yok, gazete yok, yemekhanede konuşmak yok. Örneğin, Citroën üretim hattında göçmen işçiler milliyetlerine göre, kendileriyle aynı dili konuşan kişilerle yan yana gelemeyecek şekilde sıralanıyorlardı. İşçiler fazla militan bir tavır takındıklarında, şirketin yapması gereken, polisi çağırıp çalışma izinlerini iptal ettirmek oluyordu. Bu baskılara rağmen, işçiler hareket içinde dikkate değer bir rol oynamıştı (Birchall, 2008: 41-42).

Hareket, aynı zamanda, eğitime ve üniversite sistemine dair birçok konuyu tartışmaya açmakla kalmamış, Çin Kültür Devrimi’nden de alınan feyzle, daha geniş ölçekte kültürel pratikleri dönüştürmeye soyunmuştur. “Millet Meclisi bir burjuva tiyatrosu haline gelmişse, bütün burjuva tiyatroları millet meclisi olmak zorundadır” sloganıyla Paris Odéon Tiyatrosu’nun (Théâtre de l’Odéon) işgal edilmesi ve Cannes Film Festivali’nin iptal edilerek sanatçıların, yazarların ve müzisyenlerin toplumsal rollerini yeniden değerlendirmek için tartışmalar düzenlemeleri bunun örnekleriydi (Birchall, 2008: 44).

Eylem komiteleri, resmi medyanın argümanlarına sokaklara ve metrolara yapıştırdıkları duvar gazeteleri ve sloganlarla yanıt vermekteydiler. Bunlar, 1968 yaratıcılığının dışı vurumu olan sloganlardı:

“Yasaklamak yasaktır”; “Devrimci olmayan bir hafta sonu, bir aylık sürekli devrimden misliyle kanlıdır”; “Kaldırım taşlarının altında kumsal var”; “Hepimiz Alman Yahudisiyiz”; “Ne kadar çok sevişsem o kadar çok devrim yapmak istiyorum, ne kadar çok devrim yapsam o kadar çok sevişmek istiyorum”; “Bütün iktidar hayal gücüne”; “Gerçekçi ol, imkânsız iste”; “Patronun sana ihtiyacı var, senin ona değil”; “25 yaşındasın ama sendikan geçen yüzyıldan”; “Hiçbir şey talep etmeyeceğiz, hiçbir şey istemeyeceğiz. Biz alacağız, işgal edeceğiz.”

68 hareketinin en önemli sonuçlarından biri, Fransa işçi sınıfı hareketi için, ‘işçi özyönetimi’ meselesinin merkezi konulardan biri haline gelmesiydi. Aslında Fransa’da, 1966 yılından beri çıkan *Autogestion et Socialisme* (Özyönetim ve Sosyalizm) dergisi özyönetim üzerine tartışmaları sürdürmekteydi. 68 hareketinden sonra ise geleneksel sendikalar ve sol partiler özyönetimi ciddiye almaya başlamışlardı. Öyle ki daha düne kadar özyönetimi ‘kof bir düşünce’, ‘reformizmin nesebini gizleyen bir fikir’ olarak yerden yere vuran Komünist Parti de buna dahildi (Hirsh, 1982: 212-213; Arvon, 1991: 33, 36). Böylelikle, özyönetim, Fransa sol siyasetini adeta birleştirmişti. Paris, 1977 yılında, (ilki 1972’de Yugoslavya’da yapılan) İkinci Uluslararası İşçi Katılımı, İşçi Denetimi ve Özyönetim Konferansına ev sahipliği yapmış, 28 ülkeden 321 katılımcının iştirak ettiği bu konferansta, özyönetim temelinde bir uluslararası koordinasyon merkezi kurma kararı bile alınmıştı (Hirsch, 1982: 213). İlginç olan, özyönetimin bu denli gündemde olmasına tezat teşkil edercesine, pratikte fark yaratan özyönetim örneği neredeyse hiç yoktu.¹⁵⁴

O dönem işçi özyönetimi mücadelesinin bir simgesine dönüşen ve ‘Lip Olayı’ (L'affaire Lip) olarak bilinen Besançon’daki Lip saat fabrikası deneyimi istisnai bir örnekti. Emmanuel Lipman tarafından 19. yüzyılda kurulan Lip, altmışlı yıllardan itibaren, daha modernize ve düşük maliyetle üretim yapan markalarla rekabet edemeyerek sıkıntıya girmişti. Patronun hisselerinin bir kısmını bir İsviçre saat şirketine satması ve yönetimin değişmesi de sorunu gidermemiş, Nisan 1973’te yeni yönetim de istifasını sunmuştu. Bunun üzerine, işten çıkarma ve ücretleri dondurma planından haberdar olan işçiler, sonrasında Fransa’da özyönetimin sembolüne dönüşecek bir işgal eylemine girişerek¹⁵⁵ patronsuz bir şekilde üretmeye, satmaya ve

---

¹⁵⁴ Burada, Vincennes Deneysel Üniversite Merkezi’ne (Centre Universitaire Expérimental de Vincennes) değinmeden geçmemek gerekir. Bu deneyim, kadrosunda M. Foucault, G. Deleuze, J. Lacan ve N. Chomsky gibi önemli isimlerin yer aldığı, hiyerarşi ve bürokrasinin reddedildiği, yaş ve eğitim durumunun gözetilmeksizin herkesin katılımına açık bir üniversite deneyimiydi ve 1969’dan 1980’e kadar sürmüştü. Virginie Linhart yönetmenliğindeki “Kayıp Üniversite Vincennes” (Vincennes, l’université perdue) bu deneyimi anlatır.

¹⁵⁵ Yetmişlerde, Lip işçilerinin mücadelesinin sürdüğü sırada, Fransa’da, farklı sınıflardan ve kademelerden insanlarla yapılan ve katılımcıların işçi denetimi üzerine görüşlerini anlamaya yönelik olarak gerçekleştirilen bir anketin/araştırmanın sonuçları ilginçtir. Ankette iki temel soru sorulmuştur. İlkinde, görüşmecinin, bir işletmede, yönetimin tüm personel tarafından seçilmesi ilkesine dair görüşleri; ikincisinde ise, Lip fabrikasında kullanılan yöntemlere, yani tesisin işgal edilmesi, stoktaki ürünlerin el konularak satılması ve üretimin işçilerce örgütlenmesi gibi yöntemlere dair görüşleri sorulmuştur. İlk soruya verilen yanıt sınıflara/kademelere göre şöyledir: Sanayici, üst düzey yönetici, serbest meslek, büyük tüccar %38 onaylıyor ve %49 onaylamıyor (%13 yorum yok). Orta kademe yönetici, çalışanlar %52 onaylıyor ve %31 onaylamıyor (%17 yorum yok). İşçiler %64 onaylıyor ve %28 onaylamıyor (%14 yorum yok). İkinci soruya verilen yanıtlar ise şöyledir: Sanayici, üst düzey

yönetmeye başlamışlardır.¹⁵⁶ Lip'in sloganı o gün olduğu gibi bugün de işçi özyönetimleri için bir mottoya dönüşmüştür:

“Mümkün: üretiyoruz, satıyoruz, kendimiz ödüyörüz” (C'est possible: on fabrique, on vend, on se paie).

1968 Fransa fabrika işgal hareketi, o güne kadarki en büyük işçi hareketi olarak tarihteki yerini almıştır. Ne mülkiyet ve çalışma ilişkilerinde köklü bir dönüşüm yaratmış ne de sonrasında özyönetimsel deneyimler için bir dönüm noktası olmuştur. Hareket, ücretlerde ve çalışma koşullarında bir kısım iyileştirmeler elde edilse de taban örgütlenmeleri ve özyönetimsel deneyimler bırakmadan sönüp gitmiştir. Bunun sonucunda, ücretlerdeki artış ve koşullardaki iyileştirmeler yetmişli yılların krizi ve sermayenin karşı atağı sonucu törpülenmiştir. Aslında işçiler Nantes duvarlarına bunu not düşmüşlerdi:

“Ekonomik ve siyasal yapılarda bir değişim olmadan ücretlerde büyük artış = Yaşam maliyetlerinde artış ve birkaç ay sonra yoksulluğa geri dönüş” (akt. Freenberg ve Freedman, 2008: 220).

Haziran ayı geldiğinde, grevler ve işgaller dağılmaya başlamış ve ayın sonuna doğru düzen tekrar tesis edilmiştir. Fransa işçileri için fabrikalara ve atölyelere dönme zamandır. O günlerden geriye kalansa, *Reprise* filmindeki¹⁵⁷ iç burkucu bir sahnedir. Sahne, kurgu değil, gerçektir. Paris banliyölerinden birinde ve bir fabrika kapısının önünde, işçiler işbaşı yapmak üzere içeri girmektedirler. Derken bir kadın aniden fabrika kapısından içeri girmeyi reddeder ve etrafında toplaşan erkek sendikacılara dönüp ağlayarak haykırır:

“Non, je rentrerai pas là-dedans. Je mettrai plus les pieds dans cette taule. Vous rentrez-y, vous! Allez voir quel bordel que c'est!” (“Hayır, oraya girmeyeceğim! Bu hapishaneye artık ayak basmayacağım! Sen gir oraya! Git de ne berbat olduğunu gör!”)

---

yönetici, serbest meslek, büyük tüccar %35 onaylıyor ve %44 onaylamıyor (%21 yorum yok). Orta kademe yönetici, çalışanlar %38 onaylıyor ve %40 onaylamıyor (%22 yorum yok). İşçiler %43 onaylıyor ve %35 onaylamıyor (%22 yorum yok) (Cot, 1979: 90-91).

¹⁵⁶ Lip vakası, hem Fransa'da hem de Avrupa'da ses getirmiş, 29 Eylül 1973 tarihinde büyük Lip yürüyüşü'ne 100 binden fazla kişi katılmıştır. Lip, 1974 yılında girişimci Claude Neuschwander tarafından devralınmış, ancak 1976 yılında tekrar iflas başvurusunda bulunmuştur. Bunun üzerine aynı yılın Mayıs ayında işçiler tarafından tekrar işgal edilmiştir. Piyasa koşullarında faaliyetlerine devam edemeyen Lip, 1977 yılında çalışanlarının kurduğu altı kooperatife (SCOP, Société Coopérative et Participative) bölünmüştür. 1984 yılında, Lip markası, SMH-Kiplé saat yapım şirketince satın alınmıştır. Lip deneyimi için bkz. Reid, 2018.

¹⁵⁷ Hervé Le Roux tarafından kayda alınmıştır. *Reprise* filmi için: <https://www.youtube.com/watch?v=ht1RkTMY0h4>, (Erişim tarihi: 19.01.2019).

Sendikacılar kadına, bilmeden anlamadan konuştuğunu söylerler; oysa bu bir zaferdir, ücretler tam yüzde 6 oranında artmıştır! Temmuz 1968’de, münferit vakalar dışında bütün çalışanlar iş başındaydı.

“Biz komünistler, bazı anarşist unsurların devrimci şevklerinin işareti olarak övündükleri ulusal duygu eksikliğiyle her zaman amansızca savaştık ve savaşmaya devam edeceğiz. Kendi payımıza, Aragon’un asilce Fransa’nın rengi dediği şeyi işçi sınıfına geri kazandırmaktan gurur duyuyoruz” (Waldek Rochet, Fransız Komünist Partisi Genel Sekreteri, 10 Haziran, akt. Cleaver ve Katsiaficas, 2018).

2.3.2. İtalya 1969

‘Sıcak Sonbahar’ (Autunno Caldo), İtalya’da, altmışlı yıllar kapanırken, öğrenci ve işçi hareketlerinin yükseldiği ve militanlaştığı dönemi ifade eder. Başlangıcı Fransa’ya benziyor olsa da İtalya’daki hareket, yalnızca işgal eylemleri ile sınırlı olmaması, taban örgütlenmeleri yaratılması ve kısa sürede sönümlenmemesi bakımından Fransa’dakinden farklıdır.

İkinci Paylaşım Savaşı sonrasında ‘İtalya mucizesi’ altmışlı yıllara gelindiğinde tıkanmaya başlamıştı. 1962 yılında grevde geçen gün sayısı 22,7 milyon iken, bu sayı 1963’de 11,3 milyon, 1964’te 13 milyon, 1965’te 6,9 milyon ve 1966’da 14,9 milyon olarak kaydedilmişti. Bu süreçte, belirli bir düzeyde ücret artışı sağlanmış olsa da - 1961-1962’den beri büyümenin durduğu ve enflasyonun arttığı koşullarda- işçilerin hoşnutsuzluğu dinmemişti (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 1523). Üstelik sendikaların uzlaşmacı tavrı ve göçle gelen yeni işçilerin sorunlarına duyarsızlığı da işçilerin tepkisini çekmekteydi.¹⁵⁸ Özellikle kuzeydeki işçilerin ücretler ve çalışma koşullarına ilişkin sorunlarının yanı sıra yaşam alanlarına ilişkin de önemli sorunları vardı. Örneğin, kentler çok kalabalıktı ve barınma sorunu, toplu taşıma sorunu ve sağlık hizmetlerine ilişkin sorunlar bunların başında geliyordu (Clark, 2014: 450). 1963 seçimlerinden beri iktidarda olan Hristiyan Demokrat-

---

¹⁵⁸ İtalya’da o dönemde üç büyük sendika konfederasyonu vardır: İtalya Genel İş Federasyonu’nun (CGIL, Confederazione Generale Italiana del Lavoro), İtalyan İşçi Sendikaları Konfederasyonu (CSIL, Confederazione Italiana Sindacati Lavoratori) ve İtalyan İşçiler Birliği (UIL, Unione Italiana del Lavoro). Bunlardan CGIL ile Komünist Parti, CSIL ile Hristiyan Demokratlar (DC, Democrazia Cristiana), UIL ile Sosyalist Parti yakındı.

Sosyalist Parti koalisyon hükümeti ise sermaye yanlısı politikalarıyla bu sorunlara gerçek çözümler üretmekten uzaktı.¹⁵⁹

Altmışlardaki grev dalgası, Komünist Parti ve sendikası CGIL'in zaafını ortaya çıkarmıştı. Partinin ve sendikanın örgütlenmesi, genellikle eski ve küçük işletmelerle sınırlıydı. Taylorist/Fordist ilkelere göre çalışan, modern ve hızlı üretimin gerçekleştiği, göçle gelen yeni işçilerin ağırlıkta olduğu, büyük işletmelerde işçilerin çoğu ya örgütsüz ya da CSIL veya reformist sendikalara üyeydiler. Zaten ellili yılların sonundan başlayarak sendika üye sayısında ve sendikalaşma oranında ciddi bir düşüş söz konusuydu (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 1524).¹⁶⁰ Sendika temsilcileri ve iç komisyonlar, genellikle vasıfsız ve örgütsüz işçilerin sorunlarıyla ilgilenmiyorlardı. Bu ise, yeni işçiler arasında, sorunların çözülebilmemesinin tek yolunun sendikalardan bağımsız faaliyet yürütülmesi olduğu bilincini yaratmaktaydı. Sıcak Sonbahar'ın en önemli yönü, beyaz yakalıların yanı sıra, 1950'lerde büyük ölçüde Komünist ve Sosyalist Parti ile bağlantılı işçiler tarafından *crumiri* (grev kırıcı) olarak damgalanmış olan ve güneyden göçen sendikasız işçilerin oynadığı başat roldü (Cunningham, 2011: 325).

“Başa çıkılması en zor olanlar güneylilerdir, çünkü en sık öfkelenenler ve en çok protesto edenler onlar; Piyemonteliler ustabaşı olmama karşı çıkıyorlar, ancak onlar daha sakin ve vicdanlı işçilerdir” (Torino'dan bir ustabaşından akt. Ginsborg, 1990: 250-251).

Öğrenci hareketinin kıpırdandığı ilk yer Trento Üniversitesi ve ardından Milano Katolik Üniversitesi'dir. Öğrenciler, gündemdeki eğitim reformunun geri çekilmesi ve üniversitelerin demokratikleştirilmesi talepleriyle üniversiteleri işgal etmiş, doğrudan demokrasi ve doğrudan eylemi benimsediklerini açıklayan manifestolar yayınlamışlardır (Horn, 2007: 77-78; Kurz ve Tolomelli, 2008: 88). Şubat 1968'e gelindiğinde, on binlerce öğrenci boykottadır ve okullarda eğitime devam edilemez haldedir. Karşı-dersler, meclis toplantıları, komisyonlar, tartışmalar, işgaller ve gösteriler aktivistler için rutin faaliyetlere dönmüştür (Kurz ve Tolomelli,

---

¹⁵⁹ İtalya'nın siyasi tablosu, yaklaşık 40 yıl boyunca, DC'nin iktidarda, PCI'nin ana muhalefette yer almasından oluşuyordu (Türel, 2017: 52). 28 Nisan 1963 seçimlerinde Aldo Moro liderliğindeki DC oyların yüzde 38'inden fazlasını alırken, PSI yüzde 25'den fazla ve PCI ise yaklaşık yüzde 14 oy almıştı.

¹⁶⁰ CGIL üye sayısı ellerin başında neredeyse 2 milyonu buluyorken, altmışlı yılların başında 800 bin civarına düşmüştü. Altmışlı yıllar boyunca da 1 milyonu geçmeyecek şekilde seyretti. CSIL ise, ellilerin son yılında üye sayısında önemli oranda bir kayıp yaşasa da, altmışlı yıllar boyunca üye sayısı yavaş seyirde de olsa arttı ve bu dönemde hep CGIL'in üzerinde oldu. İki konfederasyonun da üye sayısı Sıcak Sonbahar sonrasında ciddi bir oranda artmaya başlamıştır (Franzosi, 1995: 111).

2008: 89). Ama asıl radikalleşme, 1 Mart 1968 tarihinde, Roma’da Valle Giulia’daki Mimarlık Fakültesi etrafında yaşanan ve ‘Villa Giulia Muharebesi’ olarak adlandırılan çatışmayla söz konusu olmuştur (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 1525).

1968 yılı, işçi hareketinin sahneye çıktığı ve 1969 sonbaharının zeminini hazırlayan yıldır. Şubat başında kuzeyin sanayi merkezlerinde grevler yoğunlaşırken, öğrenciler ile işçiler arasındaki ilişkiler de gelişmeye başlamıştır (Çubukçu, 2011). Bu arada, dev FIAT fabrikasında kıpırdanmalar görülmeye başlanmış ve Mart ayındaki grevin başladığı gibi bitirilmesi geleneksel sendikalara ve sol partilere tepkiyi artırmıştır (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 1527). Nisan ayında, Padova ile Venedik yakınlarındaki Valdagno kasabasında patlayan grev ise 1968’in simge grevlerinden biri haline gelmiştir. İşten çıkarmalara karşı örgütlenen grev, bir anda kasabayı ve bölgeyi sarmış ve bölgenin güçlü ailelerinden Marzatto ailesinin otoriterliğine de bir karşı bir çıkışa dönüşmüştür. Eylemler esnasında Marzatto’nun kasaba meydanındaki heykeli işçilerce yıkılmıştır. Bu grevin etkisiyle, diğer grevlerde ve fabrika duvarlarında “Burayı Valdagno yapalım!” sloganları görülmeye başlanmıştır. Bahar ayları, örgütsüz binlerce işçinin greve gittiği ve fabrika konseylerinde örgütlendikleri bir dönemdir (Çubukçu, 2011). Bu süreçte fabrika konseylerinin sayısında artış görülmüştür. 1965 yılında metal endüstrisinde 552 binden fazla işçiyi temsil eden 1023 iş komisyonu var iken, 1972 yılında bir milyondan fazla işçiyi temsil eden 4291 fabrika konseyi bulunmaktaydı (Ginsborg, 1990: 320).

Sonrasında işçi hareketi yayılmış, kitleleşmiş ve militanlaşmıştır. Ve nihayet, 1969 Mart ayında, FIAT-Mirafiori işçileri de eyleme geçmiştir. Mirafiori, o dönem Torino’nun en büyük tesisi ve Avrupa’nın en büyük otomobil fabrikasıydı. Mirafiori-FIAT’ta 50 bin işçi çalışıyordu; personel devir hızı yüzde 10’du ve fabrikada çalışan işçilerin yüzde 60’ı güneyden geliyordu. 13 Mart’ta sekiz bin işçinin başlattığı kendiliğinden grevler giderek yayılmış ve tüm fabrikayı kapsamıştı. İtalyan işçilerinin bir yıl önce geliştirdiği -bir birim işi başlatırken onu izleyen birimin işi bırakmasıyla uygulanan- *a singhiozzo* (zincirleme grev) yöntemi ve -kilit önemdeki bir birimin işi bırakarak fiilen bütün üretim akışını engellemesine dayalı- *a scacchiera* (satranç grevi) yöntemi aylarca uygulanmıştır (Sosyalizm ve Mücadeleler

Ansiklopedisi, 1988: 1528; Ginsborg, 1990: 315). Ayrıca binlerce işçinin katılımıyla oluşturulan Birleşik İşçi Meclisi (Assamblea Operaia Unitaria) yaz aylarına gelindiğinde FIAT'ın gerçek hâkimi haline gelmişti (Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, 1988: 1528).

'Sıcak Sonbahar' veya 'Uzun 1968' olarak adlandırılan ve işçi sınıfı mücadelesinin en üst noktaya çıktığı sürecin başlangıcı, aslında 3 Temmuz 1969 tarihidir (Cuninghame, 2011: 322). Torino'da kira fiyatlarına karşı başlayan bir kampanya, işçilerden ve öğrencilerden oluşan kitleleri radikalleştirmişti. Kampanya CGIL tarafından yürütülse de kitleler CGIL'in 'artık kira artışı yok' sloganının ötesine geçmişler ve '68 ruhu' için daha uygun bir sloganı benimsemişlerdi: "Che cosa vogliamo? Tutto!" (Ne istiyoruz? Herşeyi!).

Bundan sonraki süreçte, sendikanın aracı rolünün yanı sıra, mavi yakalı-beyaz yakalı/sendikalı-sendikasız/güneyli-kuzeyli gibi ayrımlar sorgulanmış, kısmi amaçlar yerine üretimin kapitalist örgütlenmesinin, ücretli çalışmanın ve fabrika içinde ve dışında sömürünün reddi anlayışı benimsenmiş, "Hepimiz temsilciyiz!" mottosuyla bir taban örgütlenmesi olarak Birleşik Taban Komitesi (Comitato Unitario di Base) kurulmuş, konseyler, mahalle komiteleri (comitati di quartiere) ve otonomist karakterde örgütlenmelere gidilmekle birlikte, endüstriyel sabotaj ve fabrika içi eylemler gibi yeni mücadele taktikleri geliştirilmiş, sonbahara, yani 4,5 milyon işçiyi ilgilendiren toplu pazarlık sürecine giderken sınıf mücadelesi iyiden iyiye yükseltilmiştir (Ginsborg, 2003: 314-316; Cuninghame, 2011: 322). İtalya, Eylül ile Aralık ayı arasında sayısız grev, işgal ve eyleme sahne olmuştur.¹⁶¹

Sıcak sonbahar sürecinde sendikalardan ve siyasi partilerden bağımsız gerçekleştirilen militan eylemlere, beş buçuk milyondan fazla işçi katılmıştı ve bu işgücünün yüzde 25'ini oluşturmaktaydı (Cuninghame, 2011: 325). Bu oranın, Fransa ile karşılaştırıldığında daha az olduğu doğrudur; ancak, Fransa'dan farklı olarak İtalya'da hem işçi militanlığı çok daha uzun sürmüş, hem fabrikalarda/işyerlerinde konseyler kurulmuş, hem de sendikalardan ve siyasi

---

¹⁶¹ Eylül ile Aralık ayı arasındaki eylemlerin bir listesi için bkz. "40° dell'Autunno Caldo 1969, La Grande Rivolta Operaia Che Sconvolse il Sistema Capitalistico Italiano", 30 Eylül 2009, <http://www.pml.it/storiaautunnocaldo.htm>, (Erişim: 17.01.2020).

partilerden bağımsız örgütlenmeler yaratılmıştır (Keach, 2009).¹⁶² Üstelik aralık ayında işverenler işçilerin taleplerini kabul etmek zorunda kalmış ve Mayıs 1920’de yasalaştırılan İşçi Şartı (Statuto di Lavoro) ile fabrika konseyleri ve *scala mobile* sistemi¹⁶³ resmen tanınmıştır (Dunnage, 2002: 177; Cuninghame, 2011: 326).

Fransa’daki grevler ve işgaller iki ay içerisinde sönmelenirken, İtalya’da taban örgütlenmeleri ve militan işçi eylemleri yetmişli yıllar boyunca devam etmiştir.¹⁶⁴ Özellikle yetmişlerin ilk yarısı, grevlerin, işgallerin ve endüstriyel sabotajların sıklıkla görüldüğü ve işçilerin işe gitmeyerek devamsızlığı bir eyleme dönüştürdüğü bir dönem olmuştur. FIAT çalışanları yüzde 28 devamsızlık oranıyla başı çekiyordu ve devamsızlık eylemine ‘kapitalist fabrika tarafından sömürülmemek’ anlamı yükleniyordu (Conatz, 2012). Müzakere ve uzlaşma yerini sürekli seferberlik ve kesintisiz çatışmaya bırakmıştı; böylece fabrika sistemi, kapitalist iş bölümü ve yönetimin despotizmi istikrarsızlaştırılmak ve fabrikada işçilerin karşı gücü oluşturulmak amaçlanıyordu. Bu sürecin zirvesi ise, Mart 1973’te gerçekleştirilen FIAT-Mirafiori işgaliydi. Bazıları silahlı ve yüzleri kırmızı fularla kapalı bir grup genç işçi (Fazzoletti Rossi), sendikalar ve işletme yönetimi arasında herhangi bir pazarlığı reddederek Mirafiori ve diğer FIAT fabrikalarını işgal etmişti. Bu güç gösterisinin sonunda işletme yönetimi işçilerin taleplerini kabul etmiş ve bu fabrikadaki işçilerin oluşturduğu örgütlenme Negri tarafından “Mirafiori İşçi Partisi” olarak adlandırılmıştı (Cuninghame, 2011: 326). Bir işgalci yalnızca bu işgalin niteliğini değil, aslında dönemin bakış açısını da özetlemektedir:

“Bu işgal, işçilerin 1920’de yaptıklarından farklı. 1920’de işgal edelim ama çalışalım dediler. Üretimi kendi başımıza yürütebileceğimizi herkese gösterelim. Bugün ise işler farklı. İşgalimizde fabrika, işçilerin devrimci örgütlenmesi için bir başlangıç noktasıdır; çalışacak bir yer değil!” (akt. Conatz, 2012).

Yetmişli yılların sonuna doğru, İtalyan işçi hareketini olumsuz etkileyen üç gelişme yaşanmıştır. Bunlardan birincisi, geleneksel sendikaların işçi hareketi

---

¹⁶² Torino’da yayına başlayan, 1961-1966 arası altı sayı yayınlanan, işçi sınıfının yeni kompozisyonu üzerine araştırmaları ve ‘işçi sınıfının otonomisi kuramı’ ile öne çıkan Quaderni Rossi (Kızıl Defterler) dergisinin attığı temel üzerinde şekillenen, Lotta Continua (Sürekli Mücadele), Potere Operaio (İşçilerin Gücü), Avanguardia Operaia (Öncü İşçi) bu bağımsız örgütlenmelerdendir.

¹⁶³ Eşer mobil sistemi: Ücretlerin enflasyona göre ayarlanmasını sağlayan sistem.

¹⁶⁴ İtalya’daki mücadele yalnızca üretim alanında değil, yeniden üretim alanlarında da sürdürülmüştür -ev işi için ücret ödenmesine yönelik mücadele, mal ve hizmetlere fiyatından düşük ödeme yapma veya ödememe yapmama eylemleri (autoriduzione), kira grevleri, boş konutların işgali ve sosyal merkezlerin (centri sociali) kurulması bunladandır.

üzerinde tekrar egemen hale gelmesiydi. Konseyler, bir yandan zayıf oldukları yerlerde işverenlerin saldırılarına maruz kalıyorken, diğer yandan sendikaların temsilcilerini delege olarak kabul ettirme girişimlerine maruz kalmaktaydı. Bunun yanında, fraksiyonlara bölünmüşlük de konseylerin güvenilirliğini sarsıyor ve işçiler gündelik çıkarlarını gözeterek sendikalara yöneliyorlardı. İkinci olumsuz gelişme, “Kurşun Yılları”¹⁶⁵ ve 1978 ‘Moro Olayı’nın¹⁶⁶ beraberinde getirdiği kaotik ortamı. Bu iki olumsuz gelişme, kapitalizmin yeniden yapılandırılması kapsamında üretimin/üretim sürecinin işverenlerce yeniden organize edildiği koşullarda işçi sınıfı mücadelesinin zayıflamasını beraberinde getirmekteydi.

Yetmişli yıllardan seksenli yıllara doğru ilerlerken, FIAT gibi büyük fabrikalarda, son otuz yılda görülen en radikal ve en sistematik teknolojik/organizasyonel dönüşüm gerçekleşiyordu. Rekabetin kızışmasına bağlı olarak, sermaye, meta üretiminde ‘toplumsal gerekli emek zamanını/miktarını’ azaltmaya ve bunun için tasarlanmış makineleri ve organizasyonel yenilikleri üretime uygulamaya girişmişti. Sermayenin bu girişimi ise, işçiler açısından bir paradoksa işaret ediyordu. İşçi mücadelesinin merkezinde öteden beri, daha fazla serbesti, daha fazla boş zaman, daha fazla inisiyatif talebi bulmaktaydı ve FIAT gibi fabrikalarda kullanılan yeni teknoloji ve gerçekleştirilen organizasyonel yenilikler gerçekten de işçilere daha fazla serbesti, daha fazla boş zaman ve daha fazla inisiyatif sağlamaya başlamıştı. Ancak bu yenilikler, aynı zamanda, hem emekten tasarruf hem de eski işçilerle yeni işçiler arasında -örgütlenme/mücadele deneyimi ve yöntemleri bakımından- bir bölünme anlamına da geliyordu (Revelli, 2010).¹⁶⁷ Bütün bunlar, nihayetinde, İtalya’nın ‘Uzun 1968’inin de sonunu işaret etmekteydi.

1980 yılında, 15 bin işçinin işten çıkarılmasına karşı girişilen ve başarısız olan FIAT grevi sembolik olarak bu dönemin sonu olarak kabul edilmektedir. Perde

---

¹⁶⁵ İtalya’da, silahlı çatışmaların ve suikastların yoğun olarak görüldüğü yetmişli yıllara verilen isim.

¹⁶⁶ Başbakanlık da yapmış olan Hristiyan Demokrat lider Aldo Moro’nun Kızıl Tugaylar adlı örgüt tarafından kaçırılması ve öldürülmesi.

¹⁶⁷ Seksenli yıllarda işgücünün bileşiminde de değişimler görülmüştür. Örneğin, 1981-1998 arası tarımda çalışanların oranı yarı yarıya düşerken (%13,3’ten %6,6’ya), sanayi işçilerinin oranı %37,2’den %32’ye düşmüştür. 1980-1996 arası otomotiv işçilerinin sayısı 300 binden 173 bine inmiştir. Tekstil ve giyim sektörlerindeki istihdam düşerken, kendi hesabına çalışanların sayısı artmıştır. 1981-1998 arası hizmet sektöründe istihdam edilenlerin oranı ise %49,5’ten %61,4’e çıkmıştır (Dunnage, 2002: 202).

1968'de FIAT'ta açılmış, ikinci yarıya 1973'te FIAT'ta geçilmiş ve perde 1980'de yine FIAT'ta kapanmıştır.¹⁶⁸

2.3.3. Britanya 1970'ler

Britanya, yetmişli yıllarda, 1926 genel grevinden¹⁶⁹ bu yana görülmemiş bir militanlık dalgasıyla karşı karşıyaydı. Bu dalga, pratikte grevleri ve işgalleri kapsıyorken, beraberinde işçi denetimi tartışmalarını da içeriyordu.

Altmışlı yılların başından beri uluslararası rekabette geri düşen Britanya için 'endüstriyi modernize etmek' dönemin en acil gündem maddesiydi.¹⁷⁰ Bu çerçevede, İşçi Partisi hükümeti¹⁷¹, 1966 yılında Endüstriyel Yeniden Yapılanma Şirketi'ni (IRC, Industrial Reorganisation Corporation) kurmuştu. Şirketin amacı, birleşmeleri teşvik etmektir. Böylece atıl sermaye ayıklanacak, gerektiğinde mali destek sunmak kaydıyla üretkenlik ve karlılık artacak, rekabet gücü elde edilecekti. Bu tarihten sonra birleşmeler muazzam düzeyde artmıştı. 1954-1958 döneminde birleşmelerin ortalama değeri yıllık yaklaşık 100 milyon sterlin iken, 1966 yılında 477 milyon sterlin, 1967'de 781 milyon sterlin ve 1968'de rekor kırarak 2311 milyon sterlin olmuştu. 1964-1972 arası sekiz binden fazla şirket birleşmeye konu olmuştu (Mill, 1982: 301).

Birleşmeler, rasyonalizasyon adına birçok işçinin işine son verilmesini beraberinde getirmekteydi. Örneğin, IRC'nin en önemli planlarından biri olan

---

¹⁶⁸ Diğer ülke deneyimlerinden farklı olarak, İtalyan deneyiminde ortaya çıkan taban komiteleri (comitati di base) bugün Taban Komiteleri Konfederasyonu (COBAS, Confederazione dei Comitati di Base) olarak varlığını devam ettirmektedir.

¹⁶⁹ Britanya'da, 3 Mayıs-12 Mayıs 1926 tarihleri arasında dokuz gün süren genel grevdir. İşçilerin, 1924 seçimlerinde Muhafazakârların iktidara geldiği bir dönemde, artan işsizliğe, ücretlerin düşülmesine ve çalışma saatlerinin uzatılmasına bir tepkisi olarak gelişmiştir. Aynı zamanda, madencilerin kamulaştırma talebi de önemlidir. Madencilerin başlattığı grevin ilk gününde grevci sayısı 1,5 milyon iken; bu sayı, demiryolu ve taşımacılık başta olmak üzere diğer sendikaların da katılımıyla 6 Mayıs'ta 4 milyona çıkmıştır. Ancak, grev başarısız olmuştur. Önce demiryolu ve taşımacılık gibi önemli sendikalar grevden çekilmiş, ardından hükümet ile gizlice görüşen TUC (Trades Union Congress) tarafından grev hiçbir kazanım elde edilmeden iptal edilmiştir. Muhafazakâr hükümet, bir yol sonra, kitlesel grevleri ve sempati grevlerini yasaklayan bir yasa (Trades Disputes and Trade Unions Act) yürürlüğe koymuştur. Bu yasa, 1946 yılında yürürlükten kaldırılmış; seksenli yıllarda ise Margaret Thatcher (1925-2013) hükümetince tekrar kabul edilmiştir. Yasa bugün de geçerlidir. 1926 genel grevi için bkz. Murray, 1973.

¹⁷⁰ Britanya için büyüme oranları 1966-70 %3.1; 1970-74 %2.3; 1974-78 %1.7; 1978-81 - %2.2; 1966-1981 %1.4 olarak gerçekleşmişti (Rhodes, 1986: 142).

¹⁷¹ İşçi Partisi (Labour Party), 1964 yılında başa geçmiş ve 1966 seçimlerinde tekrar seçilmiştir. 1970 seçimlerinde Muhafazakârlar (Conservative and Unionist Party); 1974 seçimlerinde ise tekrar İşçi Partisi iktidardadır. 1979 seçimleri ise Muhafazakârların, yani Thatcher hükümetinin başa geçmesiyle sonuçlanmıştır.

elektrik/elektronik sektöründeki birleşmeye¹⁷² rekor bir işçi çıkarma dalgası eşlik etmişti ve 1968 ile 1972 arasında 30 binden fazla işçinin işine son verilmişti (Mill, 1982: 312). O dönemde *The Economist* dergisi, rasyonalizasyon sürecinden etkilenen işçi sayısının bir buçuk milyonu bulabileceğine dikkat çekmiş ve uyarılmıştı: “rasyonalizasyon demek işsizlik demektir” (Mill, 1982: 304).

Britanya’da, yetmişli yılların ilk yarısına damgasını vuran fabrika işgal dalgasının önemli nedenlerinden biri işsizlik tehdidiydi. Ya etkin olmadıkları gerekçesiyle fabrikalar/tesisler tasfiye ediliyor ya da birleştirilen işletmelerde birçok işçi etkinlik adına işten çıkarılıyordu. Aynı dönemde bütün dünyayı ve dolayısıyla Britanya’yı da saran ekonomik kriz, işsizliğin artmasını, ücretlerin erimesini, bir bütün halinde çalışma ve yaşam koşullarının ağırlaşmasını beraberide getirmekteydi.

Ancak, işçi sınıfını militan eylemlere sevk eden yegâne gelişme birleşmelerden ve ekonomik krizden kaynaklanan işsizlik değildi. Hem İşçi Partisi hem de Muhafazakâr Parti hükümetleri, sermayenin krizini işçi sınıfının yükünü daha da ağırlaştırarak aşmaya yönelik adımlar atıyordu. Örneğin İşçi Partisi’nin, 1966 tarihli Fiyatlar ve Gelirler Yasası (Prices and Incomes Act), enflasyonu dizginlemek gerekçesiyle ücretleri dondurmayı amaçlamaktaydı. Bu, emek üretkenliğini artırma girişimleri ile emek maliyetlerini düşürme girişimlerinin aynı anda uygulandığı bir stratejiydi. Ve bu strateji başarılı da olmuştu. 1968 yılında ücretler, 1957-1966 arası ortalama yüzde 3,4’e kıyasla, yalnızca yüzde 2,4 artarken; 1968 yılında işçi başına üretkenlik, 1957-1966 arası ortalama yüzde 2,2’ye kıyasla, yüzde 4 artmıştı (Workersliberty, 2009).

Üretkenliği artırma ve emek maliyetlerini düşürme stratejisinin başarılı bir şekilde sürdürülebilmesi için yapılması gereken en önemli şey ise emeğin denetim altına alınmasıydı. Çünkü Britanya’da, İkinci Paylaşım Savaşı’ndan sonraki süreçte, işçi temsilcilerinin gücü ciddi düzeyde artmıştı. 1970’lerin başında 200 bin civarında olan işçi/sendika temsilcisi sayısı, 1984 yılında 335 bine ulaşmıştı (Darlington, 2010: 3). Savaşın ardından, işçilerin üretim ve yeniden üretim alanlarında karşılaştıkları sorunların çözümünde işçi temsilcileri kritik rolleriyle öne çıkmışlar; aslında sendika

---

¹⁷² Bu sektörde faaliyet gösteren General Electrical Company (GEC), Associated Electrical Industries (AEI) ve English Electric (EE) birleştiğinde 228 bin çalışanı ve faaliyet gösterdiği 135 tesisiyle Britanya’nın en büyük özel şirketi durumundaydı. Aynı zamanda şirket, birleşmeden sonra, sektörde dünya onuncusu olmuştu (Mill, 1982: 308).

temsilcisi olmalarına rağmen, görece bağımsız hareket eden bir güce dönüşmüşlerdi. Biri Donovan Komisyonu (1968, Donovan Report) ve diğeri istihdam bakanı tarafından hazırlanan (1969, In Place of Strife) iki rapor tam da bu konuya dikkat çekmekteydi.¹⁷³ Belirtilene göre, grevlerin yüzde 95'i sendika yetkililerin bilgisi ve onayı dışındaydı (Saunders, 2018). Dolayısıyla raporlardaki ana tema; tabandan organize edilen ani ve militan grevlerin ve eylemlerin önüne geçilmesiydi ve bunun için işçi temsilcilerinin sahip olduğu gücün kırılması ve bunların kontrol altına alınması gerekiyordu. Endüstriyel İlişkiler Yasası (1971, Industrial Relations Act) da bunun arkasından geldi; böylece İşçi Partisi'nin başlattığı iş, Muhafazakâr hükümet tarafından tamamlanmış oluyordu.¹⁷⁴

Bu bağlamda, Britanya fabrika işgal dalgası, tabanın gitgide artan görece bağımsız gücü ile sermayenin krizini işçilere yükleme girişimlerinin bileşkesinde ortaya çıkmıştır denilebilir. Çalışma ve yaşam koşullarının günbegün kötüleştiği bir ortamda, parti ve sendika bürokrasisi tarafından gerçekten temsil edilmeyen ve hatta kontrol altına alınmaya çalışılan işçiler, kesitirilemez ve militan eylemlere başvurmuşlardır. Söz konusu dönemde ve koşullarda işgal, ana akım mücadele yöntemi haline gelmiştir. Yönetmenliğini Ken Loach'ın yaptığı ve liman işçilerinin işgalini anlatan 1969 tarihli Büyük Alev (The Big Flame) adlı film de bu sürecin bir ürünüdür. Ve 'büyük alev', asıl olarak, Muhafazakâr Parti'nin başa geçtiği 1970 yılından sonra harlamıştır. Kıvılcımı çakan da Upper Clyde Tersanesi işgali olmuştur.

“Bu eylem, sendikacılık tarihinde türünün ilk örneğidir. Tersane işçileri greve gitmiyorlar. Oturma eylemi de yapmıyoruz. Tersanelerin kontrolünü devralıyoruz çünkü meçhul birilerinin işçiler adına kararlar almasını kabul etmiyoruz. Biz grevci değiliz. Sorumlu insanlarız ve onurlu ve disiplinli davranacağız. Çalışmak istiyoruz. Vandal değiliz” (akt. Tuckman, 2011: 284).

30 Temmuz 1971'de, İskoçya/Glasgow tersaneleri işyeri temsilcisi Jimmy Reid'in BBC'ye bu demeci vermesinin sebebi, hükümetin 'topal ördek' siyaseti çerçevesinde, tersane tarafından talep edilen 6 milyon sterlinlik krediyi reddetmesi ve

---

¹⁷³ Donovan Komisyonu (The Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations), Lord Donovan'ın başkanlık ettiği bir komisyondur. Dönemin istihdam bakanı Barbara Castle idi.

¹⁷⁴ Daha sonra, 1974 seçimleriyle iktidara gelen İşçi Partisi tarafından yürürlükten kaldırılacak, yerine Sendika ve Çalışma İlişkileri Yasası (1974, Trade Union and Labour Relations Act) kabul edilecektir.

dört tersaneden ikisinin kapatılacağını açıklamasıydı. ‘Topal ördek’ siyaseti, sorunlu şirketleri devlet desteğinden men etmeyi ve böylece piyasadan müdahalesiz elemeyi öngören bir anlayışı ifade ediyordu. Tersane işçileri için bu siyasetin anlamı ise, sekiz bin işçiden altı bininin işsiz kalması demektir. Buna karşılık işçilerin yanıtı tersaneyi işgal etmek oldu. İşçiler, böyle bir durumda grevin etkisiz olacağı düşüncesinden hareketle, tersane yönetimini devralmışlar ve çalışmaya devam edeceklerini açıklamışlardı. Gerçekten de hükümet geri adım atana kadar bir buçuk yıla yakın bir süre UCS tersanelerini işletmeye devam etmişlerdir. Eylem, diğer işyeri temsilcilerinden ve halktan yoğun destek görmüş, hatta müzisyen Jack Bruce bir bağış kampanyası başlatırken John Lennon da 5000 £ bağışta bulunmuştur (Bambery, 2014: 245). Reid ve arkadaşlarınca hayata geçirilen eylem, diğer işgallere ilham vermiştir. Öyle ki, Britanya’da sonraki on yıl boyunca 260’dan fazla fabrika işgali kaydedilmiştir (Tuckman, 2011: 284). Yalnızca Temmuz 1971-Aralık 1975 arası 150 bin işçinin katıldığı 200’den fazla işgal eylemi gerçekleştirilmiştir (Mill, 1982: 171).

İşgallerin nedenleri her ne kadar çeşitlilik gösteriyorduysa da genel olarak işlerini kaybeden işçilerin son çare başvurdıkları bir eylem olma özelliği taşıyorlardı. Dolayısıyla, özyönetimsel bir bakıştan ziyade; tasfiyenin önüne geçilmesi, bunun için mali kaynak sağlanması, işletme için yeni bir girişimci bulunması veya işverenle işten çıkarmanın şartlarının müzakere edilmesi ekseninde hareket ediliyordu. Ancak bazı işgallerde işçiler, sürecin bunlardan biriyle sonuçlanmamasından dolayı, ideolojik değil pragmatik bir bakışla, işçi kooperatifleri kurmaya girişmişlerdir (Tuckman, 2011: 290).

İşçi kooperatiflerine en ciddi destek, 1974 seçimleriyle hükümete giren dönemin sanayi bakanı Tony Benn’den gelmiştir. Benn, bir yandan Muhafazakârlardan ve hatta kendi partisinden gelen eleştirilerle mücadele ederken, diğer yandan işçi kooperatiflerine mali kaynak bulmakla uğraşmıştır. Bu sebepten, söz konusu kooperatiflere ‘Benn kooperatifleri’ denilmektedir. Meriden Motosiklet Kooperatifi, Scottish Daily News gazetesi ve Kirkby İmalat&Mühendislik

bunlardandır. Söz konusu kooperatifler ilerleyen yıllarda piyasada tutunamamış ve faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır.¹⁷⁵

Bir yandan fabrika işgalleri, öte yandan dönemin Yugoslavya modeli, Fransa'da olduğu gibi Britanya'da da işçi denetimi ve özyönetimine olan ilgiyi artırmıştır. 1968 tarihinde kurulan İşçi Denetimi Enstitüsü (IWC, The Institute for Workers' Control) bunun bir sonucudur. Enstitü, endüstriyel demokrasi/işçi demokrasisi bağlamında işçi denetimi üzerine tartışmalar yürütülmesine zemin yaratmıştır. Yine Enstitü 'kayıtları aç' sloganıyla şirketlerin hesaplarını/kayıtlarını işçilere açması talebini gündeme getirmiştir. 1977 tarihli Bullock raporu¹⁷⁶ ise, endüstriyel demokrasiyi işletme yönetimine işçi katılımı çerçevesinde ele alan bir bakışın yansıması olup, bu alandaki canlı tartışmaların sonunu simgelemektedir.¹⁷⁷

Britanya'da fabrika işgal dalgası, yetmişli yılların ortalarına kadar devam etmiştir. Sonrasında ne fabrika işgalleri ne de grevler son bulmuştur. Özellikle 1978 yılı sonunda Ford işçilerinin başlattığı ve kazanımla sonuçlanan grev, 1979 kışında taşımacılıktan sağlığa birçok sektörü tetiklemiş, büyük bir grev hareketine dönüşmüştür. Bu dönem 'Hoşnutsuzluk Kışı' (Winter of Discontent) olarak anılmaktadır. Öyle ki 1974 gibi grevlerin zirve yaptığı bir yılda grevde geçen işgünü yaklaşık 15 milyon iken, 1979'da (neredeyse iki katı) 29 milyonun üzerindedir. Aynı zamanda sendikali sayısı da 1980 yılında rekor bir düzeye ulaşmış ve 13 289 000 olmuştur (Davidson, 2013).

Mayıs 1979 seçimleri yalnızca Britanya için değil, tüm dünya için bir dönüm noktası olmuştur. Şili'de askeri darbeye olan, Britanya'da seçimle oluyordu. 'Süt hırsız', 'barones', 'demir leydi' Thatcher, 1984-1985 grevinde 'içerideki düşmanı' alt ettiğinde, kaybeden ne yalnızca Britanya kömür madencileri ne de yalnızca Britanya işçi sınıfıydı. Ama yine de,

---

¹⁷⁵ Hird (1981), bahsi geçen kooperatiflerin, zaten en başından riskli bir şekilde başladıklarını belirtiyor. Kapanmak üzere olan işletmelerdir ve işgal eylemiyle devralınmışlardır. Ama asıl olarak, gerekenden az sermaye ile işe başlamışlardır. Kaldı ki bu kooperatifler, geleneksel işletmelere alternatif birer simge olarak görüldükleri içindir ki hem muhalefetten hem de iktidar partisinden eleştiri almışlar, bürokratların hasmane davranışlarına maruz kalmışlardır. Özellikle motosiklet kooperatifi içinse -Japon motosikletleri başta olmak üzere- piyasa rekabeti başlı başına bir sorun oluşturmaktaydı. Bunlar ve diğer sorunlar sonucu bu kooperatifler faaliyetlerine devam edememişlerdir.

¹⁷⁶ Endüstriyel demokrasi üzerine araştırma komitesi raporu (Report of the committee of inquiry on industrial democracy).

¹⁷⁷ IWC üzerine bkz. Hyman, 1974.

“Yenilgi işçi sınıfının çok yakından tanıdığı bir durumdur... Egemen sınıf ancak zaferin dilinden anlar. Yenilginin gücünü küçümser.” (Terry Eagleton’dan akt. Poyraz, 2016: 42).

2.3.4. Türkiye 1968-1971

“Arkadaş söyler misin yeni moda mıdır işgal etmek? Öğrenciler okullarını, işçiler fabrikaları, topraksız köylüler toprakları işgal ediyor.”

Maden-İş sendikasının yayın organı Ekmek gazetesinin 10 Eylül 1969 tarihli sayısında yer alan ve bu cümleyle başlayan kurgusal diyalog “Meşruluğunu yitirmiş her kuruluş işgal edilebilir” başlığını taşımaktaydı (Aydın, 2015: 176-177).

Altmışlı ve yetmişli yıllar, Türkiye’de, hem fabrika, toprak ve üniversite işgallerinin sıklıkla görüldüğü hem de ‘işçi denetimi’ ve ‘işçi özyönetimi’ kavramlarının literatüre girdiği bir dönemdir. Söz konusu dönemde, grev gibi geleneksel mücadele araçlarının ötesine geçilerek işgal gibi ‘yasadışı’ olarak addedilen eylemlere başvurmada belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Aynı zamanda, işçi özyönetimi girişimlerinin de ilk örnekleri ortaya çıkmıştır;¹⁷⁸ 1969 yılında, Çorum Özel İdaresi’ne bağlı Alpagut Linyit Madenleri İşletmesi’nde, 1970 yılında İstanbul Günterm Kazan Fabrikası’nda ve 1980’de Amasya’nın Suluova ilçesindeki Yeni Çeltik Maden İşletmesi’nde olduğu gibi.¹⁷⁹

Bu dönemde, işçi denetimi/özyönetimi amacıyla olmamakla beraber, işgal eylemine sıklıkla başvurulduğu görülür.¹⁸⁰ 1968 (İstanbul) Derby, Kavel, Emayetaş, (İzmir) Çamaltı Tuzla; 1969 (İstanbul) Singer, Türk Demir Döküm, Gamak, (İzmit) Rabak; 1970 (İstanbul) Sungurlar, Güntern, Plastel, Ytong, (Adana) Bossa, Güney Sanayi, Paktaş; 1974 (İstanbul) Ülker; 1975 (İzmir) BMC, (Mersin) Cam Sanayii; 1976 (İstanbul) Profilo; 1977 (Adana) Milli Mensucat işgalleri bunlardan bazılarıdır. Bazı örneklerde işgal eyleminin, oturma grevi veya fabrika işgali şeklinde gerçekleştirilmediği görülmektedir. Örneğin, 1968 yılında Veliefendi Hipodromu’nda seyislerin yüzden fazla ahır işgal etmeleri bunun bir örneğidir. 1969 yılındaki başka bir örnekte, Amerikan Tumpene Şirketi’ne karşı grevde olan Nato-İş

¹⁷⁸ Türkiye’de işçi özyönetimi deneyimleri ve ilk özyönetim deneyiminin 6 Eylül-20 Eylül 1923 tarihinde müretteplerce gerçekleştirildiğine dair bkz. Güzel, 1996: 177; Narin, 2014: 48-61.

¹⁷⁹ Alpagut deneyimi için bkz. Güzel, 1996: 219-222; Narin, 2014; Bütün, 2015; Fişek, 1970. Yeni Çeltik, Malatya/Hekimhan ve Erzurum/Aşkale konsey/komite deneyimleri için bkz. Bütün, 2015.

¹⁸⁰ Türkiye’deki fabrika işgal eylemleri için bkz. Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998; Çelik, 2020: 357-375; Koç, 2010: 231-235.

üyesi işçiler, önce İzmir limanına gelen ve askeri araç taşıyan Amerikan bandıralı bir şilebin kaptanını alıkoyarak yük boşaltmasını engellemişler ve sonra gemiyi işgal etmişlerdi. Yine 1979'da Aldıkaçtılar Döküm Fabrikası işçileri, İstanbul Gümüşsuyu'ndaki genel müdürlük binasını işgal edip fabrika sahibini alıkoymuşlardı. Bunların yanında, işçilerin 'fabrika sizinse dışı bizim' diyerek (Koçak, 2014: 312) sendika şubelerini (1971'de Enboy Yün İpliği Fabrikası işçilerince gerçekleştirildiği gibi), belediye binalarını (1976'da Ankara'da ve 1977'de İstanbul'da belediye işçileri tarafından yapıldığı gibi) ve kurumları (1977'de İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri/İETT işçilerinin giriştiği gibi) işgale konu ettiği örnekler de az değildir.

Türkiye'de fabrika işgallerinin özellikle 1968-1971 yılları arasında yoğunlaştığı görülmektedir. Eğer yetmişli yıllardaki işgaller hesaba katılacak olursa sürecin 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar sürdüğü belirtilebilir. Daha somut olarak, darbenin gerçekleştiği yılın Ocak ayında (İzmir) Tariş işçilerinin direnişi bir dönemin sonu olarak kabul edilebilir. Ancak bu bölüm, bir fabrika işgal hareketinden söz edilebilmesi ve işgallerin ortaya çıkış koşulları ile gelişiminin birbirleriyle bağlantılı olması nedeniyle, 1968-1971 yılları arasında odaklanmaktadır. Bu çerçevede şu sorulara yanıt aranmaktadır: Altmışlı yılların sonuna doğru işçileri fabrika işgal eylemine başvurmaya iten nedenler nelerdir? Fabrika işgallerinin özellikleri nelerdir? Söz konusu dönemdeki fabrika işgal hareketinin Türkiye işçi hareketine etkisi/katkısı nedir?

Türkiye militan işçi eylemleri ve fabrika işgal eylemi ile altmışlı yıllarda tanışmamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işçi hareketlerine sahne olan Türkiye'de (Alkan, 2015: 41), grevlerin yanında, birçok grev dışı eylem görülmüştür. Örneğin Osmanlı'da, 1850'li yıllardan itibaren makineleşme sonucu işlerini kaybedeceklerini düşünen veya kaybeden işçilerin giriştiği 'makine kırıcılık' bu çerçevede değerlendirilebilir. Hatta bu tarz hareketlerin, Bursa'da ve Uşak'ta olduğu gibi, bir şehir ayaklanmasına dönüştüğü örnekler de vardır.¹⁸¹ Yine 1908 sonrası 'boykot' eylemlerinin yanı sıra, ücret artışı talebiyle yapılan ve mülke zarar vermeye yönelik eylemlerin sayısı hiç de az değildir. 1860'da Musul'da telgraf hatları boyunca istihdam edilen işçilerin telgraf hatlarına zarar vermeleri, 1908 Aydın

¹⁸¹ 1862 Bursa ayaklanması için bkz. Arabacı, 2015. 1908 Uşak ayaklanması (Tarak Yağması) için bkz. Şakir, 2020.

demiryolu işçilerinin treni raydan çıkarmaları ve bir söylentiye göre istasyon depolarını yakmak istemeleri, 1912’de İznik Gölü civarında çalışan işçilerin müteahhitlerle anlaşamamaları sonucu müteahhitlere ve kamu binalarına saldırımları, yine 1908’de gizli bir örgütün işverenlere ve tüccarlara ‘Kara Çete’ (Band Noir) imzasıyla tehdit mektupları göndermeleri bunlara örnek olarak verilebilir.¹⁸²

Cumhuriyet sonrası ilk fabrika işgal eylemine, 1934 Eylül’ünde, İzmir Şark Halı Kumpanyası’na bağlı bir şayak fabrikasında girişildiği görülmektedir. Dönemin gazetelerinde yer alan habere göre, zabıta, fabrikayı işgal eden yüz beş (Vakit, 28.09.1934) veya yüz yirmi (İzmir Postası, 20.09.1934) işçiye, Tatil-i Eşgal Kanunu’na¹⁸³ muhalefet gerekçesiyle müdahale etmiş ve işçiler fabrikadan çıkarılmışlardır. Habere göre, ücretlerinin düşürüleceği gerekçesiyle greve giden işçilerden beşi adliyeye sevk edilmiş; işveren ise ücretlerin düşürüleceği iddiasını reddederek, performans dayalı ücret sistemine geçileceği açıklaması yapmıştır.¹⁸⁴

Altmışlı yıllara gelmeden görülen bir diğer fabrika işgali ise, 1948 yılında, bir çimento fabrikasında gerçekleşmiştir. Toydemir (1951: 57-58), kendi kayıtlarına dayanarak söz konusu işgali şu şekilde aktarmaktadır:

---

¹⁸² Osmanlı döneminde grevler ve grev dışı eylemler için bkz. Şişmanof, 1965; Güzel, 1996; Akkaya, 2002; Yıldırım, 2011.

¹⁸³ 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu 1936 tarihli 3008 sayılı İş Kanunu’na kadar yürürlükte kalmıştır.

¹⁸⁴ Haberi başsayfadan “İşe göre gündelik” başlığıyla veren Vakit gazetesine göre işverenin açıklaması şöyledir: “Amelenin ücretlerini azaltmak fikri asla hatırımızdan bile geçmedi. Birçok sanayi merkezlerinde olduğu gibi biz de amelenin gündeliklerini, yaptıkları işe uydurmak için tedbir almak istiyoruz. Bir amele günde kaç metre kumaş dokursa ona göre kendine ücret vereceğiz. Bu takdirde amelenin gündelikleri eksilmeyecek, bilakis çok çalışan amele eskisinden fazla para alacaktır. Mesela fabrikada çalışan bir genç amele bu yeni usul sayesinde iki günde 450 kuruş almıştır.” Haber, Vakit gazetesinin patronu ve başyazarı Mehmet Asım (Us) imzalıdır. Asım devamında performans dayalı ücret sisteminin emek denetimi sorununa yönelik bir çözüm olduğunu, ancak işverence suüstistimale de açık olduğunu belirterek, bu fabrikada çıkan anlaşmazlığın “mahalli ve münferit bir hadise olmaktan ziyade umumi mahiyette” bir sorun olduğuna dikkat çeker: “Onun için amele işlerinin tanzimi sırasında bu prensip meselesinin kontrolü için bazı esaslı tedbirlere ihtiyaç vardır.” Vakit gazetesindeki haberden anlaşıldığına göre, fabrika işçileri işveren tarafından toplu olarak işten atılmıştır: “... mademki zabıta işe müdahale etmiştir, mademki ameleden beş kişi müşevvik olmak suçu ile adliyeye sevk edilmiştir. O halde geriye kalan yüz amelenin artık işlerinden çıkarılmamaları iktiza etmez mi? Bu vaziyete göre İzmir Valisi Kazım Paşa Hazretlerinin Şark Halı kumpanyası nezdinde teşebbüs yaparak müşevvik olan beş kişiden maada yüz amelenin tekrar işlerine alınmalarını temin etmesi beklenir.” Haberi dördüncü sayfada “Mensucat Amelesi İş Ne İçin Biraktı?” başlığı altında veren İzmir Postası ise, “Meselenin amelenin yevmiye usulünü değiştirmekten ve verilecek ücreti eskisine nisbetle yüzde otuz, kırk az vermek teşebbüsünden doğduğu söylenmektedir” demektedir.

“1948 senesinde İstanbul’da bir çimento fabrikasında işveren her biri 11 saat çalışan iki posta ile 18 kişiye gördürdüğü işi fazla mesai ücretlerinin kanuni zanlarından tasarruf gayesi ile aynı işçilere sekizer saatlik üç vardiya ile gördürmeye teşebbüs etmiştir. İşçiler bu şekil mesaiyi kabul etmeyeceklerini evvelden bildirmiş olmalarına rağmen tespit edilen günde işverenin ısrarı karşısında yeni şekilde çalışmayarak fabrikaya girmişler ve fakat iş başı etmeyerek o daireyi işgal etmişlerdir. Hadise evvela adli makamlara, bilahare Bölge Çalışma Müdürlüğü’ne bildirilmiş, neticede İş Kanunu’nun 74. maddesi hükmü muvacehesinde işçiler haklı görüldüklerinden talepleri kabul olunarak işlerine avdet edilmişlerdir.”

Daha önce de belirtildiği gibi, fabrika işgal eylemi, asıl olarak altmışlı yılların sonlarında işçi hareketinin gündemine girmeye başlamıştır. Bu bakımdan, bahsi geçen dönemde Türkiye’de yaşanan fabrika işgal dalgasının ilk örneği 1968 Derby Lastik Fabrikası işgalidir.¹⁸⁵

“İşgalin mücadelede bir yöntem olarak kullanılmasının mazisi, İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesini takip eden yıllara, Adana’da dokuma fabrikalarının işgaline kadar uzanır. 1948 yıllarında İstanbul Çimento Fabrikası, 1967 Caltex Tankeri gibi işçi eylemlerinde olduğu gibi işgal, işçilerin mücadele araçları arasında yer alıyordu, zaman zaman işyeri işgallerine rastlanıyordu. Ancak bu eylemler gerek katılan işçi sayısı, gerekse kamuoyunda çektiği ilgi bakımından cılız eylemlerdi. Derby işçilerinin işgal eylemi ise ilk büyük işgal eylemi oldu. Derby eylemiyle işgalin meşruiyet zemini genişledi, diğer işkolları ile işyerlerinde çalışan işçiler için de sınıf mücadelesinde kullanılabilir bir yöntem özelliği kazandı. Üniversiteleri işgal eden gençlerden sonra işçilerin de fabrikayı işgal etmesi bu eylem biçimini herkes için başvurulabilir hale getirdi” (Aydın, 2012: 213).

Dolayısıyla, Derby işgalinin patlak vermesine yol açan koşullar, aynı zamanda Türkiye işçi hareketinin eylem repertuarına işgal eyleminin girmesine zemin hazırlayan koşullardır denilebilir.

İşçilerin 4-10 Temmuz arası fabrikayı işgal etmelerini tetikleyen olay, yaklaşık bir ay önce, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi öğrencilerinin ve İstanbul Hukuk Fakültesi öğrencilerinin üniversitelerini işgal etmeleridir. Fransa’daki hareketin etkisiyle ve Fransa’daki gibi ‘üniversite reformu’ talebiyle, 1968 yılında üniversite gençliği hareketlenmiş, Haziran ayında üniversiteler işgal edilmiş ve işgal komiteleri kurulmuştu. İşgaller, ancak İstanbul Üniversitesi rektörünün öğrencilerle görüşmeyi kabul etmesi üzerine üç hafta sonra sonlandırılmıştı (Cumhuriyet Ansiklopedisi,

¹⁸⁵ Derby fabrikasında, işveren, resmi makamların da desteğiyle, toplu pazarlığı Lastik-İş ile değil, ‘sarı sendika’ Kauçuk-İş ile yapmıştı. Bunun üzerine Lastik-İş üyesi işçiler, Anayasa’nın 46. ve 47. maddelerine dayanarak buna itiraz etmiş ve fabrikayı işgal etmişlerdi. İşgal, sonunda başarılı olmuş, toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Derby işgali için bkz. Aydın, 2012.

2003: 191).¹⁸⁶ Ancak, işgal eylemi bundan sonra hem öğrenci hareketinin hem de işçi hareketinin en temel mücadele araçlarından biri olacaktır. Üniversite işgallerinin hemen arkasından gelen ve öğrenciler ile işçiler arasında ilk ciddi etkileşime zemin hazırlayan Derby işgali, bunun bir örneğiydi.¹⁸⁷

Aslında Türkiye’de işgal eylemi, üniversite öğrencilerinden ve işçilerden önce topraksız köylüler tarafından gündeme getirilmişti. Öyle ki, toprak işgallerinin sayısı, 1967 ile 1971 yılları arasında, hiç olmadığı kadar artmıştır. 1967 yılında, Antalya Elmalı’da başlayan ve 1971 yılında Maraş’a bağlı Pınarbaşı köyündeki işgale dek süren hareket süresince toplamda 146 toprak işgali görülmüştür.¹⁸⁸ Toprak işgallerinin yoğunlaştığı dönemin, üniversite ve fabrika işgallerinin yoğunlaştığı dönemle çakışmasına dikkat çekilmelidir.

Fransa’daki hareketin Türkiye’deki üniversite işgallerini, üniversite işgallerinin de fabrika işgallerini tetiklediği açıktır. Ancak bu, işçilerin böyle bir eylemi neden hemen benimsemiş ve uygulamış olduklarını açıklamaz. İşçi hareketinin işgal eylemine yönelişine dair bir açıklama, altmışlı yılların siyasi/iktisadi/sosyal gelişmelerini göz önüne almalıdır.

27 Mayıs askeri darbesinden sonra işçi eylemlerinde artış olduğu bir gerçektir.¹⁸⁹ Hatta işçi sınıfının, kelimenin tam anlamıyla tarih sahnesine çıktığı söylenebilir (Çelik, 2010: 104). Yine 1961 Anayasası ve 1963 tarihli Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu’nun grevi ve sendikal örgütlenmeyi bir hak olarak tanıdıkları da doğrudur. Örgütlenmenin ve grevin yasal bir dayanağa kavuşturulmasının işçi hareketinin yükselişine olan etkisi ise tartışmasızdır. Ancak işçi hareketinin nicel ve nitel anlamda yükselişinin yalnızca hukuk alanında gerçekleştirilen değişime bağlanamayacağı da açıktır. Dolayısıyla, hem Türkiye kapitalizminin gelişim dinamiklerinin ve sınıfsal kompozisyondaki

---

¹⁸⁶ Ellili ve altmışlı yıllarda, Avrupa’da olduğu gibi Türkiye’de de üniversitelileşmenin arttığı görülmektedir. Türkiye’de 1955 yılına kadar (yalnızca İstanbul ve Ankara’da) 3 üniversite varken, 1968 yılında (İstanbul, İstanbul Teknik, Ankara, Ege, Karadeniz Teknik, Orta Doğu Teknik, Atatürk, Hacettepe olmak üzere) 8 üniversite vardır. 1927’de üniversite öğrencisi sayısı 1660 iken, bu sayı 1960’da 63051’e ve 1968’de ise 146299’e yükselmiştir. Sekiz yıl içindeki artış yüzde 123 olup, dünyadaki genel artış hızının da çok üzerindedir (Lüküslü, 2015: 36).

¹⁸⁷ 9 Temmuz 1968 tarihli Türk Solu dergisinde, fabrikanın işgal edildiği sırada işçileri ziyerete gelen öğrenciler uğurlanırken bir işçinin öğrencilere şöyle dediği aktarılıyor: “Abi meşaleyi siz yaktınız, bizler bütün işçi kardeşlerimiz için devam ettireceğiz” (Türk Solu, 9 Temmuz 1968, sayı: 34, başsayfa).

¹⁸⁸ Türkiye’de toprak işgalleri için bkz. Gürel, 2008; Fırat, 2019.

¹⁸⁹ 1960-1980 arası grevlere ilişkin istatistikler için bkz. Güzel, 1996; Koç, 2010.

dönüşümün hem de bu süreçte işçi sınıfının mücadelesinin belirleyiciliğine dikkat çekilmelidir.

İkinci Paylaşım Savaşı'nın bitiminde 1960'lara kadar uzanan yıllar, birçok üreticinin tarımsal ekonomiden büyük kentlerdeki sanayi işlerine doğru kaymasına ve ücretli emek formunun yayılmasına tanıklık etmiştir (Özden, 2015: 254). Bir yandan sanayileşme, öte yandan tarımda mekanizasyon (traktörleşme) ve üretimin pazar için yapılmaya başlanması, kent merkezlerine göçü tetiklemiştir.¹⁹⁰ 1950'li yıllarda öne çıkan bu gelişme 1960'lı yıllarda hızlanmış, nihayetinde kayda değer bir sanayileşme, kentleşme ve işçileşme yaşanmıştır. 1950'lerin ortasında 1,6 milyon olan toplam ücretli sayısı 1960'da 2,4 milyona, 1965'te 3 milyona, 1970'te 4,2 milyona, 1975'te 5,4 milyona ve 1980'de ise 6,2 milyona yükselmiştir. Ücretlilerin istihdam içindeki payı ise, 1955'te yüzde 13 iken, 1960'da yüzde 19'a, 1965'te yüzde 22'ye, 1970'te yüzde 27,6'ya, 1975'te yüzde 31'e ve 1980'de ise yüzde 33,4'e yükselmiştir (Koçak ve Çelik, 2016: 269; Koç, 2010: 183). Ancak, geç kapitalistleşmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de sanayileşme düzeyinin kent merkezlerine gelen kitleleri massedebilecek kadar gelişkin olmamasının beraberinde getirdiği sorunlar vakaydı. Gecekondulaşma, enformelleşme ve işçi sınıfının - güvencelilik/örgütlülük/bilinçlilik ekseninde- parçalanmışlığı bu sorunların başlıcalarıdır (Yıldırım, 2015: 282).

Kapitalizmin temel dinamikleri böyleyken, işçi sınıfı mücadelesine bakıldığında, 1950'li yılların bir birikim dönemi olduğu ve bu birikimin 1960'lı yıllara zemin hazırladığı görülür.¹⁹¹ Her ne kadar grev bir hak olarak tanınmış olmasa da ellili yıllarda hem iş ihtilafları sayısının hem de grev için verilen mücadelenin önemi yadsınamaz. Öyle ki dönem boyunca otuzdan fazla fiili grev kayda geçirilmiştir (Koçak, 2015: 349). Bu birikimin üzerine, 27 Mayıs'tan kısa bir süre sonra işçi eylemlerinde ciddi bir sıçrama yaşandığı görülmektedir.¹⁹² Nitekim, 1923-1960 arası 43 grev görülürken (Güzel, 1996: 176), 1963-1971 arası dokuz yıllık bir

---

¹⁹⁰ Tarımda dönüşüm ve göç olgusu için bkz. Yıldırım, 2010. Türkiye'de işçileşme süreci için bkz. Yıldırım, 2015.

¹⁹¹ 1950'li yılların birikimi için bkz. Koçak, 2015 ve 2016; Koçak ve Çelik, 2016.

¹⁹² Beş bin Sümerbank işçisinin yalınayak yürüyüşü (25 Kasım 1961), Saraçhane Mitingi (31 Aralık 1961), beş bine yakın işsizlerin Ulus Meydanı'ndan TBMM'ye yürüyüşü ve polisle çatışmaları (3 Mayıs 1962), Yapı-İş Sendikası'nın Zonguldak Ereğlisi'nde düzenlediği miting ve işten atmalara karşı protestolar (12-13 Ağustos 1962) ve Kavel grevi (Ocak 1963) bunların öne çıkanlarıdır (Koçak ve Çelik, 2016: 275).

süreçte 610 grev gerçekleştirilmiş olup, bu grevlere 190 binden fazla işçi katılmıştır (Çavdar, 2019: 126).¹⁹³ Ayrıca, 1961’de Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP) kurulması, Türkiye Çalışanlar Partisi (TÇP) girişimi ve 1967 yılında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (DİSK) kurulması¹⁹⁴ gibi gelişmeler, işçi hareketinin siyasallaşma ve militanlaşma eğilimini de ortaya koymaktaydı. Özellikle DİSK’in kuruluşu, hem işçi hareketinden daha militan bir çizginin çıkmasıyla ilgiliydi, hem de daha militan bir mücadele hattının gelişimine yol açmıştı.¹⁹⁵

Fabrika işgal eylemlerinin görülmeye başlanmasının DİSK’in kurulmasından hemen sonrasına denk gelmesi tesadüf değildir. DİSK, Türk-İş’in ‘partiler üstü politika’¹⁹⁶ yaklaşımını eleştiren sendikalar tarafından kurulmuş ve gelişimi devlet ve Türk-İş tarafından açık veya örtülü bir şekilde engellenmek istenmiştir.¹⁹⁷ Fabrika işgal eylemlerine de çoğunlukla DİSK’in lokomotif olan bu sendikaların örgütlendiği yerlerde girişildiği görülmektedir. 1968 Derby’de Lastik-İş, 1968 Kavel’de Maden-İş, 1968 Emayetaş’ta Maden-İş, 1969 Singer’de Maden-İş,¹⁹⁸ 1969 Türk Demir Döküm’de Maden-İş, 1969 Rabak’ta Maden-İş, 1969 Gabak’ta Maden-İş, 1970 Sungurlar’da Maden-İş, 1970 Günterm’de Maden-İş, 1971 Gislaved’de Lastik-İş bunlardan öne çıkanlardır. Bütün bu işgallerde ana konu, işveren tarafından sendika özgürlüğünün ihlal edilmesidir. Ücretler/ödemeler ve çalışma koşulları olarak görüldüğünde dahi asıl sorun, işçilerin DİSK çatısı altında örgütlenmesinin engellenmek istenmesidir. Dolayısıyla, söz konusu dönemdeki fabrika işgal hareketi, işçi sınıfının kendi özgücüne güvenmeye başladığının, sendika ve parti bürokrasisinden bağımsız örgütlenmeye ve mücadeleye yöneldiğinin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bunun zirvesi ise, şüphesiz 15-16 Haziran 1970 direnişi olmuştur.

Daha önce de ifade edildiği gibi, Türkiye’de fabrika işgal hareketi üniversite gençliği tarafından tetiklenmiştir. Türkiye’de üniversite gençliği, Fransa’da ve İtalya’da olduğu gibi, işçi sınıfına bağımsız örgütlenmesini destekleyecek önemli bir

¹⁹³ Güzel (1996:210) 1961-1973 arası grev sayısını 569, greve katılan işçi sayısını da 93037 olarak vermektedir. Çelik (2020: 1010) ise, 1963-1970 arası dönemde grev sayısını 483 ve greve katılan işçi sayısını 74706 işçi olarak vermektedir. Ayrıca, grev ertelemelerine de dikkat çekerek, bu dönemde grev potansiyelinin çok daha yüksek olduğunu belirtmektedir.

¹⁹⁴ TÇP ve TİP süreci için bkz. Çelik, 2010: 366-420.

¹⁹⁵ DİSK, 13 Şubat 1967 tarihinde kurulmuştur. DİSK’in kuruluş süreci için bkz. Çelik, 2010: 518-547 ve Çelik, 2020.

¹⁹⁶ Partiler üstü politika yaklaşımı, Türk-İş’in 1964 tarihli 5. Genel Kurul’unda resmileşmiştir (Çelik, 2020: 91).

¹⁹⁷ DİSK’i engelleme girişimleri için bkz. Çelik, 2020: 213-233.

¹⁹⁸ Singer işgali için bkz. Aydın, 2015.

araç sunmuştur. Ve ücretlere, çalışma koşullarına, örgütlenme özgürlüğüne dair taleplerin yakıcılığı, daha militan eylemlere yönelmenin katalizörü olmuştur.¹⁹⁹

“Yıllardan beri işçiler öylesine ezilmiş, öylesine çaresiz bırakılmışlardı ki şimdiye kadar yüzlerce işgal olmaması anormaldi” (Türk Solu, 9 Temmuz 1968, sayı: 34).

Türkiye’de 1968-1971 yılları arasında yaşanan fabrika işgal dalgasının nedenlerine eğildikten sonra, şimdi söz konusu işgallerin öne çıkan özelliklerine bakılabilir.

Öncelikle, fabrika işgallerinin ağırlıklı olarak sendika özgürlüğü ilkesinin ihlal edilmesine karşı patlak verdiği görülmektedir. Ücretler ve çalışma koşulları da talepler arasında yer almakla birlikte, örgütlenme özgürlüğünün bu sorunlarda iyileşmeyi sağlayacak birincil önemde gündem maddesi olarak öne çıktığı açıktır. Örneğin Derby işgali, yetkili sendikanın belirlenmesi tartışmasından kaynaklanmıştı ve Türkiye tarihinde ilk kez yetkili sendikanın belirlenmesinde referanduma gidilmişti (Çelik, 2018: 656). Yine Kavel işgali, işçilerin Maden-İş çatısı altında örgütlenmelerinin engellenmesi üzerine patlak vermişti. Benzer şekilde, Türk Demir Döküm’de de işverenin Maden-İş’e yönelik baskısından dolayı fabrika işgal edilmişti. Gamak işgali de işverenin Maden-İş sendikasını fabrikaya sokmak istememesinden kaynaklanmıştı.

Fabrika işgallerinin bir başka özelliği kısa sürmeleri idi. Genellikle işgallerin bir ya da birkaç gün sürmüş olduğu görülmektedir. Hatta bazıları yalnızca birkaç saatlik işgallerdi. Bu da işçilerin işgal eylemine esasta mevcut mülkiyet ve çalışma ilişkilerine son vermek amacıyla değil, işvereni zorlamak amacıyla giriştiklerini göstermektedir. Ancak, taleplerinin karşılanmaması üzerine işçilerin yönetimi devraldığı örnekler de vardır. Çok kötü koşullarda çalışmalarının yanı sıra birikmiş alacaklarını alamayan ve madenin kamulaştırılmasını talep eden Çorum Alpagut işçilerinin özyönetim deneyimi bir aydan fazla sürmüştü.²⁰⁰ Yine birikmiş alacaklarını alamadıkları gibi patronun sırta kadem bastığı Günterm’de ise işçiler

---

¹⁹⁹ Fabrika işgal eylemine ilk kez başvuru olan 1968 yılında, DİSK Gazetesi Ocak sayısının (5. sayı) ikinci sayfasında, Asım Sarp tarafından yazılan “Biraz da Rakkam” başlıklı yazıda buna ilişkin veriler aktarılıyor: “... [g]ereğince beslenebilmek için günde 750 kuruş gerekli. Yani bir yıl 365 gün olduğuna göre, yılda yalnız yemek için bir kişinin 2737 lira 50 kuruşa ihtiyacı var. Oysa fert başına düşen milli gelir yılda 1600 liradır 28,5 milyon insan için. Demek ki, normal bir gıda bile almak mümkün değil bu düzende...”

²⁰⁰ Alpagut işçilerinin özyönetim deneyimi, o dönemde Dostlar Tiyatrosu tarafından ‘Alpagut Olayı’ ismiyle sahneye uyarlanmıştı.

yaklaşık bir buçuk ay fabrikayı işletmişlerdi. Her ne kadar 1968-1971 fabrika işgal dalgası içerisinde yer almasa da Amasya Yeni Çeltek direnişi ve özyönetim deneyimi de iki ay sürmüştü.

Fabrika işgal eylemlerinin bir özelliği de taban hareketi olmasıydı. Yani, ne herhangi bir konfederasyonun bu yönde bir kararı vardı ne de herhangi bir sendika veya sol parti lideri bu yönde bir çağrı yapmıştı. İşgaller işçiler tarafından organize ediliyor, fabrika çevresindeki halktan yoğun ilgi ve destek görüyordu. Türk-İş ise, bu ve benzeri eylemlere ‘müsamahası olmadığını’ açıklamış ve hatta (İzmir) Çamalatı Tuzla işgaline derhal ‘el koymuştu’ (Aydın, 2012: 121-123).

1968-1971 fabrika işgal hareketi, aynı zamanda, resmi anlamda olmasa da fabrikalarda DİSK’in kurulması ve kendini kabul ettirmesi sürecidir. Otoritelerin, Türk-İş’in ve işverenlerin DİSK’i fabrikalardan içeri sokmamak, girdiyse de ne yapıp edip dışarı atmak konusunda seferber olduğu koşullarda, işçiler buna geleneksel/kurumsal siyasetin diliyle değil, bizzat kendilerini ortaya koyarak direnmişler ve örgütlenmelerine sahip çıkmışlardır.²⁰¹ Dolayısıyla, bu işgal dalgası, ‘partilerüstü politika’ adı altında işçi sınıfını işveren hedeflerine tabi hale getiren sendikacılığa pratikte bir müdahale olup, işçi sınıfının bağımsız örgütlenmesinin yolunu açan bir harekettir. Ellili yıllardan altmışlı yıllara ilerlerken nicel ve nitel anlamda büyümüş olan işçi sınıfı, bu süreçte rüştünü ispat etmiştir denilebilir. Yine bu işgaller sayesinde ki, daha önce münferit olarak görülen işgal eylemi, artık ana akım bir mücadele aracı olarak yerini almıştır. Son olarak, fabrika işgal eylemleri ile işçiler, otoritelerin ve Türk-İş’in ‘hukuka saygılı olun’ dediği yerde, hukukun da bir mücadele konusu olduğunu hatırlatmışlardır. Nasıl ki grev yasak olduğunda bile meşru bir eylemdir ve işçi sınıfının mücadelesi sonucu kazanılmış bir haktır, işgal eyleminin hukukiliği de işçi sınıfının mücadelesine bağlıdır.

“-Arkadaş söyler misin yeni moda mıdır işgal etmek? Öğrenciler okullarını, işçiler fabrikaları, topraksız köylüler toprakları işgal ediyor.

-Hayır, bu öyle senin dediğin gibi moda falan değil. İşgal anayasanın başlangıç kısmında belirtilen direnme hakkının bir biçimidir.

-Yani şimdi bu bir hak mıdır?

-Hem de anayasada belirtilmiş bir hak.

---

²⁰¹ “DİSK’in 1967-1971 arasındaki dönemi aynı zamanda kuruluş yılları olarak nitelenmektedir, çünkü dönem aynı zamanda DİSK’e yönelik baskıların yanı sıra kurumlaşma çabasının sürdürüldüğü varolmaya çalışılan yıllara karşılık gelmektedir” (Aygül, 2015: 195).

-Peki, eskiden yok mu idi?

-Vardı.

-Neden hiç kullanılmıyordu?

-Meşruluğunu yitirmiş haksızlık eden her kuruluş işgal edilir. İşgal eden meşru müdafaa durumundadır.

-Demek haksız olan her kuruluşa karşı işgal yapılmak suretiyle direnilir.

-İşçiler fabrikayı işgal ediyor. İşçiler içerde olmasa çalışma olmaz. Demek oluyor ki işgal diye bir şey söz konusu değil. İşgal ettikleri fabrikanın, okulun, toprağın yönetiminde, aksayan bir yan veya bir hırsızlık olduğu zaman, zarar verenleri zararsız hale getirmek için müdahale etmektir. Bu da bir işgal değildir. Buna işgal demek yanlış olur.

-Demek evimizin iyi idaresi için ev halkının evi kötü idare edene karşı dur demesi gibi bir şey işgal dedikleri.

-Evet, çok güzel söyledin.

-Ben de bu işgaller hakkında kötü kötü şeyler düşünüyorum. Diyorum ki öğrenciler beleşten sınıf geçmek istiyorlar, bu yüzden işgal yapıyorlar. İşçiler çalışmadan çok para almak istiyorlar ve onlar da bu yüzden işgal ediyor, köylülerin de gücü gücü yetene deyip başkasının toprağını işgal ettiklerini sanıyordum.

-Düşündüğün çok yanlış. Hayata atılan her öğrenci, bilgisiz olunca, başarısız olacağından, beleş sınıf geçmeyi düşünmez. Kendisi için iyi olmaz. İşçi desen zaten kendisinden başka kimse çalışmaz. Çalışan işçinin hakkını hiçbir patron vermez. Hakkını alamayan işçi, hakkını alabilmek ve de haksızlığı gidermek için yönetime müdahale eder. Topraksız köylü devamlı kendisi toprakta çalıştığı halde aç kalır. Toprak sahibi devlete ait toprakları haksız olarak işgal etmiştir. Devlete ait toprakları kurtarmak için topraksız köylü de toprağın yönetimine müdahale etmektedir” (Ekmek gazetesinden, Maden-İş, sayı: 15, 10 Eylül 1969, akt. Aydın, 2015: 176-177).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İŞGAL FABRİKALARI HAREKETİ

20. yüzyılda fabrika işgallerinin önemli niteliklerinden birisi ulusal ölçekli olmasıydı. 21. yüzyıla gelindiğinde ise fabrika işgallerinin başta Güney Amerika ülkeleri olmak üzere, aynı anda birden fazla ülkede ortaya çıktığı görülür. Yine bu dönemin fabrika işgallerinin geçmiş yüzyıldaki hareketlerden diğer bir farkı, kalıcı işçi denetimi/özyönetimi örneklerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu deneyimlerin - ulusal ve uluslararası düzeyde- ortak özelliklere sahip olduğu, aralarında dayanışmacı ilişkiler geliştirdikleri ve koordine hareket ettikleri görülmektedir. Bu özellikleri ile günümüzdeki fabrika işgalleri ve bu işgallerden doğan işçi özyönetimleri bir hareket niteliği taşımaktadır. Bu durum, hareketin 'fabrika işgalleri' veya 'fabrika işgal hareketleri' yerine 'fabrika işgal hareketi' veya 'işgal fabrikaları hareketi' olarak adlandırılmasının gerekçesini oluşturur.

İşgal fabrikaları hareketi tek bir ülkeyle sınırlı değildir. Güney Amerika'daki görece yoğunlaşma dikkat alındığında kıtasal bir niteliğe sahip olduğu belirtilebilir. Ayrıca benzer deneyimlerin dünyanın başka ülkelerinde de ortaya çıkması, söz konusu hareketin küresel bir eğilim taşıdığına işaret olarak da değerlendirilebilir.

İşgal fabrikaları hareketinin gelişimi, içinde yaşadığımız dönemin temel özellikleriyle bağlantılıdır. Genellikle 'küreselleşme' kavramıyla ifade edilen ve neoliberal ekonomi politikalarıyla karakterize olan bu dönem, hem dünya ölçeğinde işçi sınıfının yaşadığı sorunları benzeştirmekte hem de -iletişim ve ulaşım teknolojisindeki gelişmelerle de bağlantılı olarak- bu sorunlara karşı örgütlenmede ve mücadelede ortaklık için bir zemin oluşturmaktadır. Dolayısıyla, işgal fabrikaları hareketi, bugünün dünyasını şekillendiren söz konusu gelişmelerin bir ürünüdür.

Bu bağlamda, son bölümün ilk kısmında, işgal fabrikalarının ortaya çıkışına zemin hazırlayan koşullara bakılacaktır. Öncelikle neoliberal ekonomi politikaları ve işçi sınıfı üzerindeki etkileri ele alınacak, ardından 21. yüzyılda işçi sınıfı mücadelesini etkileyen görüşlere ve bu görüşlerin etkisiyle toplumsal hareketlerde yaşanan dönüşüme değinilecektir. Bölümün ikinci kısmında ise, işgal fabrikaları

deneyimlerine yer verilecektir. Bu çerçevede, öncelikle Güney Amerika ülkeleri ve ardından dünyanın diğer ülkelerindeki deneyimler ele alınacaktır.

3.1. KÜRESELLEŞME, NEOLİBERALİZM VE İŞÇİ SINIFI

Günümüz dünyasını açıklamak için en çok kullanılan kavramın ‘küreselleşme’ olduğu belirtilebilir. Seksenli yıllardan itibaren, ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel, teknolojik, birçok alanda yaşanan dönüşüm küreselleşme kavramıyla ifade edilmektedir. Mal ve hizmet ticaretinin artması ile sermaye hareketlerinin serbestleşmesi (ekonomik), ‘sosyalist’ olarak adlandırılan rejimlerin çökmesi/kapitalizme eklenmesi (siyasi), ‘Batı’ yaşam tarzının/kültürel değerlerinin diğer toplumları etkisi altına alması ve tek tipleşme (sosyokültürel), ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak dünya ölçeğinde etkileşimin artması (teknolojik) gibi gelişmeler küreselleşme kavramıyla açıklanmaktadır. Hangi gelişmenin esas alındığına göre değişkenlik gösteren bu kavramın tam olarak neyi işaret ettiği konusunda ise bir fikir birliği olduğu söylenemez (Çoban, 2002: 119; Keskin, 2012: 81). Süreci açıklamak için sıklıkla kullanılan “ilişkilerin küresel ölçekte giderek daha derinleşmesi, genişlemesi ve hızlanması” şeklindeki tanımın da ne kadar genel ve muğlak olduğu açıktır (Erdağı ve Dinçer, 2005: 37). Ancak daha açık olan ise kavramın ‘nötr’ olmayıp ideolojik bir içeriğe sahip olduğudur (Başkaya, 1997: 17; Savran, 2002: 263; Kazgan, 2016: 56). Bu çerçevede, “imparatorluk” (Hardt ve Negri, 2001), “küresel kapitalizm” (Robinson, 2002), “yeni emperyalizm” (Harvey, 2004), “günümüz emperyalizmi” (Ahmad, 2004), “totaliter kapitalizm” (Lioukakis, 2005), “emperyal makine” (Ruccio, 2005), “Amerikan imparatorluğu” (Panitch ve Gindin, 2019), “genelleşmiş-tekelci kapitalizm” veya “kolektif emperyalizm” (Amir, 2017) gibi kavramsallaştırmalar üzerinden yürütülen tartışmalar, küreselleşmenin ideolojik içeriğini deşifre etmeye yöneliktir.

Küreselleşme ile ifade edilen dönemin temel karakteristiği, erken kapitalistleşmiş ülkelerde Keynesyen, geç kapitalistleşmiş ülkelerde ise ithal ikamecilik olarak adlandırılan politikaların terk edilmesi ve dünya ölçeğinde neoliberal politikaların egemen hale gelmesidir. Buradan hareketle söz konusu süreç ‘küreselleşme’ olarak değil, ‘neoliberal küreselleşme’ olarak da adlandırılmaktadır

(Şenses, 2013: 236). Küreselleşme ile neoliberalizm birebir örtüşen kavramlar değildir. Küreselleşme -bir biçimde- kapitalizmin doğuşundan beri geçerli olan bir eğilimken, neoliberal küreselleşme günümüz kapitalizmini işaret etmektedir (Duménil ve Lévy, 2009: 42; Saad-Filho, 2009: 269).

Neoliberal küreselleşme süreci, aynı zamanda, Taylorist/Fordist üretim modelinin terk edilmesi ve yeni bir üretim modelinin baskın hale gelmesiyle de karakterize olmaktadır. Post-endüstriyalizm, post-kapitalizm ve benzeri ideolojik kavramsallaştırmalar bir kenara bırakılırsa, yeni üretim modeli post-Fordizm, Toyotizm, esneklik, yalın üretim ve benzeri kavramlarla ifade edilmektedir. Neoliberal ekonomi politikalarının ve genellikle 'esneklik' olarak kavramsallaştırılan üretim modelinin egemen hale gelmesinin, işçi sınıfının hem bileşimi hem de örgütlenmesi ve mücadelesi üzerinde önemli etkileri olmuştur.

Çalışmanın bu bölümünde, neoliberal ekonomi politikalarının ve esneklik olarak tanımlanan üretim modelinin ayrıntılı bir şekilde ele alınmayacağı belirtilmelidir. Söz konusu politikalara ve üretim modeline ilişkin çok sayıda kaynak bulmak mümkündür ve bunlardan bazıları çalışmanın/bölümün ilgili yerlerinde paylaşılacaktır. Bu bölümde asıl amaç, işgal fabrikaları hareketinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan koşulları genel çerçevede serimlemektir. Dolayısıyla, asıl odak noktası, işçileri üretim araçlarından -ve geçim araçlarından- dışlayan süreç ile işçilerin üretim araçlarına doğrudan el koyması -ve onları tekrar işler hale getirmesi- düşüncesine zemin hazırlayan gelişmelerin belirlenmesidir. İşçileri üretim/geçim araçlarından dışlayan süreç, makro veya mikro ölçekte (yani ulusal veya işletme ölçeğinde) yaşanan krizler nedeniyle yaşanan fabrika kapanmalarıdır. İşçilerin üretim araçlarına doğrudan el koyması -ve onları tekrar işler hale getirmesi- düşüncesine zemin hazırlayan gelişme ise seksenli yıllardan günümüze, örgütlenme ve mücadele yöntemlerinde değişim/dönüşüm yaratan yeni tartışmalardır.

3.1.1. Neoliberal Küreselleşme ve İşçi Sınıfı Üzerindeki Etkileri

Yetmişli yıllarda yaşanan kriz, ne -neoliberallerin iddia ettiği gibi- 'aşırı' devlet müdahalesinden ne de -Keynesyenlerin iddia ettiği gibi- 'yanlış' devlet müdahalesinden kaynaklanmıştır (Öztürk, 2006: 115). Petrol fiyatlarının yükselmesi ise krizin asıl nedeni değil, sonuçlarından biridir (Savran, 2013: 57-61). Yetmişli

yılların krizi, sermayenin organik bileşiminin artması sonucu kar oranlarının düşme eğilimine girmesi (Öztürk, 2006: 115; Savran, 2013: 70; Sönmez, 2013: 65)²⁰² ve yine sermayenin emek üzerindeki denetimini kaybetmeye başlaması üzerinden açıklanmaktadır (De Angelis, 2006: 162; Bell ve Cleaver, 2006; Holloway, 2006: 164; Hardt ve Negri, 2011: 152). Bu çerçevede, neoliberal politikaların ve esnek üretim modelinin, sermayenin krizine bir yanıt olarak yaşama geçirildiği açıktır (Schmidt, 2008: 73).

Söz konusu dönüşüm, birbirleriyle ilişkili değerlendirilebilecek bir dizi politika üzerinden açıklanabilir. Bunlar, serbestleştirme, kuralsızlaştırma, esnekleştirme, özelleştirme ve finansallaşmadır.

“Sizin gibi şirketleri çekebilmek için... dağlarımızı düzledik, ormanlarımızı traşladık, nehirlerimizin yollarını değiştirdik, şehirlerimizi kaydirdik... Tüm bunlar sizin için, şirketleriniz için, burada Filipinler’de daha kolay, daha karlı iş yapabilmemiz için” (Filipin hükümetinin doksanlı yıllarda Fortune dergisine verdiği ilandan, akt. Yılmaz, 2000: 59).

“Makedonya’ya yatırım yapın!.. Kar üzerinden yalnızca yüzde 10 vergi yükü; %10 ile Avrupa’nın en düşük gelir vergisi; ayda yalnızca 370 avroya çalışmaya hazır, bol ve ucuz işgücü; geniş iç pazar; yalnızca %3 enflasyon ile makroekonomik istikrar; AB ve NATO üyesi olmaya aday ülke...” (Kuzey Makedonya hükümeti tarafından iki binli yıllarda Finansal Times ve Fortune dergilerine verilen ilanlardan, akt. Yeldan, 2010: 43-44).

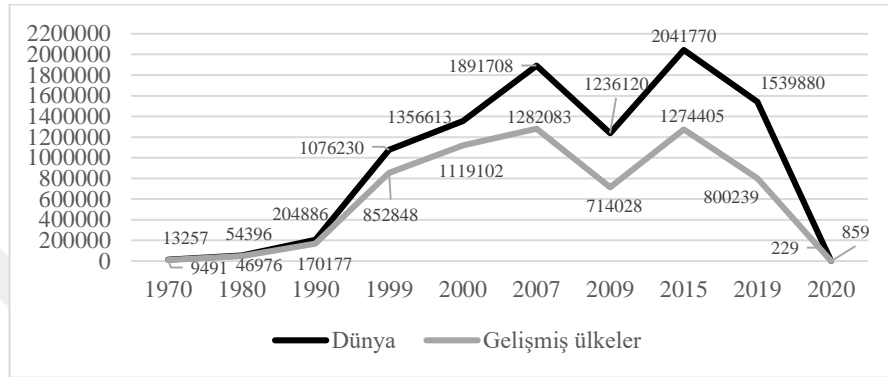
“Bir transatlantik alıp onu fabrikaya dönüştüreceğim ve üretimi o dev geminin üzerinde yapacağım; ücretler hangi limanda düşükse gidip o limana demir atacağım” (General Motors genel müdürü, akt. Özügürlü, 2005: 114).

“Dominik Cumhuriyeti’nde... bir gömleğin üretimi yirmi iki ayrı işleme bölünmüştü: malzemeyi kesmek için beş aşama, giysiyi dikmek için on bir aşama, markaları dikip etiketleri takmak ve gömlekleri plastik torbalara koyup gönderilmeye hazır hale getirmek için beş aşama. Her bir göreve belirli bir zaman ayrılmıştı, ayrıntılı hesaplamalarda saniyenin on binde birinden oluşan birimler kullanılıyordu. Tüm birimler bir araya getirildiğinde hesaplamalar, her bir gömlek üretiminin maksimum 6.6 dakika sürmesini gerektiriyordu –Nike’ın ABD’de 22.99 dolara sattığı bir gömlek için 8 sentlik bir emek değeri demektir bu” (Bakan, 2007: 86).

Serbestleştirme: Serbestleştirme, uluslararası ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi anlamına gelir ve sermayenin -doğrudan yabancı yatırım veya portföy yatırımı şeklinde- mekânsal/zamansal özgürleşmesini ifade eder

²⁰² Kar oranlarının düşme eğilimine girmesi, ‘yatay’ (kapitalistler arası) ilişkilere/rekabete (Brenner, 2006) ya da ‘dikey’ (işçi sınıfı ile kapitalistler arası) ilişkilere/mücadelelere (Foster, 2006) dayalı olarak açıklanabilmektedir. Söz konusu tartışmanın bir özeti için bkz. Akçay ve Güngen, 2014: 46-53.

(Erdut, 2003: 6-10; Sapancalı, 2005: 68-69; Harvey, 2015: 177). Doğrudan yabancı yatırımların asli aktörü çok uluslu şirketlerdir. Bu şirketler, yeni şirketler kurma, var olan şirketleri satın alma veya yatırım yapacağı ülkedeki sermaye ile ortaklıklar kurma yoluna gitmektedirler (Tokol, 2001). Portföy yatırımları ise, kar payı ve faiz getirisi elde etmek amacıyla farklı ülkelere giriş/çıkış yapan ve giriş/çıkış yaptığı ülke ekonomisi üzerinde etkide bulunan sermayedir. İki uluslararası ölçekte yeni bir iş bölümü yaratırken, ikincisi ülke ekonomilerinde dalgalanmalara yol açar.

Grafik 2: Doğrudan yabancı sermaye akımları (milyon ABD doları)

Kaynak: UNCTADSTAT ve UNCTAD 2021'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Çok uluslu şirketler, hammaddeye yakınlık, pazara yakınlık, vergi oranları, çevre koruma düzenlemelerinin olup olmaması gibi faktörlerin yanı sıra, emek maliyetlerine ve örgütlenme durumuna bakarak üretimlerinin tamamını veya bazı aşamalarını ayrı ayrı ülkelerde gerçekleştirebilmektedirler. Günümüzde, dünya ölçeğinde, çok uluslu şirketler, bu şirketlere bağlı şubeler ve bunların taşeronlarından oluşan küresel bir ağ oluşmuş durumdadır.²⁰³ Bu ağ, en üstte çok uluslu şirketler olmak üzere hiyerarşik bir yapı arz etmekte ve uluslararası yeni iş bölümünü ifade

²⁰³ 1970 yılında çok uluslu şirketlerin sayısı 7 bin civarındayken, bu sayı 1990'da (24 milyon istihdamla) 37 bin, 2002'de (54 milyon istihdamla) 64 bin ve 2008'de ise (790 bin bağlı girişim ve 82 milyon istihdamla) 79 bine yükselmiştir. Yine bu şirketlerin 1997 yılında toplam karı 300 milyar ABD doları iken, 2004'de 500 ve 2009'da 900 milyar ABD dolarıdır (Demirer vd, 1999: 88; Milberg, 2004: 47-48; UNCTAD, 2008: xvi ve 4). Günümüzde, çok uluslu şirketlerin yıllık gelirleri, birçok ülkenin gayri safi hasılasından bile fazla olabilmektedir. Dünyanın en büyük 500 şirketinin, 2019 yılı toplam geliri 33,3 trilyon ABD doları iken, toplam kârı 2,1 trilyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Bu şirketler, dünya çapında 70 milyona yakın insanı istihdam etmekte ve 32 ülke tarafından temsil edilmektedirler. Walmart 524 milyar dolar ile ilk sırada yer alırken, Toyota 275 milyar dolar ile onuncu sırada yer almaktadır. Listedeki ilk 10 şirketin her birinin yıllık geliri 300-400 milyar dolar civarındadır (<https://fortune.com/global500/>). Aynı yıl, küresel GSH ise yaklaşık 88 trilyon ABD doları olmuştur (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>). Dünyanın en büyük 500 şirketinin geliri (en yüksek GSH'ya sahip ilk 10 ülke çıkartılırsa) dünyanın 208 ülkesinden 198'inin GSH toplamına eşittir.

edecek şekilde, “küresel meta zincirleri” ve “küresel fabrika” kavramlarıyla da tanımlanmaktadır. Çok uluslu şirketler, üretimin emek yoğun aşamalarını taşeronlara devrederek maliyetlerini/risklerini dışsallaştırmış olmakta, taşeronlar ise söz konusu maliyetleri/riskleri içselleştirebilmek için üretimdeki her türlü değişikliği emebilecek esneklikte emek istihdam etme yoluna gitmektedirler (Özuğurlu, 2005: 95). Bu noktada, yatırım yapılacak ülkede sosyal damping, kuralsızlaştırma ve esneklik yönünde atılmış adımlar önem arz etmektedir. Bu ise, “dibe doğru yarış” ve “kirlilik sığınağı” gibi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Genel anlamda ‘prekarya’laşma (Standing, 2014) süreci yaşanırken, özellikle Güney ülkelerinde üretim mekânlarının sweatshop’laşması (Kutlu, 2011: 279) süreci yaşanmaktadır. Ayrıca, çok uluslu şirketler tarafından yapılan yatırımların önemli bir kısmının satın almalar ve birleşmelerden oluştuğu göz önüne alındığında, bu noktada yatırımın yapılacağı ülkedeki özelleştirme adımlarının da önemli olduğu görülmektedir.²⁰⁴

Küresel üretim zincirinin en üstünde çok uluslu şirket ve hemen altında büyük ölçekli, az sayıda ve son derece ayrıcalıklı tedarikçiler bulunmakta iken, alt düzeylerine inildikçe işletme ölçeğinin küçüldüğü, emek yoğun üretimin arttığı ve taşeronlar arasında rekabetin kızıştığı görülmektedir. En alt düzeyde ise büyük ölçüde birbiri yerine ikame edilebilir çok sayıda küçük terleme atölyesi (sweatshop) bulunmaktadır (Çaşkurlu, 2010: 56). Çok uluslu şirket, taşeronlardan ürünü değil, üretimin aşamalarını satın almakta, dolayısıyla kendi içinde bir monopson piyasası oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, çokuluslu işletme satın alacağı üretim aşamalarının her biri için fiyatı önceden belirlemektedir ve bu aşamaların tek alıcısıdır (Erdut, 2004: 15). Çok uluslu şirket ile taşeronlar arasındaki sözleşme şeklen gönüllülük temelinde yapılıyor olsa da ana şirketin fiyatı belirlediği ve tedarikçiyi bir diğeriyle kolayca ikame edilebildiği için, söz konusu ilişki aslında taraflar arasındaki güç ilişkilerini yansıtmaktadır (Çaşkurlu, 2010: 56). Böylesi bir ilişkide, taşeronların ucuz ve itaatkâr emek talebi öne çıkmakta, piyasadaki dalgalanmalara açık olmak anlamında ‘sayısal esneklik’ geçerli olmaktadır (Erdut, 2004: 16). Uluslararası ölçekte şekillenen bu yeni iş bölümüne bağlı olarak, emek piyasası, Kuzey/Güney, birincil/ikincil, çekirdek/çevre olarak bölünmektedir. Buna

---

²⁰⁴ Satın alma ve birleşmeler doğrudan yabancı yatırımların yarısını oluşturmaktadır. Grafik 2 ile karşılaştırmak üzere, satın alma ve birleşmelerin değeri; 1990 yılında 98, 2005-2007 yılları arasında 729, 2015 yılında 735, 2016 yılında 887 ve 2017 yılında 694 milyar ABD dolarıdır (UNCTAD, 2018: 20).

göre, ilk gruptakiler işlevsel esneklik ve standart istihdam, ikinci gruptakiler ise sayısal esneklik, çalışma sürelerinde esneklik, ücret esnekliği ve atipik/kayıt dışı istihdam ile karakterize olmaktadır. Yine ikinci grupta kadın ve göçmen emeğinin yoğun olduğu görülmektedir (Belek, 1999: 77-101). Sonuç olarak, düşük ücret, iş güvencesizliği, kötü çalışma koşulları, sağlık ve güvenlik standartlarından yoksunluk gibi görünür sorunların yanı sıra, karşılığı ödenmemiş emek zamanı için önemli olan mutlak ve göreceli artı değer yaratma koşullarının en uygun bileşimine ulaşılması söz konusu olmaktadır (Başköy ve Kılıçaslan, 2017: 1515). Yücesan-Özdemir (2010: 47), taşeron çalışmayı, ana şirket ile taşeron arasındaki bağımlılık ilişkisi, taşeronlar arası rekabet, taşeron işçilerinin işçi sınıfı içi katı hiyerarşideki yeri, taşeron işçilerinin örgütsüzlüğü ve mekânsal/kurumsal parçalanmışlığı çerçevesinde ‘despotik bir emek rejimi’ olarak niteler.

Bu çalışmanın ve bu bölümün konusuyla doğrudan ilgili olması bakımından, serbestleştirme olarak ifade edilen gelişme önem arz etmektedir. Keza sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, özellikle geç kapitalistleşmiş ülkelerde hem makro ölçekte hem de işletme ölçeğinde yaşanan krizlerin temel nedenidir. Sermaye akımlarının iki ana kaleminden biri olan portföy yatırımlarının giriş/çıkış yaptığı ülkelerde makro krizler yaşanabilmekte iken, yine sermaye akımlarının diğer kalemi olan doğrudan yabancı yatırımlara ve dolayısıyla küresel rekabete açılan ekonomilerdeki küçük ve orta ölçekli işletmeler rekabet koşullarında diskalifiye olabilmektedirler. Bu süreç, özellikle geç kapitalistleşmiş ülkeler için ‘sanayisizleşme’ (deindustrialization) veya ‘prematüre/erken sanayisizleşme’ (Rodrik, 2015) olarak adlandırılan -ve imalat sanayinin payının azalmasıyla kendini gösteren- sorunu beraberinde getirebilmektedir (Öz, 2018; Doğruel ve Doğruel, 2019).

Bu bağlamda serbestleştirme, hem işgal fabrikalarının ve işgal fabrikaları hareketinin ortaya çıkmasının nedeni olan fabrika kapanmalarının temel nedenidir hem de işçiler tarafından devralınan ve tekrar işletilen fabrikaların faaliyet yürüttüklerini ortamın belirleyicisidir. Çünkü işçiler, kapanmış fabrikaları devralıp tekrar işletmeye başladıklarında, içsel ilişkileri değiştirebilseler bile, dışsal koşulları değiştirememektedirler. Değiştirilemeyen dışsal koşullar ise, içsel ilişkileri bir biçimde ve ölçüde etkilemektedir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini ve

bunun işgal fabrikalarıyla ilişkisi değerlendirildikten sonra, şimdi neoliberal dönüşümün diğer gelişmelerine bakılabilir.

Kuralsızlaştırma ve esnekleştirme: Regülasyon, kurallarla düzenleme, deregülasyon/kuralsızlaştırma bu düzenlemelere ilişkin kuralların kaldırılması demektir (Eğilmez, 2016: 288). Kuralsızlaştırma, düzenlemelerin tümüyle ortadan kaldırılmasını değil, devletin düzenleme, denetleme ve yaptırım biçimindeki müdahalesi yerine, doğrudan tarafların kural koymasını ifade eder (Erdut, 2003: 17, Sapançalı, 2005: 76). Esnekleştirme ise, asgari ücretten işsizlik sigortasına, işe alma/işten çıkarma yükümlülüklerinden sosyal güvenlik yükümlülüklerine, istihdam biçimlerinden sendikal örgütlenmeye kadar, sermaye için ‘katılık’ olarak değerlendirilen bütün düzenlemelerin yürürlükten kaldırılması veya gevşetilmesi anlamına gelir (Saydar ve Aydın, 2017: 6). Kuralsızlaştırma ile esnekleştirme aynı anlama gelmemektedir; zira “[k]uralsızlaştırma ile emredici normların azaltılması söz konusu olmakla birlikte, esneklik için kuralsızlaştırma zorunlu değildir. Zira esnekleştirme kural koyma yolu ile de yapılabilir. Emredici bir hukuk kuralına getirilen istisnalar yolu ile de esneklik sağlanabilir” (Ebru ve Yüksel, 2008: 52).

Özelleştirme: Özelleştirme, dar anlamıyla devlete ait işletmelerin ve/veya mülklerin özel sektöre devridir. Geniş anlamda değerlendirildiğinde ise, kamunun gerçekleştirdiği hizmetlerin/faaliyetlerin fiyatlandırılmalarını, taşeron devredilmek suretiyle özel sektöre transferini ve etkinlik/verimlilik kriterlerine göre yürütölmelerini içerir (Sapançalı, 2005: 78-79). Ancak sermayenin mantığı/işleyişi bu tanımlamaları aşar, özel mülkiyete konu olmayan bütün alanların/faaliyetlerin piyasalaştırılmasına/metalaştırılmasına yönelir (Harvey, 2004: 36-37; Harvey, 2015: 83; Dardot ve Laval, 2018: 84). Harvey, bu süreci, Marx’ın ilk/ilkel/ilksel birikim olarak adlandırdığı, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel sürece atıfla açıklar ve ‘mülksüzleştirme yoluyla birikim’ olarak tanımlar: “Mülksüzleştirme yoluyla birikim küresel sistem içinde giderek daha fazla merkezi özellik haline geliyor (özelleştirme en kilit araçlardan biri)” (Harvey, 2004: 42). Otonom Marksizm, hem müşterekler hem de çitleme kavramını geleneksel Marksist çizgiden daha farklı tanımlamakta, bu kavramların kapsamalarını sadece ortak varlıklara değil etraflarında kurulan ilişkilere de atıfla genişletmektedir. Müşterekleri piyasa ve sermaye süreçlerine eklenmeden özerk kalabilen toplumsal yeniden üretim süreçlerinin

tümü, çitlemeleri ise bu özerkliğin devlet ve piyasa tarafından işgal edilmesi olarak tanımlamaktadır (Adaman, Akbulut ve Kocagöz, 2017: 18). Hardt ve Negri bu süreci ‘ortak varoluşa el koyulması’ olarak adlandırılır (Hardt ve Negri, 2011: 147). Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, kentsel alanlar, ormanlar, su, tohum, kültür, bilgi, deneyim, insan ilişkileri, yani her türden müşterek, ‘çitleme’ye konu olur ve birikimin aracına dönüştürülür. Bu bağlamda, “çitlemelerin bir kereye mahsus olmaktan ziyade ‘sermaye mantığının’ süregelen bir niteliği olduğunu söyleyebiliriz” (De Angelis ve Harvie, 2016: 110).²⁰⁵

Finansallaşma: Son olarak, finansallaşma, finansal saiklerin, aktörlerin ve kurumların artan rolü üzerinden tanımlanmakta ve gelir yaratımının ticaret ve mal üretiminden ziyade finansal kanallar yoluyla gerçekleştirildiği bir birikim biçimine vurgu yapmaktadır (Soydan, 2013: 156). Finansallaşma sürecinin neoliberal küreselleşme ile bağlantısı birçok kaynakta işlenmiştir ve hatta neoliberalizmin ‘finans odaklı neoliberalizm’e dönüştüğü belirtilmiştir (Marois, 2013: 35). Örneğin, düzenleme yaklaşımından kuramcılar, Fordist birikim rejiminden ‘finans öncülüğünde bir birikim rejimi’ne geçildiğinden söz etmişlerdir. Foster ise tekeli kapitalizmin düşük büyüme oranları ile can çekişen üretken yatırım oranları sorununu aşmak için finansallaşmaya yöneldiğini ileri sürmüştür (Güngen, 2010: 88-89). Lapavitsas (2011), finansallaşma sürecini, şirketler ile bankalar arasındaki ilişkinin dönüşümü (yani şirketlerin finansallaşması), bankaların faaliyetlerindeki dönüşüm (yani geleneksel kredi işlemlerinin yanı sıra finansal işlemlere yönelme) ve bireylerin/çalışanların finansal sisteme eklenmeleri (yani krediye/borca bağımlılık) üzerinden üç boyutlu değerlendirir. Lazzarato (2015: 24-25) ise, geleneksel iktisat paradigmasının önce üretim sonra finans mantığı üzerine yükseldiğini, oysa neoliberal dönemle birlikte bu sıralamanın tersine dönerek finansın üretimi belirlediğini belirterek günümüz toplumunu ‘borç toplumu’ olarak adlandırır. Neoliberal dönemde borç(lanma), ekonomik/sosyal hakları bireyselleştirilen ve güvencesiz çalışma koşullarına tabi olan işçiler için ücret ikamesi işlevi görmektedir. Ayrıca, borçlandı(rıl)kları için çalışmaya zorunlu olmalarına bağlı olarak işçiler üzerinde bir denetim mekanizması olarak işlev görmektedir. Hatta Lapavitsas (2011), borçlanmaya dayalı olarak alt sınıfların

---

²⁰⁵ İlkel birikim ve çitlemelerin güncelliği tartışması için bkz. Göztepe, 2014.

gelirlerinin/birikimlerinin bankalarca çekilmesini ‘finansal el koyma’ olarak kavramsallaştırmıştır. Bu anlamda, “İnsan artık kapatılmış değil, borçlandırılmış insandır” (Deleuze’den akt. Lazzarato, 2015: 51). Günümüzde borçlanma, devletlerden şirketlere, kurumlardan çalışanlara, toplumun her kesimini çevrelemiş durumdadır. Özellikle riskin dağıtılabilmesini sağlayan türev ürünlerin gelişimiyle birlikte finansallaşma/borçlanma kapitalizmin önemli kolonlarından biri haline gelmiştir. Bir bütün halinde değerlendirildiğinde, finansallaşma, düşük risk ve maliyete karşılık yüksek getiri vaad ettiği koşullarda, sermayenin -bir düzeye kadar- reel alandan finansal alana kaymasını beraberinde getirmektedir.²⁰⁶

Sonuç olarak, neoliberalizm ve esneklik kavramlarıyla ifade edilen dönüşüm, serbestleşme, kuralsızlaştırma, esnekleştirme, özelleştirme ve finansallaşma politikalarını içerir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin makro ölçekte ve/veya işletme ölçeğinde krizleri tetiklediği bir gerçektir. Özellikle sermaye çıkışlarıyla karakterize olan kriz anlarında (2001 yılında Arjantin’de olduğu gibi) fabrikaların kitlesel bir şekilde kapandığına tanık olunmaktadır. Öte yandan, küresel rekabetin geçerli olduğu koşullarda, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler için risk, makro krizlerle sınırlı değildir. Günümüz kapitalizminde, -kitlesel ya da tekil-fabrika kapanmaları bir vakadır ve işçilerin üretim -ve geçim- araçlarına erişimden mahrum kalmaları her daim ihtimal dahilindedir.

3.1.2. 20. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Toplumsal Hareketler ve Fabrika İşgal Hareketi

Toplumsal hareketler, en genel tanımıyla, ortak bir amaç doğrultusunda bir araya gelen insanların kolektif eylemleri olarak tanımlanabilir. Marshall (1999: 746), toplumsal hareketleri, “dikkate değer sayıdaki insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek -ya da değiştirilmesine karşı direnmek- için örgütlü çaba harcamalarını gösteren bir terim” olarak tanımlar. Yıldırım (2013: 30), ‘toplumsal hareket’ kavramının, ilk kez Lorenz von Stein tarafından kullanıldığını belirtirken, Marshall (1999: 746) ‘toplumsal hareketler’ kavramının ilk kez Claude Henri de Saint-Simon tarafından kullanıldığını belirtir.

---

²⁰⁶ Kapitalist bir ekonomide, değer/artı-değerin yaratıldığı alan üretim sektörüdür. Üretim alanında yaratılan artı-değerden aldığı pay ile kendini var edebilen sektörler ise üretim dışı olarak sınıflandırılır. Bu konunun bir örnek/grafik üzerinden açılımı için bkz. Tonak, 2009: 35.

Toplumsal hareketlerin teorik bir analiz nesnesi olarak gündeme gelişi 1848 Devrimi sürecinde söz konusu olmuştur (Yıldırım, 2013: 30). Charles Tilly, öncesinde halk ayaklanmaları olsa da, modern anlamda -çıkar gruplarından oluşan örgütler olarak- toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını 18. yüzyıl sonlarından başlatır (2008: 16). Ancak, toplumsal hareketler üzerine asıl tartışmaların 20. yüzyılda, özellikle de altmışlı yetmişli yıllardan sonra gerçekleştiği bir gerçektir.

Toplumsal hareketler analizinde çeşitli yaklaşımlardan söz edilebilir: Neil Smelser'in klasik sosyal hareketler sosyolojisi, Mancur Olson'un kaynakların seferberliği teorisi, Ted Gurr'un göreceli yoksunluk teorisi, Amerikan menşeli kaynakların seferberliği teorisi, Avrupa menşeli yeni toplumsal hareket teorisi bunlardan başlıcalarıdır. Burada, toplumsal hareketler literatürü taranmayacak,²⁰⁷ bu çalışma için önem arz eden bazı temel noktalara dikkat çekilecektir.

Bu çalışmada, toplumsal hareketler konusunun ele alınmasının amacı, 20. yüzyıl boyunca patlak veren fabrika işgal hareketleri ile 21. yüzyılda görülen işgal fabrikaları hareketi arasındaki farkları ortaya koyabilmektir. Çünkü 20. yüzyılda görülen fabrika işgal eylemleri ve hareketleri ile 2000'li yıllarda Arjantin'de ortaya çıkan ve başka ülkelere yayılan işgal fabrikaları hareketleri farklı bağlamların ve paradigmanın ürünüdürler.

Toplumsal hareketlerin ve işçi hareketlerinin geçirdiği değişimi değerlendirebilmek amacıyla, toplumsal hareketler tarihi, sembolik dönemeçler belirlenmek suretiyle beş temel evreye ayrılabilir. Böylesi bir dönemselleştirme, farklı dönemlerde toplumsal hareketlerin/işçi hareketlerinin içinde buldukları bağlamı ve her evredeki hâkim paradigmayı serimlemek bakımından yararlı olacaktır.

Birinci evre, 1789 Devrimi'nden 1848 Devrimi'ne kadar süren evredir. Bu evrede toplumsal hareketlere bakıldığında, Fransız Devrimi'nde *sans-culotteları*n ve sonrasında Britanya'da Chartist hareketin öne çıktığı görülür. İlki, Devrim sürecinde ortaya çıkan bir hareket olup feodal bağımlılıklara ve özel mülkiyetin getirdiği eşitsizliklere karşı mücadele etmiş, ikincisi mülksüzlerin siyasi haklardan dışlanmasına karşı mücadeleyi öne çıkarmıştır (Yıldırım, 2013: 34-35). Bu dönem,

---

²⁰⁷ Toplumsal hareket teorileri için bkz. Savran, 1992; Coşkun, 2007; Çoban, 2009; Çayır, 2016.

işçi sınıfı mücadelesinin hareket formunun baskın olduğu, mücadele araçlarının makine kırıcılıktan barikat savaşlarına ve oy hakkı için imza toplamaya uzandığı, siyasi parti ve sendika gibi kurumsal formların olmadığı bir dönemdir.

İkinci evre, 1848 Devrimi'nden 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar süren evredir. Bu evre, sanayi kapitalizminin yerleşmesi, tekelleşme, emperyalist paylaşımın kızılaşması ve üretim sürecinde Taylorist/Fordist modelin uygulanmaya başlanması gibi gelişmelerle kapitalizmin yeni bir evresine işaret eder. Yanı sıra, alt sınıflar için oy hakkının kabul edilmesi²⁰⁸ ve buna bağlı olarak parlamenter mücadelenin önem kazanması, genel anlamda işçi sınıfı mücadelesinin yükselmesi ve mücadelenin 'siyasi parti-sendika-devrim' tartışmaları ekseninde biçimlenmesi gibi gelişmelerle karakterize olan bir evreydi. Döneme damgasını vuran esaslı tartışma ise, 'reform mu devrim mi' tartışmasıdır. Yani, devlet iktidarının doğrudan bir devrimle mi yoksa sistem içi mücadele ile mi gerçekleştirileceğine dair tartışma, hareketlerin ayrışmasında önemli bir eşik olmuştur (Yıldırım, 2013: 39).

Üçüncü evre, 1917 Bolşevik Devrimi ile 1968 isyanı arasındaki evredir. Aslında bu evre, ikinci evrenin bir devamı niteliğindedir. Fakat, 1917 Bolşevik Devrimi, 'siyasi parti-sendika-işçi hareketleri' denkleminde Leninist görüşün hakim paradigma olmasının yolunu açmıştır. Bu evrede, sosyalist/komünist partilerin ve bu partilerle bir biçimde ilişkili olan işçi sendikalarının, toplumsal hareketleri ve işçi hareketlerini etki altına aldığı görülmektedir. Sosyalist/komünist parti siyasi mücadelenin asli öznesi olarak tanımlanırken, işçi sendikası da iktisadi/sosyal mücadelenin öznesi olarak siyasi partiye endeksli bir rol ile tanımlanmıştır. Her ikisinin de sonu, çoğunlukla, 20. yüzyıl boyunca, gitgide kurumsal/bürokratik yapılara dönüşmek ve 'merkez siyaset'in aktörü konumuna düşmek olmuştur. Bu dönemde kapitalizmi aşmak, büyük oranda, ya 'devrim' ya da seçimler yoluyla,

²⁰⁸ Bazı ülkelerde erkeklere genel oy hakkının ve sonrasında genel oy hakkının tanındığı yıllar şöyledir: Avustralya: (ırk sınırlamalı) 1903 ve genel oy hakkı 1962; Avusturya: 1907 ve 1918; Belçika: 1919 ve 1948; Kanada: (mülkiyet sınırlamalı) 1920 ve 1970; Danimarka: 1849 ve 1915; Finlandiya: (komünistler hariç) 1919 ve 1944; Fransa: 1848 ve 1946; Almanya: (mülkiyet sınırlamalı) 1849 ve 1946; İtalya: (bazı kısıtlamalarla) 1919 ve 1946; Japonya: 1925 ve 1952; Hollanda: 1917 ve 1919; Yeni Zelanda: 1889 ve 1907; Norveç: 1989 ve 1913; Portekiz: erkeklere genel oy hakkı için veri yok ama genel oy hakkı 1910; İspanya: erkeklere genel oy hakkı için veri yok ama genel oy hakkı önce 1931 yılında tanındı ama 1936 yılında Franco tarafından yapılan askeri darbeden sonra kaldırıldı ve Franco öldükten sonra tekrar 1977 yılında tanındı; İsveç: 1918 ve 1918; İsviçre: 1879 ve 1911; Birleşik Krallık: (30 yaş üstü herkes) 1918 ve 1928; Birleşik Devletler: 1965 (erkeklerde genel oy hakkı 1870 yılında gerçekleşti ancak 1890 ile 1908 arası güney eyaletlerde siyahların bu haktan mahrum bırakılmasıyla beraber geri alındı ve 1965 yılına kadar da iade edilmedi) (Ha-Joon Chang, 2013: 107).

devlet iktidarını ele geçirmek ve ulusal ölçekte merkezi planlamaya dayalı bir rejim kurmak anlamına geliyordu. ‘İktidar’ kavramı ise, devlet ve kapitalist sınıf gibi makro yapıları işaret etmekteydi.²⁰⁹ Bu evrede, toplumsal hareketlerin/işçi hareketlerinin, siyasi partilerin ve sendikaların inisiyatifinde biçimlenen tali oluşumlar ve partinin/sendikanın bir yedeği olarak görülmesi baskın bir eğilimdi.

Dördüncü evre, 1968 hareketiyle başlayan ve 1999 ‘Seattle Muharebesi’ olarak adlandırılan ilk büyük küreselleşme karşıtı eylemle son bulan evredir. Bu evre, sınıf eksenli toplumsal hareketlere olan ilginin görece azaldığı, yerine kimlik eksenli olarak tanımlanan hareketlere yönelik ilginin arttığı bir evredir. Başka bir ifadeyle, yeni hareketlerin, iktisadi/siyasi eşitliği hedefleyen sosyopolitik yönü değil, mevcut değerler, normlar ve kimlik yapılarında değişim taleplerini simgeleyen sosyokültürel yönü öne çıkarılmıştır (Çayır, 2016: 20). Buna göre, toplumsal hareketlerin toplumu dönüştürme ve yeni bir düzen kurma rolleri ve amaçları sona ermiştir. Touraine’in ifadesiyle bu, “işçi sınıfının cenaze marşdır” (akt. Lelandais, 2009: 65). Ayrıca, bu evre, ‘post-modernizm’ başlığı altında, bütün ‘büyük anlatılar’ın ve dolayısıyla Marksizmin de reddini içeren tartışmalara sahne olmuştur.²¹⁰ İlk defa bu evrede, toplumsal hareketlerin/işçi hareketlerinin, sosyalist/komünist partilerden ve sendikalardan bağımsız/özerk oluşumlar olarak değerlendirilmesi yönündeki eğilim güçlenmeye başlamıştır. 1968 isyanı, bu dönüşüm için bir kırılma noktasıdır. Bu kırılma ile birlikte, toplumsal hareketlerin/işçi hareketlerinin tali konumu sorgulanmış ve ‘kurucu’ nitelikleri teslim edilmeye başlanmıştır (Yıldırım, 2013: 44).

Bu süreç, literatürde, toplumsal hareketlerin ‘eski’ ve ‘yeni’ olarak ikiye ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Buna göre, ‘eski toplumsal hareketler’, işçi hareketlerini ve ulusal bağımsızlık hareketlerini, ‘yeni toplumsal hareketler’ ise altmışlı yıllardan sonra ortaya çıkan ve temelde ‘kimlik’ üzerine mücadele yürüten hareketleri işaret eder (Çoban, 2015: 89). Eski toplumsal hareketler ‘büyük anlatı’ veya ‘meta anlatı’ terimleriyle özdeş değerlendirilirken, yeni toplumsal hareketlerin, genellikle,

---

²⁰⁹ Castells (2008: 19) “20. yüzyılda, esasında iki baskın üretim biçimi yaşadık; kapitalizm ve devletçilik” demektedir.

²¹⁰ Bu konuda kuramsal öncü Jean François Lyotard’dır. Bir kavram olarak post-modernizm altmışlı yıllardan itibaren kullanılmakla birlikte, ilk kez, Lyotard’ın 1979 tarihli Postmodern Durum adlı eserinde bütünlüklü/kuramsal bir biçimde ele alınmıştır. Yine Jean Baudrillard, post-modern düşünürlerin en popülerlerinden biridir. Post-modernizm hakkında giriş niteliğinde bir kaynak için bkz. Şaylan, 2002.

‘parçalı’, ‘kendiliğinden’ ve ‘yerel’ nitelikte olduğu ifade edilmektedir (Yıldırım, 2013: 43). Bu çerçeveden bakıldığında, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar ‘sınıf’ eksenli hareketlerden söz edilebiliyor iken, 20. yüzyılın ikinci yarısından -özellikle de son çeyreğinden- sonra ‘kimlik’ eksenli hareketlere doğru bir geçiş olmuştur. Savaş karşıtı hareketler, nükleer karşıtı hareketler, çevre hareketleri, kadın hareketleri, eşcinsel hareketleri, azınlık hareketleri ve bu gibi sistemin bütününe değil bir veya birkaç yönüne yönelen hareketler, yeni toplumsal hareketler kategorisinde değerlendirilir.

Altmışlı yıllarla birlikte gelen bu paradigma değişimi, toplumsal hareketlere yönelik liberal tanımlamaların olduğu kadar, sosyalist tanımlamaların da eleştirilmesini beraberinde getirir. Toplumsal hareketlerin liberal bir bakıştan değerlendirilmesinde sorun, bu hareketlerin ya arızı ve irrasyonel olarak değerlendirilmesi ya da toplumsal sistemin gelişmişliğine bağlanmasıydı (Çayır, 2016: 11-12). Liberal bakış, toplumsal hareketleri olumladığında ise, sistemi dönüştürücü güçlerine değil, sistemi iyileştirici güçlerine vurgu yaparak araçsallaştırmaktaydı (Yıldırım, 2013: 52). Keza dönemin baskın sosyalist bakışında da yukarı bahsedildiği gibi sorunlar söz konusuydu. Dolayısıyla, toplumsal hareketlere ilişkin paradigma değişimi, hem liberal bakışın, hem de sosyalist bakışın eleştirisini içermekteydi.

Sonuncu evre, kimi zaman ‘küreselleşme karşıtı’ olarak adlandırılırsa da aslında ‘alternatif küreselleşme’ ve/veya ‘aşağıdan küreselleşme’ yanlısı olarak nitelenen hareketin ortaya çıkmasıyla karakterize olan evredir. Kasım 1999’da ABD’de yaşanan ‘Seattle Muharebesi’ ve 2001 yılında Brezilya Porto Alegre’de ilk buluşmasını gerçekleştiren Dünya Sosyal Forumu bu hareketin biçimlenmeye başladığı önemli dönemeçlerdir.²¹¹ 2011 yılı ve sonraki birkaç yıl boyunca dünyanın hemen her yerinde patlayan isyanlar ve kamusal alan işgalleri ise, neoliberalizme, otoriter yönetimlere ve kapitalist üretim/toplum ilişkilerine alternatif arayışının küresel bir nitelik kazandığının en somut göstergesiydi. Son dönemde bu hareketler, literatürde, ‘küresel toplumsal hareketler’ başlığı altında değerlendirilmeye başlanmıştır.²¹² Bu süreç, toplumsal mücadelelerin sınıfsal değil kimlik üzerine mücadeleler olduğunu ve yine toplumsal mücadelelerin bütüne dair değil yalnızca

²¹¹ Seattle ve Porto Alegre sürecini aktaran bir yazı için bkz. Seoane ve Taddei, 2004.

²¹² Küresel toplumsal hareketler üzerine bkz. Kalfa ve Ataay, 2008.

parçalı/yerel mücadeleler olabileceğini iddia eden baskın paradigmanın da sarsılmasını beraberinde getirmiştir. Son dönemdeki eğilim, kapitalist toplumda, sömürünün, ezilmenin ve dışlanmanın farklı biçimleri olduğu gerçeğinden hareketle, sınıf ve kimlik eksenli hareketler arasındaki ayrıma değil, ortaklaşmaya yoğunlaşmak yönündedir.

Doksanlı ve iki binli yıllarda toplumsal hareketler üzerinde etkili olan görüşler, post-modernizm, post-Marksizm ve post-Leninizm gibi başlıklar üzerinden tartışılmaktadır. Bunlardan ilki, yani post-modernizm başlığı altında değerlendirilen görüşler, kapitalist üretim/toplum biçiminin aşılamayacağı iddiasına sahip olmaları olmalarına bağlı olarak burada konu edilmeyecektir.²¹³

Günümüzün örgütlenme ve mücadele anlayışına etkide bulunan başlıca görüşler, Laclau ve Mouffe tarafından geliştirilen ‘radikal demokrasi’ kuramı, Hardt ve Negri tarafından geliştirilen ‘çokluk’ kavramı, Açık Marksizm tarafından geliştirilen ‘işin reddi’ ve ‘kendini değerli kılma’ (self-volarization) nosyonu²¹⁴, Dieterich tarafından geliştirilen ‘21. yüzyıl sosyalizmi’ yaklaşımı, Mészáros tarafından geliştirilen ‘sermayenin ötesinde’ bir toplumun inşası tartışması ve farklı kaynaklardan doğmuş/beslenmiş ‘müşterekler’ tartışması olarak sıralanabilir.²¹⁵ Bu görüşlerin tek tek ele alınması bu çalışmanın ve bu bölümün kapsamını aşar. Ancak, post-Marksist ve/veya post-Leninist çerçevede değerlendirilen bu görüşlerin ortak noktası, hem sosyal demokrasinin hem de Marksizmin Leninist yorumunun reddi üzerine yapılandırılmış olmalarıdır.²¹⁶ Bu görüşler, sosyal demokrat bakıştan farklı olarak, kapitalizmin seçimler ve parlamento yoluyla aşılabileceği iddiasını

---

²¹³ Ayrıca, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Enternasyonal çizgisinin bir biçimde devamcısı niteliğindeki geleneksel Marksist, Leninist ve sosyal demokrat görüşlerden de söz edilmeyecektir.

²¹⁴ Kendini değerli kılma için bkz. Cleaver, 2017.

²¹⁵ Radikal demokrasi kuramı için bkz. Laclau ve Mouffe, 2017. Radikal demokrasi kuramının bir eleştirisi için bkz. Demir, 2014. Çokluk kavramı için bkz. Hardt ve Negri, 2004. Açık Marksizm ve bu kapsamdaki tartışmalar için bkz. Cleaver, 2008; Holloway, 2015 ve 2017; Bonefeld vd, 2017. Günümüzdeki toplumsal hareketleri radikal demokrasi, çokluk ve Açık Marksizm bağlamında değerlendiren bir bakış için bkz. Kioupiolis ve Katsambekis, 2016. 21. yüzyıl sosyalizmi anlayışı için bkz. Dieterich, 2007. Mészáros’un görüşleri için bkz. Foster, 2016 ve 2018; Mészáros, 2018. Müşterekler tartışması için bkz. Adaman, Akbulut ve Kocagöz, 2017; Dardot ve Laval, 2018; Stavrides, 2018.

²¹⁶ Bu görüşlerden önemli bir kısmının, Leninist yorumun çok ötesinde, Marksizmin temel kategorilerine de eleştiri getirdikleri doğrudur; ancak, söz konusu görüşlerin her birinin Marksizme yönelik eleştirileri/yaklaşımları temelden farklı olduğu için burada bu tartışmaya girmek mümkün değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi, çalışmanın bu bölümünde bahsi geçen görüşlere değinilmesindeki amaç, günümüz toplumsal hareketlerine ve işgal fabrikaları hareketine olan etkilerini serimlemektir ve bu bakımdan yalnızca ortak noktalarına vurgu yapılacaktır.

reddederler. Yine bu görüşler, iktisadi/sosyal mücadele ile siyasi mücadele arasındaki ayrımı, bir siyasi partinin (ve hepsi için geçerli olmasa da işçi sınıfının) önderliğini ve devrimi devlet iktidarını ele geçirmek üzerinden tanımlamayı reddetmektedirler. Bunlar içerisinde, özellikle, Negri'nin geliştirdiği 'kendini değerli kılma' nosyonu kapitalist ilişkilere alternatif ilişkilerin kurulmasını geleceğe havale etmeyen ve bugünden 'kurucu' niteliği haiz girişimlere zemin oluşturan bir perspektif sunar.

"Marx 'kendini değerli kılma' terimini bazen 'değerlenme'nin eş anlamısı olarak kullanmış olsa da, Negri bu terime bütünüyle farklı bir anlam önerdi. Negri'nin (İngilizce'de çeviride kulağa daha doğal gelen) 'auto' (oto-) ya da 'self' (kendi) ön ekini kullanması, kapitalist değerlendirilmeden bağımsız bir değerlendirme sürecine, kapitalist değerlenmeye sadece direnmenin ötesine, olumlu anlamda kendini kurma projesine geçen bir kendini tanımlama, kendi kendini belirleme sürecine işaret eder. Negri'ye göre kapitalist değerlendirilmenin aksine proleter öznenin kendini değerli kılması, kendi gelişimi içinde kendini belirleme biçimini alır. (...) Dolayısıyla Negri'nin kendini değerli kılma kavramı, işçi sınıfının *pozitif* uğrakları olarak nitelenebilir değer gördüğüm şeyi belirtir –*negatif* uğraklar ise işçilerin kapitalist tahakküme karşı direnişinden oluşur. (...) Kendini değerli kılma gücü, büyük ölçüde kapitalist tahakkümden kurtarılan mekânları alternatif, otonom projelerle doldurmaktır" (Cleaver, 2017: 200-202, italikler yazara ait).

Son dönemdeki toplumsal hareketlere/işçi hareketlerine sirayet eden bir dizi özellikten söz edilebilir. Doksanlı yıllardan başlamak üzere, özellikle de iki binli yıllarda, toplumsal hareketlerin/işçi hareketlerinin 'alet çantası'na şu üç kavram takım halinde girme eğilimindedir: Bunlardan birincisi, doğrudan demokrasi, ikincisi müşterekler, üçüncüsü ise prefigüratif siyasettir. Özdek'in (2013: 120) ifade ettiği gibi, "Günümüzün 'gerçek demokrasi' hareketleri, kapitalizmin 'sahte demokrasi' anlayışıyla hesaplaşmakta ve demokrasinin asıl anlamına geri dönüş çağrısında bulunmaktadır." Müşterekler, doğrudan demokrasi anlayışından ayrı düşünülemeyecek, "tabuların tabusu özel mülkiyet" (Başkaya, 2016: 162) karşısında iş birliğine, dayanışmaya, paylaşımaya dayalı ilişkilerin korunmasını ve geliştirilmesini işaret eden bir kavramdır. Prefigüratif siyaset ise, "hayalini kurduğum, talep ettiğim ve gerçekten istediğim bir yaşamı çok küçük ölçekte de olsa tesis edebilmeye dair bir eylemlilik" (Kara, 2019: 44) olarak tanımlanmaktadır. Doğrudan demokrasinin, müştereklerin ve prefigüratif siyaset anlayışının, birbirlerinden ayrılamayacak bir biçimde günümüz toplumsal hareketlerine/işçi hareketlerine nüfuz ettiği açıktır. Artık

iktisadi olanla siyasal ve sosyal olanın, küresel ile yerelin, makro iktidar yapıları ile mikro iktidar ilişkilerinin, amaç ile aracın birbirinden kopuk ele alınamayacağına dair bir bakış çerçevesinde örgütlenme ve mücadele anlayışı öne çıkmaktadır. Günümüz toplumsal hareketleri, bir yandan yeni toplumsal ilişkileri iktidarın ele geçirildiği güne ertelemeyen bugünden filizlendirebilmenin yollarını ararken, diğer yandan, sorunun yalnızca makro iktidar yapılarıyla ilgili olmadığını, mikro iktidarların da hesaplaşılması gereken bir sorun olduğunun farkındalığıyla hareket etmeyi önlerine koymaktadırlar. Bu ise, kapitalizmin aşılmasını devlet iktidarının ele geçirilmesine ve/veya üretim araçları üzerindeki özel mülkiyete son verilmesine bağlamayan bir yaklaşımdır.²¹⁷

Bu bağlamda, 20. yüzyıl fabrika işgal hareketleri, sosyalist/komünist partilerin ve sendikaların hâkim olduğu bir dönemde, bu yapılara rağmen gelişmiş ve yine bu yapıların gölgesinde kalmış hareketlerdir. 2000'li yıllardaki işgal fabrikaları hareketi ise, sosyalist/komünist partilerin ve sendikaların güçlerini yitirdiği bir dönemde ortaya çıkan, tabandan gelişen, otonom karakterde bir harekettir. Birinci Paylaşım Savaşı sonrasında, otuzlu yıllarda ve 1968-1969 yıllarında, üç büyük dalga halinde patlak veren fabrika işgal hareketlerinden hiçbiri, ne mevcut majör yapılardan bağımsız bir harekete, ne anlık bir parlama olmanın ötesinde sürekli bir harekete, ne de ilk ikisine ek olarak ülke sınırlarını aşan küresel bir harekete dönüşebilmiştir.

Oysa işgal fabrikaları hareketi, herhangi bir siyasi partinin ve sendikanın yedeği değil, tabana dayalı otonom bir harekettir. Anlık/geçici bir parlama değil, kalıcı/sürekli bir hareket özelliği göstermektedir. Arjantin'de ortaya çıksa da yerel/ulusal bir hareket olmanın yanı sıra -Güney Amerika ölçeğinde- kıtasal bir niteliğe sahiptir. Aynı zamanda, dünyanın farklı yerlerinde benzer deneyimlerin ortaya çıkmasına ve bu deneyimlerin ortak bir bakış açısı temelinde birbirleriyle iletişim halinde olmalarına bağlı olarak küresel bir eğilim taşıdıkları belirtilebilir. Üstelik işgal fabrikaları hareketi, 'kimlik' üzerinden temellenmediği için klasik anlamda 'yeni' toplumsal hareketler kategorisine sokulamayacağı gibi, sınıf eksenli bir hareket olsa da amaçları/araçları/yordamı bir bütün halinde değerlendirildiğinde

---

²¹⁷ Srnicek ve Williams (2019), hem geleneksel sosyal demokrat/sosyalist/komünist partiler ve sendikalar tarafından temsil edilen örgütlenme/mücadele/siyaset anlayışını eleştirirler hem de yataycılık, doğrudan demokrasi, doğrudan eylem, prefigüratif siyaset gibi kavramlarla nitlenen 'yeni' örgütlenme/mücadele/siyaset tarzını eleştiriye tabi tutarlar. Her iki siyaset anlayışını 'folk siyaset' olarak adlandırırlar.

'eski' toplumsal hareketler kategorisine de dahil edilemez. Çünkü işçi sınıfının klasik örgütlenme ve mücadele araçları ile yukarıda sözü edilen yeni örgütlenme ve mücadele araçlarını birleştirebilen bir harekettir. Ayrıca, işgal fabrikaları hareketinin, aslında, 'işsiz işçiler hareketi'nin²¹⁸ bir parçası olduğu göz önüne alındığında, bu hareketin, gündelik mücadele ile siyasal mücadeleyi buluşturan mahiyetine de dikkat çekmek gerekir. İşçilerin işlerini savunma refleksinden doğsa da kapitalizmin aşılmasına yöneldiği ölçüde 'kurucu' niteliği haiz bir örgütlenmedir. Hareket, 'şimdi' ve 'burada' kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerinin dönüştürülmesine yönelirken, geçmişteki deneyimlerin mirasını devralıp bunu 'ütopya'ya bağlamaktadır.²¹⁹ Bunun yanı sıra, 'mavi yakalı' ve 'beyaz yakalı' fark etmeksizin, bütün çalışanları kapsamına alan/alabilecek nitelikte olmasına ve sınıfın farklı katmanları arasında bir koordinasyon sağlama potansiyeline sahip olabilmesine bağlı olarak, 'orta sınıf hareketi' mi yoksa 'işçi sınıfı hareketi' mi ikilemine de mahal vermeyen bir özelliğine sahiptir. Deneyimlere bakıldığında, işgal edilen fabrikalardaki işçilerin, kendilerini çevrelerindeki topluluktan/toplumdan yalıtmadığı, tersine, üretim ile yaşam arasında fabrika üzerinden çizilen kalın sınırları aşmaya yöneldiği görülmektedir. Bu özelliği dolayısıyla da işgal edilen fabrikalar 'açık fabrika' (la fábrica abierta) olarak adlandırılır (Vieta, 2014: 25).

Bu bağlamda, *işgal fabrikaları hareketi*, sanayi kapitalizminin birçok evresinde çeşitli ülkelerde görülen tekil işçi denetimi ve özyönetimi örneklerinden farklı olduğu kadar, arada parlayan, kitlesel hale gelen ve sonra sönmülenen fabrika işgal hareketlerinden de farklı bir niteliğe sahiptir.

---

²¹⁸ İşsiz işçiler hareketi, doksanlı yıllarda Arjantin'de ortaya çıkmış bir hareket olup, Arjantin başlığı altında ele alınacaktır.

²¹⁹ Toplumsal hareketler ile 'ütopya' arası ilişki için bkz. Çoban, 2009.

Tablo 7: 20. yüzyıl fabrika işgalleri ile 21. yüzyıl işgal fabrikaları hareketi'nin karşılaştırılması

	20. yüzyıl fabrika işgal hareketleri	21. yüzyıl işgal fabrikaları hareketi
Ölçek	Ulusal	Yerel/ulusal olsa da küresel etkileşime açık
Parti/sendika ile ilişki	Geleneksel sendika veya partilerin baskın olduğu bir dönemde gelişen hareketler	Özerk ve tabana dayalı bir hareket
İşgal gerekçesi	Temelde toplu pazarlık sürecinde ücret ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi ya da siyasi/ideolojik gerekçeler	Temelde (makro ölçekte ya da işletme ölçeğinde) yaşanan bir kriz sonrası işçilerin işlerini kaybetmeleri
İşçilerin niteliği	Ağırlıklı olarak büyük ölçekli fabrikalarda tam zamanlı/standart olarak nitelenen işçiler	Küçük ölçekli işletmelerde ve güvencesiz/işsiz/standart-dışı istihdam edilen işçiler
Paradigma	Hiyerarşik, erkek egemen ve ne ürettiğinin sorgulanmadığı bir paradigma	Yatay ilişkiye eğilimli, toplumsal cinsiyet rollerinde değişimi ve ekolojiyi gözetten bir paradigma
İdeoloji	En başından işçiler sosyalist/anarşist/otonomist angajmana sahip	İlk çıkışta işçiler ideolojik bir angajmana sahip değil
Lokasyon	Çoğunlukla 'merkez' denilen ülkelerde	Çoğunlukla 'çevre' denilen ülkelerde
Hareketin süresi	İşgaller en fazla bir veya birkaç ay sürüyor (1917 Rusya ve 1936 İspanya deneyimi hariç)	İşgaller, 2001'den beridir devam ediyor (işçi denetimindeki/özyönetimindeki fabrikaların başarılı olanları kadar başarısız olanları da var ancak işgal fabrikalarının öncüleri ve önemli kısmı hala devam ediyor)

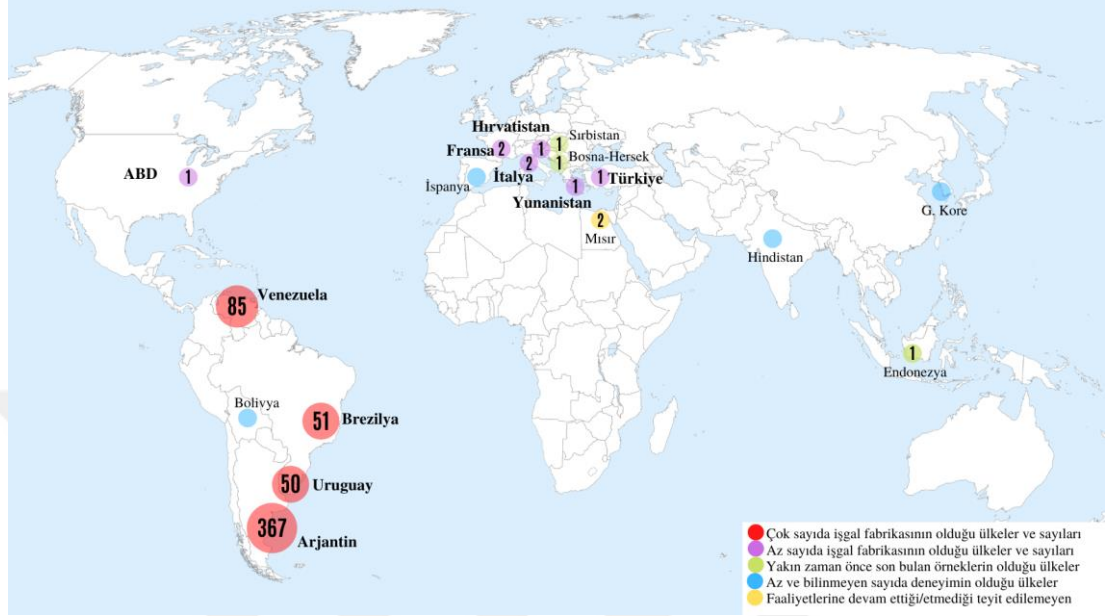
Kaynak: Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

3.2. İŞGAL FABRİKALARI DENEYİMLERİ VE HAREKETİ

İşgal fabrikaları deneyimleri denildiğinde akla ilk gelen ülke Arjantin'dir. Bunun nedeni, işgal fabrikalarının ilk kez Arjantin'de ortaya çıkması değildir (bir önceki bölümde tarihte bunun birçok örneği olduğu aktarılmıştı). Yine bunun nedeni, birçok fabrikanın aynı anda işgal edilmiş olması da değildir (yine bir önceki bölümde tarihte birçok kez yaşandığı aktarılmıştı). İşgal fabrikaları denildiğinde akla ilk gelen ülkenin Arjantin olması, ilk kez bu deneyimlerin önemli bir kısmının hala işlemeye devam ediyor olmasıyla, bunlara yeni işgal fabrikalarının eklenmesiyle ve bu fabrikalardan oluşan çatı örgütlerinin kurulmasıyla ilgilidir. Bu, daha önce de ifade edildiği gibi, günümüz işgal fabrikaları deneyimlerinin en önemli farkını ve bir hareket olma niteliğini ortaya koymaktadır.

Bu bölümde, öncelikle 'işgal fabrikası' kavramı/olgusu tanımlanacak ve işgal fabrikalarının temel özelliklerinden söz edilecektir. Ardından, Arjantin deneyimi incelenecek ve yine işgal fabrikalarının önemli örneklerinin görüldüğü Latin Amerika ülkelerine odaklanılacaktır. İşgal fabrikaları çerçevesinde değerlendirilebilecek diğer örneklerin büyük kısmı ise Avrupa-Akdeniz ülkelerindedir. Yunanistan, İtalya, Fransa, Hırvatistan ve Türkiye işgal fabrikası örneklerinin görüldüğü ülkelerdir. Ayrıca, ABD'de, 2008 yılındaki bir fabrika işgal

eyleminden doğmuş bir işçi kooperatifi deneyimi bulunmaktadır. Bu örneklerin yanı sıra, Endonezya, Bosna-Hersek ve Sırbistan’da yakın zaman önce son bulan örnekler de vardır (bkz. Grafik 3).

Grafik 3: Dünyada işgal fabrikalarının görüldüğü ülkeler ve işgal fabrikası sayısı

Kaynak: Arjantin için bkz. Programa Facultad Abierta, <https://www.recuperadasdoc.com.ar/index.html>. Brezilya için bkz. Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores, <https://gprecuperadas.milharal.org/>. Uruguay için bkz. Rieiro, 2016. Venezuela için bkz. Vieta, 2019: 145. Diğer ülke deneyimleri için bkz. Autogestion. L'Encyclopédie Internationale, 2015; Azzellini, 2015; Azzellini ve Castronovo, 2017; Vieta, 2019: 140-165.

3.2.1. Tanım

Bu çalışmada, doksanlı ve iki binli yıllardan itibaren, iflas sürecine girdiği için işçileri tarafından ele geçirilen fabrikalar ‘işgal fabrikaları’ olarak tanımlanmış, işgal fabrikalarından oluşan harekete ‘işgal fabrikaları hareketi’ adı verilmiştir. Bu deneyimlerin, çeşitli kaynaklarda farklı şekillerde adlandırıldığı görülür.²²⁰ Ancak, söz konusu deneyimlerin tanımlanmasında şu üç kavram öne çıkar: 1) ‘geri kazanılmış fabrika/işletme’ veya ‘kurtarılmış fabrika/işletme’ 2) ‘işçi özyönetimi’ ve 3) ‘yeni kooperatifçilik’ veya ‘yeni işçi kooperatifleri’.

²²⁰ Bu fabrikalar/işletmeler için Türkçe’de ‘patronsuz fabrikalar’, ‘kurtarılmış fabrikalar’, ‘geri kazanılmış fabrikalar’, ‘ıslah edilmiş fabrikalar’, ‘işçiler tarafından yeniden ele geçirilmiş şirketler’, ‘devralınmış fabrikalar’, ‘ele geçirilmiş fabrikalar’ gibi çeşitli terimler kullanılmaktadır.

Geri kazanılmış fabrika kavramı,²²¹ kapitalist bir şirketin, iflas sürecine girmesi ve bu şirkette çalışan işçilerin işsizlik riskiyle karşı karşıya kalmaları üzerine, şirketin işçileri tarafından tekrar işler hale getirilmesini ifade eder.²²² Ancak, bu çalışmada, geri kazanılmış fabrika kavramı tercih edilmemiştir. Bunun nedeni, geri kazanılmış fabrika kavramının daha geniş bir kümeyi temsil ettiğinin düşünülmesidir. Tarihte ve günümüzde, işgal eylemine sahne olmadan ve çatışmalı bir süreç yaşanmadan, sahipleri tarafından işçilere devredilen/işçilerce devralınan şirket örnekleri bulunmaktadır. Hatta bazı ülkelerde ve dönemlerde bu tarz transferler çok sayıda fabrikayı kapsayacak şekilde gerçekleşmiştir. Örneğin, İspanya’da, ‘Sociedades Laborales’ kapsamında değerlendirilen şirketler tam da bu tarz şirketlerdendir. İspanya’da, seksenli yıllardaki iktisadi kriz döneminde, işverenlerin kitlesel bir şekilde şirketlerini kapatması karşısında işsizlik riskiyle karşı karşıya kalan işçiler, işverenleri tarafından kapatılan şirketlerin kendilerine devredilmesini talep etmişlerdir. İşçilerin talebi, ne işgal gibi militan bir eylemi içermiştir ne de işçilerce devralınan şirketlerde özyönetime dayalı ilişkiler geliştirilmiştir.²²³ Aynı zamanda, sendikalar devir sürecinde aktif rol almışlar ve 1986 yılında bu şirketler yasal düzenlemeye kavuşmuşlardır. Günümüzde, İspanya’da, Sociedades Laborales kapsamında 10 binin üzerinde şirkette 65 binden fazla işçi istihdam edilmektedir.²²⁴ Yine İtalya’da, ismini dönemin Sanayi Bakanı Giovanni Marcora’dan alan 1985 tarihli Legge Marcora (Marcora Yasası) çerçevesinde kurulmuş bu tipte yüzlerce şirket/kooperatif bulunmaktadır. Fransa’da ise, SCOP (Sociétés Coopératives Ouvrières de Production) olarak adlandırılan 1600 kooperatifin %21’i işverenlerden işçilere devir yoluyla kurulmuştur (Vieta, 2019: 149 ve 153-154). Avrupa sanayi ve hizmetler kooperatifleri konfederasyonu olan CECOP, 2013 tarihli raporunda, tam da Güney Amerika’da ortaya çıkan işgal fabrikalarının uyandırdığı ilginin bir sonucu olarak, Avrupa Birliği sınırları dahilinde, varisleri olmadığı ya da varislerince devam ettirilmek istenmediği için her yıl kapanan en az 150 bin şirket olduğundan söz

---

²²¹ İspanyolcası ‘empresas recuperadas por sus trabajadores y trabajadoras’ (ERT), ‘empresa recuperada’ veya ‘fábrica recuperada’ ve İngilizcesi ‘recuperated factories’ veya ‘recovered factories’. Bu kavramlar içerisinde genel kabul görmüş olanı ‘geri kazanılmış fabrika/işletme’ kavramıdır. Bundan sonra, İspanyolca ve İngilizce’deki kavramların Türkçe karşılığı olarak ‘geri kazanılmış fabrika’ denilecektir.

²²² Söz konusu fabrikaların/işletmelerin işçiler tarafından devralınmadan önce birer kapitalist fabrika/işletme olduğuna dikkat çekmek amacıyla, işverenin yönetiminde olduğu (eski) dönem için ‘şirket’ denilmektedir.

²²³ Bunun bir genelleme olduğuna ve aksi örneklerin olabileceğine dikkat çekilmelidir.

²²⁴ Sociedades Laborales için bkz. Garcia, Muñecas ve José, 2016.

etmektedir. Rapor, böylesi şirketlerin kooperatifleşme yoluyla çalışanlarına devredilebileceğine ve her yıl 600 bin kadar işin kurtarılabilceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, Fransa hükümetinin bu konuda bir yasal düzenlemeyi gündeme aldığından da bahsetmektedir.²²⁵ Sonuç olarak, geri kazanılmış fabrika kavramının, (mücadeleci ya da devir yollu, özyönetime dayanan ya da dayanmayan) bütün deneyimleri kapsamasına bağlı olarak, geniş bir küme olduğu düşünülmektedir. Bu sebepten, bu çalışmada, mücadele ve özyönetim temelli deneyimlerin öne çıkarılmasından dolayı, söz konusu olgu ‘işgal fabrikaları’ ve ‘işgal fabrikaları hareketi’ olarak adlandırılmıştır.

Yine bu deneyimler, ‘işçi özyönetimi’ olarak da adlandırılırlar. Bu çalışmada, bu deneyimlerin işçi özyönetimi olarak adlandırılmamasının nedeni, işçi özyönetimi kavramının tekil özyönetim deneyimlerine vurgu yapmasındandır. Her bir deneyimin birer işçi özyönetimi olduğu bir gerçektir.²²⁶ Ancak, söz konusu deneyimler işçi özyönetimi çerçevesinde değerlendirildiğinde, olgunun tarihselliği ve hareket yönü geri planda kalmaktadır. Oysa işçi sınıfının denetim/özyönetim mücadelesi, kapitalizmin tarihi ile yaşıttır ve bulduğu her fırsatta yeraltından yeryüzüne çıkmaktadır.²²⁷ Aynı zamanda günümüzdeki deneyimler, geçmişteki deneyimlerden farklı olarak, birbirleriyle ve toplumdaki diğer dayanışmacı girişimlerle ilişkiler geliştirme yönelimindedirler. Dolayısıyla, bu çalışmada, tekil örnekler olarak ele alındığında işçi özyönetimi olarak tanımlanabilecek deneyimlerden oluşan hareketin ön plana çıkartılması amaçlanmaktadır.

Bu deneyimler ve bu deneyimlerden oluşan hareket, çeşitli kaynaklarda, ‘yeni kooperatifçilik’ ve benzeri kavramlarla da tanımlanır. Olgunun, çeşitli kaynaklarda, ‘yeni kooperatifçilik’ ve benzeri kavramlarla tanımlanmasının iki temel nedeni vardır. Birincisi, ülke deneyimlerinin ele alındığı başlıklarda görüleceği gibi, işgal edilerek işçi yönetimine geçen fabrikaların büyük kısmının yasal statüde faaliyet

---

²²⁵ CECOP raporu için bkz. CECOP, 2013.

²²⁶ İşçi özyönetiminin kapitalist koşullarda fabrika ölçeğinde hayata geçirilebileceği ve bu tarz denemelerin özyönetimin nihai formu olmaktan ziyade özyönetime dayalı ilişkiler kurma mücadelesi olarak görülebileceği varsayımından hareket edilmek şartıyla.

²²⁷ İşçi denetimi/özyönetimi mücadelesi ve devrimci hareket için Marx’ın ve Negri’nin metaforlarına başvurulabilir. Marx, yer altında dahi durmayan ve belirli dönemlerde yeryüzüne çıkan ‘köstebek’ metaforuna başvururken, Negri gecenin karanlığında farları kapalı giden bir araba metaforuna başvurur. Buna göre, devrimci hareket, bir yol boyunca herhangi bir sokak lambasının altından geçerken bir anlığına görünüp sonra karanlıkta kaybolan ve sonra başka bir sokak lambasının altından geçerken tekrar görülen araba metaforu üzerinden açıklanır (Madra, 2015: 10).

yürütebilmek için kooperatifleşme yoluna gittikleri görülür. İkincisi, doksanlı ve iki binli yıllarda ortaya çıkan bu kooperatiflerin, (piyasacı/hiyerarşik tarzdaki) geleneksel kooperatiflerden farklı olarak, -işsel olarak- özyönetime dayalı ve -dışsal olarak- dayanışmacı ilişkiler geliştirmeye yöneldikleri gözlemlenir. Bu çerçevede, 'otantik kooperatifçilik' (Singer, 2002; Lima, 2009), 'gerçek kooperatifçilik', 'yeni nesil kooperatifçilik' (Ferrarini vd. 2013), 'devrimci kooperatifçilik' (Singer ve Souza'dan akt. Faria, 2017), 'kooperatifçiliğin yeniden dirilişi', 'direniş kooperatifleri' (Faria, 2011), 'müdahale kooperatifleri' (Laville, 2010), 'halk kooperatifleri' (Cañado, 2007) gibi çeşitli şekillerde adlandırılırlar. Yeni işçi kooperatifleri ve benzeri kavramlar, eşitlikçi ve dayanışmacı ilişkiler geliştirilmesi ölçüsünde, kooperatifçiliğin temel ilkelerine dönüş bağlamında kullanılır. Curl (2010: 25), yeni kooperatif hareketinin, işyerini demokratikleştirme misyonunu tekrar kazandığını, yeni toplumsal girişim deneylerini kapsamına aldığını, uluslararası karaktere büründüğünü, işçi hareketiyle ilişkili hale geldiğini, konut- arazi-fabrika işgalleriyle doğrudan eylem aktivizimine geri döndüğünü belirtir.

Ancak bu çalışmada, söz konusu deneyimler için 'yeni kooperatifçilik' veya 'işçi kooperatifleri' denmemesinin iki nedeni vardır. Birincisi, yeni kooperatifçilik ve işçi kooperatifleri kavramları -alternatif ekonomi, dayanışma ekonomisi ve işçi ekonomisi kavramlarıyla ifade edilen- daha geniş bir kümeyi işaret ederler. İkincisi, işgal fabrikaları içinde, kooperatifleşmeyi tercih etmeyen -işçi denetiminde kamulaştırma talep eden- örnekler de vardır. Bu örneklerde, kooperatifleşme, mücadelecî anlayışın girişimci anlayışla ikame edildiği gerekçesiyle eleştirilmektedir. İşgal fabrikaları kavramı ise kooperatifleşsin ya da kooperatifleşmesin, işçilerin militan eylemi sonucu ele geçirilen ve özyönetime dayalı ilişkiler temelinde tekrar üretime başlanılan bütün deneyimleri kapsamaktadır.

Bu temelde 'işgal fabrikası' ve 'işgal fabrikası hareketi' tanımlanabilir. İşgal fabrikası, iflas sürecine giren bir fabrikada, işsizlik riskiyle karşı karşıya kalan işçilerin, kapitalist koşullarda 'çalışma hakkı' çerçevesinde, işgal eylemi ve mücadele yoluyla, çalıştıkları fabrikayı ele geçirerek tekrar işler hale getirdikleri ve özyönetime dayalı ilişkiler geliştirdikleri bir örgütlenmedir. Tekil örneklerden söz edildiğinde 'işçi özyönetimi' olarak da adlandırılabilen bu fabrikalar, ortaya çıktıkları ülkelerde ve dünya ölçeğinde, ortak bir bakışa sahip oldukları, aralarında ve

diğer dayanışmacı/özyönetimsel örgütlenmelerle ilişki kurdukları ve yeni işgal fabrikalarını destekledikleri için, bir hareket olarak değerlendirilebilirler.²²⁸

3.2.2. Arjantin

Arjantin, doksanlı yıllar boyunca, IMF ve uluslararası finans kurumları/çevreleri tarafından neoliberal modelin başarı timsali olarak övülüyor ve ‘üçüncü dünya’ya örnek olarak gösteriliyordu. Dönemin Devlet Başkanı olan Carlos Saúl Menem,²²⁹ 4 Ocak 1998 tarihindeki IMF-DB Yıllık Toplantısı’nda bir zafer konuşması bile yapıyor ve Arjantinlilere yakında ‘birinci dünya’nın bir parçası olacaklarını vaat ediyordu (Mussa, 2003: 32; Petras ve Veltmeyer, 2007: 10-11).

Menem’in zafer konuşmasından üç yıl sonra Arjantin’deki manzara vaat edilenden çok farklıydı. İşsizlik yüzde 20’yi aşmış, yoksulluk nüfusun yüzde 50’sini geçmiş, bankalardan mevduat kaçışları günde 1 milyar dolara ulaşmış, bunun üzerine bankalar kapatılmış, mevduatlar dondurulmuş (*corralito*), nakit çekmeye günlük 250 dolar sınırı getirilmiş, paranın değeri neredeyse bir kâğıt parçası seviyesine düşmüş, ülke 132 milyar dolarlık dış borcunu ödeyemeyeceğini açıklamıştı. Bunun üzerine, eyaletlerde ve başkentte halk “*Que se vayan todos!*” (Hepsi gitsin!) sloganıyla ayaklanmış, başbakan²³⁰ saraydan bir helikopterle kaçmak zorunda kalmıştı.

Arjantin gerçekten de bir örnekti. Neoliberal küreselleşme döneminde ulus-devlet yapısının farklılaştığının ve devletin kapitalizmin küresel yayılmacılığının bir aracı haline geldiğinin göstergesi olması anlamında bir örnekti (Tanıttıran, 2006). Yine Arjantin, sermayenin tüm dış borçlarının bir kamu borcu haline getirilmesinin, yerli sermayenin -riskleri ve maliyetleri devlete ve topluma dışsallaştırarak- uluslararası sermaye ile bütünleşmesinin, yine sermayenin özelleştirmeler yoluyla kamu mülkiyetinin üzerine oturmasının, kısa vadeli sermaye akımlarına dayalı bir büyümenin kırılma noktasının, finansallaşma ile paralel ilerleyen sanayisizleşmenin,

---

²²⁸ İşgal fabrikalarının da içinde olduğu ve dayanışma ekonomisi/işçi ekonomisi olarak adlandırılan hareket, aynı zamanda bir ‘müşterekleştirme’ pratiği olarak da değerlendirilir. Bu konuda bkz. Azzellini, 2019; Peuter ve Dyer-Witford, 2010.

²²⁹ Peronist çizgiye sahip Adalet Partisi (PJ, Partido Justicialista) lideri olan Menem, Temmuz 1989’dan Aralık 1999’a kadar görevde kalmıştır.

²³⁰ Dönemin başbakanı, merkez-sağ bir parti olan Radikal Yurttaş Birliği (UCR, Unión Cívica Radical) lideri Fernando de la Rúa Bruno idi ve Aralık 1999’dan 21 Aralık 2001’e kadar görevde kalmıştır.

küçük üretici ve ücretliler aleyhine gelirin büyük sermayeye aktarılmasını sağlayan düzenlemelerin beraberinde getirdiği toplumsal bedellerin bir örneğiydi.

İşgal Fabrikalarının Ortaya Çıkışı

Askeri yönetim²³¹ altında başlayan serbestleşme adımları, Menem döneminin neoliberal politikaları ile zirveye çıkmıştı. Ülke, üçü 1980'lerde, biri 1990'ların ortasında ve en şiddetli olanı 2001-2002'de olmak üzere beş büyük ekonomik kriz yaşamıştı (Tauss, 2012: 145). Doksanlı yıllarda hâkim hale gelen neoliberal modelin sonuçları ise; sermayenin yatırımlarını -üretime değil- finans, gayrimenkul ve ticarete yönlendirmesi, finansallaşmaya dayalı sanayisizleşmenin yaşanması ve uluslararası rekabete açılan piyasanın küçük ve orta ölçekli üreticileri olumsuz etkilemesi olmuştu. Bu süreçte gerçekleştirilen özelleştirmeler ile birlikte birçok işçi işten çıkarılmıştı (Petras ve Veltmeyer, 2006: 18-25).²³² Veltmeyer (2006: 85), neoliberal modelin, yalnızca dünya pazarında rekabet edebilen ve toplam özel sektör teşebbüslerinin yüzde 15'ini anca bulan, mülkiyet sahibi ve işletmeci küçük bir azınlığın yararına işlediğini belirtir. Küçük ve orta ölçekli işletmeler rekabette aynı güce sahip olamadıkları gibi, devlet desteği de büyük sermayeyi önceler. Küçük üreticiler ve ücretliler ise gücün böylesi dağıldığı bir ortamda istihdam bakımından risk altındadırlar. Dolayısıyla, bütün bu gelişmeler işsizliğin, güvencesizliğin ve yoksulluğun artmasına çıkar.

Arjantin'de artan işsizliğin, güvencesizliğin ve yoksulluğun vardığı nokta 19-20 Aralık 2001 tarihinde patlak veren ve *Argentinazo* olarak da adlandırılan ayaklanma olmuştur. Hükümetin devrilmesiyle sonuçlanan bu ayaklanma, işsizlerden orta sınıfa, halkın geniş katılımını içermiş ve toplumun farklı kesimlerinin katılımı "*¡Piquete y cacerola, la lucha es una sola!*" (*piquete ve cacerola*, mücadele aynıdır)²³³ sloganında yansımaları bulmuştur (Castorina, 2009: 270). Bu süreçte, toplumsal dayanışmanın örnekleri olan takas topluluklarının (*clubes de trueque*) yanı sıra, ülkenin her yanında doğrudan demokrasi örnekleri olan meclisler (*asambleas/asambleas barriales*) kurulmuştur (Vieta, 2012: 132; Ozarow ve

---

²³¹ 24 Mart 1976 tarihli askeri darbe, Temmuz 1974'te göreve gelen cumhurbaşkanı Isabel Perón'u devirmiş ve cunta Aralık 1983'te Raúl Alfonsín Arjantin Cumhurbaşkanı seçilene kadar iktidarda kalmıştır.

²³² Arjantin neoliberal dönemi ve krizler için bkz. Yentürk, 2002.

²³³ Piquete işsizleri; cacerola, tencereleri birbirine vurarak protesto eden orta sınıfı ifade eden bir kavramdır.

Croucher, 2014: 994). *Argentinazo*, orta sınıfın *corralito*'ya karşı başlattığı, ilerleyen günlerde ise işsizlerin -hareketinin- öne çıktığı bir isyan olarak nitelenebilir.

Arjantin'in, doksanlı yıllardan başlayarak güçlü bir işsizler hareketine sahne olduğu görülür. *Piqueteros* (yol kesenler/barikatçılar) olarak adlandırılan, asıl olarak doksanlı yılların ortalarında (orta Arjantin) Neuquén ve (kuzey Arjantin) Salta'da iki petrol sahasında ortaya çıkan ve daha sonra Buenos Aires'e kadar yayılan işsizler hareketi, özellikle yol kapatma eylemleriyle gündeme gelmişlerdir (Rossi, 2013; 2015; Tauss, 2015: 190-191; Durmaz, 2016). İşsiz kaldıkları için üretimden gelen güçlerini kullanmaları mümkün olmayan bu insanlar, sermaye devridaiminin üretim kadar dolaşımı da kapsadığından hareketle, ana arterleri kesme ve malların hareketini bloke etme eylemleri geliştirmişlerdir (Duman, 2004: 26). Hareket, 1998'de 51, 1999'da 252, 2000'de 514 ve 2001'de 1383 ve 2002'de ise 2336 yol blokajı gerçekleştirmiş ve yüz binlerce işsizi örgütlemiştir (Petras ve Veltmeyer, 2006: 32; Castorina, 2008: 270). Her ne kadar kapsamında sol parti veya örgütlerle ilişkili olanları varsa da işsiz hareketi ana aksı bakımından bir taban hareketidir ve âdemimerkeziyetçi bir yapıya sahiptir.²³⁴ Petras (2002) hareketin başarısını geleneksel sol partilerden ve sendikalardan bağımsız gelişimine bağlar. İşsiz işçiler hareketi, iki binli yıllarda Arjantin'de çoğalan işgal fabrikalarının öncüsüdür.

Doksanlı yıllardan bu yana artan işsizlik, güvencesizlik ve yoksulluk kitleleri marjinalize ederken, devlet bu kesimlere yönelik herhangi bir sübvansiyon sağlamıyor, geleneksel sendikalar ise bu kesimleri temsil etmediği gibi Menem hükümetine destek veriyordu. Özellikle CGT,²³⁵ yüksek maaşlı sendika bürokratları tarafından yönetiliyor ve yalnızca aidat veren üyelerin örgütlenmesiyle ilgileniyordu (Petras, 2006: 54; Petras ve Veltmeyer, 2006: 36).²³⁶ Ruggeri (2017: 510), Arjantin'de geleneksel sendikaların genellikle Peronizm (*Peronismo*)²³⁷ ile şekillenmiş olduğunu, askeri darbe döneminde ise deneyimli/eğitilmiş kadrolarını

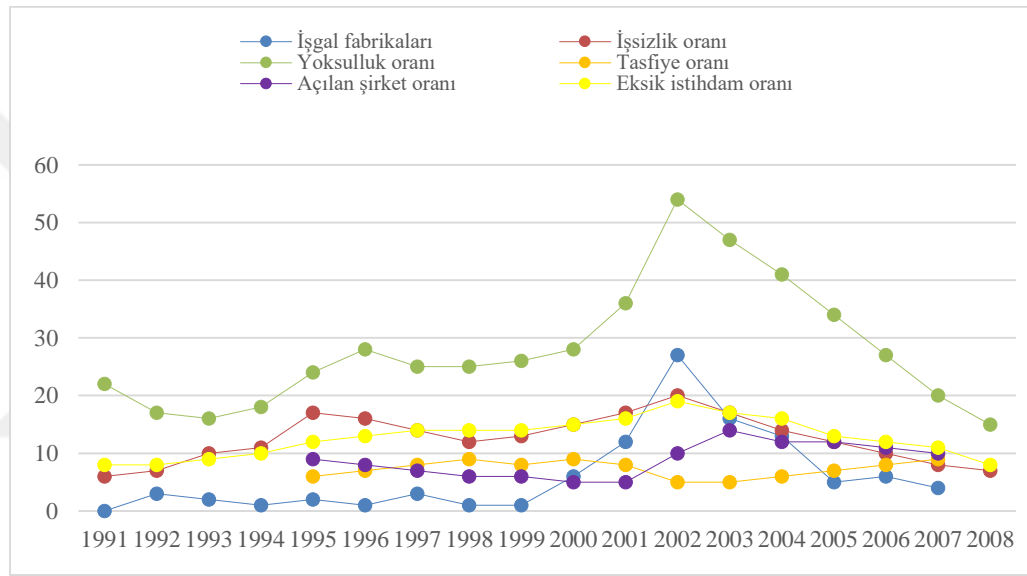
²³⁴ İşsiz işçiler hareketi, tek bir örgütü değil, farklı yaklaşımlara sahip birçok örgütü kapsamına alan bir ifadedir. Başlangıçta ise şu üç örgüt vardı: Movimientos de Trabajadores Desocupados (MTD), Corriente Clasista y Combativa (CCC) ve Federacion de Trabajadores por la Tierra, Vivienda y Habitat (FTV) (Rossi, 2012).

²³⁵ CGT: Confederación General del Trabajo de la República Argentina (Arjantin Cumhuriyeti Genel İş Konfederasyonu).

²³⁶ Arjantin'de, işsizler hareketiyle ilgilenen önemli sendikalardan biri 1992'de kurulan CTA'dır (Central de Trabajadores de la Argentina).

²³⁷ Arjantin'de, 1946 ile 1955 arasında ve 1973-1974'te devlet başkanlığı yapmış Juan Domingo Perón'un uyguladığı popülist ve milliyetçi politikalara verilen addır ve bu siyasi çizidekilere 'peronist' denilmektedir.

kaybettiğini ve neoliberal dönemde Menem hükümeti ile iş birliği yaptığını belirtir. Bu sendikalar, ücret ilişkisi dışında yaşanan emek çatışmalarını ve kurumsal ilişkiler dışındaki militan eylemleri genellikle görmezden gelmişlerdir.²³⁸ Bu durum, çalıştıkları fabrikaların kapanma riskiyle karşı karşıya kalan işçiler ve işsizler için kendi özgüçlerine güvenmek dışında bir seçenek sunmuyordu. İşsizler fabrika içinde değillerdi ve işsizlik riskiyle karşı karşıya kalanlar da üretim alanının dışına atılıyorlardı. Dışarıda ise yol kesme gibi militan eylemler ses getirmekle birlikte talepleri ve geçimleri için somut bir çözüm olmuyordu. İşte özyönetim fikrinin filizlendiği yer burasıdır (Ruggeri, 2017: 499).²³⁹

Grafik 4: İşgal fabrikaları ile işsizlik ve bazı ekonomik veriler arası ilişki

Kaynak: Vieta, 2014: 15; 2019: 203.

²³⁸ Doksanlı yılların başında geleneksel sendikalara tepki olarak, CGT'den ayrılan bir grup, bağımsız sendika CTA'yı (Central de Trabajadores de Argentina) kurmuşlardır.

²³⁹ Arjantin'de iflas sürecine giren herhangi bir fabrikanın işçiler tarafından devralınması olgusu 2001 krizinden sonra ortaya çıkmış değildir. Başkent Buenos Aires'te bulunan Arjantin Metalurji ve Plastik Endüstrisi (IMPA, Industrias Metalúrgicas y Plásticas Argentina) ilk örneklerden biriydi. 1918 yılında Alman sermayesi tarafından kurulan ve 1946 yılında Peronist hükümet tarafından kamulaştırılan IMPA, 1961'de kooperatife dönüştürülmüş, 1997'de ise işçilere danışılmadan kooperatif yöneticileri tarafından iflası verilerek kapatılmıştır. Bunun üzerine işçiler, fabrikanın devralınması ve yeniden üretime geçmesi için Mayıs 1998'de mücadeleye girişmişlerdir. Üstelik herhangi bir sendikaya da üye değillerdi. Ve nihayetinde 136 işçi, ücret farklılıklarını ortadan kaldırarak ve fabrika içi demokrasiyi kurarak IMPA'yı işletmeye başlamışlardır. IMPA, Arjantin işgal fabrikalarının ilklerinden olmasının yanı sıra, iki önemli çatı örgütünden biri olan Geri Kazanılmış Fabrikalar Ulusal Hareketi'nin (MNER, Movimiento Nacional de Empresas Recuperadas) de ana bileşenlerindedir (Dinerstein, 2015: 133; Rossi, 2016: 164; Vieta, 2019: 362). IMPA için bkz. <http://www.recuperadasdoc.com.ar/descripciones/impa.htm>.

21. yüzyıla girerken, Arjantin’de birçok fabrikada çalışanların ücretleri ya ödenmiyor, ya eksik ödeniyor, ya da fabrikalar kapanıyordu. Bu fabrikalarda çalışan işçiler için bunun anlamı, ekonomik krizin ortasında, hakları olan maaşları ve tazminatlarını da almadan, işsiz kalmak demektir. İşçiler, karşı karşıya kaldıkları bu çıkmazda, bir seçenekleri daha olduğunu düşünerek kapatılan fabrikaları işgal etmeye ve yeniden üretime geçmeye yönelmişlerdir (Ekmekçi, 2011: 62). İşçiler, işgal ederek yeniden faaliyete geçirdikleri fabrikaları ‘geri kazanılmış fabrikalar/işletmeler’ olarak adlandırmışlardır. Bu kavram, yalnızca Arjantin’de değil, işgal fabrikalarının görüldüğü diğer ülkelerde de benimsenmiştir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 78).

“Tamam, eğer fabrikayı bizden daha iyi yöneteceğinizi düşünüyorsanız, işte, anahtar burada” (Brukman fabrikası patronunun işgal eyleminden hemen önce, ödenmemiş ücretlerini talep eden işçilere verdiği yanıt; akt. Klein ve Lewis, 2007: 68).

Ekim 2001’de, ilklerden olan ve bugün işgal fabrikalarının sembollerinden birine dönüşen Cerámica Zanón işgal edilir ve adı işçiler tarafından FaSinPat (Fábrica Sin Patronos, yani ‘patronsuz fabrika’nın kısaltması) olarak değiştirilir. Yine ilklerden ve işgal fabrikalarının sembollerinden bir diğeri Brukman’dır (veya kooperatifleştirildikten sonraki ismiyle La Cooperativa 18 de Diciembre) (Ranis, 2006). Hareketin bir başka önemli sembolü ise başkentin merkezinde bulunan ve Mart 2003’te işgal edilen Hotel Bauen’dır.²⁴⁰ Chilavert (Cooperativa Chilavert Artes Gráficas) ise Mayıs 2002’de işgal edilen ve işçilerin yönetimine geçen bir matbaa/grafik atölyesi olup bugün işgal hareketinin önemli sembollerindendir.

İşgal edilen fabrikaların sayısı zaman içinde artmıştır ve bugün Arjantin’de toplamda 16 bine yakın çalışanın istihdam olduğu 400’e yakın işgal fabrikası bulunmaktadır (Azzellini, 2019: 89). Genellikle, Buenos Aires metropol alanı ve komşusu Santa Fe bölgesi başta olmak üzere, ekonominin yoğunlaştığı merkezlerde ve neoliberalizmin en çok vurduğu sektörlerde görülmekle birlikte, süreç içerisinde ülke sathına yayıldıkları görülmüştür (Ranis, 2010: 83; Ruggeri, 2017: 503-504;

²⁴⁰ Hotel B.A.U.E.N. kooperatifi (Cooperativa Hotel Buenos Aires Una Empresa Nacional) çalışanları, Ekim 2020’de, pandemi nedeniyle mali sıkıntıyla karşı karşıya olduklarını ve özyönetim projesine son verdiklerini açıklamışlardır. Yeri gelmişken, pandeminin Arjantin işgal fabrikaları üzerine etkisini araştırmak için, Ekim 2020’de dijital ortam üzerinden bir araştırma yapılmıştır. Araştırma, işçilerce devralınmış işletmelere odaklansa da, daha sonra bazı kooperatifleri içerecek şekilde genişletilmiştir. Nihayetinde 139’u işçilerce devralınan işletmeler olmak üzere toplam 195 kooperatifi kapsamaktadır. Araştırma raporu için bkz. Ruggeri ve Martínez, 2020.

Venturi, 2019: 9). 2001 yılı öncesinde az sayıdaki işgal fabrikasında toplam çalışan sayısı 2091 iken, bu sayı işgal fabrikalarının çoğalmasına bağlı olarak, 2004'te 8341, 2009'da 11217, 2013'te 13644 ve 2016'da 15948'e yükselmiştir (Vieta, 2020: 117). Örneğin, başkentte 2004 yılında 22 işgal fabrikası varken, bu sayı 2010'da 39, 2013'te 56 ve 2016'da 70'e çıkmıştır (Ruggeri, 2017: 504). İşgal fabrikalarının ilk vakalardan bu yana hem sayısında hem de sektörel çeşitliliğinde artış görülmüştür.

Tablo 8: Arjantin işgal fabrikalarının sektörel dağılımı, toplam işçi sayısı ve toplam içindeki payı (2016)

Sektör	İşgal fabrikası sayısı	İşçi sayısı	Sektör payı %	İşçi oranı %
Metalürji	72	3196	19.62	20.04
Gıda	50	1445	13.62	9.06
Matbaa/Grafik	38	1519	10.35	9.52
Tekstil	28	1196	7.63	7.50
Gastronomi	25	487	6.81	3.05
Et paketleme	25	2092	6.81	13.12
İnşaat	18	1033	4.90	6.48
Sağlık	12	572	3.27	3.59
Ağaç işleri/kereste	10	318	2.72	1.99
Eğitim	9	250	2.45	1.57
Deri	9	520	2.45	3.26
Kimya	8	186	2.18	1.17
Ulaşım	8	778	2.18	4.88
İletişim ve medya	8	394	2.18	2.47
Cam imalat	7	478	1.91	3.00
Perakende	6	232	1.63	1.45
Plastik	6	117	1.63	0.73
Otel	5	232	1.36	1.45
Yakıt/hidrokarbon	5	88	1.36	0.55
Bakım ve lojistik	5	143	1.36	0.90
Ayakkabı	4	401	1.09	2.51
Kâğıt ve hamuru	3	102	0.82	0.64
Tekne inşası	2	62	0.54	0.39
Maden	2	83	0.54	0.52
Lastik	1	13	0.27	0.08
Editör	1	11	0.27	0.07
TOPLAM	367	15948	%100	%100

Kaynak: Vieta, 2018: 9.

Ruggeri (2017: 502), işgal fabrikalarının gelişimini evrelere ayırarak izler. Buna göre, 1990'larda işgal fabrikalarının ilk örnekleri ortaya çıkmış ve 2001'de fabrikaların sayısında bir patlama yaşanmıştır. Ardından Kirshner hükümeti²⁴¹ ile

²⁴¹ Néstor Kirchner ve eşi Cristina Fernández de Kirchner dönemidir. N. Kirchner, Mayıs 2003 seçimlerinde göreve gelmiş, 2007 seçimlerinde ise kendisi değil eşi C. Kirchner aday olmuş ve

gelen görece istikrar döneminde bir durgunluk yaşanmaya başlamış ve 2005 ile 2008 arası neredeyse yeni bir işgal fabrikası olmadığı gibi bu dönem işgal fabrikaları arasında en fazla kapanmanın görüldüğü dönem olmuştur.²⁴² 2008 sonrası ise tekrar bir hareketlenme başlamış ve 2015'e gelinceye dek yılda ortalama 15 yeni işgal fabrikası ortaya çıktığı görülmüştür.²⁴³ Bu bakımdan, işgal fabrikaları yalnızca kriz dönemlerinde görülen bir fenomen olarak düşünülmemelidir. Önemli bir bilgi ise; bu deneyimlerin en az yarısı, ilk evredeki öğrenilmiş deneyimlerin aktarılması sonucunda gerçekleştirilmiştir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 79-80; Ruggeri, 2016: 51).

Fabrika işgali, çatışmalı bir süreçtir. Mülkiyete ve çalışmaya ilişkin yasaların aşıldığı bu süreçte işverenden ve devletin kolluk güçlerinden gelebilecek saldırıların göğüslenmesi gerekir. Hatta kolluk güçleriyle doğrudan çatışmaların yanı sıra, bazen rahatsızlık vermeye yönelik tacizler, bazen de işverence kiralanan silahlı çetelerin (*matones*) saldırıları söz konusu olabilmektedir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 91). Bir fabrikanın 'geri kazanılması', işgal eyleminin gerçekleştiği ilk günlerde fabrikanın zapt edilmesiyle değil, ancak yasal/hukuki bir zemine kavuşmasıyla mümkün hale gelir. Bu çerçevede, fabrikanın işgal edilmesi ile yasal statüye kavuşması arasında geçen süre, müdahale ve tahliye riskinin sürdüğü, işçiler için belirsizliğin hâkim olduğu bir süreçtir. Bir o kadar önemlisi, çatışmalı süreç, tesisin gerçek anlamda işleyemediği, işçilerin herhangi bir gelir elde edemediği ve makinelerin/demirbaşların bakımlarının da yapılamadığı bir süreçtir. Bu ise, işçilerin caymasını beraberinde getirebileceği gibi, tesisin işçilerin yönetimine geçmesinden sonra ekstra zorluklara sebebiyet verebilecektir.

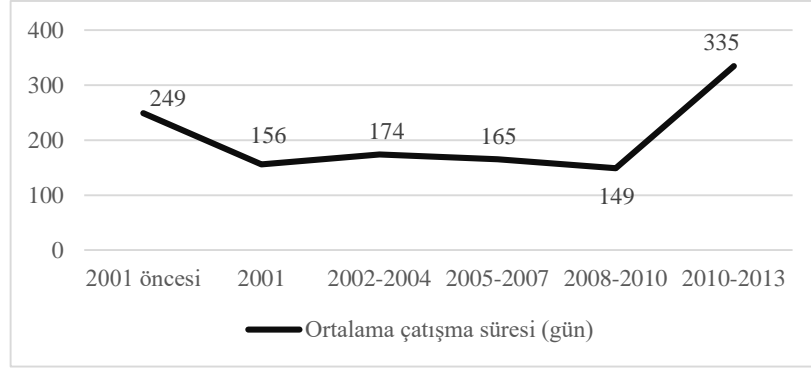

Aralık 2015'e kadar iktidarda kalmıştır. Kirchner'ler Peronist çizgidedir ve bu çizgi 'Kirchnerizm' olarak da adlandırılır. 2005 ve sonrası, 2005'teki ve 2007'deki seçim sonuçlarından da görülebileceği gibi, Kirchner hükümetinin en güçlü olduğu dönemdir.

²⁴² Kirchner döneminde yeni işgal fabrikalarının gündeme gelmemesi, kriz sonrasında, hükümetin -işsizlere ve alt gelir gruplarına yönelik- popülist destek uygulamaları ile bağlantılandırılabilir. İlk ortaya çıktıklarında devlet desteğinden yoksun olan işgal fabrikalarının 2004 yılında yüzde 46'sı (bir kerelik ya da bir ölçüde) devlet desteği aldığını belirtmişken, bu oran 2009 yılında yüzde 85 olarak belirtilmiştir. Yine, işgal fabrikalarına yönelik desteğin gitgide merkezileştiği görülmektedir. 2009'da merkezi hükümetin toplam destekler içindeki payı yüzde 55 (ve belediyelerin yüzde 32) iken, 2013 yılında bu oran yüzde 73'e yükselmiştir (belediyelerin payı yüzde 26'ya düşmüştür) (Vieta, 2020: 440).

²⁴³ Ruggeri, ayrıca 2015 seçimlerinde iktidara gelmiş merkez sağ çizgideki Mauricio Macri hükümeti döneminin belirsizliğinden söz etse de, Macri 2019 seçimlerini kaybederek yerini PJ lideri Alberto Ángel Fernández'e bırakmıştır.

Grafik 5: İşgal fabrikaların devralınması sürecinde (farklı yıl aralıklarına göre) ortalama çatışma/işgal süresi (gün)

Kaynak: Ruggeri ve Vieta, 2015: 92.

İşgallerin hukuki boyutuna gelince, işgal ilk bakışta mülkiyete müdahale eden ‘yasadışı’ bir eylem gibi görülebilir ama Arjantin özelinde hâlihazırdaki İflas Kanunu mücadelenin temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır (Klein ve Lewis, 2007: 41).²⁴⁴ Süreç şöyle ilerlemektedir: İşçiler bir fabrikayı işgal ettiklerinde, fabrikanın varlıklarını alacaklarına karşı rehin almış olurlar (İflas Kanunu tüm alacaklıları eşit derecede imtiyaz sahibi yapmaktadır). Daha sonra bir kooperatif kuran işçiler, ‘kamu yararı’ adına iflas etmiş fabrikayı işletmeye başlarlar ve bu arada yasal süreç devam eder. Ardından ya eski sahiplerinden fabrikanın kiralanması ya da fabrikaya ait varlıkların kamulaştırılması ve ardından işçilerin kolektif mülkiyetine geçmesi gerekir. İşçilerin tercihi ise kamulaştırmadır. Mücadele kamulaştırma hakkı için verilmiş ve verilmektedir. Bu statüye ulaşamayan fabrikalar ise illegal bir şekilde ve sürekli tahliye tehdidiyle üretime devam ederler. Şu anda fabrikaların yarıya yakını bu durumda denilebilir ve bu da arafta olanlar için belirsizliğin sürmesi

²⁴⁴ İşgal fabrikalarının ortaya çıktığı ilk evreye kadar geçerli olan 24522 sayılı İflas Kanunu, tasfiye durumunda alacaklılara/bankalara ödemelerin yapılabilmesini sağlamak amacıyla envanterin ve varlıkların hızlı bir şekilde elden çıkarılmasına odaklanmaktaydı. Böyle olunca, işçilerin ödenmemiş ücretleri ve hakları geri planda kaldığı gibi, bir fabrikayı kapatmanın toplumsal maliyetleri de göz ardı edilmekteydi. İflaslar hızlıca halledilmesi gereken bir işlem olarak değerlendirilmiş ve iflas süreci kolaylaştırılmıştı. İşletme varlıklarının boşaltılması (*vaciamento*) da bir suç olmaktan çıkarılmıştı. Bu nedenle, işgal fabrikaları 24522 sayılı İflas Kanunu’nu başdüşman olarak ilan etmişlerdi. 2002 yılında, 25563 sayılı yeni İflas Kanunu kabul edilerek iflas sürecinde borçlular ile alacaklılar arasındaki müzakere süresini uzatan bir değişikliğe gidilmiştir. Kanun kapsamında işçiler, iflas sürecinde bir kooperatif olarak örgütlendiklerinde, ‘üretimin sürekliliği’ adına yargıya başvurabiliyorlardı. Haziran 2011’de kabul edilen 26684 sayılı Kanun ise bunu bir adım daha ileri taşımıştır. Kanun, ‘üretimin sürekliliği’ anlayışını öncelemiş ve iflas sürecinde işçiler kooperatif olarak örgütlendiklerinde işletmenin faaliyetlerinin sürdürülmesine öncelik vermiştir. Hâkim, buna dayanarak, işçilerin ödenmemiş ücretleri ve haklarına karşılık işletmenin kooperatife devredilmesi yönünde karar verebilir. Nihayetinde takdir yetkisinin hâkimde olduğuna dikkat çekilmelidir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 93).

anlamına gelir. Yargı organları her fabrikayı ayrı bir vaka olarak ele alırken, işgal fabrikaları için genel bir kanun çıkarılmıyor olması durumu zorlaştırmakta ve çatışmalı sürecin devamını beraberinde getirmektedir (Ekmekçi, 2011: 63).

Aslında işgal fabrikalarının yasal olarak kabul edilmesi veya yasal olarak kabul edilmese bile göz yumulması, işçilerin mücadelelerine ve bu mücadeleye verilen toplumsal desteğe bağlıdır. Bu sebepten, işgal fabrikasının içinde bulunduğu mahalle ve bölgede yaşayanlarla, üniversitelerle, toplumsal hareketlerle ve diğer kurtarılmış fabrikalarla kuracağı ilişki kilit önemdedir (Ekmekçi, 2011: 63; Ruggeri, 2017: 507).²⁴⁵ Bu noktada devreye işçilerin mücadelesinin meşruluğu girer. İşçilerin mücadelesi, ‘çalışma hakkı’ talebi üzerine yükselir ve tek geçim kaynakları olan işlerine sahip çıkmak için harekete geçtikleri görülür. İfadesini uzun yıllar Peronizmde bulmuş olan ve onurlu bir işe sahip olmanın değerine atıf yapan bir bakışın da bu süreçte devreye girdiği belirtilebilir. Arjantin işçilerinin mücadelesi, makro veya mikro ölçekte yaşanan krizlerde, iflas ve kapanma sonucu çalışanlara ve topluma ödetilen bedelin reddi üzerine kuruludur (Vieta 2020: 25-27). Dolayısıyla işçilerin meşruiyeti, genel anlamda kapitalizmin, özel olarak da dayatılan neoliberal çalışma ilişkilerinin meşruiyetinin tartışmaya açılmasıyla bağlantılıdır.²⁴⁶

İşgal Fabrikalarının Özellikleri

İşgal fabrikası, işçiler tarafından devralınmadan önce kapitalist bir işletme olarak faaliyet yürütür. İşçiler tarafından devralındıktan sonra ise, işçilerin yönetimine geçer ve ‘patronsuz’ bir şekilde işletilir. Bu çerçevede, ne yönetime katılma ve benzeri modellerle ne de işçilerin gönüllü ve yasal süreçleri izleyerek kurdukları kooperatif benzeri girişimci modellerle ilgisi vardır. İşgal fabrikası,

---

²⁴⁵ Örneğin, Chilavert işçileri, diğer işgal fabrikalarından işçiler, çatı örgütleri ve militan sendikaların işbirliği ile baskı makinelerinin fabrikadan götürülmesini engelleyebilmişlerdir. İşçiler fabrikanın içerisinde kalırken, kapılar dışarıdaki destekçiler tarafından kilitlenip medya çağırılmış ve fabrika önünde protestolar organize edilmiştir. Sonrasında hâkim kararıyla işçiler fabrikadan çıkarıldığında, makineleri fabrikadan çıkarmak için orada bulunan polisleri engellemek için işçiler fabrika girişine bir okul otobüsünü park etmişler ve otobüsün içinde kalmışlardır (Rossi, 2016: 168).

²⁴⁶ İşçilerin iflas sürecine girmiş bir fabrikayı devralma sürecindeki haklılık/meşruluk iddiaları; eski işverenin iş sözleşmesini açıkça ihlal ettiği, işçilerin genellikle uzun çalışma saatleri sonucu işin gereğini yerine getirmelerine rağmen uygun şekilde ücretlendirilmedikleri, bu nedenle iflas eden şirketin meşru alacaklıları oldukları, işçilerin kapanan şirketi ayakta tutma ve çalışmaya devam etme niyetinde oldukları, işçilerin işsiz kategorisine girerek devlete işsizlikten kaynaklanan bir maliyet yaratmayacakları, üretimi sürdürmek suretiyle ülke ekonomisine katkı sağlayacakları gibi argümanlara dayandırılır. Aynı zamanda devralınan fabrikaların, bu gerekçelere dayalı olarak, hemen üretime başlayabilmek için, devlet desteği ve kredi açısından ayrıcalıklı erişime sahip olması gerektiği vurgulanır (Vieta, 2019: 374-375).

militan bir eylemin sonucunda ortaya çıkan radikal bir organizasyondur (Tauss, 2012: 20). Hareket tabandan ve kendiliğinden gelişir ve önce fabrikanın işgal edilmesi, sonra baskıya direnilmesi ve nihayetinde işçi yönetiminde tekrar faaliyete başlanması olmak üzere üç aşamayı içerir. İşgal fabrikalarınca benimsenen ‘işgal et, diren, üret’ (*occupy, resist, produce*) sloganının da kaynağı budur (Vieta, 2014: 17; 2019: 361).²⁴⁷

İşgal fabrikalarının, genellikle, makro veya mikro ölçekte yaşanan bir kriz sürecinde ortaya çıktıkları görülür. İşçilerin hedefi, çalıştıkları fabrikanın kapanmasını önlemek ve böylece geçim kaynakları olan işlerini savunmaktır. Ancak daha geniş bir açıdan bakıldığında, ücretlerin ödenmemesinden işten çıkarmalara, lokavttan kötü muameleye, iflas sürecinde işverenlerin tasfiye memurları ile girdiği yozlaşmış ilişkiler üzerinden işletme varlıklarının boşaltılmasına/kaçırılmasına (*vaciamento*) kadar birçok neden söz konusu olabilmektedir (Vieta, 2014: 15). Buradan hareketle, işgal eyleminin bir ‘savunma eylemi’ ve bu hareketin bir ‘savunma hareketi’ olduğu ifade edilebilir (Atzeni ve Ghigliani, 2007: 654).

“Arjantin’de her fabrika işgali baştan üretim amaçlı tasarlanmış değildi. İşsiz kalmayı protesto niteliğinde başlayan işgal, zamanla demokratik özyönetim geliştikçe geri kazanılmış fabrika haline geliyor” (Ruggeri, 2016: 51).

Yapılan bir araştırma, işçilerin çalıştıkları fabrikaları devralma nedenlerini ortaya koymaktadır. Buna göre, ilk sırada, yüzde 28 ile işverenin işletme varlıklarını boşaltması/kaçırması yer almaktadır. Ardından, yüzde 27 ile işletmenin iflas etmesi, yüzde 21 ile ücretlerin ve çalışmadan kaynaklı hakların ödenmemesi, yüzde 21 ile kötü muamele veya işletmenin yakın gelecekte faaliyetlerini durdurma riski olması ve son olarak yüzde 3 ile işverenin işçi çıkarması gelmektedir (Vieta, 2014: 16; 2019: 358-359).

İşgal fabrikalarının, genellikle, neoliberal koşullarda görece daha savunmasız olan küçük ve orta ölçekli fabrikalarda ortaya çıktığı görülür. Arjantin’deki işgal fabrikaları için ortalama tipolojinin, ortalama 40 yıllık bir fabrika olduğu, (şahıs şirketi, aile şirketi, ortaklık vb) küçük ölçekli bir işletme olduğu, iflas ya da krizin eşiğine gelmeden önce zaten işçi sirkülasyonu veya işten çıkarmalarla ayakta kalmaya çalışan bir tesis olduğu görülmektedir. İşletme başına ortalama çalışan

²⁴⁷ Portekizcesi “ocupar, resistir, produzir” ve İspanyolcası “ocupar, resistir, producir” olan bu slogan, Brezilya’da mücadele yürüten Topraksızlar Hareketi’nden (MST) alınmıştır.

sayısı 44'tür (Ranis, 2010: 84; Atzeni ve Ghigliani, 2007: 654; Tauss, 2015: 195; Ruggeri ve Vieta, 2015: 77 ve 85; Venturi, 2019: 8). Görece daha büyük ölçekli bir istisna, Adidas'ın ve diğer uluslararası spor markalarının eski lisans sahibi olan Cooperativa Textiles Pigüé'dir (eski adıyla Gatic). 12 fabrikasından 4'ü işçi kooperatifinin elinde kalmış, gerisi ya kapanmış ya da büyük şirketlerce satın alınmıştır. Yine işçi yönetiminde olduğu süre boyunca yasal statüye kavuşmamış olan Hotel Bauen de bir başka istisnadır (Ruggeri, 2011: 505). 2009 yılında yasal statüye kavuşmuş olan ve seramik üretimi yapan FaSinPat, üretime 250 işçi ile başlamış, 2008 yılına gelindiğinde ise işçi sayısı 470'e çıkmış bir başka görece büyük fabrikadır (Ranis, 2010: 89; Ekmekçi, 2011: 65).

Tablo 9: 170 işgal fabrikasında işçi sayısına göre dağılım

İşçi sayısı	Toplam	%
15 işçiden az	35	21
15-49	85	50
50-99	28	16
100-199	16	9
200'den fazla işçi	6	4
Toplam	170	100

Kaynak: Palamino, Bleyinat, Garro, Giocomuzzi, 2010: 257.

İşçilerin, fabrikayı devraldıktan sonra, ücret eşitliği, doğrudan demokrasi ve rotasyon ilkesini hayata geçirmeye çalıştıkları ve bu şekilde özyönetimsel bir yapı oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu ise kapitalist nitelikli bir işletme ile işgal fabrikaları arasındaki en temel farkı oluşturur. Kapitalist bir işletme, ücret eşitsizliği, hiyerarşik ilişkiler ve yabancılaşma ile karakterize olur. İşgal fabrikalarının ise önemli bir kısmında ücret eşitliği geçerlidir. Ancak bazılarında, ücret farklılıklarına sahip bir sistemin kurulmuş olduğu görülmektedir. Farklı vasıflar, deneyim, sorumluluk düzeyi, kıdem, sahip olunan çocuk sayısı gibi birtakım kriterler devreye girerek, ücretlendirmede bir ayrıma gidilmesi tercih edilebilmektedir. Ancak ücretlerde farklılık olsa dahi, en yüksek ve en düşük ücret arası fark yüzde 25'i geçmemektedir. 2010 yılında işgal fabrikalarının yüzde 56'sı eşitlikçi ücret sistemini benimsemişti (Tauss, 2012: 170-171). Bunun yanında, bir fabrikanın nasıl devralındığı da eşitlikçi ilişkilerin gelişimini etkileyebilmektedir. İşgal eylemiyle devralınan fabrikalarda, dayanışmanın ve eşitlikçiliğin daha ön plana çıktığı görülmektedir. Bu, ücret sistemine de yansımaktadır. İşgal edilen fabrikaların yüzde

71’inde ücret farklılığı yokken, işgal edilmeden devralınan fabrikalarda bu oran yüzde 37’dir (Kabat, 2011: 375; Hirtz ve Giacone, 2013: 90). Burada önemli olan nokta ise, ücretler ister eşitlikçi ister farklılıkları içerecek şekilde belirlensin, her durumda buna işçilerin karar vermesidir.

İşgal fabrikalarında yalnızca ücretler konusunda değil, genel anlamda yatay ilişkiler geliştirme çabasının öne çıktığı görülür. İşe ilişkin bütün kararlar, fabrika içinde her işçinin katılımına açık toplantılarda ve meclislerde, ortak bir şekilde alınmaktadır. Bu toplantılar, bazen haftalık, genellikle aylık, olağanüstü durumlarda ise anlık yapılabilmektedir (Tauss, 2012: 21; Vieta, 2014: 20; Ruggeri, 2016: 51; Azzellini, 2019: 91). Dolayısıyla, kapitalist bir işletmede olduğu gibi, kararların yukarıda alınıp aşağıya direktif verilmesi söz konusu değildir.

“Bu fabrikaların hiçbirinde patron yok. Patronun odası, istekleri, istemedikleri, arzuları yok. Hiyerarşi yok. Kafa emeği ve kol emeği arasında bir ayırım yok. Mühendisler yok. İşletmeciler yok. Onların yaptığı pazarlama, tanıtım gibi işler işçiler tarafından öğrenilip, onlar tarafından yapılıyor. Gerekli konularda sendikalar ve üniversite hocaları onlara eğitim veriyor. Fabrikada bir idari konsey ve bir genel meclis var. Önemli kararlar (üretim, işe alım, maaşlar gibi) tüm işçilerin katılımıyla genel mecliste oylama sonucu alınıyor. Herkesin eşit oy hakkı var. Daha küçük ve günlük kararlar, üyeleri sürekli değişen ve isteyen herkesin katılabildiği idari konseyde alınıyor. Üretimden elde edilen karın bir kısmı yatırım yapmak için kullanılırken, geri kalan, fabrikaların çoğunda, eşit olarak dağıtılıyor. Bazı fabrikalarda saat başı ücret veriliyor, bazılarıdaysa daha uzun süredir fabrikada bulunan ve fabrikanın işgaline katılmış olanlar biraz daha yüksek ücret alıyorlar. Fabrikanın işgal edilmesinin ardından üretimin yeniden başlamasıyla daha çok işçiye ihtiyaç duyulmaya başlanmış. Bu sırada iflastan önce işten çıkarılan işçilerin geri alınmasına özen gösterilmiş. Kısacası işçiler demokratik bir yapı içerisinde kendi kendilerini yönetiyorlar, üretimi yapan da üretime dair kararları alan da onlar” (Ekmekçi, 2011: 64).

Bu fabrikalarda, işgal sürecine katılmamış ve daha sonradan işe alınmış olan işçiler de çoğunlukla başından beri sürecin içinde olan işçilerle aynı haklara sahip olabilmektedir. Örneğin, Brukman tekstil fabrikasında çalışan 132 işçiden yalnızca 32’si işgalden devralmaya kadar bütün sürecin içinde yer almıştır. Böyle olmasına rağmen, ücretlerden karar almaya, bütün işçiler aynı haklara sahiptir. Aynı durum, eski ismiyle Zanon yeni ismiyle FaSinPat için de geçerlidir; yeni işçiler öncelikle *piquetero* hareketi içerisinde işe alınmış ve bunlar da önceki işçilerle aynı haklara sahip olmuştur (Kabat, 2011: 376). Bu, yalnızca kapitalist nitelikli işletmelerden değil, girişimci mantığa sahip kooperatiflerden de farklı bir durumdur. Zira kooperatifler sözleşme ile dışarıdan işçi çalıştırabilmekte ve bu işçiler çoğunlukla kooperatif işçileri ile aynı haklara sahip olamayabilmektedir (Ruggeri, 2016: 52).

İşgal fabrikalarında, işçiler arası vasıf farklılıklarını minimize etmek, ‘kafa’ ve ‘kol’ emeği arasındaki bölünmeyi aşmak ve olabildiğince eşitlikçi ilişkiler geliştirebilmek için uygulanan bir diğer yöntem rotasyondur. Rotasyon, bilginin/deneyimin paylaşılması ve bilgiye/deneyime dayalı gücün dağıtılması yoluyla yabancılaştırmanın aşılmasına yardımcı olur. Söz konusu fabrikalarda, yönetim ve uzmanlar hiyerarşisinin ortadan kaldırılmasına eşlik eden rotasyon ve ‘bilginin toplumsallaşması’ yönündeki uygulamalar, yalnızca formel yollarla değil enformel ilişkiler yoluyla da gerçekleştirilebilir (Tauss, 2012: 175; Vieta, 2014: 18-21). Dolayısıyla, çalışanlar arası rekabetin körüklendiği, yine çalışanlar arası ilişkilerin, özellikle de enformel ilişkilerin baskılandığı, iş bölümünün derinleştirildiği, bütün bunların hiyerarşik bir ilişkiye tabi kılınmak suretiyle emeğin denetim altına alınması amacına bağlandığı kapitalist işletmeler dünyasında işgal fabrikaları, doğrudan demokrasinin, eşitlikçi/dayanışmacı ilişkilerin ve gerçek insani ilişkilerin ‘adacıkları’ olarak belirir. Arjantin’deki işgal fabrikalarının yüzde 70’inin rotasyon uyguladığı belirtilmektedir (Azzellini, 2019: 92).

İşgal fabrikaları, patronsuz üretim yapar ve yatay ilişkiler geliştirmeye çalışırken, aynı zamanda kapitalist koşullarda çalışmak ve bunu yasal zeminde yapmak zorundadırlar. Dolayısıyla, ‘işgal fabrikası’ sıfatıyla faaliyetlerine devam edemez. Bu sebepten, çalıştıkları fabrikaları devralan işçiler, ya işçi denetiminde kamulaştırma talebinde bulunmuşlar ya da kooperatifleşme yoluna gitmişlerdir. Ancak, kamulaştırma talebinin hükümetler tarafından karşılanmıyor oluşu, işgal fabrikalarını kooperatifleşmeye yöneltmektedir. Bugün, işgal fabrikalarının tamamına yakını (yüzde 95’inden fazlası) kooperatif şeklinde çalışmaktadır (Ruggeri, 2011: 506; Tauss, 2012: 179; Venturi, 2019: 10). Vieta (2014: 18), işçilerin kendisini ‘kooperatifçi’ olarak değil ‘işçi’ olarak gördüğünü belirtir ve bir işçiden aktarır: “İstedığımız değil, zorunluluktan kooperatifçi olduk.” Yine Vieta, işgal fabrikalarındaki işçilerin yalnızca yüzde 3’ünün geçmişte bir kooperatifçilik deneyimi yaşadığını, büyük bir kısmının ise sendikal deneyimi olduğunu belirtir. Bu veriler, özyönetim fabrikalarındaki işçilerin, geleneksel kooperatif mantığından farklı bir mantıkla hareket ettiklerini gösterir.

“Kooperatifler bir dizi değer konusunda hemfikir insanlardan oluşur. Geri kazanılmış bir fabrikada ise herkes vardır -sağcısı, solcusu, apolitiği. Burada dönüşüm çok daha büyüktür. Aynı zamanda, özyönetim için birtakım bilgili elitlere ihtiyacımız olmadığını da ispatlar. Bir kooperatifin üyeleri hedefleri konusunda zaten ortaklaşmış ve belli bir bilgi birikimine sahip

insanlardır. Çoğu kooperatifte kararlara katılma hakkı mülkiyetteki paydan ya da yatırılan sermayeden kaynaklanıyor. Bu da kapitalist mülkiyet hakkına benziyor. Patron fabrikanın sahibi olduğu için kararları tek başına verir. Geri kazanılmış fabrikaların çoğunda bu mantık mevcut değil. Fabrikada çalıştığın sürece oranın bir parçasısın, başka biri gelince o da seninle eşitleniyor. Elbette farklı kooperatif modelleri var. Ancak, birçok kooperatifte çalışmayı bıraktıktan sonra dahi mülkiyet hakkı devam ediyor. Dediğim gibi, sermayeye karşı kazanılan zafer sonucu işçi kendisini tekrar işçi olarak teyit ediyor. Zafer hissi kooperatiflerde mevcut değil. Kooperatif üyesi ne işçi ne de kapitalist grubuna girdiği için arafta çalışıyor. İlla bir kimliğe sahip olmak zorunda değiliz. Ancak, toplumsal dönüşüm arzuluyorsan, hangi sınıfta yer aldığını ve onun durumunu bilmek çok önemli” (Azzellini, 2016: 47-48).

Fabrikanın işgaliyle başlayan mücadele sürecinin nasıl sonuçlanacağı, işçilerin direnci ve toplumsal desteğe bağlıdır. Özellikle işçilerin herhangi bir gelire sahip olmadıkları böylesi çatışmalı bir süreçte, işçilerin ve ailelerinin en temel insani gereksinimlerinin karşılanması bile ciddi bir desteği gerektirir.²⁴⁸ Fabrikanın bulunduğu mahalle veya yöre halkının, diğer işgal fabrikalarından işçilerin, yerel yönetimlerin, toplumsal hareketlerin, sendikaların ve üniversite gençliğinin sürece dahil olması, yalnızca mücadelenin sonucunu etkilemekle kalmaz; aynı zamanda, hem işçileri hem de işçilerle etkileşime geçen kesimleri dönüştürücü bir süreç olarak işler. İşçiler için, daha önce çalıştıkları fabrikada geçerli olan hiyerarşik ilişkilerin böylesi bir mücadele sürecinde hiçbir önemi kalmaz. Dayanışmaya ve kararların ortak alınmasına duyulan gereksinim, hem işçiler hem de işçilerle çevrelerindeki topluluk arasında yeni bir ilişki biçiminin gelişmesini beraberinde getirir (Ruggeri, 2017: 513).

“Fabrika işgali ekonomik bir süreçten daha çok sosyal bir süreçtir. En önemli unsurlardan biri güven. Biri senin için canını ortaya koyuyorsa, ona güvenirsin. Zamanla bir tür sevgi geliştirirsin. İşin bu kısmı ne yazık ki araştırmalara pek konu olmuyor” (Azzellini, 2016: 45).

Vieta (2014: 21 ve 24), bu süreçte işçilerle çevrelerindeki topluluk arasında gelişen çift yönlü ilişkiyi ‘toplumu fabrikaya getirmek’ ve ‘fabrikayı topluma açmak’ olarak ifade eder. İlkinde, çevrelerindeki topluluk işçilere destek vermek için fabrikaya akıyorken; ikincisinde, geri kazanıldıktan sonra fabrika işçilerce topluma açılmaktadır. Bu yüzden, işgal fabrikalarına aynı zamanda ‘açık fabrika’ (*la fábrica abierta*) denilmektedir (Vieta, 2014: 25; Ruggeri, 2016: 52; Azzellini, 2016: 45).

---

²⁴⁸ Yapılan bir araştırma, Arjantin işçilerinin mücadelesinde, en büyük maddi desteğin diğer işgal fabrikalarından geldiğini göstermektedir. Söz konusu desteğin yüzde 68’inden fazlasının diğer işgal fabrikalarından geldiği; geri kalan payın yüzde 65’e yakınının yerel mercilerden, yüzde 41’inin yerel topluluklardan, yüzde 34’ünün sendikalardan, yüzde 20’sinin siyasi parti ve toplumsal hareketlerden geldiği görülmektedir. Sendikalardan gelen desteğin ise özellikle 2005 itibarıyla arttığı belirtilmektedir (Tauss, 2012: 172; Vieta, 2019: 367).

Açık fabrika, söz konusu fabrikaların çevrelerindeki toplulukla girdiği ilişkilerde somutlanır. Örneğin işgal fabrikalarından IMPA, yalnızca bir fabrika olarak değil, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir ‘kültür merkezi’ olarak da işler. Hatta IMPA 2004 yılında bir İşçi Üniversitesi kurmuştur (Ozarow ve Croucher, 2014: 1002). FaSinPat, bulunduğu yöre halkının yirmi yıl boyunca talep ettiği ama resmi makamlarca bir türlü yapılmayan sağlık ocağını üç ay içerisinde inşa etmiştir. Yine seramik/fayans üretimi yapan FaSinPat, kültürel ve sanatsal faaliyetlere mekân olmanın yanı sıra, birçok kâr amacıyla çalışmayan kuruma ve hastaneye fayans bağışında bulunmaktadır. Hotel Bauen, birçok kültürel ve sanatsal faaliyete ev sahipliği yaparken, toplumsal hareketlerin birçok etkinliğine de mekân sağlamıştır. Atık yönetimi kooperatifi Unión Solidaria de Trabajadores (UST), işsizlere mesleki eğitim vermenin yanında, kooperatif üyelerine ve mahalle sakinlerine 100 adet ev ve bir spor kompleksi inşa etmiş, ayrıca alternatif bir medya kurmuştur. Yine UST, diğerleri gibi kültürel/sanatsal etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. İşgal fabrikalarının bir diğeri olan Pigüé tekstil kooperatifi, Tekstilde Dayanışma Ağı’nı kurmuş ve yerli koton üretiminin örgütlenmesine önyak olmuştur. Pigüé, Mayıs Meydanı Anneleri²⁴⁹ gibi insan hakları örgütlerine yardım etmektedir ve fabrikanın önündeki meydanın ismi Mayıs Anneleri Meydanı’dır. Yine Pigüé, yakındaki bir hapishanenin mahkûmlarına eğitim vermektedir. Chilavert ise gençlere Paulo Freire ilkelerine göre²⁵⁰ düzenlenmiş bir eğitim programıyla lise diploması vermektedir. Örnekler çoğaltılabilir. Son olarak, işgal fabrikaları, yeni işçiye ihtiyaç duydukları zaman işsiz işçiler hareketine başvurmaktadırlar (Vieta, 2014: 21-25; 2019: 362; Ruggeri, 2016: 52).

---

²⁴⁹ Mayıs Meydanı Anneleri (Plaza de Mayo Anneleri), Arjantin’de 1976-1983 askeri diktatörlük rejimi döneminde askerler tarafından kaçırılan ve bir daha haber alınamayan çocukları için mücadele başlatmışlardır.

²⁵⁰ Freire tarafından adlandırıldığı şekliyle ‘ezilenlerin pedagojisi’nin temel ilkeleri: “Ezilenlerin büyük insani ve tarihi görevi şudur: Kendilerini ve aynı zamanda ezenlerini özgürleştirmek. (...) Fakat mücadelenin başlangıç aşamasında ezilenler hemen hemen her zaman özgürleşmeye çabalamak yerine, kendilerini de ezenler, ‘astlarını da ezenler’ haline gelme eğilimindedirler. (...) Ezenin imajını içselleştirerek ezenlerin ilkelerini benimsemiş haldeki ezilenler, özgürlükten korkar haldedirler. (...) Özgürleşme için çalışanlar, ezilenlerin duygusal bağımlılığından - ezilenleri çevreleyen ve gerçeğe uymayan dünya görüşlerini yaratan somut egemenlik durumunun ürünü olan bir bağımlılıktır bu- yararlanmaya kalkışmamalıdır. Bağımlılığı, daha büyük bağımlılık yaratmak üzere kullananlar, baskıcı bir taktiğe başvurmuş olurlar. (...) Ezilenlerin, kendi özgürleşmeleri için mücadele etmeleri gerektiğine ikna olmaları, devrimci önderliğin bir armağanı değildir, onların conscientizaçao’larının sonucudur. (...) Bu değerlendirmelerin sunulmasındaki hedef, devrimin içsel pedagojik karakterini savunmaktır. (...) İnsanlaştırıcı pedagojide yöntem, öğretmenlerin... öğrencileri manipüle edebildiği bir araç olmaktan çıkar...” (Freire, 2003: 22-47).

“Buraya çalışmaya gelmeden önce mahalledeki sorunları hiç dert etmezdim. Aslında onları daha önce fark etmedim bile. Şimdi, buradan, bu sorunları görmeye başlıyorsunuz ve (onları hafifletmek için) çalışmaya başlıyorsunuz” (La Cooperativa de Trabajo de la Salud Junín Limitada’dan bir hemşire, akt. Vieta, 2014: 23).

Bu bağlamda, işgal fabrikaları, kapitalist şirket mantığı ile hareket etmeyen, kar/piyasa maksimizasyonunu birinci amaç görmeyen, hiyerarşik ilişkilere yer vermeyen, hem fabrika içinde hem fabrika dışında dayanışma ve iş birliği anlayışını geliştirmeye çalışan, girişimcilikle değil mücadeleyle, kendini merkeze koymak suretiyle içe kapanmayla değil topluma açılmakla karakterize olan fabrikalardır denilebilir. Elbette bunlar gerçekleşmiş sonuçlar olarak değil, niyetler, çabalar ve potansiyeller olarak değerlendirilmelidir. Tam da bu noktada, işgal fabrikaları için çizilen böylesi bir pembe tablonun gerçekleri tam olarak yansıtmayacağına dikkat çekilmelidir. İşgal fabrikaları, potansiyellere sahip olduğu kadar birtakım sorunları da bünyesinde barındırmakta, içeriden ve dışarıdan bir dizi risk ve çıkmaz tarafından kuşatılmış bulunmaktadır.

İşgal Fabrikalarının Sorunları

Bir işgal fabrikasının ortaya çıkışı zorlu bir süreçtir. Bu, iki açıdan böyledir. Birincisi, özel mülke müdahale olmasından kaynaklanan çatışmalı sürecin beraberinde getirdiği sorunlar söz konusudur. İkincisi, devralınan işletme, zaten iflas riskiyle karşı karşıya olan veya giderlerini karşılayamayan, demek ki piyasada tutunamayan bir işletmedir. İlkiyle ilgili olarak; üretim yapılamadığı veya olağan koşullarda üretim yapılamadığı için işçilerin gelir elde edememesi veya yeterli düzeyde gelir elde edememesinin beraberinde getirdiği sıkıntılar söz konusudur. Bunun yanında, makinelerin kullanılamaması ve bakımlarının yapılamaması da ileride işletme devralındığında ekstra zorluklar yaratabilmektedir. Çatışmalı süreç, tedarikçilerden müşterilere uzanan zincirin kopmasına neden olabilir (Ruggeri ve Vieta, 2015: 92). İkincisi ise, yani devralınan işletmenin, devralınmadan hemen önce iflas veya ciddi sıkıntılarla karşılaşması ise, bu işletmenin piyasa rekabetinde zaten geri düşmüş olduğunun, dolayısıyla rekabet gücünü aşağı çeken önemli sorunlarının var olduğunun bir göstergesidir.

İşgalle devralınan fabrikalarda, genellikle makinelerin ve tesislerin eski olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, başlangıç sermayesinin olmaması veya krediye

erişilememesi hem günlük faaliyetleri sürdürmede hem de yeni yatırım yapılmasında zorlukları beraberinde getirmektedir (Atzeni ve Ghigliani, 2007: 659; Kabat, 2011: 373; Tauss, 2012: 176; Ruggeri, 2017: 508; Azzellini, 2019: 89). İşgal fabrikalarında kapasite kullanım oranı ortalama yüzde 20 ila 60 arasında değişmektedir (Vieta, 2010: 303).

İşgal fabrikaları, kapitalist piyasalarda faaliyet yürütmektedirler. Dolayısıyla, birer işçi özyönetimi olup olmamalarının kapitalist piyasada faaliyet yürütürken bir önemi yoktur. Hatta çoğu durumda bu bir dezavantajdır; çünkü sermaye genellikle işgal eylemiyle ele geçirilmiş ve özyönetime dönüştürülmüş bir fabrikayla çalışmayı tercih etmez. Bu bir kenara bırakıldığında dahi, her işletme gibi işçi yönetimindeki fabrikalar da oyunu kuralına göre oynamak zorundadırlar. İşgal fabrikalarının ana tedarikçileri, büyük ölçekli kapitalist şirketler (%47), KOBİ'ler (%46) ve sektördeki tekellerdir (%33). Diğer sosyal girişimler (%2,5) veya diğer işgal fabrikaları (%16) ile ticari ilişkiler daha düşük bir düzeydedir (Ozarow ve Croucher, 2014: 1002). Dolayısıyla, hiçbir işgal fabrikası yalnızca diğer işgal fabrikaları veya kooperatiflerle mübadele yaparak ayakta kalamaz. Bu gerçek, işgal fabrikaları için birtakım sorunları ve gerilimleri beraberinde getirir. 'Dışarıda' müşteri bulmak, satış yapmak, rekabet etmek ve kar elde etmek zorunluluğu, 'içeriye' sipariş yetiştirmek, hızı artırmak, çalışma saatlerini uzatmak, fiyatları ve ücretleri aşağı çekmek olarak dönebilmektedir (Ruggeri, 2016: 52). Brukman'dan bir işçi şunları söylemektedir:

"Altı yıldır mücadele ediyoruz ve aslında yukarı çıkmak yerine aşağı iniyoruz. Sana her şeyin harika gittiğini, herkese sattığımızı falan söyleyebilirim ama bu doğru değil. Hafta sonu gelir ve iki peso alırsınız. Bu siyasi bir mesele, ama bence kapitalizm altında kooperatifler bir işe yaramıyor... Bir şeyler satın alabilmek için didinip duruyoruz ama şimdi her şey fason işi... fason çalışma patrona sahip olmak gibidir ve bu sizi çok öfkelenir, çok fazla endişelendirir, çünkü fason işte size ödeme yapmazlar veya size doksan gün vadeli bir çek verirler. Nasıl istiyorlarsa öyle yaparlar" (akt. Kabat, 2011: 373).

Atzeni ve Ghigliani (2007), Arjantin'de (30, 55, 65 ve 110 işçinin çalıştığı) dört işçi özyönetiminde yaptıkları araştırmada şu sorunun yanıtını aramışlardır: İşçi kooperatifleri radikal ve demokratik değişim için bir araç olabilir mi, yoksa özgürleştirici potansiyelleri piyasa rekabeti mantığı nedeniyle yozlaşmaya mı mahkûmdur? Bu çerçevede, karar verme sürecine ve emek sürecine odaklanmışlardır. Araştırmanın sonuçlarına göre, söz konusu fabrikalarda piyasanın

gerekleri, demokratik katılım ve eşitlikçi ilişkiler üzerinde baskı yapmaktadır. Örneğin, fabrika meclislerinin toplantı zamanları/süreleri/periyotları üretimin gereklerine göre ayarlanmak durumunda kalabilmektedir. Yine bilgi paylaşımı ve rotasyon konusu idealize edildiği gibi yürümektedir. Özellikle idari ve ticari işleri yürütenler ile doğrudan üreticiler arasında birinciler lehine bir farklılık söz konusudur. Yine bu fabrikalarda kapitalist emek denetim uygulamalarına son verilmiş olsa bile, dahili bir dizi kuralın/yönergenin yürürlüğe konulması gerektiği görülmektedir.

“İşsel kurallar koymalıydık, aksi takdirde sekizi çeyrek geçe gelen insanlar var ve bu şekilde çalışılmaz. Herkes yapması gerekeni yapsa dahili kurallara gerek yok, nihayetinde hepimizin sorumluluğu eşit, ancak sonunda bu kitaba ihtiyacımız var çünkü yapması gerekeni yapmayan arkadaşlar var” (UST kooperatifinden, akt. Atzeni ve Ghigliani, 2007: 666).

Ancak aynı araştırma, işçilerin demokratik katılım, eşitlikçi ilişkiler ve kapitalist emek denetim yöntemlerinin uygulanmaması gibi temel ilkeleri benimsemiş olduklarını ve bunları daha da güçlendirmeyi hedeflediklerini göstermektedir. İşçiler, ‘patronlu’ ve ‘patronsuz’ üretim arasındaki farkın ayırdındadırlar.

“Önceden geçerli bir sebep olmadan baskı makineleri bölümüne gidemezdim ve bölümün patronu bana ‘burada kalamazsın, bölümüne gitmen lazım’ derdi. Baskı bölümünden insanlar buraya geldiklerinde de durum aynıydı. Böylece farklı kesimler arasındaki bölünmeyi bu şekilde sürdürebildiler ve ayrıca iletişim eksikliği nedeniyle sahte rekabetler yarattılar” (akt. Atzeni ve Ghigliani, 2007: 667).

“Daha önce, işveren yönetimi altında, her zaman işinizin ritmini belirleyen biri vardı. Para aldığın için çalışacaksın. Artık işler farklı... Önceleri “iş arkadaşı” idik ama bugün artık iş arkadaşı değiliz. Artık bir üyenin sorununun hepimizi etkilediği ortaklar gibiyiz... Daha önce birine bir şey olsaydı, bu işverenin sorumluluğundaydı; ama şimdi bizi bir araya getiren şey, bu kooperatiften hepimizin sorumlu olduğu gerçeğidir” (akt. Vieta, 2014: 19).

“30 yıl önce buraya dışlinin son çarkı olarak gelmiştim ama şimdi bu fabrikayı diğerleri ile birlikte yönetmek, işte bu bizim ulaşmak istediğimiz hedefimiz. Sömürülen bir işçi için en önemli şey budur, şimdi beni kimse sömürmüyor, artık burası benim, kendimi yuvamda gibi hissediyorum” (akt. Azzellini, 2019: 93).

İşgal fabrikalarının ne piyasa ne de devletle ilgili sorunları çözemediği açıktır. Piyasa koşullarından ve devletten gelen baskılar işgal fabrikalarının geleceğini

belirsizleştirmektedir (Azzellini, 2019: 95).²⁵¹ Bunun yanında, işgal eylemine katılan eski işçiler ile çatışmalı süreçten geçmemiş yeni işçiler arasında ciddi bir bakış açısı farkı olduğundan söz edilmektedir. Buna göre, yeni işçilerin birçoğu için geri kazanılmış bir fabrikada çalışmanın ücret almanın bir yolu olmaktan öte pek bir anlamı olmadığı görülmektedir. Bu fabrikalara ve harekete esas olarak eski işçiler sahip çıkmaktadır (Ekmekçi, 2011: 64). Bütün bu sorunlar, tarihsel süreçte girilen birçok kooperatifleşme ve özyönetim denemesinin zamanla kapitalist sistem tarafından yutulduğu gerçeğini akla getirmekte ve soru işaretlerini artırmaktadır.

Başka sorunlar da vardır. Bunlardan biri toplumsal cinsiyet rollerinin işgal fabrikaları hareketinde yeniden üretilmesi sorunudur. İşgal fabrikaları hareketinde ağırlık erkek işçilerdedir ve yalnızca eğitim, sağlık, medya ve tekstil sektöründe kadınların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Arjantin işgal fabrikaları hareketinde erkek işçilerin oranı yüzde 82'dir (Venturi, 2019: 7; Azzellini, 2019: 96). Kadınlar kurumsallaşmış özyönetim uygulamalarından (eşit ücret, eşit katılım vb) yararlanıyor olsalar da (hareketin liderliği vb) ataerkil tutumların hareket içinde yeniden üretildiğine dikkat çekilmektedir (Ozarow ve Croucher, 2014: 995-996). Bunun yanında, işgal fabrikalarının ekolojik sorunları da gözetilen bir yaklaşım içine girmesi gerektiğinden söz edilmelidir. Bu konudaki bakış, üretim sürecinde ekolojik bir yaklaşıma sahip olmanın ötesine geçmeli, üretimin toplumsal faydası gözetilerek neyin üretilip neyin üretilmemesi gerektiği konusuna eğilmelidir (Ness ve Azzellini, 2011: 5).

Arjantin'deki işgal fabrikalarının, bu sorunları minimize edebilmenin ve aşabilmenin tek yolunun örgütlenmekten ve birbirleriyle dayanışma ağı kurmaktan geçtiğinin farkında oldukları görülmektedir. Kooperatiflerin sektör içi veya sektörler arası örgütlenmeleri bu temelde gündeme gelmiştir. Örneğin, 2007 yılında yedi özyönetim matbaası Red Gráfica Cooperativa çatısı altında dernekleşme yoluna gitmiştir ve daha sonra bu derneğe dahil olan matbaa sayısı 33'e çıkmıştır. Benzer şekilde, tekstil sektöründe faaliyet yürüten işgal fabrikaları da önceden varolan tekstil

---

²⁵¹ Çalışma, İstihdam ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 26 Mart 2004 tarih ve 203 sayılı Kararı ile oluşturulan ve 2012 yılı 280 sayılı İstihdam Bakanlığının mevcut Kararı'na kadar birbirini takip eden yıllarda düzenlenen Programa Trabajo Autogestionado, özyönetime dayalı işletmelerin desteklenmesini amaçlayan bir programdır. Arjantin'deki yasal süreçler ve kamu politikaları için bkz. Venturi, 2019.

kooperatifleri ile dernekleşmiş, 50 işletme bu dernek çatısı altında toplanmıştır (Ruggeri, 2016: 52).

Arjantin’de, geri kazanılmış fabrikaların çatı örgütleri vardır.²⁵² Bu örgütler, 2000’lerin başında kurulmaya başlamışlar ve başından beri geleneksel sendikalardan bağımsız hareket etmişlerdir. Bu örgütlerin, yalnızca geri kazanılmış fabrikalardaki işçileri temsil etmekten öte, diğer toplumsal hareketlerle, çeşitli topluluklarla, kayıt dışı çalışanlar ve işsizlerle güçlü ilişkiler geliştirdikleri görülmektedir. Söz konusu örgütler, geri kazanılmış fabrikalar arasında dayanışmayı ve koordinasyonu geliştirirken, bu fabrikaların desteklenmesi ve yasaların değiştirilmesi gibi taleplerle devlete/hükümetlere baskı yapmaktadırlar. Aynı zamanda, yeni geri kazanılmış fabrikaların desteklenmesinde aktif rol aldıkları görülmektedir (Vieta, 2019: 222-223).

Geri kazanılmış fabrikaların ilk çatı örgütü, neoliberal dönemde Arjantin’in ilk geri kazanılmış fabrikası IMPA’nın ön ayak olmasıyla kurulan Geri Kazanılmış İşletmeler Ulusal Hareketi’dir (MNER, Movimiento Nacional de Empresas Recuperadas). MNER, süreç içerisinde ideolojik farklılıklardan kaynaklanan bir bölünme yaşamış ve İşçiler Tarafından Ulusal Geri Kazanılmış Fabrikalar Hareketi (MNFRT, Movimiento Nacional de Fábricas Recuperadas por los Trabajadores) kurulmuştur. Takip eden yıllarda, geri kazanılmış fabrikaları temsil eden birçok başka örgütün kurulduğu görülmektedir (Rossi, 2016: 164-165; Vieta, 2019: 224).²⁵³ Ayrıca, Arjantin’deki geri kazanılmış fabrikalar üzerine araştırmalar yapan ve akademisyenlerden/araştırmacılardan oluşan Açık Fakülte Programı’ndan (Programa Facultad Abierta) da söz etmek gerekir. Program, son dönemde, yalnızca Arjantin

---

²⁵² İşgal fabrikaları yerine geri kazanılmış fabrika ifadesinin kullanılması, söz konusu çatı örgütlerinin farklı yollarla geri kazanılmış bütün fabrikaları kapsaması nedeniyledir.

²⁵³ Diğer örgütler şunlardır: Federación Argentina de Cooperativas de Trabajadores Autogestionados (FACTA, Arjantin İşçi Özyönetim Kooperatifleri Federasyonu); Federación de Cooperativas Autogestionadas de Buenos Aires (FEDECABA, Buenos Aires Özyönetim Kooperatifleri Federasyonu); Federación Autogestión, Cooperativismo y Trabajo (ACTRA, Özyönetim Federasyonu, Kooperatifçilik ve Çalışma); Asociación Nacional de Trabajadores Autogestionados (ANTA, Özyönetim İşçilerinin Ulusal Birliği); ve Mesa de Empresas Recuperadas de la Provincia de Buenos Aires (MERPBA, Buenos Aires Eyaleti Geri Kazanılmış İşletmeler Komitesi), Red Gráfica Cooperativa (Grafik Ağı Kooperatifi), Diarios y Periódicos Regionales Argentinos (DyPRA, Arjantin Gazeteleri ve Süreli Yayınları), Federación Asociativa de Diarios y Comunicadores Cooperativos de la República Arjantin (FADICCRA, Arjantin Cumhuriyeti Kooperatif Gazeteleri ve İletişimciler Derneği), Federación Arjantin de Cooperativas de Trabajadores Autogestionados, Confederación Nacional de Cooperativas de Trabajo (CNCT, Ulusal İşçi Kooperatifleri Konfederasyonu).

deneyimlerini değil, başta Latin Amerika olmak üzere diğer ülkelerdeki deneyimleri de araştırmalarına konu etmektedir.

İşgal fabrikalarının ve bu fabrikalardaki işgücünün, Arjantin ekonomisinde çok küçük bir paya karşılık geldiği bir gerçektir. Yine bunların çoğunlukla küçük ve orta ölçekli fabrikalar olduğu ve hareketin -bugüne kadar- büyük fabrikalara yayılmadığı da bir gerçektir. Ancak bu, işgal fabrikalarının önemini ortadan kaldırmaz. Nicelikten daha önemli olan bunların -yalnızca işçi sınıfı üzerinde değil, sermaye ve yerel/merkezi otoriteler üzerinde- yarattığı etkidir. Ülke yerel meclislerinin söz konusu şirketlerin kamulaştırılması ve işçilere devredilmesi yönünde verdikleri kararlar, İflas Kanunu'nun değişmesi, Kirchner hükümetinin bu fabrikaları ve işçileri desteklemek zorunda kalması, işverenlerin ve otoritelerin genel ya da şirket bazında bir kriz durumunda işçilerin böyle bir çözüme gidebileceği gerçeği ile yaşamaları ve bu fabrikaların somut alternatif olarak kapitalist girişimlerin hemen yanı başında varılmaya devam etmeleri hiç de az bir etki olarak değerlendirilemez. Hatta sendikaların -elbette işverenlerle ve otoritelerle iş birliği yapmak dışında gerçekten sendikacılık yapmak amacı olanların- ilk baştaki kayıtsızlığı yerini işgal fabrikalarının desteklenmesine bırakmıştır. Daha önce toplumsal yaşamda böyle bir olgu yoktu; ama şimdi varlar ve yirmi yıldır toplumsal yaşamın bir parçası olarak etkinler. Belki de en önemlisi, söz konusu deneyimlerin, tekil ve yalıtık olmamalarıdır. Bu deneyimler, bir anlamda, işçi denetimi/özyönetimi mücadelesinin somut üsleridirler.

Hotel Bauen, yirmi yıla yakın bir süre başkent'in en işlek caddelerinden birinde bir anıt gibi yükselmiştir. FaSinPat ve Brukman gibi yüzlerce fabrika, içinde buldukları mahalle ve yöre halkıyla derin bir bağ kurmuştur. Bu bir anlamda, fabrika duvarlarının yıkılmasıdır; üretim etkinliğinin neoliberal 'değer' zincirine değil, içinde buldukları mahallenin ve bölgenin toplumsal değerlerine katkı sunabileceğinin gösterilmesidir. Dahası, işgal fabrikaları, 'açık fabrika' mantığı ile hareket ederek, kapitalizmin yaratmış olduğu üretim alanı-yaşam alanı ayrımının bir eleştirisini ve alternatifini sunmaktadır. Bu hareket, neoliberal kapitalizmin egemen, sendika ve benzeri örgütlenmelerin olmadığı -veya etkisinin olmadığı- koşullarda, işçi sınıfı yaratıcılığının yalnızlığı/çaresizliği nasıl da aşabildiğinin/aşabileceğinin somut örneğidir. Elbette sayıları azalabilir, tamamen son bulabilir veya çelişkilerinin

üstesinden gelemeyip tamamen kapitalist makineye teslim olabilirler; bu ihtimaller her zaman mevcut. Belki Luxemburg, Mandel ve niceleri için bu girişimlerde yeni olan bir şey olmadığı gibi, akıbeti daha baştan bellidir.²⁵⁴ Ancak, nasıl ki tarihsel süreç içerisinde işçi sınıfının geliştirdiği -konsey/komite ve benzeri- bağımsız örgütlenmeler ve mücadele araçları kapitalizmin her krizinde bir kez daha canlandırılıyorsa, bu deneyim de artık işgal fabrikalarının somut varlıklarına bağlı değildir. Kapitalizmin aşılması sorunu da yalnızca işgal fabrikalarından hareketle tasarlanacak değildir. Kapitalizmin ve modernizmin yarattığı insani ve ekolojik tahribat özellikle 68'den beri -yalnızca üretim araçları mülkiyeti meselesini sorun etmeyi çoktan aşmış bir şekilde- her yönüyle yoğun eleştiri altındadır ve bu eleştiri çok çeşitli örgütlenmeleri ve mücadele yöntemlerini doğurmuştur/doğurmaktadır. İşgal fabrikaları, bu çerçevede, bir yönüyle konseylerin ve komitelerin tekrar canlandırılmasıdır, üretim ve yeniden üretim alanındaki mücadelenin somut olarak tekrar bağlantılandırılmasıdır, dayanışma ekonomilerinin yaratılması ve geliştirilmesi, müştereklere sahip çıkılması ve geliştirilmesi mücadelesinin bir parçasıdır. İşçi denetimi hareketi, 21. yüzyılda bu kez Arjantinli işçiler tarafından bir kez daha canlandırılmış, ama etkisi Arjantin sınırlarını aşmıştır. Bütün dillerde aynı anlama gelen “İşgal et, diren, üret!” sloganı da bunun özlü bir ifadesidir.

3.2.3. Venezuela

Venezuela'da, Hugo Rafael Chávez Frías'ın iktidara gelmesiyle başlayan dönüşüm süreci üzerine yapılan değerlendirmelerin çoğu ya Chávez figürüne odaklanmakta ya da yalnızca yukarıdan aşağıya gerçekleştirilen düzenlemelere ve uygulamalara bakmaktadır. Oysa Venezuela'da yaşanan süreç ne yalnızca Chávez

---

²⁵⁴ “Kooperatifler ve özellikle üretim kooperatifleri, yapı olarak kapitalist ekonominin içinde hermafrodit oluşumdur; kapitalist değişimde sosyalleştirilmiş küçük bir oluşum. Ne var ki, kapitalist ekonomide değişim üretime egemendir ve rekabetten dolayı acımasız sömürü, yatırımcılığın varolma koşulu haline gelir. Yani sermaye çıkarlarından dolayı üretim süreci üzerinde tam bir egemenlik kurar. Bu ise somutta kendisini şöyle gösterir: Emek yoğunlaşır. Pazarın durumuna göre iş günü uzatılır veya kısaltılır. Ve pazarın gereksinimlerine göre, emek istihdam edilir ya da sokağa atılır. Diğer bir deyişle pazardaki rakipleri karşısında girişimin ayakta durabilmesi için bu yöntemlere başvurulur. Üretim kooperatifleri kuran emekçiler de kendilerini tam bir mutlakiyetçilikle yönetme gibi bir çelişkili gereksinimle karşı karşıya bulurlar. Bu durumda kapitalist bir girişimci rolünü oynamak zorundadırlar. Üretim kooperatifleri bu çelişkiden dolayı ya kapitalist girişimciliğe geri dönerler ya da işçilerin çıkarları daha güçlüyse kendilerini feshederler ve varlıkları sona erer” (Luxemburg, 1993: 86). Mandel ise fabrika bazında özyönetimi savunanların en iyi durumda ‘ütopyacı’ en kötü ihtimalle böylesi bir özyönetim anlayışını ‘kendi amaçları için kullanan liderler’ olduğunu ifade etmişti. Mandel’e göre, piyasada işletme bazında bir özyönetim, gerçek veya anlamlı bir özyönetim değildir Bkz. Mandel, 1975.

figürüne ne de yalnızca yukarıdan aşağıya düzenlemelere ve uygulamalara bakılarak kavranabilir. Venezuela, 21. yüzyılın en kapsamlı sosyal dönüşüm sürecini temsil etmektedir ve burada taban örgütlenmelerinin ve hareketlerinin büyük rolü vardır (Azzellini ve Sitrin, 2018: 248).

Dünyanın en büyük petrol rezervlerine sahip olduğu için ‘Suudi Venezuela’ olarak da adlandırılan Venezuela, 23 Ocak 1958 tarihinde gerçekleşen ve askeri yönetimi deviren bir devrimden sonra iki partinin egemen olduğu bir siyasi sistemle yönetilmeye başlanmıştı (*Puntofijizm*).²⁵⁵ Yine yetmişli yıllar, petrol gelirlerine bağlı Venezuela’nın ‘birinci dünya’ statüsünü yakalamanın eşliğinde olduğunu ima eden ‘Venezuela istisnası’ mitosunun da körüklendiği yıllardı (Raby, 2006: 195).

Ancak ülke, seksenli ve doksanlı yıllar boyunca, uluslararası piyasalarda petrol fiyatlarının düşmesinin de etkisiyle, iktisadi durgunluk, kayıt dışı ekonominin büyümesi, gelir dağılımının bozulması, sınıfsal eşitsizliklerin keskinleşmesi, toplumsal dışlanmanın artması ve yolsuzluklardan muzdarip hale gelmişti (Maya, 2008: 169). 1989 seçimleriyle iktidara -bir kez daha- gelen Carlos Andres Perez²⁵⁶ ile uygulamaya konulan neoliberal politikaların sonuçları ise durumu daha da ağırlaştırmıştı. Enflasyon artmış, GSYH yüzde 10 oranında düşmüş ve kişi başına gelir yüzde 14 oranında azalmıştı (Larrabure, 2010: 294). Doksanlı yılların ortalarına gelindiğinde ülke nüfusunun yüzde 40’ı ‘kritik yoksulluk’ içinde yaşıyor ve yüzde 80’inden fazlası asgari ücret veya altında kazanıyordu (Gott, 2008: 182). Kayıt dışı sektörde istihdam oranı 1980’de yüzde 34,5 iken, 1998’de yüzde 56’ya yükselmişti (Azzellini, 2010: 135). Ve bu sürece, sendikalaşma oranında ciddi bir düşüş eşlik etmişti; dönemin egemen sendikası Venezuela İşçi Konfederasyonu’nda (CTV, Confederación de Trabajadores de Venezuela) örgütlenen işçilerin oranı 1988’de yüzde 26,4 iken, bu oran 1995 yılında yüzde 13,5 seviyesine gerilemiştir (Ercan, 2006: 97).

Bu süreçte Venezuela üç ayaklanmaya sahne olmuştur. *Caracoza* veya *sacudón* olarak da adlandırılan ilki 27-28 Şubat 1989 tarihinde, Chávez liderliğinde olan

---

²⁵⁵ İki partili siyasi sistemde Acción Democrática (AD) ve Comité de Organización Política Electoral Independiente (COPEI) söz konusu iki partidir. Puntofijo Paketi (Puntofijizm), 1958 yılında, Venezuela’nın üç büyük siyasi partisi -AD, COPEI ve Unión Republicana Democrática (URD)- arasında imzalanmış bir anlaşmadır. Puntofijo ismi, imzalandığı yerden gelmektedir. Partido Comunista de Venezuela (PCV) bu sürece dâhil edilmemiştir. Sözü edilen bu sistem, Chávez’in 1998 yılında iktidara gelmesiyle son bulmuştur.

²⁵⁶ Perez, daha önce de (1974-1979 arası) devlet başkanlığı yapmıştır.

ikincisi 4 Şubat 1992 tarihinde, askerlerle sivilleri içeren üçüncüsü ise 27 Kasım 1992 tarihinde patlak vermişti. Bu ayaklanmaların üçü de başarısız olmakla birlikte mevcut rejimin sürdürülemez olduğunu ve halkın yeni bir seçenek aradığını açık bir şekilde göstermişti.

Böylesi bir ortamda, 6 Aralık 1998 tarihinde yapılan başkanlık seçimleri Venezuela tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Chávez ve partisi Beşinci Cumhuriyet Hareketi (MVR, Movimiento Quinta República), uzun zamandır iktidarda olan seçkinlerin yerlerinden edilmesi, yolsuzlukların sona erdirilmesi ve Venezuela demokrasisini 'katılımcı ve öncü' bir demokrasiye dönüştürecek yeni bir anayasanın hazırlanması vaatleriyle seçime girmiş (Maya, 2009: 167) ve yüzde 56,2 oy oranıyla başa geçmişti.

Chávez, iktidara gelir gelmez anayasa sözünü tutmuş, hazırlanan yeni anayasa 15 Aralık 1999 tarihinde halk oylamasına sunulmuş ve yüzde 71,78 çoğunlukla kabul edilmişti. Ülkenin adını Bolivarcı Venezuela Cumhuriyeti (República Bolivariana de Venezuela) olarak değiştiren yeni anayasa, önceki dönemin neoliberal politikalarının sonunu ifade ediyor, devlete merkezi bir rol veriyor, sosyal hakların herkesi kapsadığını onaylıyor ve petrolün devredilemez bir devlet mülkü olduğunu kabul ve tasdik ediyordu (Maya, 2009: 169). Anayasanın en önemli yönlerinden biri ise katılımcı organlara/mekanizmalara yer vermesi, farklı mülkiyet biçimlerini tanıması, kamulaştırmalara, kooperatiflere ve işçi denetimine yönelik girişimlere açık destek vermesiydi. Anayasanın 70, 115, 118, 299 ve 308. maddeleri, kooperatiflerin ve kolektif tarzda kurulacak farklı üretim modellerinin desteklenmesini öngörmekteydi (Azzellini, 2017a: 520).²⁵⁷

Chávez'in iktidara geldiği günden bugüne,²⁵⁸ ABD destekli Venezuela burjuvazisininin hükümeti devirme girişimleri hiç son bulmamıştır.²⁵⁹ Chávez bu

---

²⁵⁷ Anayasa'nın (Constitución de la República Bolivariana de Venezuela) 70. maddesi kooperatiflerin, özyönetimlerin (autogestión) ve ortak yönetimlerin (cogestión) desteklenmesinden söz etmektedir. 115. maddede mülkiyet hakları güvence altında olmakla birlikte, 'kamu yararı' veya 'genel çıkar' durumunda kanunla belirlenen kısıtlara, sınırlandırmalara ve yükümlülüklerle tabi olacağı ifade edilmektedir. 118. madde, işçilerin ve toplumun, kooperatifler, ortaklıklar, dernekler ve kolektifler kurma hakkını ve devletin bunları destekleyeceğini içermektedir. Ve 308. madde, toplu mülkiyet rejimi altındaki küçük/orta ölçekli endüstrileri, kooperatifleri ve benzerlerini -eğitim, teknik yardım ve finansmanı içerecek şekilde- destekleyeceğini bir kez daha teyit etmektedir.

²⁵⁸ Chávez'in ölümünden sonra (5 Mart 2013), Nicolás Maduro Moros görevi devralmıştır ve bugün de devlet başkanıdır.

girişimleri her seferinde bertaraf etmiş, ayrıca bu girişimlerin sonrasında yapılan her seçimde oy oranını artırmıştır.²⁶⁰ Yine Chávez, muhaliflerin sabotajları ve hükümeti devirme girişimlerini bertaraf edebilmek için, esas olarak devlet gücüne değil, halk seferberliğine dayanmıştır. Halkın seferber olması, taban örgütlenmelerinin oluşturulmasını ve/veya güçlendirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, Bolivarcı gruplar ve taban komiteleri oluşturulmuş, *Mercal* gibi halkın ihtiyaçlarının doğrudan üreticiden ucuza sağlandığı programlar yürürlüğe konulmuş, ‘misyonlar’²⁶¹ adı verilen ve eğitim, sağlık, barınma gibi yoksulların temel sorunlarının çözümüne yönelik seferberlikler başlatılmıştır (Raby, 2006: 219-268).²⁶² 2005 yılına gelindiğinde Chávez, ‘21. Yüzyıl Sosyalizmi’ anlayışını ilk kez dile getirerek, bu anlayış çerçevesindeki düzenlemelere ve uygulamalara ağırlık vermiştir. Hatta Chávez, 2006 başkanlık seçimlerini kapitalist yol ile sosyalist yol arasındaki bir seçim olarak nitelmiş ve sonraki yıllarda ise ‘komünal devleti’ inşa ederek ‘burjuva devleti’ aşma hedefini gündeme getirmiştir (Azzellini, 2010: 135; 2013: 26).

“Halkımızı yoksulluktan, sefaletten, sömürden kurtarmak ve gezegendeki yaşamın yok olmasını önleyip dünyanın kurtuluşuna katkıda bulunmak istiyorsak, kapitalizmi değiştirelim. Başka yolu yok. Diğer tüm yollar denendi; insani kapitalizm gibi karma, ara yollar denendi. Bu büyük bir saçmalık. İnsani kapitalizm diye bir şey yok; bu, şeytandan daha kutsal bir şeytan olduğunu ya da şeytanın kutsal olduğunu söylemek gibi bir şey. Yüzyıllardır bizi gömdükleri çukurdan halkımızı çıkarmanın tek yolu, burada icat etmemiz gereken sosyalizm yoludur: Venezuela tarzında ve yaşadığımız zamana uygun bir sosyalizm” (Chávez, akt. El Troudi ve Monedero, 2006: 83).

Bu bağlamda, Chávez hükümeti döneminde en önemli gündem maddelerinden birini işçi denetimi meselesi oluşturmuştur. İşçi denetiminin gündeme gelmesi

---

²⁵⁹ Chávez’e karşı girişilen üç önemli darbe girişiminin ilki, Nisan 2002’deki doğrudan darbe girişimidir. İkincisi, Aralık 2002’de ülkenin en önemli petrol üreticisi (PDVSA, Petróleos de Venezuela, S.A.) ile Venezuela İşçi Konfederasyonu’nun (CTV, Confederación de Trabajadores de Venezuela) başı çektiği lokavt/grev (sabotaj) hareketidir. Üçüncüsü, 2004 başkanlıktan geri çağırma referandumu çağrısıdır (15 Ağustos 2004 tarihinde yapılmış, %59,25 ‘hayır’ ile sonuçlanmıştır).

²⁶⁰ Chávez, 2000 seçimlerinde %59,8; 2006 seçimlerinde %62,8; 2012 seçimlerinde %55,1 oy almıştır. Sonrasında Maduro ise, 2013 seçimlerinde %50,6 ve 2018 seçimlerinde %67,8 oy almıştır.

²⁶¹ Çeşitli misyonlar şunlardır: Barrio Adentro misyonu (sağlık); Robinson, Ribas ve Sucre misyonları (eğitim), Zamora misyonu (tarım); Vuelvan Caras misyonu (istihdam); Guaicaipuro (yerli halklar); Kültür misyonu (kültür); Kimlik misyonu (Venezuelalıların ve yabancıların belirlenmesi); Misión Milagro (göz sağlığı); Piar (küçük madencilere destek) (Neritza, 2012: 646).

²⁶² Chávez hükümetinin ilk dönemine ilişkin veriler, bu politikaların ve programların alt sınıfların lehine bir gelişmeyle sonuçlandığını göstermektedir. Örneğin enflasyon oranına ilişkin veriler şöyledir: (2003) %27,1; (2004) %19,2; (2005) %14,4; (2006) %13,4’tür. GSMH büyüme oranı aynı yıllarda sırasıyla %-7,7; %17,9; %9,3; %9,6’dır. İşsizlik oranı %16,8; %13,9; %13; %9,9’dur. Yoksul hanelerin oranı %55,1; %47; %37,9; %33,9’dur. Aşırı yoksul hanelerin oranı %25; %18,5; %15,3; %10,6’dır (Maya, 2009: 172-173).

yalnızca hükümetin bakış açısı ve uygulamaları ile ilgili değil, aynı zamanda işçilerin işçi denetimi talebiyle harekete geçmelerinin de bir sonucudur. Bolivarcı süreç boyunca işçi denetimi meselesinde farklı modeller geliştirilmiştir. Bunlardan öne çıkanlar şunlardır:

- Kooperatifler,
- Ortak yönetim (*co-gestión*),
- Toplumsal üretim işletmeleri (EPS, *Empresas de Producción Social*),
- Sosyalist işçi konseyleri (CSTT, *Consejos Socialistas de Trabajadores y Trabajadoras*)
- Komünal konseyler (*consejos comunales*).

Kooperatifler

İşçi denetimi, ilkin kooperatifçiliğin geliştirilmesi çerçevesinde gündeme gelmiştir. Hükümetin bakış açısından, kooperatifçilik, özel ve kamu sektörünün yanında ve bu sektörlerle iş birliği içinde geliştirilecek ve böylelikle kapitalist ilişkilere alternatif ilişkiler alttan gelişmeye başlayacaktı. 18 Eylül 2001 tarihli Özel Kooperatif Birlikleri Yasası (Ley Especial de Asociaciones Cooperativas) kooperatifçilikte bir dönüm noktası olarak görülebilir.²⁶³ Ayrıca hükümet, kooperatiflere çok ciddi düzeyde mali destekte bulunmuştur.²⁶⁴ Chávez'in iktidara geldiği yıl Venezuela'da 20 bin üyesi olan 800 kadar kooperatif bulunmaktaydı ve bu sayıyla Venezuela en az kooperatife sahip Latin Amerika ülkeleri arasındaydı. 2010 yılına gelindiğinde ise, SUNACOOB'a göre 2 milyon üyeye sahip 274 bin kooperatif vardı (bazı üyelerin birden fazla kooperatife üye olduğu ve üye sayısının gerçekte olduğundan yüksek gözüktüğü belirtilmelidir). Ekonomik olarak faal nüfusun yüzde

---

²⁶³ Venezuela'da kooperatifçiliğin ortaya çıkışı yirminci yüzyılın başlarına kadar uzanır. 1966 tarihinde bir Kooperatif Yasası kabul edilmiş ve bu dönemde ayrıca Ulusal Kooperatif Denetleme Enstitüsü (SUNACOOB, Superintendencia Nacional de Cooperativas) kurulmuştur (Azzellini, 2017: 163). 2004 yılında ise, başka kuruluşlarla birlikte kooperatifleri aktif bir şekilde destekleyen Halk Ekonomisi İçin Halkın Gücü Bakanlığı (MINEP, Ministerio del Poder Popular para la Economía Popular) kurulmuş ve adı Komünal Ekonomi için Halkın Gücü Bakanlığı (MINEC, Ministerio del Poder Popular para la Economía Comunal) olarak değiştirilmiştir. 2009 yılında ise, bu bakanlık feshedilmiş ve yerine Komünler ve Toplumsal Hareketler için Halk İktidarı Bakanlığı (MPComunas, Ministerio del Poder Popular para las Comunas y Movimientos Sociales) kurulmuştur.

²⁶⁴ Yalnızca MINEC tarafından verilen destek, 2004-2006 yılları arasında 465 milyon ABD \$ ve 2006 yılında 930 milyon ABD \$ olmuştur (Harnecker, 2008: 11).

12-13'ü kooperatiflerde istihdam edilmekte olup, kooperatiflerin GSYH'ya katkısı yüzde 2 civarındadır (Azzellini, 2018: 86-87).²⁶⁵

İlk dönemlerde, kooperatiflerin toplumsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik üretim yapacakları ve içsel demokrasiyi ve eşitliği sağlayarak bunu içinde yer aldıkları topluluklara yayacakları fikri ağır basıyordu. Ancak bunun bir yanığı olduğu zamanla anlaşılmıştır. Kooperatiflerin önemli bir kısmı girişimci mantıkla hareket ediyor, gelirin maksimize edilmesine odaklanıyor ve yeni üyeleri entegre edemiyordu. Hatta devletin kooperatiflere sağladığı fonun amacına uygun kullanılmaması ve bazı işverenlerin devletin sağladığı fondan pay alabilmek için çeşitli adlar altında kooperatif kurmaları gibi başka sorunlar da mevcuttu (Harnecker, 2008: 46). Böyle olunca, hükümet, geleneksel kooperatifçiliğin dışında, topluluklar tarafından kurulan ve kontrol edilen kooperatiflere ve sosyoekonomik birimlerin kurulmasına yönelmeye başlamıştır (Harnecker, 2008: 56; Azzellini, 2013: 67).²⁶⁶ Her şeye rağmen Venezuela günümüzde en canlı kooperatif hareketine ev sahipliği yapmaktadır (Malleon, 2010: 158).²⁶⁷

“Kooperatif, tam da kapitalist sistemde yaratıldığı için kapitalizmi teşvik eder ve bizim burada istemediğimiz şey de budur... Yani, bir kapitalisti altmış kapitalistle değiştirmek için kovmadık” (bir işçiden akt. Azzellini, 2017: 205).

Toplumsal Üretim İşletmeleri

Toplumsal üretim işletmeleri (EPS, *Empresas de Producción Social*), işçi denetimi modellerinden bir diğeridir. Toplumsal üretim işletmeleri, toplumsal nitelikli mal veya hizmetlerin üretimini önceleyen, eşitlik, iş birliği, dayanışma, tamamlayıcılık ve karşılıklılık ilkeleri temelinde kurulmuş ekonomik birimlerdir. Bunlar, ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetler üretmenin yanı sıra toplumsal faydalarıyla öne çıkan ve alternatif ekonominin güçlendirilmesini sağlayan yeni bir model olarak görülmektedir. İşçiler işletmenin sahipleridir. Mülkiyet biçimi devlet ya da özel değildir, topluluğa aittir. Sermaye ile emek arasında bir ayrım yoktur. Ücretli işçi kiralınması söz konusu değildir. Çalışanlar arasında ayrımcılık yoktur, hiyerarşik

²⁶⁵ Kooperatiflerin yarısına yakını hizmet sektöründe faaliyet yürütürken, dörtte birinden fazlası üretici kooperatifi olarak faaliyet yürütmektedir. Diğerlerinin önemli bir kısmı ulaşım ve bankacılık alanındadır (Azzellini, 2010: 137).

²⁶⁶ Hükümetin yeni yönelimi Toplumsal Üretim İşletmeleri (EPS, *Empresas de Producción Social*), Komünal Toplumsal Mülkiyet İşletmesi (EPSC, *Empresas de Propiedad Social Comunal*) ve Sosyalist Fabrika (Plan *Fábrica Socialista*) olmuştur.

²⁶⁷ Venezuela'da kooperatifçilik hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Harnecker, 2008.

ilişkilere yer verilmez, demokratik katılım söz konusudur, rotasyon uygulanır. Toplumsal ve bütünsel gelişimi hedefler. Para dışında alternatif ödeme biçimlerini de benimseyebilir. Toplumun temel ihtiyaçlarını gözetir. Çevre ile uyumlu faaliyet yürütür (Malleon, 2010: 160; Carmen ve Rosana, 2011: 7). Toplumsal üretim işletmeleri, klasik anlamda bir kooperatif olarak tasarlanmamıştır. Üretim toplumsal bir işlev taşımakta, üretim biriminin faaliyetlerinden elde edilen gelirden bir fon yaratılması hedeflenmekte, bu fon topluluğa yönelik çeşitli hizmetlerde veya başka bir toplumsal üretim işletmesini desteklemek için kullanılmakta ve yanı sıra bir mikro-kredi bankası kurulması hedeflenmektedir (Raby, 2006: 252).²⁶⁸ Bütün bunların yanında, bu işletmelere dair resmi ve çerçevesi çizilmiş bir tanımdan söz edilemeyeceği belirtilmelidir; dolayısıyla, bir kooperatif, bir devlet işletmesi, hatta bir özel şirket bile bir toplumsal üretim işletmesine dönüştürülebilir (Azzellini, 2010: 140). Toplumsal üretim işletmeleri ismi hala kullanılmakla beraber, bir süre sonra bu tarz işletmelere verilen isimlerde bir çeşitlilik olduğu gözlemlenmiştir: Komünal İşletmeler, Komünal Sosyalist İşletmeler, Komünal Toplumsal Mülkiyet İşletmeleri, Komünal Sosyalist Üretim İşletmeleri gibi (Azzellini, 2017b: 232).²⁶⁹

Bu işletmeler, hükümetin bakış açısından, 21. yüzyıl sosyalizmine giden yolda merkezi sosyoekonomik birimler olarak değerlendirilmişlerdir: “İlk başlarda hepsi sosyalist değilse bile, 21. yüzyılda sosyalizme doğru ilerlemektedirler” (El Troudi ve Monedero, 2006: 94).

---

²⁶⁸ Toplumsal üretim işletmelerinin Chávez tarafından kapsamlı bir şekilde ele alındığı ilk program 27 Kasım 2005 tarihli Aló Presidente 241 programıdır (El Troudi ve Monedero, 2006: 93).

²⁶⁹ 14 Aralık 2010 tarihli Komünal Ekonomik Sistemin Organik Kanunu (Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal) ile yasal statü kazanan Komünal Toplumsal Mülkiyet İşletmesi (EPSC, Empresas de Propiedad Social Comunal) kooperatiflerden farklı özyönetimsel bir modeldir. Kanununun 10. maddesi, Doğrudan Komünal Toplumsal Mülkiyet İşletmesi ve Dolaylı Komünal Toplumsal Mülkiyet İşletmesi ayrımı yapmakta ve ilkinde üretim araçlarının tamamen topluluğa ait olduğunu ve ikincisinde ise üretim araçlarının mülkiyetinin devlete ait olduğunu (ama devletin bunları topluluğa devredebileceğini) belirtmektedir. EPSC hakkında detaylı bilgi için bkz. Roca, 2011. Komünal Ekonomik Sistemin Organik Kanunu için bkz. <http://www.minci.gob.ve/wp-content/uploads/downloads/2012/11/WEB-LEY-ORG-sist-economico-popular-6-11-2012-SG.pdf>.

Tablo 10: Toplumsal üretim işletmeleri ile kooperatifler arasındaki farklar

Toplumsal üretim işletmeleri	Kooperatifler
Yakın çevrelerine üretken ve sosyal olarak bağlıdır.	Belirli bir topluluk veya grupta üretken bir şekilde ilişki içindedirler.
Ana ürünü sosyal refahıdır.	Sosyal refah oluştursalar da ana ürünleri tüketim malları veya hizmetlerdir.
Belirli bir topluluktaki belirli bir ihtiyaçtan doğarlar.	Bireysel veya topluluk ihtiyaçlarını veya her ikisini de karşılamak için bir grubun birliğinden yaratılırlar.
Ürünleri, işletmenin kurulmasından itibaren önceden belirlenmiş bir hedefe sahiptir.	Başlangıçta bir veya birkaç ihtiyaca cevap verilmekle birlikte, ürünleri pazarda sunulmalıdır.
Sosyal kalkınma programları için çeşitli fonları var.	Sosyal kalkınma programları için oluşturulmuş fonları yoktur.
Toplulukların koşullarının iyileştirilmesine aktif ve düzenli olarak katılırlar	Bir topluluğun koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan faaliyetlere katılabilirler, ancak bu onların temel işlevi değildir.
Fazlalıklarının bir kısmını diğer toplumsal üretim işletmelerinin oluşumuna ayırırlar.	Fazlalıklarını kooperatif üyeleri arasında dağıtırlar.
Topluma katkıları ve ana üretimin yanı sıra, toplumsal bağlılıklarını bir nevi sosyal adanma (<i>oferta social</i>) şeklinde somut işlerde ortaya koyarlar.	Topluma özel katkılarda bulunmaları gerekli değildir.
21. yüzyılda sosyalizme giden yolu güçlendiriyorlar.	Yapıları ve işleyişleri gereği her türlü ekonomik, politik ve sosyal sistem altında çalışabilirler.

Kaynak: El Troudi ve Monedero, 2006: 156.

Doğrudan işçi ve/veya topluluk denetiminde olan kooperatiflerin ve toplumsal üretim işletmelerinin özyönetime dayalı modeller olduğu belirtilebilir. Kamulaştırılan ve işverenleri tarafından kapatıldığı için işçiler tarafından işgal edilen/devralınan işletmelerde ise çoğunlukla ortak yönetim modeli (*co-gestión*) uygulanmaktadır.

İşgal Fabrikaları ve Ortak Yönetim

İşçi denetimi meselesinin gündeme gelmesini tetikleyen en önemli gelişme hükümeti devirmeye yönelik 2002-2003 lokavt/grev hareketi olmuştur.²⁷⁰ Bu süreçte, devlete ait işletmelerden bazı yöneticilerin hükümet aleyhine faaliyette bulduklarına, hükümete muhalif bazı işverenlerin fabrikalarını kapattıklarına ve terk ettiklerine ve üretim sürecini sabote ettiklerine tanık olunmuştur. Bunun üzerine işçiler, kapatılan ve/veya sahipleri tarafından terk edilen kamu ve özel sektör işletmelerini işgal etmeye ve tekrar işler hale getirmeye başlamışlardır.²⁷¹ İşçilerin hükümete sahip çıkmalarının ve fabrikaları denetim altına alıp işletmeye başlamalarının etkisiyle kamulaştırma hükümetin ajandasına ilk kez ciddi bir şekilde

²⁷⁰ ‘Sabotaj’ veya ‘petrol sabotajı’ (sabotaje petrolero) olarak da adlandırılan (Azzellini, 2017b: 28) söz konusu lokavt/grev hareketinin başını devlete ait ülkenin en büyük petrol üreticisi (PDVSA, Petróleos de Venezuela, S.A.) ile Chávez öncesi rejimin en önemli kolonlarından Venezuela İşçi Konfederasyonu (CTV, Confederación de Trabajadores de Venezuela) çekmiştir.

²⁷¹ 2013 yılında bir fabrika işgal dalgası daha yaşanmıştır. Bu dalga için bkz. Azzellini, 2017b: 227-232 ve Azzellini, 2018: 91-100.

girmiştir. 17 Temmuz 2005'te Chávez, Aló Presidente adlı televizyon programında, ilk olarak 136 işletmenin olası kamulaştırma için değerlendirildiğini açıklamış ve hâlihazırda -kamulaştırılacak/kamulaştırılması değerlendirilecek- kapatılmış ve terk edilmiş toplam 1149 işletmenin olduğunu açıklamıştır (Raby, 2006: 251). Chávez, halkı diğer kapalı işletmeleri rapor etmeye çağırdıktan sonra bir fabrika örneğinden yola çıkarak şöyle devam etmiştir: “Sahipleri açmazsa, kamulaştırmak zorunda kalacağız ve açacağız.” Bu açıklamanın ardından Çalışma Bakanı da işçilere kapalı işletmeleri faaliyete geçirmeleri çağrısı yapmış, Venezuela Ulusal İşçi Birliği (UNT, Unión Nacional de Trabajadores de Venezuela)²⁷² de hükümetin tavrını desteklediği beyan ettikten sonra 800 işletmenin işgal edildiğini duyurmuştur (Azzellini, 2010: 139; 2017a: 521).

“Venezuela’da işçilerin üretimi kontrol etme hayali gerçek oldu ve işçi bilincinde silinmez bir iz bıraktı ve onları birkaç saat içinde kapitalistleri mülksüzleştirmenin, üretimi kontrol etmenin, ekonomiyi planlamanın ve üretilen malları çoğunluğun hizmetine sunmanın devrimci sosyalist ütöpik bir fikir olmadığına ikna etmeyi başardı... İşçiler demokratik olarak otoritelerini, yöneticilerini, vardiya liderlerini seçtiler; çalışma saatlerini düzenleyerek üretim ritimlerini ve miktarlarını planlamaya başladılar.” (Bodas, Gallardo ve Baretto, 2005).

Bu süreçte, kendisini ‘sosyalist’ olarak tanımlayan bir hükümetten beklenen, işçiler tarafından işgal edilen işletmelerin hem faaliyetlerine devam edebilmelerini hem de eşgüdümlü bir şekilde hareket ederek işçi denetimini ekonominin geneline yayabilmelerini sağlayacak ortamı ve mekanizmaları sağlamasıdır. Bu süreçte hükümet, ‘kamu yararı’ veya ‘ulusal çıkar’ gereği -işveren borçları düşüldükten sonra- işletmeleri kamulaştırma ve/veya işçilere devretme yoluna gitmiştir (Ellner, 2007: 55-56). Ancak lokavt/grev hareketi püskürtüldükten sonraki süreçte kamulaştırılan ve geri kazanılan işletme sayısı yukarıda söz edilen rakamların oldukça altında kalmıştır. Gerçekte 2005 yılına kadar çok az kamulaştırma yapılmıştı. İlk önemli örnek, Ocak 2005’te kamulaştırılan Venepal kâğıt fabrikasıydı (şimdiki adıyla Invepal). Aynı yılın Nisan ayında ise petrol endüstrisine vana imalatı yapan Constructora Nacional de Válvulas/CNV (şimdiki adıyla Inveval)

²⁷² UNT, 2003 yılında, Chávez’in destekçileri tarafından CTV’ye alternatif olarak kurulmuş bir işçi sendikaları federasyonudur. UNT, kurulmasından sonra çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Bunun bir göstergesi olarak, Çalışma Bakanlığı verilerine göre, 2003-2004 yılında imzalanan toplu iş sözleşmelerinin %76,5’lik bir oranı UNT’ye bağlı sendikalar ile yapılırken, yalnızca %20,2’si CTV ile yapılmıştır. CTV, uzun süredir bölgedeki ABD güdümlü anti-komünist faaliyetin bir işbirlikçisi olarak hareket etmekte ve Amerikan Kalkınma Enstitüsü’nden (AIFLD, American Institute for Free Labor Development) ciddi düzeyde finansman sağlamaktadır (Gindin, 2006: 111-112).

kamulaştırılmıştı. Hükümet, asıl olarak Temmuz 2005'ten itibaren kapatılmış/terk edilmiş işletmelere dikkat kesilmiş ve kamulaştırmalar bundan sonra artmıştır (Azzellini, 2010: 138-139). 2002-2003 sürecinde ilk örnekleri görülen işçiler tarafından geri kazanılmış işletmelerin sayısı 2006 yılına gelindiğinde 20 ila 30 kadardı. Çoğu küçük ve orta büyüklükteki işletmelerdi ve toplamda birkaç bin işçi istihdam ediyorlardı (Larrabure, 2010: 296). Bu işletmelerin çoğunda makineler eskiydi ya da sahipleri tarafından kapanmadan önce boşaltılmış durumdaydılar. Üretime yeniden başlamak için yatırıma ihtiyaç duyuyorlardı (Azzellini, 2017: 521). Dolayısıyla, kamulaştırılmaları veya işçi kooperatifine dönüştürülen işletmelerin devlet tarafından desteklenmeleri gerekmektedir. Vieta (2019: 145), Venezuela'da, 2016 yılında, kamulaştırılan ve kooperatif olarak işçilerin yönetimine bırakılan 85 geri kazanılmış işletme olduğunu belirtmektedir.

Örneğin, Monagas eyaletinde kapatılan Heinz'e ait bir domates işleme tesisinin sahipleri, tesisi 600 bin dolar karşılığında hükümete satmayı teklif etmişlerdi. Ödenmemiş ücretler ve vergiler gibi kalemler düşüldükten sonra, fabrika işçilere 260 bin dolar karşılığı satılmış, hükümet işçilere düşük faizli bir kredi olanağı sunmuştu. Bir başka örnekte ise, Cumanacoa'da bir şeker rafinerisini işgal eden işçiler işletmeyi kendi başlarına yeniden çalıştırmaya başlamışlardı. Federal hükümet daha sonra işletmeyi kamulaştırmış ve fabrika işçilerin kooperatifine devredilmişti. Yine sahipleri tarafından kapatılan ve 120 işçinin işsiz kaldığı başka bir şeker fabrikası olan Cacao Sucre örneğinde, çalışanlar bir kooperatif (Unión Cooperativa Agro Industrial del Cacao) kurmuşlar ve özel bankaların uyguladığı yıllık faizden (%26) çok daha düşük faizli (%4) bir devlet kredisi (2,3 milyon \$) almışlardı. Özyönetim konusunda eğitim alan işçiler, 3665 şekerkamışı yetiştiricisinin örgütlendiği kooperatif ile birleşmiş ve bu büyük kooperatif, 2005 Temmuz ayında, ilk toplumsal üretim işletmesi olmuştu (Bowman ve Stone, 2006: 2; Azzellini, 2009: 173).

Inveval, Invepal ve Invetex, ortak yönetimin ilk uygulandığı işletmelerdir. Ortak yönetim, işletme yönetiminin işçiler ile hükümet temsilcisi arasında paylaşılmasından doğan bir modeldir. Genel olarak, kriz yaşayan işletmelerin devlet tarafından 'kamu yararı' veya 'ulusal çıkar' çerçevesinde kamulaştırılmasına dayanmaktadır. Bu modelde işletme, işçilere, hükümet tarafından belirlenen yöneticiler ile birlikte yönetilmesi çerçevesinde teslim edilmektedir. Aslında, özel

sektörde faaliyet gösteren bazı şirketler de kamunun finansman desteğine erişebilmek için -şirketin mülkiyetini paylaşmaksızın- ortak yönetim modelini kabul edebilmektedirler. Örneğin, ortak yönetim işletmelerinden Inveval ve Invepal'de yönetim %51 hükümet-%49 işçiler şeklinde paylaşılmışken, Invetex'te yönetim %51 hükümet-%49 işveren şeklinde paylaşılmıştır (yani Invetex örneğinde işçilerin payı yoktur). Her durumda, uygulanan ortak yönetim modeli, mülkiyetin ortaklaştırılmasına değil, kamu veya özel sektör işverenlerinin gönüllü uygulamalarına dayanmaktadır (Colina, 2006: 174).

Ortak yönetim modeli, ne taraflarca tartışmasız benimsenen bir modeldir ne de sorunsuz bir süreç olarak işlemektedir. İşverenlerin işçilerin müdahalesinden rahatsızlığı ve bunu bertaraf etme çabaları, 'eski rejim'in kalıntısı bürokratların ve rantiyecilerin işçi denetimine yönelik sabotajları, hükümet temsilcilerinden bazılarının basiretsizlikleri, yine işçilerin ortak yönetim modelini ve özyönetimsel modelleri ilk kez deneyimliyor olmasının beraberinde getirdiği sorunlar süreci sekteye uğratmaktadır. Buna bağlı olarak, bazı işletmeler ortak yönetim uygulamasında başarılı olurken, bazıları başarısız olmaktadır. Örneğin Inveval, sorunlarla karşılaşsa da ortak yönetim modelinde başarılı olmuş örneklerden biridir. Hatta bu işletmede işçilerin mücadelesi ortak yönetimin tamamen işçi yönetimine dönüşmesini sağlamıştır. Inveval, 2008 ortasında, yüzde 100 toplumsal mülkiyet ve yüzde 100 işçi yönetimi altında faaliyet yürütmeye başlamıştır. CVG maden işletmesinin²⁷³ bir parçası olan ve alüminyum alanında faaliyet yürüten Alcasa ise, tersine, ortak yönetim modelinde önemli sorunlara ve mücadelelere sahne olmuş bir örnektir. Bunun arkasında hükümet temsilcilerinin dönüşüm arzusuna ve vizyonuna sahip olmaması olduğu kadar işçilerin ortak yönetim ve işçi yönetimi konusundaki bilgisizliği ve deneyimsizliği de rol oynamıştır (Azzellini, 2010: 141-148). Dolayısıyla, ortak yönetim altındaki işletmelerde işçi denetiminin gerçek anlamda uygulanması ve bunun ekonominin geneline genişletilmesi de bir mücadele konusudur. Bu mücadelede işçi denetimi talebini yükselten ve hükümetten bağımsız hareket eden örgütlenmeler kurulduğu görülmektedir. Bu örgütlenmelerin ilki ve en önemlilerinden biri, 2006 Şubat ayında kurulan Ortak Yönetimdeki ve İşgal Altındaki İşletmelerin Devrimci Cephesi'dir (FRETECO, El Frente Revolucionario

---

²⁷³ Corporación Venezolana de Guayana (CVG), çelik, demir cevheri, mineral ve alüminyum üretiminde faaliyet gösteren endüstriyel Guayana bölgesinde devlete ait 15 şirketi içermektedir.

de Empresas en Cogestión y Tomadas). Hareket, amacını “Venezuela sanayisinde kamulaştırmaların genişletilmesini ve kendi işçilerinin denetimi altına alınmasını sağlamak” olarak açıklamaktadır (Mather, 2006).

Chávez’in 2007 yılında işçileri işçi konseylerinde örgütlenmeye çağırması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu çağrı, mücadelenin işçi denetimi lehine bükülmesi anlamında önemlidir. Çağrı en yüksek makamdan gelmiş olmasına rağmen birçok kamu ve özel sektör işletmesinde işçi konseylerinin kurulması engellenmeye çalışılmış, engellenemediğinde ise manipüle edilerek gündelik sorunlarla ilgili bir danışmanlık statüsüne indirgenmek istenmiştir. Ancak işçilerin mücadelesi birçok işçi konseyinin tanınmasını sağlamış ve konseyler işçi denetimi mücadelesinin önemli mevzilerinden biri haline gelmişlerdir (Azzellini, 2017a: 525-526). 2008 yılına gelindiğinde işçi konseyleri bir araya gelerek Sosyalist İşçi Konseyleri’ni (CSTT, Consejos Socialistas de Trabajadores y Trabajadoras) oluşturmuş ve Mayıs 2011’de 900 kadar katılımcıyla ilk Ulusal İşçi Denetimi ve İşçi Konseyleri Buluşması düzenlenmiştir (Azzellini, 2017b: 192). İşçi konseyleri, 2012 tarihli yeni iş kanununda da (Ley Orgánica del Trabajo, los Trabajadores y las Trabajadoras) yer almış ve Kanun’un 497. maddesinde konseylerin ‘halk iktidarının ifadeleri’ olduğu ve 498. maddesinde ise sendikalardan bağımsız örgütlenmeler olduğu vurgulanmıştır.²⁷⁴ Her şeye rağmen ortak yönetim modelinin işçiler açısından önemli bir deneyim olduğu belirtilebilir.

“Ortak yönetimin muazzam faydaları oldu ve birçok önemli ders alındı. Yüzlerce işçinin Alcasa’nın dönüşüm sürecini işgal ettiği gerçeği son derece önemlidir. Mecliste görüşlerini beyan etmeleri ve bu fabrikada hiç yaşanmamış bir şey olan şirket yönetimi ile doğrudan görüşmeler yapmaları da önemli bir ders niteliğinde. Çalışma masaları bir işe yaramadı ve bu bürokratik çit ortak yönetimi bir noktaya kadar felç etti... ama büyük deneyimlerle, büyük ilerlemelerle. İşçiler, tüm üretim sürecini yönetmenin ve kontrol etmenin mümkün olduğunu öğrendi. Muazzam bir eğitim! Tam da bunun imkânsız olduğu söylendiğinde, öyle değil mi?” (Bir Alcasa işçisi, akt. Azzellini, 2011: 147).

Komünal Konseyler ve Komünler

Venezuela’da görülen bir başka taban örgütlenmesi de ‘komünal konsey’ (*consejos comunales*) modelidir. Komünal konsey, yerel toplulukların özyönetimsel

---

²⁷⁴ LOTTT bkz. http://www.minci.gob.ve/wp-content/uploads/downloads/2012/06/lott_tabloideminciweb.pdf.

bir tarzda örgütlenmesidir ve konseyler bir araya gelerek komünleri oluştururlar. İlk komünal konseyler 2005 yılında oluşmaya başlamıştır (Azzellini, 2017b: 244). 2006 yılının Nisan ayında çıkarılan -ve 2009 yılında yenilenen- bir yasa (Ley de Los Consejos Comunales) ile birlikte ‘komünal konseyler’ yerel özerk yönetimin temel bir bileşeni olarak kabul edilmişlerdir.²⁷⁵ Aynı coğrafi alanı paylaşmak kaydıyla; kentsel alanlardaki konseyler 150-400 aileyi kapsarken, kırsal bölgelerde minimum 20 aile ve yerli bölgelerindeki konseylerde en az 10 aile olacak şekilde örgütlenmektedirler (Maya, 2009: 180; Azzellini, 2018: 100). Tüm kararlar, 15 yaşın üzerindeki sakinlerin en az yüzde 10’unun katıldığı yurttaş meclislerinde alınmaktadır (Lerner, 2007). Komünal konseyler, hükümetin seçilmiş temsili organlarının yanında var olan, doğrudan demokrasiye dayalı, temsili olmayan yapılardır. İlkesel olarak merkezi ve yerel otoritelerden özerk olan bu yapılar, topluluğun önceliklerini/sorunlarını belirleyip, hükümetten mali destek alabilmektedirler. Amaçları, çok genel olarak, kapitalist üretimden ve ilişkilerden özerk bölgeler yaratmak, bu bölgelerin kendi arasında değiş-tokuş yapmasını sağlamak ve bu şekilde oluşturulan ‘özgür sosyalist bölgeler’ yoluyla kapitalist ilişkileri ve devleti ‘aşağıdan’ dönüştürmektir (Ciccariello-Maher, 2016).

Bu amaca bağlı olarak, tamamen komünal konseylerin ve komünlerin denetiminde olan, Komünal Toplumsal Mülkiyet İşletmesi (EPSC, Empresas de Propiedad Social Comunal) modeli geliştirilmiştir. Kooperatiflerde ve toplumsal üretim işletmelerinde özyönetimsel bir yapının tam olarak oluşturulmadığının görülmesi üzerine geliştirilen bu modelde, işletme topluluğun kolektif mülkiyetinde olup, işletmeye, üretim sürecine ve istihdama ilişkin bütün kararlar topluluk tarafından alınmaktadır (Azzellini, 2017b: 273).

“Daha önce bu şirket kapitalistken burada işçiydim... Makinelere aittik. Patron gelirdi, ‘çalış’ derdi çalışırdık, ‘dur’ derdi dururduk. Ama artık öyle değil. Gözlerimiz açıldı, zihnimiz, kalplerimiz açıldı. Artık şirket bizim de değil, topluluklara ait. Şimdi, burada, şirketin yemek salonunda, çevredeki topluluktan yoksul kırk çocuk yemek yiyor” (bir işçiden akt. Azzellini, 2017b: 234).

---

²⁷⁵ Yasanın 2. maddesi komünal konseyi tanımlamakta, 19. maddesi ise komünal konseyin birimlerini sıralamaktadır. Buna göre, komünal konsey, yurttaş meclisi, topluluk koordinasyon kolektifi, yürütme birimi, topluluk idari ve mali birimi ve sosyal denetim birimi olmak üzere beş birimden oluşmaktadır. Yasa toplam 61 maddeden oluşmaktadır. Yasanın tamamı için bkz. <http://www.minci.gob.ve/wp-content/uploads/downloads/2012/11/LEY-CONSEJOS-COMUNALES-6-11-2012-WEB.pdf>.

“Hayır, bu sadece üretim ilişkilerini değiştirmekle ilgili değil çünkü üretim ilişkilerini değiştirebilirsin ve bu bir başarıdır, ama aynı zamanda düşünme şeklini de değiştirmek zorundasın. Çünkü daha fazla kazanmak için üreteceksem, üretim araçlarının sahibiysem, hiçbir şey başaramam. Patron olmak için değil, topluluklara yardım edebilmek için üretim araçlarına sahip olmalıyım, anahtar bu” (bir işçiden akt. Azzellini, 2017b: 232).

Komünal konseylerin gerçekten bağımsız bir taban örgütlenmesi mi olduğu yoksa mevcut hükümeti konsolide etmeye mi yaradığı konusunda soru işaretleri vardır. Ayrıca yurttaşların/toplulukların komünal konseylere katılımının nasıl artırılacağı ve bunun sürdürülebilirliği de sorulan sorular arasındadır. Yine komünal konseylerin Chávez’in işaret ettiği gibi mevcut ‘burjuva devlet’i parçalayıp yerine ‘komünal bir devlet’in oluşmasını sağlayıp sağlayamayacağı da tartışmalıdır.²⁷⁶ Kaldı ki ‘komünal devlet’ teriminin/hedefinin -‘komünal’ ile ‘devlet’ kelimelerini yan yana getirmek suretiyle- bir oksimorona işaret ettiği de vurgulanmaktadır (Ciccariello-Maher, 2016; Azzellini, 2017b: 270). Yine de komünal konseylerde gerçek anlamda özyönetimsel bir damar olduğu da şu sloganda yansımaları bulmaktadır: “*No queremos ser gobierno pero queremos gobernar*” (“Hükümet olmak istemiyoruz ama biz yönetmek istiyoruz”) (Robinson, 2008: 158). Keza Chávez de “*¡Comuna o nada!*” (Komün ya da hiçbir şey!) şiarıyla komünal konseylere merkezi bir rol biçtiğini ifade etmişti.²⁷⁷ 2015 yılı sonunda, 40 binden fazla komünal meclis ve 1200’den fazla komün vardı (Azzellini, 2018: 100).

“Bu yıl Komünal Konseylerle yerelin ötesine geçmemiz gerekiyor. İlk olarak, yasayla, bir tür bölgesel, yerel ve ulusal Komünal Konseyler konfederasyonu oluşturmaya başlamalıyız. Komünal bir devlet yaratmaya doğru ilerlemeliyiz. Ve Komünal devleti, sosyalist devleti, bir devrimi gerçekleştirebilecek olan Bolivarcı devleti inşa ederken, hala orada duran, hala hayatta olan ve debelenmeye devam eden eski burjuva devleti yavaş yavaş parçalamaya başlamalıyız. Hemen hemen tüm devletler devrimleri önlemek için doğmuştur. O halde bir büyük görevimiz var: karşı devrimci bir devleti devrimci bir devlete dönüştürmek.” (Chávez, akt. Bruce, 2008: 185).

---

²⁷⁶ Komünal konseyler üzerine sorular ve tartışmalar için bkz. Lerner, 2007 ve Maya, 2009: 179-182. Komünal konseyler üzerine, Venezuela’nın üçüncü büyük şehri Valensiya’nın güneyindeki bir barrio (gecekondu mahallesi) olan El Camoruco’da 2009 ve 2010 yılları arasında yürütülen etnografik saha çalışması için bkz. Wilde, 2017.

²⁷⁷ Maduro’nun 2013 seçim kampanyasında da kömünler merkezi öneme sahipti (Azzellini, 2017b: 54)

Değerlendirme

Görüldüğü gibi, Venezuela’da işçi denetimi kapsamındaki modeller çok çeşitlidir. Chávez’in başa geçmesiyle başlayan sürecin ilk döneminde kooperatiflerin gelişimine ağırlık verilmişken, özellikle 2002-2003 lokavtı/grevi ile kamulaştırmaların, işçiler tarafından işgal edilerek geri kazanılan işletmelerin ve buna bağlı olarak özyönetimsel ve ortak yönetime dayalı modellerin öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca, kooperatiflerin sorunları, (işçilerin ve toplulukların daha fazla katılım göstereceği varsayımından hareketle oluşturulan) toplumsal üretim işletmeleri, komünal toplumsal mülkiyet işletmeleri ve komünal konseyler gibi daha özyönetimsel modellere yönelmeyi tetiklemiştir. Maya (2009: 181), bu kadar organizasyonel çeşitlilik karşısında Venezuela için “çok farklı örgütlenme biçimlerinin yaratılıp denendiği bir laboratuvar görünümündedir” demektedir.

Venezuela, birden çok mücadelenin aynı anda ve iç içe sürdüğü bir ülke görünümündedir. Bir boyutuyla, emperyalizmin açık desteğine sahip muhalefet ile halkın önemli bir kesiminin desteğine sahip Bolivarcı güçler arasında günbegün sertleşen bir mücadele sürmektedir. Mücadelenin bir yanında burjuvazi ve petrole dayalı ekonominin rantiyeci kesimleri, diğer yanında *barrio*’lar ve topluluklar başta olmak üzere Bolivarcı sürecin yeni özneleri vardır.

“Aldanmayın: Venezuela’da hâlâ hüküm süren sosyoekonomik oluşum kapitalist, rantiyer karakterdedir. Sosyalizm, kendi dinamiğini bize daha zar zor aşılamağa başladı.” (Maduro’dan akt. Azzellini, 2017b: 16).

Bir başka boyutuyla, karizmatik lider Chávez figürü üzerinden yukarıdan aşağıya gerçekleştirilen düzenlemeler ve uygulamalar söz konusuysen, tabana dayalı örgütlenmeler ve hareketlerin de bu sürece aktif bir şekilde katıldıkları görülmektedir. Üstelik taban örgütlenmelerinin ve hareketlerin hükümet tarafından destekleniyor olması da cabasıdır. Ancak bu sürecin de bir mücadele alanı olduğuna dikkat çekilmelidir. Keza hem bürokrasi ve yozlaşma hem de deneyimsizlik ve basiretsizlik gibi sorunlar mevcuttur. Aynı zamanda, hükümetin tavrının da ikircikli olduğu yönünde eleştiriler yöneltilmektedir. Denis (2006), “Venezuela’da sınıf mücadelesi var, ama zafer kazanmış bir devrim yok” derken bu noktaya dikkat çekmektedir.

Son bir boyut ise, mevcut mülkiyet, üretim ve yönetim anlayışını aşmaya yönelik denemeler bağlamında devam eden mücadeledir. Toplumsal mülkiyet, kolektif üretim ve doğrudan demokrasi temelinde geliştirilmeye çalışılan yeni ilişkiler arayışında çeşitli modeller denenmiş ve denenmektedir. Kooperatifler, toplumsal üretim işletmeleri, komünal toplumsal mülkiyet işletmeleri, ortak yönetim, işçi konseyleri, komünal konseyler ve komünler bu arayışın ve denemelerin ürünü olarak gündeme gelmişlerdir.

Chávez ile başlayan sürecin sosyalist olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılmaktadır. Örneğin Savran (2008: 261), Chávez için, “burjuva devletin temel iktidar aygıtlarının temel yapısını hiçbir biçimde değiştirmemiştir” demektedir ve devam etmektedir:

“Evet, ilk yıllarda bir Kurucu Meclis oluşturarak yeni bir anayasa yapmış ve birçok çıkara dokunmuştur. Ama bu bir burjuva anayasasıdır. (...) Chávez’in işçi, emekçi ve kent yoksulları için çeşitli önlemler aldığı doğrudur. Eğitim, sağlık, konut, kooperatifler kurulması, sınırlı bile olsa bir toprak reformu ve başka birçok önlem emekçilerin durumunun Chávez döneminde bir ölçüde düzelmesini sağlamıştır. Emekçiler *Caracazo*’da binlerce ölü vererek öne sürdükleri talepleri Chávez döneminde kısmen elde etmişlerdir. Ayrıca Chávez örneğin iflas eden ya da işçilerin işgal etmiş olduğu bazı fabrikaların işçilerin yönetiminde işletilmesi için kararlar çıkararak farklı türden ilerici önlemleri gündeme getirmiştir. Ama bunların hiçbiri sosyalizm olmadığı gibi, sosyalizme giden yolda bir ilk adım bile değildir.”

Harnecker (2018: 67) ise “hiç kimse eski Venezuela Devlet Başkanı Hugo Chávez’in devraldığı Latin Amerika ile bize bıraktığı Latin Amerika arasında devasa bir fark olduğunu yadsıyamaz” demektedir ve devam etmektedir:

“Venezuela’da Chávez hükümeti kapitalizme alternatif yeni bir toplum inşa etmeye yöneldi -bu da yirmi birinci yüzyıl sosyalizmiydi. Chávez, bunu yaparken devraldığı devlet düzeninden başlamak zorundaydı, bu nedenle yola çıkarken attığı ilk adım, oyunun kurallarını kurumsal düzeyde değiştirmek oldu: Halkın öznelliğinin vazgeçilmez bir öge olduğu yeni bir anayasa hazırladı. Halkın öznelliğine duyulan ihtiyaç, Chávez’in demokratik sosyalizm önerisini, devletin tüm sorunların çözümünden sorumlu olduğu ve halkın bundan faydalanmasının öngörüldüğü diğer sosyalist deneyimlerden ayıran ögeydi. (...) Chávez hükümetinin yönelimiye tamamen farklıydı. Chávez, sosyalizmin tepeden buyurulamayacağına kanaat getirmişti, sosyalizmi halkın inşa etmesi gerektiğinden emindi. (...) Bu süreçte bazı hatalar yapılmış olabilir, ortada bazı zafiyetler de bulunabilir; fakat hiç kimse Venezuela’da yeni bir devrimci öznenin yaratıldığını yadsıyamaz.”

Bütün bunların ışığında, günümüzde işçi denetimi bahsinde Venezuela'nın özel bir yeri olduğu açıktır. Söz konusu özel yer, neoliberal hegemonyanın ortasında ve buna bir düzeyde meydan okuyacak şekilde, işçilerin ve toplulukların özyönetimsel tarzda örgütlenmelerini cesaretlendiren ve destekleyen bir yönetime sahip olmasındandır. Süreç mücadelelerle yüklüdür ve geleceği belirsizdir; ancak işçi denetimi talebinin derinlere kök saldığı da bir gerçektir.

“Antonio Gramsci'yi hatırlayarak Venezuela'da gerçek bir kriz, fakat tarihsel bir kriz olduğunu söyleyerek başlamak istiyorum. Bildiğiniz üzere Gramsci'ye göre gerçek bir kriz bir şeyin ölmek üzere olduğu ama henüz ölmediği, aynı zamanda bir şeyin doğmak üzere olduğu ve fakat doğmadığı bir durumu anlatıyor. Bu tarihsel bir krizdir. Venezuela'da olan da tam budur” (Chávez'den akt. Ercan, 2006: 69).

3.2.4. Brezilya

Her ne kadar işgal fabrikaları denilince Arjantin öne çıkıyor olsa da aslında Latin Amerika kıtasındaki işçi özyönetimlerinin ilk örnekleri Brezilya'da görülmüştür (Araújo vd. 2017: 251). Arjantin'deki deneyimlerden yirmi yıl kadar önce, Brezilya'nın Atlas Okyanusu'na bakan ucundaki Rio Grande do Norte eyaletinde, tekstil sektöründe faaliyet gösteren Indústria Sintex S.A.'nın Ekim 1982'de iflas etmesi üzerine 40 işçi bir kooperatif kurarak işletmeyi devralmışlar ve işletmenin adını Comtern olarak değiştirerek Eylül 1983'te faaliyete geçmişlerdi. Bu deneyim, yalnızca Brezilya'nın değil, Latin Amerika'nın da ilk geri kazanılmış işletme deneyimidir. Kooperatif hala faaliyetlerine devam etmektedir ve bugün 14'ü erkek ve 8'i kadın olmak üzere 22 çalışanı vardır (Rufino ve Miranda, 2019: 213). Yine 1987 yılında, Brezilya'nın güneyinde, Santa Catarina eyaleti, Criciúma'daki bir kömür madeninde, ücretlerini ve çalışmadan doğan haklarını alamayan maden işçileri, çatışmalı bir sürecin sonunda işletmeyi devralmışlar ve adını Cooperminas olarak değiştirmişlerdi. Cooperminas, yalnızca büyüklüğü ile değil, sendikal hareketin ve çevresindeki topluluğun işçilerin mücadelesine katılımıyla da dikkat çekici bir örnekti. Bir başka önemli nokta ise, kömür madeninin işçilerce devralınmasından sonra, iş sağlığı ve güvenliği konusunda görülen ilerleme ve iş kazalarının önemli ölçüde azalmış olması gerçeğidir. Cooperminas bugün, 580 çalışanıyla faaliyetine devam etmekte ve günde yaklaşık 4 bin ton ham kömür üretmektedir. Bu deneyim, Brezilya'nın işgal fabrikaları için önemli bir semboldür

ve işçi özyönetimi bağlamında birçok araştırmaya konu olmuştur (De Faria ve Novaes, 2011: 406-408; Nepomuceno vd. 2015: 34; Araújo ve Nepomuceno, 2019: 134).

Yine Brezilya, Güney Amerika'nın en büyük özyönetim deneyimine de ev sahipliği yapmıştır. Catende Harmonia Projesi, Brezilya'nın Atlas Okyanusu'na bakan ucunda yer alan Pernambuco eyaletinde bulunuyordu ve asıl olarak şeker üretimi yapıyordu. Catende Harmonia Projesi, tarlaları ve tesisleri içermek üzere, beş şehre ve 26 bin hektarlık bir alana yayılmaktaydı ve içinde 48 şeker üretim tesisi vardı. Ayrıca, demiryolu, hidroelektrik santrali, çömlek atölyesi, marangoz atölyesi, sağlık ocağı, yedi sulama barajı ve kanalı, traktörlerden kamyonlara kadar bir araç filosu ve eğitim merkezine dönüştürülen -kölelik döneminden kalma- birkaç malikâne da mevcuttu. 1995 yılında yaşanan iflas süreci sonunda işçiler tarafından devralınan ve kooperatife dönüştürülen bu proje, 4 bin aileyi, yani toplamda 20 bin civarında insanı kapsıyordu. Okuma yazma başta olmak üzere çeşitli eğitim programlarıyla, polikültür yoluyla ürün çeşitlendirme uygulamasıyla, kadınların ve gençlerin örgütlenmeleriyle ve işletme arazisinin ve tesislerinin toplumsal mülkiyet olarak korunmasıyla Catende Harmonia Projesi, iflas etmiş bir işletme devrinden çok daha fazlası, kırsal bir bölgenin ekonomik-siyasi-sosyal-kültürel gelişimi için bir alternatif getiren çok önemli bir proje olarak değerlendirilmektedir. Bu proje, 2009 yılında bir mahkeme kararıyla boşaltılmış ve durdurulmuş olup, sona erdirilmesine dair tartışmalar bugün dahi sürmektedir (De Faria ve Novaes, 2011: 408-411; Gomes, 2014: 417-421; Sígolo, 2019: 235).

Bu örneklerden de görülebileceği gibi Brezilya, Arjantin deneyimlerinden çok daha önce işgal fabrikalarıyla tanışmış ve bu konuda önemli deneyimlere sahne olmuştur. Brezilya'daki deneyimlerin Arjantin'dekiler kadar bilinmiyor olmasının arkasında birkaç neden sayılabilir. Bunlardan biri, dil bariyeri olabilir; Brezilya'da konuşulan dilin Portekizce olması söz konusu deneyimlerin tanınırlığını azaltmış olabilir (Luna, 2013). Yine Arjantin'de -2001 ayaklanması sonrası- bir silsile halinde çok sayıda işgal fabrikasının ortaya çıkması Arjantin'deki deneyimleri öne çıkarmış olabilir. Belki de asıl neden, Brezilya'daki makro ölçekli toplumsal hareketlerin ve toplumsal mücadelelerinin görece daha küçük ölçekli hareketlerin ve mücadelelerin önüne geçmesidir. Brezilya, seksenli yıllardan başlamak üzere, büyük toplumsal

hareketlere ve mücadelelere sahne olmuştur. Luiz Inácio Lula da Silva liderliğinde kurulan ve iki binli yıllarda iktidara gelen İşçi Partisi (Partido dos Trabalhadores) ve bağlantılı sendika Tüm İşçiler Merkezi (Central Única dos Trabalhadores) bunların başında gelmektedir. Lula liderliğindeki hareketin büyüklüğü, başarıları ve başarısızlıkları üzerine tartışmalar Brezilya'daki işgal fabrikası girişimlerini gölgede bırakmıştır. Brezilya, doksanlı yıllarda geliştirilen ve Toplumsal Hareket Sendikacılığı olarak kavramsallaştırılan sendikal hareketin de -diğer birkaç ülkeyle birlikte- anavatanıdır.²⁷⁸ Yine Brezilya, Güney Amerika'nın en büyük köylü hareketine de ev sahipliği yapmaktadır. Seksenli yılların başında kurulan ve önceleri toprak/tarım reformu talebi temelinde mücadele ederken, günümüzde ulus ötesi şirketlerin başını çektiği tarımda ticarileşmeye karşı (da) mücadele yürüten Topraksız Tarım/Kır İşçileri Hareketi (MST),²⁷⁹ bugün, 1,5-2 milyon insanı kapsayan ve toplamda Belçika büyüklüğünde bir alanı kontrol altında tutan bir harekettir. Dolayısıyla, Brezilya işgal fabrikalarının bilinmiyor veya az biliniyor olmasının büyük ölçekli hareketlerin ve mücadelelerin öne çıkmasıyla bir ilgisi olması muhtemeldir.

İşgal fabrikaları olgusu, Brezilya'da, daha büyük bir kümenin bir alt kümesi olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu büyük küme 'dayanışma ekonomisi'dir. Kapitalist ilişkileri tabandan/yerelden aşmanın bir yolu olarak görülen dayanışma ekonomisi yaklaşımının merkezinde özyönetime dayalı girişimler bulunmaktadır. Özyönetime dayalı girişimlerin merkezinde ise işgal fabrikaları bulunmaktadır.

Dayanışma Ekonomisi

Genel olarak dayanışma ekonomisi, piyasanın ve devletin alanı dışında kalan ekonomik düzenlemeleri/faaliyetleri işaret etmektedir ve dört temel dayanak üzerine kuruludur: üretim, bölüşüm, işyeri demokrasisi ve emek dayanışması (Aykaç, 2018: 179 ve 33). Bazen 'alternatif ekonomi' kavramıyla eş anlamlıymış gibi kullanılsa da alternatif ekonomi, 'dayanışma ekonomisi', 'katılımcı ekonomi' veya 'işçi ekonomisi' olarak tanımlanan kümeleri içine alan -ve hatta 'sınır ekonomisi' ve

²⁷⁸ Toplumsal Hareket Sendikacılığı (THS), özellikle seksenli/doksanlı yıllarda, Brezilya, Güney Afrika Cumhuriyeti, Güney Kore, Filipinler gibi ülkelerde ortaya çıkan ve toplumsal hareketlerle yakın ilişkili bir mücadele çizgisi izleyerek söz konusu ülkelerde demokratik değişimler yaratan sendikacılık hareketi için kullanılan bir ifadedir. THS için bkz. Moody, 1997; Waterman, 1993 ve 2008; Robinson, 2000; Munck, 2003; Akça, 2003; Akkaya, 1999 ve 2004; Özügürlü, 2000; Tanyılmaz, 2008; Çıdamlı, 2004.

²⁷⁹ Topraksızlar Hareketi için bkz. Löwy, 2006; Harnecker, 2006; Boron, 2008; Yeğin, 2015.

'korsan ekonomi' gibi dayanışma ekonomisi ile aynı çerçevede değerlendirilemeyecek faaliyetleri de içerebilen- daha geniş bir kümedir. Bu çerçevede, alternatif ekonomi kapsamındaki faaliyetlerin tümünün kapitalist ilişkilerin dönüştürülmesine yönelik olduğu iddia edilemez (Değirmenci, 2020: 64-65). Dayanışma ekonomisi ise, mevcut toplumsal ilişkileri dönüştürücü bir niteliğe göndermede bulunur.

"Dayanışma ekonomileri, tanımı itibarıyla iki önemli unsuru içermek zorundadır: Ekonomik bir değer yaratması (üretim, dağıtım, dolaşım, tüketimin ve yeniden üretimin örgütlenmesi) ve politik bir tutum (anti-kapitalist demek yeterli değil aynı zamanda dayanışmacı, eşitlikçi, ekolojist, toplumsal cinsiyet perspektifinden eşitlikçi iş bölümü ve demokratik katılım ve karar alma gibi süreçleri içermesi) gereklidir" (Değirmenci, 2020: 69).

Dayanışma ekonomisi kavramının kullanımı 20. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmakla birlikte, özellikle seksenli yıllardan sonra başta Avrupa ve Güney Amerika'da olmak üzere yaygın olarak kullanılmakta, ortak gündeme ve değerlere sahip bir hareketi işaret etmektedir. Dayanışma ekonomisi kavramının Avrupa'daki anlamı ile Güney Amerika'daki anlamı arasında fark olduğu vurgulanmalıdır. Avrupa'da daha ziyade ekonomik ve sosyal dışlanmaya bir yanıt olarak devlet ve piyasayı tamamlayan bir 'üçüncü sektör' olarak görülmekte iken, Güney Amerika'da daha radikal ve dönüştürücü bir niteliğe sahiptir (Akbulut, 2020: 38-39).²⁸⁰ Ferrarini, Gaiger ve Veronese (2013: 31), özellikle Brezilya bağlamında, dayanışma ekonomisi kavramının ve anlayışının, 'sosyal ekonomi' ve 'üçüncü sektör' kavramlarından ve anlayışlarından farklı olduğunu -hatta bu kavramların Brezilya toplumuna 'yabancı' olduğunu- vurgular. Buna göre dayanışma ekonomisi, ne yardımseverlik/hayırseverlik çerçevesindeki etkinlikleri, ne sivi toplum örgütlerinin neoliberal projenin etkilerini hafifletmeyi/yumuşatmayı hedefleyen faaliyetlerini, ne de sosyal içerme çerçevesindeki projeleri işaret etmektedir. Kavramın işaret ettiği evren üzerinde bir oydaşma olduğu söylenemese de genel anlamıyla dayanışma ekonomileri, üretim, mübadele, tüketim ve finans gibi alanlarda yerleşik ekonomik biçimlerin dışında örgütlenen yapıları ifade etmektedir. Bu şemsiye terim altında işçi, tüketici ve üretici kooperatifleri ve kolektifleri, adil ticaret inisiyatifleri, toplum destekli tarım şemaları, konut kooperatifleri ve arazi vakıfları, alternatif pazarlar ve

²⁸⁰ Sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, çoğul ekonomi, halkçı ekonomi, üçüncü sektör arasındaki farklar için bkz. Utting, Dijk ve Matheï, 2014: 4-5.

takas pazarları, alternatif-topluluk para birimleri, kredi birlikleri/sandıklar gibi alternatif finans biçimleri yer almaktadır (Akbulut, 2020: 40).

Brezilya’da dayanışma ekonomisi tartışmaları, bu kapsamda değerlendirilebilecek işletmelerin ve faaliyetlerin çoğalmasına bağlı olarak, özellikle doksanlı yıllardan itibaren gündeme gelmeye başlamıştır. Neoliberal politikaların sonucu olarak yaşanan sanayisizleşme ve işsizlik, işgal fabrikalarının ve dayanışmacı girişimlerin ortaya çıkışına zemin yaratmıştır. Bu tarz deneyimlerin çoğalması, dayanışma ekonomisi tartışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Doksanlı yıllarda Brezilya’da yaşanan sanayisizleşme ve bunun sonuçları dönemin verilerinden de görülebilir. Örneğin, imalat sanayinin toplam içindeki payına bakıldığında, ithal ikameci sanayileşme döneminin sonuna denk gelen 1980 yılında %31,3 düzeyindeyken, 1990’da %20,7’ye ve 2010’da %14,6’ya düştüğü görülmektedir (bkz. Tablo 11). İflas başvurusu verileri de bu yorumu desteklemektedir. Brezilya’da 1991 yılında 12847 iflas başvurusu varken, bu sayı 1996 yılında 48169 olmuştur (Araújo vd. 2017: 251). Ülkenin sanayi merkezi São Paulo, bu dönemde yaşanan değişimi bariz bir biçimde yansıtır. Özellikle metalürji, kimya ve kauçuk endüstrilerindeki düşüşün dikkat çekici olduğu ve bu bölgede kayıtlı ücretlilerin 1989’da %50,7 iken 1999’da %32’ye düştüğü belirtilmektedir (Juvenal, 2006: 117). Aynı dönemde işsizlik de yükselmiştir. 1980’lerin sonunda %4,4 olan işsizlik oranının 1990’ların sonunda %6,7 olduğu görülmektedir. São Paulo’da ise işsizlik aynı dönemde %10,6’ya yükselmiştir. Dünyada eşitsizliğin en yüksek olduğu ülkelerden biri olan Brezilya’nın kişi başına düşen geliri 1980’de gelişmiş ülke ortalamasının %21,6’sına denk gelmekteyken, 1995’te %16,5’ine ve 2001’de ise 15,5’ine denk gelmekteydi (Mollo ve Saad-Filho, 2006: 110-111). Seksenlerde ve doksanlarda yaşanan bu dönüşümün alt sınıflar üzerindeki etkisi dışlayıcı ve yıkıcı olsa da “bu sürecin zararlı sonuçlarına tepki gösteren toplum, alternatif üretim biçimlerine doğru ilerliyor, yeni geçim biçimleri, yeni kurumlar ve yeni yönetim biçimleri yaratıyor”du (Leite’den akt. Dimov ve Nóbrega, 2014: 133). Dolayısıyla, hem işgal fabrikalarının hem de dayanışma ekonomilerinin yükselişi, [Fernando Affonso Collor de Mello hükümeti (1990-1992) ile başlayan ve Fernando Henrique Cardoso hükümeti (1995-2002) ile derinleşen] neoliberal politikaların

sonuçlarıyla doğrudan bağlantılıydı (Singer, 2002: 122; Lima, 2007: 598; Palluci, 2013: 140-141).

Tablo 11: Brezilya'da toplam reel katma değer bir payı olarak ana faaliyet sektörleri, seçilmiş yıllar

	1947	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Tarım	20.7	17.8	11.6	10.1	6.3	5.6	5.5
Toplam endüstri	25.2	32.2	35.8	40.9	30.1	27.7	27.5
İmalat sanayi	19.3	25.6	27.4	31.3	20.7	17.2	14.6
Hizmetler	54.1	50.0	52.6	49.0	63.6	66.7	67.0

Kaynak: Nassif, Feijó ve Araújo, 2013: 9.

Brezilya’da, geçmişte bazı özyönetim projelerinin görüldüğü bir gerçektir. Ayrıca, 20. yüzyılda başta tarım alanında olmak üzere büyük kooperatiflerin kurulduğu ve faaliyette olduğu bilinmektedir. Ancak bu özyönetim projeleri ve kooperatifler, dayanışma ekonomisi çerçevesinde değerlendirilmemektedir. Geçmiş dönemlerin özyönetim projeleri -ki Quilombo dos Palmares (17. yy), Falanstério do Saí ve Colônia Cecília (19. yy) bunun en önemli örnekleridir- kolonizasyon sürecinin ürünüdürler. 20. yüzyılda kurulan tüketici ve tarım kooperatifleri ise değil özyönetime dayalı olmak, piyasa ilişkileri temelinde faaliyet yürüten hiyerarşik/bürokratik örgütlerdir. Bu çerçevede, dayanışma ekonomisi temelinde değerlendirilebilecek özyönetime dayalı organizasyonların 1980’li ve 1990’lı yıllarda ortaya çıktığı belirtilmelidir. Özellikle seksenli yıllarda organize olan Topraksızlar Hareketi ve doksanlı yıllarda sayısı artan işgal fabrikaları, dayanışma ekonomisi yaklaşımının gelişiminde çok etkili olmuşlardır (Singer, 2002: 122-123; Menezes, 2019: 5-6).

“1990’larda Brezilya, özellikle ülkenin istihdam sistemini etkileyen büyük bir krizle karşı karşıya kaldı: Kriz sırasında milyonlarca iş yok oluverdi. O zaman derinden endişelendim, çünkü ondan önce Brezilya hiç böyle bir işsizlik oranı deneyimlememişti. Sonra, aniden, milyonlarca sanayi işçisi işlerini, evlerini, ve gelirlerini kaybediyordu. Gerçek bir toplumsal trajediydi, ve bu nedenle Kilise tarafından o sırada Brezilya’da yaratılan bazı kooperatifleri ziyaret etmek üzere davet edildim. Katolik Kilisesi’nin sosyal kolu olarak görülebilecek olan Caritas, temel olarak işsiz insanlardan oluşan 1000’in üstünde işçi kooperatifi kurdu. Bu kooperatiflerin çoğunu ziyaret ederek sosyal demokrasinin ne olduğuna dair zor sorunun yanıtını keşfettim. Bu kooperatifler işsizler tarafından kurulduğu için patronları yok, bir hiyerarşi yoktu. Her şey eşit olarak, kolektif biçimde yapılıyordu. Folha de S. Paulo gazetesine birkaç makale yazdım, bunlardan birinin başlığı “Dayanışma Ekonomisi: İşsizliğe Karşı bir Silah”tı. Ben yeni bir hareket yaratmıyordum. Aslında, yalnızca keşfediyordum” (Singer’den akt. Taniguti ve Oliveira, 2016: 13).

Brezilya’da dayanışma ekonomisinin -hem teorik hem pratik- gelişiminde öne çıkan isim Paul Singer’dır. Singer, gençliğinde -kısa bir süre için- Kibbutz hareketi içinde bulunmuş, daha sonra -doksanlı yıllarda- Brezilya’da dayanışma ekonomisi üzerine yazılar kaleme almıştır. São Paulo belediyesinde planlama sekreteri olarak da görev yapan Singer, 2003 yılında Çalışma ve İstihdam Bakanlığı bünyesinde kurulan Dayanışma Ekonomisi Ulusal Sekreterliği’nin (SENAES, Secretaria Nacional de Economia Solidária) başına geçmiştir. Singer, Brezilya’da dayanışma ekonomisi tartışmalarının ana referans kaynağı olduğu için önemlidir ve kısaca değinilmelidir. Singer’a (2002: 9) göre,

“Tüm üyeleri arasında eşitliğin hâkim olduğu bir topluma sahip olmak için, ekonominin rekabetçi değil dayanışmacı olması gerekmektedir. (...) Ekonomide dayanışma ancak üretmek, ticaret yapmak, tüketmek veya biriktirmek için ortaklıklar kuranların eşit bir biçimde örgütlenmesiyle sağlanabilir.”

Singer (2002: 11-16), dayanışma ekonomisi için temel birimin ‘dayanışma işletmeleri’ (*empresa solidária*) olduğunu belirtir ve dayanışma işletmelerini kapitalist şirketlerle karşılaştırır. Kapitalist şirketlerde kararlar yukarıdan aşağıya alınır, dayanışma işletmelerinde kararlar ortak alınır. Kapitalist şirketlerde üstler ile astlar arası ücret farkları vardır ve yüksektir, dayanışma işletmelerinde ücret farkları yoktur veya azdır. Ücret farkları olsa bile, buna ortaklar karar verir. Ve yine dayanışma işletmelerinde yönetim veya uzmanlar diğer ortaklardan daha yüksek ücret alsalar bile, bu fark, nitelikli işgücünün bir bütün halinde dayanışma şirketine sağladığı fayda karşılığındadır. Yani, kapitalist şirketlerde ücret hiyerarşisinin çalışanlara herhangi bir faydası yok iken, dayanışma işletmelerinde yönetimin ve uzmanların daha yüksek ücret almasının faydası bütün ortaklardır. Kapitalist şirketlerde elde edilen kârın dağıtımıyla ilgili kararlar hissedarlarca alınır ve yalnızca hissedarların servetini artırmaya yarar. Dayanışma işletmelerinde ise elde edilen artık (kâr değil) ortaklar arasında paylaşılır veya tekrar dayanışma şirketine yatırılmak suretiyle bütün ortakların geleceğine yatırım yapılmış olunur. Dayanışma işletmeleri ortaklardan oluştuğu ve ortaklar o şirketin içinde bulunduğu topluluğun bir üyesi olduğu için, elde edilen artıktan dayanışma işletmesine yatırılan pay, aslında topluma yatırılmış olur. Singer’ın ifadesiyle bu pay “yaşlıların haleflerine bıraktığı bir mirastır” (2002: 15). Kapitalist şirketlerde amaç kârdır. Dayanışma işletmelerinin amacı ise, yalnızca iş ve gelir sağlamak değil, aynı zamanda

şirkette/toplumda/dünyada demokratik ve eşitlikçi ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşmasını sağlamaktır.

Singer (2002: 16-23), kapitalist şirketler ile dayanışma işletmeleri arasındaki asıl farkın yönetim şekli olduğunu belirtir. Buna göre, kapitalist şirketlerin yönetim şekli 'hetero-yönetim' (*heterogestão*) iken, dayanışma işletmelerinin yönetim şekli 'özyönetim'dir (*autogestão*). Hetero-yönetim hiyerarşiktir ve bilgi aşağıdan yukarıya doğru merkezileştirilirken, emir ve talimatlar yukarıdan aşağıya dikte edilir. Özyönetimde ise emir ve talimatlar -genel kurulda karara bağlanmak suretiyle- aşağıdan yukarıya doğru iletilirken, bilgi yukarıdan aşağıya aktarılır/dağıtılır. Hetero-yönetimde üstler arasında ve astlar arasında rekabet yaratılırken, özyönetimde iş birliği söz konusudur. Dolayısıyla özyönetim, hetero-yönetimden farklı olarak, ortakların ekstra ilgisini ve çabasını gerektirir. Singer'a göre, özyönetimin en büyük düşmanı, ortakların ilgisizliğidir, demokratik uygulamanın gerektirdiği ekstra çabayı reddetmeleridir. Dolayısıyla dayanışma işletmeleri özyönetime dayalı bir modeldir ama özyönetim pedagojik bir süreci de içermelidir.

Singer (2002: 109-122), geleneksel kooperatifçiliğin 20. yüzyıl boyunca bütün dünyada nicel olarak büyüdüğünü ama aynı şeyin nitel gelişmesi açısından söylenemeyeceğini belirtir. Bu bağlamda, son dönemde gelişen ve dayanışma ekonomisi çerçevesi içine alınabilen kooperatifçiliği 'yeni kooperatifçilik' olarak tanımlar. Yeni kooperatifçiliği farklı kılan, demokrasiye ve eşitliğe attığı değer, özyönetime yönelik ısrarı ve ücret ilişkisini reddetmesidir. Yani bir anlamda kooperatifçiliğin asıl ilkelerine dönüşür. Bu ilkeler, solun değerleriyle uyumludur. Son olarak Singer, dayanışma ekonomisinin yalnızca kriz dönemlerine ve işsizliğe bir yanıt olarak düşünülmemesi gerektiğini, genel anlamda ekonomiyi ve toplumu dönüştürmeye yönelmesi gerektiğini ifade eder.

Brezilya'da dayanışma ekonomisi, bir yandan toprak ve fabrika işgalleriyle pratikte gelişirken, diğer yandan Singer'ın açtığı tartışmayla kavramsal ve kuramsal bir boyut kazanmıştır. Süreç içerisinde, dayanışma ekonomisi geliştikçe, bunların haritalandırılması, koordinasyonu, bu işletmelere finansal/teknik destek sağlanması ve bu çerçevede kamu politikalarının oluşturulması gibi konular gündeme gelmiş, bu temelde bir dizi çatı örgütü ve platform kurulmuştur.

Bunlardan ilki, 1994 yılında kurulan, Özyönetim ve Hisse Katılımlı Şirket İşçileri Ulusal Birliği'dir (ANTEAG, Associação Nacional dos Trabalhadores em Empresas de Autogestão e Participação Acionária). Bu örgütlenme, Brezilya'da geri kazanılmış fabrikaların ilk çatı örgütüdür.²⁸¹ Daha sonra, 1999 yılında, CUT tarafından, geri kazanılmış fabrikalar ile dayanışma ekonomisi kapsamındaki girişimleri koordine etmek ve desteklemek amacıyla Dayanışma Geliştirme Ajansı (ADS, Agência de Desenvolvimento Solidário) kurulmuştur. CUT'un bu konuda adım atması, São Paulo merkezli ABC Metal İşçileri Birliği'ni (Sindicato dos Metalúrgicos do ABC) harekete geçirmiştir. Bu çerçevede, özyönetime dayalı girişimler ve kooperatifler gibi dayanışma ekonomisi kapsamındaki girişimleri koordine etmek, temsil etmek ve desteklemek amacıyla, UNISOL Brezilya-Kooperatifler ve Dayanışma Girişimleri Merkezi (UNISOL Brasil-Central de Cooperativas e Empreendimentos Solidários) kurulmuştur. Bir başka platform ise 2001 yılında Brezilya'da gerçekleştirilen Birinci Dünya Sosyal Forumu sonrasında şekillenmiştir ve Brezilya Dayanışma Ekonomisi Forumu (FBES, Fórum Brasileiro de Economia Solidária) adındaki bu platform Haziran 2003'te kurulmuştur. FBES bünyesinde ayrıca FBES Kadın Çalışma Grubu (Grupo de Trabalho de Mulheres do FBES) vardır. Aynı yıl, Lula'nın direktifi ile Çalışma ve İstihdam Bakanlığı bünyesinde Dayanışma Ekonomisi Ulusal Sekreterliği (SENAES, Secretaria Nacional de Economia Solidária) kurulmuştur. Sözü edilen çatı örgütleri ve platformlar kurulduktan sonra, 13-25 Ağustos 2004 tarihinde Birinci Ulusal Dayanışma Ekonomisi Girişimleri Toplantısı ve ardından 26-29 Haziran 2006 tarihinde Birinci Ulusal Dayanışma Ekonomisi Konferansı gerçekleştirilmiştir. Son olarak, dayanışma ekonomisinin geliştirilmesi amacıyla akademi bünyesinde oluşturulan kuluçka merkezlerinden de söz etmek gerekir. Bu konuda ilk adım, 1996 yılında Rio de Janeiro Federal Üniversitesi'nden gelmiştir. 1998 yılına gelindiğinde akademi bünyesinde 14 inkübatör bulunmaktaydı (Singer, 2002: 124; Lima, 2007: 599-600; Ri, 2010; De Faria, 2011: 414; Gaiger ve Anjos, 2013: 213-214; Vieta, 2020: 142; Pires ve Lima, 2017: 70 ve 72).²⁸²

---

²⁸¹ Singer, örgütün isminin, Brezilya gerçekliğine uymayan Amerikan modeline (ESOP, Employee Stock Ownership Plan) atıf yaptığına dikkat çekmektedir (Oliveira, 2008: 294).

²⁸² FBES için bkz. <https://fbes.org.br/> ve UNISOL-Brasil için bkz. <http://portal.unisolbrasil.org.br/>

Dayanışma ekonomisi çerçevesi içinde değerlendirilen örgütlenmeler çeşitlilik göstermektedir. Brezilya’da, kooperatif, kolektif, ortaklık gibi farklı türdeki bu girişimler için kullanılan genel bir kavram bulunur: Dayanışma Ekonomisi Girişimleri (EES, *Empreendimentos econômicos solidários*). Dayanışma ekonomisi girişimleri, ‘naylon’ kooperatifler²⁸³ de dahil olmak üzere geleneksel kooperatifleri içermediği gibi, yalnızca resmî kurumlara kayıtlı ortaklıkları da kapsamaz.²⁸⁴ Bu bakımdan, mevcut yasalar ve daha özel olarak kooperatifçilikle ilgili düzenlemelerin dayanışma ekonomisi girişimlerine yanıt verebilmesi mümkün değildir (Lima, 2007: 599; Ferrarini, Gaiger ve Veronese, 2013: 1-2; Gaiger ve Anjos, 2013: 218). Kentsel ya da kırsal, resmi ya da gayri resmi, mal ya da hizmet üreten ve gönüllük esasına dayanan bu girişimler, iş birliği, dayanışma, demokrasi, çevreye saygı ve özyönetim ilkelerine bağlı olarak faaliyet yürütmektedirler (FBES, 2016: 8). Bu bağlamda özyönetim, dayanışma ekonomisi girişimlerinin en tipik örgütlenme şekli olarak görülmektedir (Juvenal, 2006: 132).

Tablo 12: Dayanışma ekonomisi girişimlerinin, kooperatifler ve özel şirketler ile karşılaştırılması

Dayanışma ekonomileri	Kooperatifler	Özel şirketler
Özyönetim	Özyönetim veya ortak yönetim	Hetero-yönetim
Kabul edilen oranda gelir	Yatırımla orantılı gelir	Ücret
Kolektif ve demokratik karar alma	Demokratik temsil yoluyla karar alma	Yönetim kurulu tarafından hiyerarşik ve merkezi karar alma
Hiyerarşi yok	Esnek hiyerarşi (temsilciler tarafından)	Hiyerarşik
Doğrudan ve eşitlikçi katılım	Doğrudan veya temsili katılım	Yabancılaşma/Katılım Yok
Amaç, üyelerinin yaşam kalitesini yükseltmek	Amaç, iş birliğinin avantajlarından yararlanmak	Amaç, ortakların servetini maksimize etmek
Dayanışma ve iş birliği	Güç birliği	Rekabet
Kolektif çıkarlar	Bireysel ve toplu çıkarlar	Bireysel ve ticari çıkarlar
Semeresi artıktır	Semeresi artıktır	Semeresi kârdır

Kaynak: Locatel ve Lima, 2018: 5.

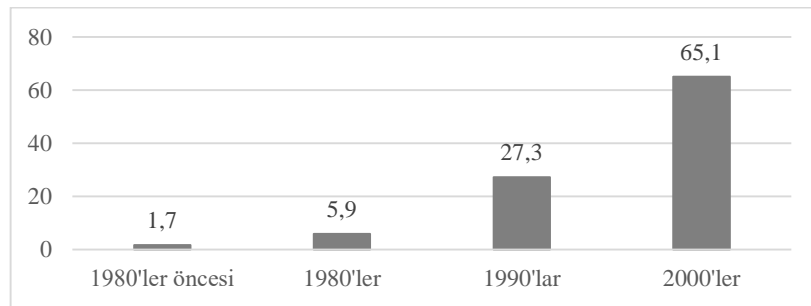
2016 yılı verilerine göre, Brezilya’da dayanışma ekonomisi kapsamında değerlendirilebilecek 19708 girişim olduğu ve bu girişimlerin 1.423.631 üyesi

²⁸³ Naylon kooperatifler, ‘false cooperatives’ (Lima, 2007: 605) veya ‘coopercats’ (Faria ve Novaes, 2011: 404) terimlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Kooperatifçilik ilkeleriyle ilgisi olmaksızın, taşeronluk uygulamasına paravan olarak kullanmak ve kooperatiflere yasalarda tanınmış bazı avantajlarından yararlanmak amacıyla kurulan kooperatifleri ifade etmektedir. 2012 tarihli yeni bir kooperatif yasaasının amacı bu tarz kooperatifçiliğin önüne geçmek olarak sunulmuştur.

²⁸⁴ Brezilya’da kooperatifler Brezilya Kooperatifleri Örgütü’ne (OCB, Organização das Cooperativas Brasileiras) kayıtlıdır. Singer, OCB’nin kooperatiflerin temsilini tekeline aldığı belirtiyor ve askeri rejim altında fiilen devlete ait olan bu örgütün günümüzde sendikaya benzer bir dernek olduğundan söz ediyor. Ve dahası, bir işveren sendikası olarak kurulduğuna dikkat çekiyor (Oliveira, 2008: 300).

olduğu bildirilmektedir. Söz konusu girişimler türleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bunların %60'ı dernek (*associação*), %30'u gayri resmi topluluk (*grupo informal*), %9'u kooperatif (*cooperativa*) ve %1'i ticari şirket (*sociedade mercantil*) olarak faaliyetlerine devam etmektedir.²⁸⁵ Bu girişimlerin %55'i kırsal (10.793), %35'i kentsel (6856) ve %10'u (2058) ise hem kırsal hem de kentsel alanda etkindir. Beş bölgeye ayrılmış olan ülkede, dayanışma ekonomisi girişimlerinin %40,8'i kuzeydoğu bölgesinde bulunmaktadır. Bu bölgenin ardından sırasıyla güney (%16,7), güneydoğu (%16,4), kuzey (%16) ve merkez-batı (%10,1) bölgeleri gelmektedir. Dayanışma ekonomisi girişimlerine ilişkin görece önemli sayılabilecek diğer veriler şöyledir: Girişimlerin çoğunluğu 20'den az ortağa sahiptir (%41,7) ve önemli bir kısmının ortak sayısı 21 ila 50 arasındadır (%32,6). Yine 51-100 arası ortağı olan girişimlerin oranı %14,6, 101-500 arası ortağı olanların payı %8,9 ve son olarak 500'ün üzerinde ortağa sahip girişimlerin oranı ise %1,8'dir. Dayanışma ekonomisi girişimlerinin yalnızca %14,3'ü dışarıdan -belirli veya belirsiz süreli- işçi işe almaktadır. Yani çalışanlarının çoğu ortak statüsündedir. Cinsiyete göre dağılımda, %56'sı erkek ve %44'ü kadındır. Girişimlerin yarısından çoğu (%56,2) üretim alanında faaliyet yürütmektedir. 2017 yılına ait veriler ışığında, girişimlerin yaklaşık %60'ının ortalama aylık kazancı 5000 Real'in (893 ABD\$/Nisan 2021) altındadır. Genel olarak, dayanışma ekonomisi girişimleri için ortalama aylık kazancın 28800 Real (5144 ABD\$/Nisan 2021) olduğu bildirilmektedir²⁸⁶ (FBES, 2016: 10-11; Azevedo, Alió ve Silva, 2016: 11; Silva, 2017: 11-12, 24, 29, 32-34; Gaiger ve Kuyven, 2019: 814-815).

Grafik 6: Dayanışma ekonomisi girişimlerinin kurulduğu yıllara göre dağılımı (%)

Kaynak: Silva, 2017: 26.

²⁸⁵ Brezilya'da dernek ile kooperatif arasındaki farklar için bkz. Silva, 2017: 24.

²⁸⁶ Brezilya'da asgari ücret yıllara göre şöyledir: (2016) 880 R/222 ABD\$; (2017) 937R/288 ABD\$; (2018) 954 R/288 ABD\$; (2019) 998 R/257 ABD\$; (2020) 1045 R/260 ABD\$; (2021) 1100 R/212 ABD \$.

Görüldüğü gibi, dayanışma ekonomisi Brezilya’da önemli bir harekete dönüşmüş durumdadır. Bu hareket, devlet ve piyasadan görece özerk girişimler yaratmaya yönelirken neoliberal sivil toplumcu paradigmaya da mesafeli bir tavır sergilemektedir. Dayanımcı girişimler, yukarıda da yer verilen hareketin savunucularına göre, hetero-yönetime değil özyönetime dayalı girişimlerdir ve bunlar kapitalist ilişkileri aşmanın bir yolunu sunmaktadırlar.

“Bugün Dayanışma Ekonomisi Amazon’dan Güneye tüm ülkeyi katediyor. İstedığımız kadar büyük değil ama artık küçük bir hareket de değil” (Singer’den akt. Taniguti ve Oliveira, 2016: 13).

Sorunlar ve Eleştiriler

Dayanışma ekonomisi hareketi sorunlardan ve eleştirilerden bağışık değildir. Örneğin Lima (2009), dayanışma ekonomisi çerçevesinde değerlendirilen bazı girişimlerde yaptığı araştırma sonuçlarına dayanarak, bu girişimlerin yönetim anlayışında sorunlar bulunduğu söz etmektedir. Bu girişimlerde kontrolü elinde tutan ve kendi çıkarları lehine yöneten grupların varlığından örnekler vermektedir (s. 124). Ayrıca bu tarz girişimlerin görece daha büyük şirketlere taşeronluk yaptığından söz etmektedir (s. 125). Yine Lima, bu girişimlerin piyasaya bağımlılık nedeniyle o ya da bu ölçüde kapitalist dinamiğe dahil olduklarına dikkat çekmektedir (s. 125). Son olarak, çalışanlar arasında hiyerarşik ilişkilerin gerekli olduğu yönünde düşüncelerin olabildiğini; gelir farklılıklarınınsa, farklı faaliyetlerin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebildiğini belirtmektedir (s. 127).

De Faria (2017) ise bu girişimler için özyönetim kavramının kullanılmasını doğru bulmamaktadır. Ona göre özyönetim ancak toplumsal bir sistem olarak geçerli olabilir ve hetero-yönetimin tam bir olumsuzlaması olarak değerlendirilmelidir: “Özyönetim, toplumun her düzeyinde (ekonomik, politik ve sosyal) tam bir dönüşüm olarak anlaşılmalıdır” (s. 633). Faria, Singer ve benzeri görüşte olanların, dayanışma ekonomisi çerçevesindeki kooperatifleri ‘bir yavaş devrim’ olarak değerlendirdiklerini ve tezlerinin siyasi bir devrim olmadan sosyalist bir toplumun inşa edilebileceği düşüncesine dayandığını ifade etmektedir. Oysa “kooperatifçilik... hiçbir zaman toplumsal dönüşüm için gerçek bir proje olmamıştır” (s. 637). 18. yüzyıl İngiltere’sinden beridir var olan ama henüz ne işsizliği ne yoksulluğu ne de sosyal dışlanmayı önleyemeyen kooperatiflerde yeni olan ne olabilir (s. 639) diye

soran Faria, bugünün kooperatiflerinde asıl amacın -değil kapitalizme alternatif olmak- işsizlik ve gelirin yeniden dağıtımını gibi meseleler olduğunu savunmaktadır. Gerçekten de elimizde Faria'nın bu savını destekleyen bir veri bulunmaktadır. Dayanışma ekonomileri üzerine yapılan ve bu çalışmada da verilerinden yararlanan kapsamlı bir araştırmanın ilgili bölümünde (Silva, 2017: 31), dayanışma ekonomisi üyelerine 'bu girişimleri oluşturmanızda ana motivasyon kaynağınız nedir' diye sorulduğunda, ilk sırada %48,8 ile 'tamamlayıcı gelir kaynağı' ve ikinci sırada ise %46,2 ile 'işsizliğe alternatif' yanıtları verilmiştir.²⁸⁷ Verilen yanıtlar, bu tarz girişimlerin asıl olarak işsizliğe bir yanıt ve asıl gelirin tamamlayıcısı olduğu iddiasını desteklemektedir. Faria'nın dikkat çektiği bir başka nokta ise dayanışma ekonomisine yönelik kamu politikalarının refah politikalarını andırdığı ve dolayısıyla bunun devrimci bir süreçten çok yeni bir bağımlılık anlamına geldiğidir (s. 640). Faria, üretimin örgütlenmesinde köklü bir değişiklik olmadığı ve ortakların dışında ücretli işçi çalıştırılabildiğine dikkat çekmektedir. Gerçek bir özyönetimden söz edebilmek için ücretlilik ilişkisinin ortadan kaldırılması gerektiği açıktır. Coopermainas işçi kooperatifinde yapılan bir çalışmada, ücretli işçilere ayrımcı/küçümseyici bir ifade olan '*fichado*' denildiğinden söz edilmektedir: "Bir ortak isteği zaman durabilir ama ben bir fichado'yum" (Bir işçiden akt. Nepomuceno vd. 2015: 50). Yine Faria, sendikaların/işçi hareketlerinin bu girişimlerin dışında kaldığı koşullarda -Mészáros'a atıfla- bu tür girişimlerin sermayenin sosyometabolik düzenine tam olarak dahil olduğunu belirtmektedir (s. 642). Son olarak Faria, kapitalist koşullar altında özyönetim olarak adlandırılan ama aslında özyönetim olarak değerlendirilemeyecek girişimler için başka bir kavram önerisinde bulunmaktadır: "Ortak Üretim Kolektivist Örgütleri" (OCPA, *Organização Coletivista de Produção Associada*). Bunlar, özyönetim değil, özyönetimsel özelliklere sahip girişimlerdir ve sermaye sistemi içinde bir direniş biçimi olarak değerlendirilebilirler (s. 647).

Son olarak, Wellen (2008) tarafından yöneltilen eleştirilere bakılabilir. Wellen, öncelikle dayanışma ekonomisi yaklaşımının dayandığı varsayımı sorgular. Bu varsayıma göre, dayanışmacı girişimler sermaye alanı dışında, yani kapitalist sistemin çatlaklarında yaratılabilir. Oysa günümüz kapitalizmi rekabetçi aşamada

---

²⁸⁷ Soruya birden fazla yanıt verilebilmiştir.

değildir; emperyalizm çağında toplumsal yaşamın tekelci örgütlenmesi tüm boşlukları doldurma eğilimindedir (s. 108). Wellen tarafından yöneltlen bir başka eleştiri ise, dayanışma ekonomisi ürünlerinin kapitalist şirketlerin ürünleriyle rekabetine ilişkindir. Wellen, kapitalist şirketlerin ürünleriyle rekabette aslında malın/hizmetin kendisinin değil, toplumsal ilişkilerin pazarlandığını iddia eder: “Bu mübadele ilişkisindeki ana meta nedir: ürün mü yoksa bu ürünün üretildiği ve sunulduğu yol mu? Dayanışma ekonomisi ne üretir ve satar: mal mı yoksa dayanışma sloganları mı?” (s. 110). Yine dayanışma ekonomisi girişimlerinin rakiplerinden daha yüksek fiyatlı ürünler ürettiği göz önüne alındığında, pazarda nasıl tutunabileceği ve bu ürünleri hangi müşterilerin satın alabileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Son olarak, Wellen da diğerleri gibi bu tarz girişimlerin taşeron olarak çalışıklarına dikkat çekmektedir: “Uluslararası sermayeli şirketlerin hizmetinde olsalar bile kendilerini özerk olarak görüyorlar” (s. 111).

İşgal Fabrikaları

Latin Amerika kıtasında ilk ‘patronsuz fabrika’ (*fábrica sem patrão*) deneyimlerine sahne olan ülke Brezilya’dır.²⁸⁸ Arjantin’deki deneyimlerden çok daha önce, seksenli yıllarda, işgal fabrikalarının ilk örneklerinin Brezilya’da görüldüğü belirtilmişti. Bunun yanında, işgal fabrikalarının ilk çatı örgütünün (ANTEAG) de yine Brezilya’da kurulduğundan da söz edilmişti. 1991 yılında, São Paulo/Franca’da ayakkabı üretimi yapan Makerli fabrikası işçileri, fabrika iflas sürecine girince, sendikanın da desteği ile fabrikayı devralmışlar ve benzer fabrikalarla iletişime geçerek 1994 yılında ANTEAG’ı kurmuşlardır (Juvenal, 2006: 118; Zibechi, 2007: 98; Paulucci, 2007: 25; Oliveira, 2008: 294; De Faria, 2011: 421; Faria ve Novaes, 2011: 403; Veltmeyer, 2018: 35).

Brezilya’da işgal fabrikalarının sayısı doksanlı yıllarda artmaya başlamış ve iki binli yıllara gelindiğinde yüzlerce fabrikayı içeren bir harekete dönüşmüştür. Bunun üzerine, Arjantin’deki çalışma model alınmak suretiyle, 2013 yılında, İşçileri Tarafından Geri Kazanılan İşletmeler Araştırma Grubu (GPERT, Grupo de Pesquisa

---

²⁸⁸ Daha önce, Şili’de, Salvador Alende döneminde (1970-1973), 125 işletmenin işçilerin denetiminde olduğu çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Ancak bu işletmelerde yönetim, hükümetin temsilcisi ile işçi temsilcileri arasında paylaşılmaktaydı ve hükümetin ağırlığı barizdi. Her işletmede toplamda 11 temsilciden oluşan bir yönetim kurulu vardı ve bu kurulun 5 üyesi işçiler tarafından seçiliyor iken, 5 üyesi hükümetin temsilcisiydi. Diğer üye de devlet başkanı tarafından atanıyordu. Bu kurullar, “Görüldüğü gibi, işçiler ve devlet arasında, ikincisinin baskın olduğu bir ortak yönetim organıydı” (Ruiz Tagle’den akt. Guerra, 2013: 12).

em Empresas Recuperadas por Trabalhadores) tarafından bir haritalandırma yapılmıştır.²⁸⁹ Bu haritalandırma, daha sonra yapılan bir başka çalışmayla güncellenmiş ve 2019 yılında -yalnızca güncellenmiş veriler- yayınlanmıştır.²⁹⁰ Grup, hem Brezilya'daki işgal fabrikalarının haritalandırmasını gerçekleştirmiş hem de bu girişimlere ilişkin çok yönlü/ayrıntılı bir analiz yapmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, genel tablonun yansıtılabilmesi amacıyla öncelikle 2013 tarihli ilk rapordaki bazı veriler sunulacak, sonrasında ise 2019 tarihli rapora dayanarak güncellenmiş veriler aktarılacaktır. Bu yapılırken, Arjantin'deki işgal fabrikaları ile karşılaştırma da yapılacaktır.

Brezilya'daki işgal fabrikası sayısı, bir kaynakta 174 (Juvenal, 2006: 121), başka bir kaynakta 200'ün üzerinde (Paulucci, 2007: 31-32), bir diğerinde 300 (Magnani'den akt. Şahin ve Gökten, 2013: 130) ve bir başka kaynakta ise 450 (Faria, 2011: 548)²⁹¹ olarak geçmektedir. GPERT'in 2013 yılında yaptığı araştırmaya göre ise, Brezilya'da, 67 işgal fabrikası olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında, daha önce çeşitli listelerde adı geçen 78 fabrikanın faaliyetlerine devam etmediği anlaşılmıştır. Yine aynı çalışmada, işgal fabrikası olup olmadığı doğrulanamayan ve hakkında kesin bir bilgi elde edilemeyen 85 girişim daha olduğu belirlenmiştir (s. 244-256).²⁹² 2013 verilerine göre, tespit edilen 67 işgal fabrikasında toplam 11704 işçi istihdam olmaktadır. Bunların %38,8'inin (26 işletme/3553 işçi) São Paulo eyaleti sınırları içerisinde, %22,4'ünün (15 işletme/4511 işçi) ise Rio Grande do Sul eyaleti sınırları içerisinde olduğu bildirilmiştir. Ardından %9 (6 işletme/310 işçi) ile Minas Gerais ve %7,5 (5 işletme/479 işçi) ile Rio de Janeiro gelmektedir (s. 41). Dolayısıyla, söz konusu fabrikaların sanayi merkezlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Brezilya'daki işgal fabrikaları, Arjantin'deki çeşitlilikten farklı olarak, büyük oranda sanayi sektöründe ortaya çıkmıştır (Pires ve Lima, 2017: 73).

---

²⁸⁹ Çalışmanın bu bölümündeki veriler -başka bir kaynak gösterilmedikçe- GPERT tarafından yapılan araştırma raporuna dayanmaktadır. Rapordan aktarılan verilerin sayfa numaraları ilgili yerlerde verilmektedir. Araştırmanın tamamı için bkz. Henriques vd. 2013 (<https://gprecuperadas.milharal.org/>).

²⁹⁰ Güncellenmiş hali için bkz. Araújo vd. 2019.

²⁹¹ Faria, 450 deneyimden bahsedildiğini belirtmektedir. Ancak yazar, çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilere göre hazırladığı kendi listesinde 60 geri kazanılmış fabrika/işletme tespit etmiştir (Faria, 2011: 536-537).

²⁹² Listenin tamamı için bkz. Henriques vd. 2013: 244-256.

Grafik 7: Brezilya’da 2013 verilerine göre işçiler tarafından ele geçirilmiş işletmelerin coğrafi dağılımı

Kaynak: Henriques vd. 2013: 44.

İşgal fabrikalarına dönüştürülen şirketlerin yaşına bakıldığında, %44’ünün 40 yıl ve üzeri, %29’unun 20-40 yıllık, %17’sinin en fazla 10 yıllık ve %10’unun 10-20 yıllık olduğu görülmektedir. Söz konusu girişimlerin 26’sı yetmişli yıllardan önce, 13’ü yetmişli yıllarda, 13’ü seksenli ve doksanlı yıllarda ve 2’si 2000’lerde faaliyetine başlamıştır (s. 50). Bu veriler, çoğunun piyasada oturmuş ve belirli bir müşteri portföyüne sahip olgun girişimler olduğunu göstermektedir. Ancak bu gerçek, şirketlerin faaliyetlerine devam etmeleri için yeterli olamamıştır. Yukarıda ayrıntılı bir biçimde işlendiği gibi, bu şirketleri iflasa/kapanmaya iten olgu, çoğu vakada, neoliberal süreçle birlikte ulusal pazarın uluslararası rekabete açılmasıdır. Bu noktada, Arjantin’deki deneyimler hatırlanabilir. Arjantin’de işçilerce işgal edilip devralınan işletmelerin de büyük çoğunluğunun 40 yıllık olduğu ve neoliberal politikaların bir sonucu olarak iflasa sürüklendikleri görülmüştü.

Tablo 13: Brezilya’da işçilerin işletmeyi devralma gerekçeleri (Birden fazla yanıt verilebilmiştir)

Yanıtlar	%
Eski işletmenin mali krizi/iflası/kapanması (mal sahibinin ölümü)	81
İşçilerin hayatta kalma mücadelesi (iflastan/kapanmadan sonra)	53
İşçilerin kendi işine sahip olma motivasyonu (özyönetim)	49
Ücretlerin ödenmemesi/işçilere karşı sorumlulukların işveren tarafından yerine getirilmemesi	44
Eski sahibinin kötü yönetimi veya mal sahipleri arasında işletmenin kötü yönetilmesiyle sonuçlanan çatışmalar	19
Alacaklılardan gelen baskı/Tedarikçilere olan borçlar	16
Üretken birimin veya bir kısmının sökülmesi	12
Diğer (işten çıkarma/vergi borçları/mal sahibinin yasal sorunları olması)	9
Toplam	100

Kaynak: Henriques vd. 2013: 46

Herhangi bir fabrikanın istikrarlı bir şekilde tekrar üretime başlayabilmesinin yolu, işgal/devralma sürecinin bir an önce sona bulması ve yasal bir zemine kavuşulmasından geçmektedir. Arjantin başlığı altında, bu sürecin gerilimli ve çatışmalı olduğundan, yine bu süreçte işçilerin herhangi bir gelire sahip olamamasının getirdiği zorluklardan ve süreç uzadıkça bunun fabrikanın üretici kapasitesine verdiği zararlardan söz edilmişti (örneğin, makinelerin bakımlarının yapılamaması, tedarikçilerle ve müşterilerle zincirin kopması gibi). Brezilya'daki vakalarda, fabrikanın yasal olarak işçilere devri sorununun büyük oranda 1 yıl içinde çözüldüğü görülmektedir. İşçi mülkiyetine geçiş ve yasal bir zeminde faaliyete geçme süresinin, vakaların %60'ında 1 ay ila 1 yıl arası, %21'inde 1-2 yıl, %8'inde 2-3 yıl, %6'sında 5'yıldan uzun ve son olarak %4'ünde ise 3-4 yıl olduğu bildirilmiştir (s. 52). Arjantin ile karşılaştırıldığında, Brezilya'daki devralma sürecinin daha kısa ya da daha uzun olduğuna dair bir yorum yapmak güçtür. Arjantin'de, özellikle 2001 ayaklanması esnasında ve hemen sonrasındaki dönemde ortaya çıkan vakalarda çatışmalı sürecin ortalama 5-6 ay olduğu, ancak son dönem ortaya çıkan vakalarda bu sürenin ortalama 1 yıla yaklaştığı görülmüştü. Devralma sürecine ilişkin bir karşılaştırma yapılamasa da Brezilya'daki vakalar için hem işgal ve devralma sürecinde hem de üretime geçilmesinden sonraki süreçte daha ciddi bir desteğin olduğundan bahsedilebilir. Başka bir ifadeyle, Arjantinli işçiler -özellikle ilk dönemde- mücadelelerine gelenseksel sendikalar ve hükümetten destek bulamamışken, Brezilyalı işçiler -ilk vakalar haricinde- oturmuş kurum ve kuruluşların olduğu bir ortamda mücadele yürütmüşlerdir. ANTEAG ve UNISOL gibi çatı örgütlerinin işçilerin yanında olduğu, genel anlamda sendikaların işçi devralmalarını desteklediği, yine akademi bünyesinde dayanışma ekonomisi girişimlerinin teşvikine yönelik programların hayata geçirildiği ve hatta yerel yönetimlerin desteğinin hiç de azımsanamayacak düzeyde olduğu Brezilya'da işgal fabrikalarının meşruiyetini savunmak konusunda daha uygun bir zemin olduğu açıktır. Ayrıca, bildirilen vakaların önemli bir bölümünün Lula hükümeti dönemine denk geldiği de göz önüne alınmalıdır.²⁹³ Bu konuda önemli bir bilgi de şudur: Brezilya'da dayanışma ekonomisi girişimlerinin başvurabileceği bir banka vardır. Ulusal Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Bankası (BNDES, Banco Nacional de

²⁹³ İşletme devralmalarının dönemlere göre payları şu şekildedir: 1980-84 %3,28; 1984-89 %3,28; 1990-94 %14,75; 1995-99 %31,15; 2000-04 %29,51; 2004-09 %13,11; 2010-21 %4,9 (s. 51).

Desenvolvimento Econômico e Social) genel anlamda dayanışma ekonomilerinin ve özel olarak işgal fabrikalarının ana kredi sağlayıcılarından biridir (Juvenal, 2006: 118; Henriques vd. 2013: 38).²⁹⁴ BNDES bünyesinde, özellikle Özyönetim İşletmelerinin Konsolidasyonu İçin Destek Programı (PACEA, Programa de Apoio à Consolidação de Empreendimentos Autogestionários) bu tarz işletmelere destek olmak için oluşturulmuştur. Yine de bütün bunlar, işgal/devralma sürecinin gerilimli ve çatışmalı doğasını ve ağırlıklı olarak işgal yöntemine başvurulduğu gerçeğini değiştirmemektedir.²⁹⁵

İşgal fabrikalarının büyük bir kısmı (%85), Arjantin’de olduğu gibi, yasal zeminde faaliyetlerine kooperatif olarak devam etmektedir (s. 61).²⁹⁶ Ancak kooperatif modelini benimsemeyen ve işçi denetimi altında kamulaştırmayı talep eden fabrikalar da bulunmaktadır. Örneğin plastik üretimi yapan Flaskô bunlardan biridir. Flaskô, kendisini özyönetim olarak tanımladığı gibi, kooperatif modelini de benimsememektedir. Özyönetimin kapitalist -ve hatta işbölümünün olacağı sosyalist-bir toplumda olamayacağı düşüncesini benimseyen Flaskô, kapitalist sistemde kooperatiflerin yozlaşması tartışmasını gündeme getirmekte ve ‘işçi denetimi’ altında kamulaştırma talep etmektedir (Yeğin, 2006: 67-70; Pompeu, 2019: 163-169).²⁹⁷

---

²⁹⁴ Faria (2011: 437), ANTEAG’ın ilk kurulduğu dönemde, bir Özyönetim Geliştirme Bankası (BDA, Banco de Desenvolvimento da Autogestão) kurulması projesi olduğundan ama bunun gerçekleştirilemediğinden bahsetmektedir.

²⁹⁵ İşçiler, devralma sürecinde en çok işgal ve kamp kurma eylemine başvurulduğunu dile getirmişlerdir. Bu süreçte başvuru edilen eylemlerden işgal ve kamp kurma %65 ile ilk sıradayken, grev ve miting gibi eylemler %38 ile ikinci sırada yer almaktadır (s. 58).

²⁹⁶ Devralınan işletmelerin %44’ü üçüncü şahıslardan kiralanmış, %36’sı önceki sahiplerinden satın alınabilmiş ve %14’ü işgal durumundadır. Bu durumda, faaliyetlerinde %36’lık kısmın kendinden daha emin olduğu belirtilebilir; özellikle, kredi sağlama olanağı veya tedarikçiler, müşteriler ve alacaklılarla ilişkiler konusunda (s. 62).

²⁹⁷ Flaskô, resmi kayıtlarda eski işverenle aynı sicilde görüldüğü için sorunlarla karşılaşmakta ve son dönemde ciddi bir kriz yaşamaktadır (Pires ve Lima, 2017: 82; Pompeu, 2019: 178). Bu yüzden, yakın zamanda kooperatifleşmeyi gündemine almıştır (Henriques vd. 2016: 70).

Tablo 14: Brezilya işgal fabrikalarında işçi profili (21 işletmeden 1856 işçiyi kapsamaktadır)

Açıklama	İşçi sayısı	%
Toplam işçi sayısı	1856	-
Toplam kadın işçi	420	23
Toplam erkek işçi	1436	77
Kadın ortak sayısı	272	15
Ücretli kadın sayısı	148	8
Erkek ortak sayısı	896	48
Ücretli erkek sayısı	540	29
Toplam ortak sayısı	1168	63
Toplam ücretli sayısı	688	37

Kaynak: Henriques vd. 2013: 72

İşgal fabrikalarındaki işçi profiline bakıldığında, Arjantin’de olduğu gibi, erkek işçiler ağırlıktadır. İşçilerin büyük kısmının ortak olduğu (%63), daha az bir kısmının ise ücretli olarak işe alındığı (%23) görülmektedir (bkz. Tablo 14).²⁹⁸ Yaşa göre dağılımda yetişkin işçiler öne çıkmaktadır; 18-36 yaş arası %39, 36-54 yaş arası %46,2, 55-64 yaş arası %12,7 ve 65 yaştan yukarısı %19 (s. 73). Ayrıca, işçilerin %75,9’u üretimde, %8,9’u genel hizmetlerde, %5,9’u yönetimde, %5’i satışta ve %4,9’u diğer (birden fazla görev) kategorisinde çalışmaktadır (s. 78). Çalışan sayısına göre işletme büyüklüğü dikkate alındığında, %60,6’sının küçük ölçekli (99 işçiye kadar), %33,3’ünün ortak ölçekli (100-499 işçi) ve %6,1’inin büyük ölçekli (500’den fazla işçi) olduğu görülmektedir. İşletme başına işçi sayısı ortalama 38,9’dur (s. 79). Bu ortalama, Arjantin ortalamasına yakındır. Hatırlanacağı gibi Arjantin’de işletme başına ortalama 44 işçi düşmekteydi. İşgal fabrikalarının kapasite kullanım oranları değişkendir ama büyük çoğunluğu %50 kapasitenin üzerinde çalışmaktadır. Eğer çok düşük kapasitede olanlar hesaba katılmazsa bu oranın %70,54 olduğu bildirilmektedir (s. 86-87).²⁹⁹ Arjantin için bu oranın %20 ila 60 arasında değiştiği bildirilmiştir.

²⁹⁸ İşçilerce devralınmış işletmelerde ücretli işçi çalıştırılması tartışmalı bir konudur. Zira ücretli işçiler ile ortaklar aynı haklara sahip olamamakta ve böylesi bir durumda işletme ölçeğinde özyönetimden bahsedilip bahsedilemeyeceği tartışmalı bir hale gelmektedir. Bu konuya yukarıda ‘Sorunlar ve Eleştiriler’ başlığı altında yer verilmişti. Örneğin, kömür madeni işletmesi Cooperminas’taki ortak sayısı 400 iken, ücretli işçilerle beraber toplam çalışan 800’dür. Yine metalürji alanında faaliyet yürüten Copromem’in ortak sayısı 350 iken, ücretlerle beraber toplam çalışan sayısı 500’e çıkmaktadır. Metalürji sektöründeki Uniforja’da ise ortak sayısı 294 iken, toplam çalışan sayısı 584’tür (Pires ve Lima, 2017: 75).

²⁹⁹ Kapasiteye dair en önemli sorunun ‘pazara girişte zorluk yaşanması’ olduğu bildirilmiştir. Bunun yanında, ‘işletme sermayesi eksikliği/kredi eksikliği’ ikinci sırada, ‘ürüne olan talebin düşük olması’ üçüncü sırada, ‘hammadde temininde yaşanan sıkıntı’ dördüncü sırada, ‘yeterli makine olmaması’ beşinci sırada, ‘vasıflı işgücü eksikliği’ altıncı sırada ve ‘yasal izin olmaması’ sonuncu sırada gösterilmiştir (s. 89).

GPERT tarafından yapılan araştırmada devralınan fabrikalardaki işçilere 109 soru yneltirmiştir ve bu soruların ve dolayısıyla yanıtların hepsi çok önemlidir. Ancak, bu çalışmanın kapsamı göz önüne alınarak seçici davranılacak ve görece daha kritik görülenler aktarılacaktır. Böylece genellikle işçi özyönetimi olarak değerlendirilen bu girişimlerin yeni ilişkiler yaratıp yaratamadıklarına, potansiyellerine, başarılarına ve sorunlarına dair bir fikir edinilebilir.

“İşçiler kendilerini bu şekilde örgütledikleri andan itibaren yeni bir iş deneyimi yaşamaya başlarlar. Yenidir çünkü ortak bir şekilde çalışmak patron için çalışmaktan farklıdır. Örgütsel sürecin kontrolü işçilerin kolektifine aittir ve artık bir veya iki kişinin yönetimine ait değildir ve bu, örgütsel seçimlerin herkes tarafından yapılmasına izin verir. Böylelikle retim gerçekleştirilme şekli, çalışmak için seçilen makineler ve bunların nasıl kullanılacağı, çalışma temposu, dinlenme zamanı, yemek ve diğer zamanlar mümkün olduğunca toplu olarak tanımlanır” (Dimov ve Nbrega, 2014: 135).

Sorulardan biri, eski şirket yöneticilerinin devralmadan sonra işletmede kalıp kalmadığına ilişkindir. Bu soruya deneyimlerin %60’ı ‘hayır’, %40’ı ‘en az bir yönetici kaldı’ şeklinde cevap vermiştir (s. 81). Bir başka soru, işçi sirkülasyonu olup olmadığına dairdir ve buna %70 oranında ‘yüksek bir işçi sirkülasyonu yok’ yanıtı verilmiştir.³⁰⁰ Ancak araştırmacıların gözlemlerinden çıkardıkları sonuç, sirkülasyonun az olmadığı yönündedir (s. 82-83). Kooperatife yeni ortak alınmasında nasıl bir yol izlendiği sorusuna, öncelikli tercihin ‘işçi yakınları’ olduğu yanıtı verilmiştir. Kooperatif işçileri, yeni ortağın, ya yakın çevreden ya da eski işçilerden olmasını tercih ettiklerini bildirmişlerdir. Sıfırdan ‘yeni ortak’ seçeneği ise gerilerde kalmaktadır. Araştırmacılar, bunun nedenlerine eğildiklerinde, işçilerde başından beri mücadeleye katılanlar ile sonradan dahil olanlar arasında bir fark olması gerektiği düşüncesinin hakim olduğunu fark etmişlerdir. Bunun yanında, yapılan görüşmelerde, yeni ortakların sermaye biriktirmeyi başardıkları anda üyelikten ayrılarak paylarını çektiklerinden söz edilmiştir. Haliyle bu durum kooperatifi zor duruma sokmakta ve yeni ortak konusunu tartışmalı hale getirmektedir (s. 84).

Bir başka soru, işin örgütlenmesinde bir değişikliğe gidilip gidilmediğidir. Buna %88 oranında ‘evet’ yanıtı verilmiş ve organizasyonda şu değişikliklerin yapıldığı bildirilmiştir: Gücün ve hiyerarşik seviyenin ademi merkezileştirilmesi, iş birliğinin, bağlılığın ve motivasyonun artırılması, rotasyon uygulanması, işletme içi

³⁰⁰ İşten ayrılma nedenleri olarak, daha iyi bir iş teklifi alınması (%32), emekliye ayrılma (%25), yeni yönetime uyum sağlayamama (%23) ve i çatışmalar (%14) gösterilmiştir.

iletişimin artırılması, özerkliğin ve bağımsızlığın sağlanması ve çalışanların bilgiye erişmesinin sağlanması. Ancak araştırma, söz konusu deneyimler içinde rotasyon uygulayanların oranının %60 olduğunu bildirmektedir (s. 105-106). Bu oran, Arjantin'deki deneyimlerle kıyaslandığında daha düşüktür. Arjantin'de rotasyon uygulayanların oranı %70 seviyesindeydi.

Önemli sorulardan biri de iş kazalarıyla ilgilidir.³⁰¹ Devralmadan sonra iş kazalarının sayısında bir değişim oldu mu sorusuna %71,5 'evet, azaldı' yanıtı verilmiştir (s. 150). İşçi yönetimi altında iş kazalarının azaldığı Arjantin ve Venezuela deneyimlerinde de gözlemlenen bir gerçektir. Ancak dayanışma ekonomisi girişimlerinde hem iş kazaları ve işle ilgili hastalıklar hem de bu girişimlerdeki çalışma biçiminin psikolojik etkisi üzerine çok az çalışma yapıldığına dikkat çekilmiştir. "Özyönetim, işçilerin refahının güvencesi değildir" diyen Dimov ve Nóbrega (2014: 135), söz konusu işçi kooperatiflerinin, her ne kadar demokratik ve eşitlikçi mekanizmalara yönelseler de piyasa mantığına tabi oldukları ve dolayısıyla rekabetin gereği olarak üretim ritimlerini yoğunlaştırmak zorunda kalabildiklerini belirtmektedir. Ayrıca, teknolojinin tarafsız olmadığı (Belek, 1999 ve 2004; Narin, 2012; Savran, 2014; Yücesan-Özdemir, 2014; Dikmen, 2015) ve işçi sağlığı ve güvenliği ile işin örgütlenmesinin ve teknolojinin kullanım biçiminin doğrudan bağlantılı olduğu birçok çalışmada vurgulanmıştır (Güranlı, 2014; Bauni ve Fajn, 2010; Mendy, 2010; Nepomuceno vd. 2015). Dolayısıyla, işçilerce yönetilen fabrikalarda işçi sağlığı/güvenliği konusu araştırılmayı bekleyen önemli bir alandır. Ayrıca, 2020 itibariyle yaşanan pandemi sürecinin Brezilya'daki dayanışma ekonomisi girişimleri üzerindeki etkisi de şu an için bir araştırmaya konu olmamıştır.³⁰²

"İşçiler, kapatıldıkları fabrikalarda yıllarca o işi yaptılar ama iş de işçileri inşa etti. (...) bilinenin kopyalanması yeni varoluş ve davranış biçimlerinin ortaya çıkarılıp inşa edilmesinin önünde engel olacağından, başka bir yapıyı düşünmek gerekir. (...) Bir fabrikayı kurtarmaktan, özyönetimden veya ortak yönetimden bahsettiğimizde, üretim biçimi içindeki güç ilişkilerinde -en azından teoride- radikal bir değişimden söz ederiz. Bu, basit bir mülkiyet değişikliğinden

³⁰¹ ILO, 2019 yılı raporunda, dünyada iş kazaları ve işle ilgili hastalıklarından 374 milyon işçinin etkilendiğini ve 3 milyona yakın işçinin de hayatını kaybettiğini bildirmektedir (ILO, 2019). Brezilya'da ise her yıl 700 binin üzerinde iş kazası meydana gelmektedir (Bezerra vd. 2019: 3).

³⁰² Arjantin'de, pandeminin işçilerce devralınan işletmeler/kooperatifler üzerindeki etkisinin bir araştırmaya konu olduğu bildirilmişti ve raporun bazı verileri yukarıda paylaşılmıştı, bkz. dipnot 236.

çok daha karmaşıktır. (...) İşçiler, işverenlerin gerçeklik adına yaptıklarını kendileri de yaparlarsa sınıf olarak zayıflarlar... Sömürü, itaat ve yabancılaştırılmış üretimi yeniden üretmek için şirketin ve işverenin var olması gerekli değildir” (Mendy, 2010: 39 ve 42).

“Yaşamım bütünüyle değişti. Bu çok net... Birçok şey değişti bizim için. Şimdi bazen buradaki mücadeleden kendi evimizi unutuyoruz. Eskiden buradan çıkınca işi unutuyorduk. Şimdi durmadan burası aklımıza geliyor. Acaba şunlar bitti mi? Şu ne olacak? Bitmiyor hiçbir şey kafamızda... Önceden eve gider, başka bir şeye başladık. Şimdi ise hiçbir zaman bitmeyen bir sorumluluğumuz var... Daha tehlikelisi, bu yorucu çalışma sırasında birbirimizi kırmamak zorundayız” (Bir işçiden akt. Yeğin, 2006: 144).

İşgal fabrikaları için genel kurul en yüksek karar alma organıdır ve bir diğer soru bununla ilgilidir. Deneyimlerin neredeyse tamamı genel kurul yaptıklarını bildirmişlerdir. Genel kurul sıklığı sorulduğunda ise, %30 ayda bir veya daha sık, %28 ayda birden az ve yılda birden çok ve yine %28 yılda bir olarak yanıtlanmıştır (s. 118). Yönetim kurulunun görev süresine gelince, %92’si 2 ila 4 yıl arasında değiştiğini belirtmiş, ancak araştırma, söz konusu fabrikaların %80’inde yönetim kurulunun birden fazla dönem görevde kaldığını tespit etmiştir (s. 121-122). Bu oran, Uruguay’da %64 ve Arjantin’de %57’dir (Rieiro, 2019: 168).

Önemli sorulardan biri de çalışma saatleridir. İşgal fabrikalarının çoğunda çalışma saatlerinin -iş kanununda belirtilen süreye uygun olarak- günde 8 ve haftada 44 saat olduğu tespit edilmiştir (s. 127). Bir başka önemli soru ise ücretlendirmedir. Deneyimlerin yalnızca %2’si eşit ücret politikasına sahip olduğunu belirtmiş, %96’sında ücretlerin farklı olduğu belirtilmiştir. Ücret eşitsizliğinin gerekçesi, -bir dizi başka gerekçeyle birlikte- yapılan işte farklılık olarak sunulmuştur. İlginç olan, devralındığından beridir ücret politikasında bir değişiklik olmamasına rağmen, bu deneyimlerin %60’ında ücret konusunun sık sık tartışmaya konu olduğunun bildirilmesidir. Araştırma, en az ve en çok ücret arası farkın ortalama 5 kat olduğunu göstermektedir (s. 128-131). Bu çerçevede, ücret konusunda Arjantin deneyimlerinin daha eşitlikçi olduğu ortaya çıkmaktadır; hatırlanacağı gibi, Arjantin’de işçi özyönetimlerinin %56’sının eşitlikçi bir politikayı benimsediği aktarılmıştır.

Son olarak, toplumla, sendikalarla ve toplumsal hareketlerle ilişkileri anlamaya yönelik birkaç soruya değinmek yerinde olacaktır. İşçilerin %93’ü devralmadan önce sendikalı olduklarını ve bugün de deneyimlerin önemli kısmında çok sayıda sendika üyesi olduğunu belirtmişlerdir. Hatırlanacağı gibi, Arjantin işçileri de

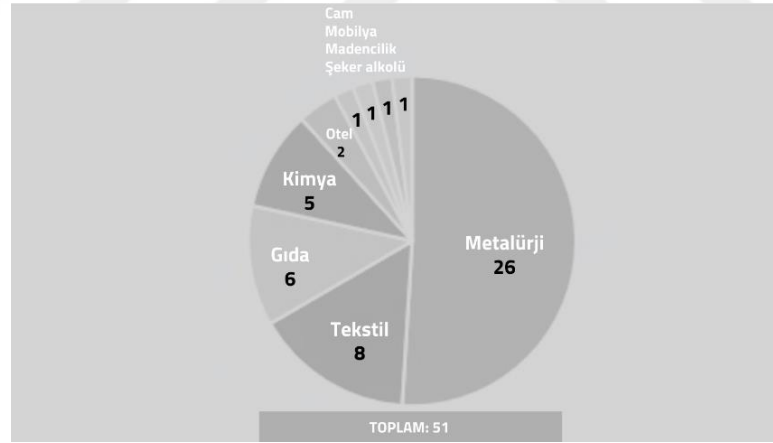
kooperatifleştikten sonra kendilerini -kooperatifçi değil- hala işçi olarak gördüklerini ifade etmekteydiler. Araştırmanın devamında, devralma sürecinde sendika desteği var mıydı sorusuna, %61 oranında ‘evet’ yanıtı verilmiştir (s. 157-165). Arjantin’den farklı olarak Brezilya’da sendika desteğinin önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca, dayanışma ekonomisi girişimleriyle herhangi bir bağlantı olup olmadığı sorulduğunda, %71 oranında ‘evet’ denilmiştir (s. 165). Bu oran, işçilerin, Arjantin’de olduğu gibi, çevrelerindeki toplulukla ve toplumsal hareketlerle bir biçimde ilişkili olduğunu göstermektedir. Örneğin Flaskô, toplulukla bağı konusunda öne çıkmış örneklerden biridir ve fabrikaya ait araziye barınma mücadelesi veren evsizlerle paylaşmaktadır (Henriques vd. 2016: 71). Ancak Arjantin deneyimindeki işçilere kıyasla Brezilya’daki işçilerin daha pragmatik bir bakış açısına sahip olduğu bir sonraki soruyla anlaşılmaktadır. İşgal fabrikalarının toplumdaki rolü nedir sorusuna verilen yanıtlar şöyledir: %41 istihdam ve gelir yaratmak, %27 herhangi bir misyonu yok, %26 dayanışma ve %6 yardım (s. 174). Devralma sürecinde otoritelerden destek alınıp alınmadığı sorusuna ise, %42 oranında ‘evet’ yanıtı verilmiş ve en çok desteğin -eyalet ve belediye düzeyinde- yerel yönetimlerden geldiği belirtilmiştir (s. 182-183). Son olarak, işletmenizi bir özyönetim olarak görüyor musunuz sorusuna, işletmelerin %92’si ‘evet’, %6’sı ‘hayır’ yanıtını vermiştir (s. 131).

GPERT’in yaptığı bu araştırma 2019 yılında güncellenmiştir.³⁰³ Güncelleme bütüne ilişkin olmadığı ve bir kısım verileri kapsadığı için ilk araştırma büyük oranda önemini korumaktadır. 2019 yılındaki güncellemeye göre, daha önce tespit edilen 67 devralınmış fabrikadan 20’sinin faaliyetlerine son verdiği görülmüştür. Listeye yeni giren 4 fabrika ile birlikte, son verilere göre Brezilya’da 51 işgal fabrikası bulunmaktadır.³⁰⁴ Bunların yarısı metalürji sektöründedir (bkz. Grafik 8). Buna göre, işgal fabrikalarının Brezilya’da azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu gelişme, Arjantin ve Uruguay gibi ülkelerdeki deneyimlerle tezat oluşturmaktadır. Üstelik Arjantin’de neoliberal Macri hükümeti döneminde (2015-2019) dahi artışın sürdüğü görülmüştü. Brezilya’da vakalardaki azalma %30’a, işçi sayısındaki azalma ise %26’ya denk gelmektedir. Araştırmada, söz konusu gerilemenin tek nedeni olmadığı yorumu yapılmıştır. Örneğin, 20 yıl boyunca işçiler

³⁰³ Yukarıda güncellenmiş versiyonuna atıf yapılmıştı. Bkz. Dipnot 281.

³⁰⁴ Listenin tamamı için bkz. Henriques vd. 2019: 35-36.

tarafından işletilen COOPARJ Çin’li rakipleri karşısında piyasadan çekilmek zornuda kalmıştır. Usina Catende’de ise, otoritelerin böylesi bir projeden rahatsızlığı ile içeride yaşanan sorunlar iç içe geçmişti. COMTERN ise yönetimin bürokratik eğilimi ile işçilerin yönetsel işlere olan ilgisizliğinin bileşkesinde yaşadığı sıkıntılarla yüz yüzeydi. Örneğin COOPERMİNAS kömür madeni, sektörde en iyi çalışma koşullarına sahip bir işçi yönetimi idi. Brezilya’da 2013 yılında yaşanan ekonomik ve siyasi krizin de etkisiyle içeride tartışmalar artmış, bunun üzerine yönetimde değişikliğe gidilmişti. Ancak yönetim değişikliğinden sonra borçlar gitgide birikmiş, genel anlamda bir istikrarsızlık yaşanmaya başlamış ve işçi sayısı 720’den 420’ye, kömür üretimi 4500 tondan 2000 tona düşmüştü. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, işgal fabrikalarının yaşadıkları krizler ve son bulma nedenleri farklılık göstermektedir. Ancak işgal fabrikalarının -ve genel anlamda işçi kooperatiflerinin- başarısı için en azından şu koşulların gerekli olduğu çıkarımı yapılmaktadır: Arjantin’de olduğu gibi deneyim sayısının çok olması, işçi kooperatiflerine yönelik kamu desteği sağlanması ve ekonomik-politik-sosyokültürel bağlamın uygun olması (Henriques vd. 2016; 62-75; 2019: 31 ve 34).³⁰⁵

Grafik 8: Brezilya işgal fabrikalarının sektörel dağılımı

Kaynak: Henriques vd. 2019: 34.

Bu bölümde, öncelikle Brezilya’da dayanışma ekonomisi girişimleri ve ardından işçileri tarafından devralınan işletmeler ele alındı. Dayanışma ekonomisinin hem kuramsal hem de pratik anlamda gelişme gösterdiği Brezilya’da, işgal

³⁰⁵ Ayrıca 2005 yılında kabul edilen yeni iflas yasasının (işçiye olan borçları mutlak bir öncelik olmaktan çıkarmasına bağlı olarak) işçi devralmalarını zorlaştırdığı iddiasında bulunmaktadır (Pires ve Lima, 2017: 81-82).

fabrikalarının -özyönetime dayalı olmaları ölçüsünde- bir model olarak öne çıktığı görülmektedir. Dayanışma ekonomisi girişimlerinin ve işçi özyönetimi olarak tanımlanan girişimlerin çelişkileri ve sorunları olduğu açıktır. Kapitalist ilişkileri dönüştürmeye mi yoksa konsolide etmeye mi hizmet ettikleri sorusu da önemlidir. Ancak, dayanışma ekonomisi ve işgal fabrikaları üzerinden yürütülen tartışmalar, hem kapitalist çalışma ilişkilerinin hem de bunun olası alternatiflerinin tartışılmasını gündeme getirmektedir. Brezilya; Arjantin, Venezuela ve Uruguay ile birlikte, işgal fabrikaları ve dayanışma ekonomileri bağlamında görece önemli bir harekete sahiptir.

3.2.5. Uruguay

“Amerika kıtasının İsviçre’si” (Ruso, 2014: 23) olarak anılan Uruguay, Arjantin, Venezuela ve Brezilya gibi, işgal fabrikaları konusunda öne çıkan bir diğer ülkedir. Eğer konu, iflas sürecine girmiş şirketlerin çatışmacı bir süreç sonunda işçilerce ele geçirilmesi olarak değil de uzlaşmacı bir yolla işçilere devredilmesi şeklinde ele alınırsa, Uruguay’da böylesi deneyimlerin tarihinin ellili yıllara kadar uzandığı görülür. Bu çerçevede ilk örnek, Arjantin sınırındaki Paysandú şehrinde yolcu taşımacılığı yapan bir şirketin, 1953 yılında işçilerce devralınıp bir kooperatife (COPAY, Cooperativa de Transportes de Paysandú) dönüştürülmesidir.³⁰⁶ Yine ellili, altmışlı ve yetmişli yıllarda, Cooperativa de Talleres Mecánicos (COTAME), Cooperativa de Artesanos del Vidrio (CODARVI), Cooperativa Obrera Molinera Maragata Manuel Artigas (COMMA), Cooperativa de Trabajo Américo Caorsi, Cooperativa de Producción del Termo (COTER) ve Cooperativa de Artesanos Joyeros (COARJO) aynı şekilde işçileri tarafından devralınan ve kooperatife dönüştürülen diğer şirketlerdir (Martí vd. 2014: 13-15). Üstelik ilk örneklerden olan COPAY, CODARVI ve COTAME, 1962 yılında kurulan Uruguay Üretim Kooperatifleri Federasyonu’nun (FCPU, Federación de Cooperativas de Producción del Uruguay) kurucuları arasında yer almaktadırlar.³⁰⁷

³⁰⁶ COPAY, 2012 yılı sonunda, 190 çalışanıyla faaliyetlerine devam etmekteydi (Martí vd. 2014: 13).

³⁰⁷ Guerra (2013: 24), işçiler tarafından devralınan işletmeler olgusunun yeni olmadığını ve Uruguay örneğinden de görülebileceği gibi 20. yüzyılın ortalarına kadar uzandığını ifade eder. Oysa Ruggeri, “İşverenleri tarafından terk edilen veya boşaltılan ve çalışanları tarafından özyönetim altında faaliyete geçirilen üretken iş birimleri olarak tanımlanan işçileri tarafından geri kazanılan şirketler

Uruguay’da işgal fabrikalarının ortaya çıkışı Arjantin’deki deneyimlerin ortaya çıkışı ile aynı döneme denk gelmektedir. Yine Uruguay’daki işgal fabrikaları, Arjantin’de olduğu gibi, neoliberal politikaların sonucunda patlak veren büyük bir iktisadi krizin ürünüdürler.³⁰⁸

Uruguay ekonomisi, doksanlı yılların ilk yarısına kıyasla, özellikle 1996 ile 1998 arasında yüksek oranlarda büyümekteydi. Ancak, 1999 yılı itibarıyla başlayan durgunluk, 2002 yılında açık bir krize dönüşmüştü. Ekonomi, yalnızca 2002 yılında %11 daralma yaşamıştı. Bunun işgücü piyasasında çok ciddi sonuçları olmuş; istihdam daralmış ve işsizlik %20’ye yükselmişti (Dean ve Burdin, 2010: 84-85). Doksanlı yıllar boyunca uygulanan neoliberal politikalara ve sonrasında yaşanan durgunluğa, ciddi düzeyde bir sanayisizleşme eşlik etmişti. 1999 ile 2003 yılları arasında işlerin %10’u kaybedilmiş, bunun yarısını imalat sanayindeki kayıplar oluşturmuştu (Martí vd. 2014: 18). Mendy’nin (2016: 36) ifadesiyle “Büyük fabrikaların boş ve harap binaları, 90’larda ve sonrasında Uruguay kentsel peyzajının bir parçası haline gelmişti.”

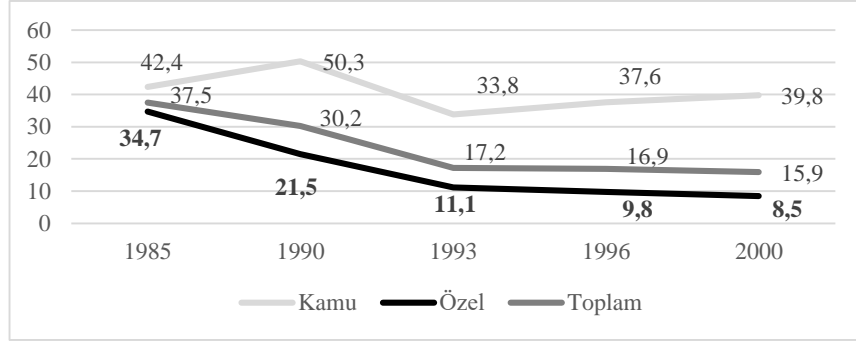
Aynı dönemde sendikalaşma oranının da düştüğü görülmektedir (bkz. Grafik 9). Özellikle özel sektörde sendikalaşma oranı doksanlı yıllar boyunca ciddi düzeyde bir düşüş göstermiştir. Söz konusu düşüşün arkasında, üretimin ve dolayısıyla istihdamın yeniden yapılandırılması bağlamında, üretimin parçalanması, taşeronluğun yaygınlaşması ve küçük işletme sayısının artması bulunmaktadır (Peloche, 2009: 25). Bu bağlamda, sanayisizleşme, kriz ve örgütsüzlük üçgeninde, işsizlik ve güvencesizlikle karşı karşıya kalan işçiler, iflas eden/kapanan fabrikaları işgal etme, devralma ve kooperatife dönüştürme yoluna gitmişlerdir.

---

olgusu, Arjantin’de ve dahası Latin Amerika bağlamında nispeten yeni bir fenomendir” demektedir (akt. Guerra, 2013: 24).

³⁰⁸ Martí vd. (2014), Uruguay özelinde, işçilerin işlerini kurtarmak için çalıştıkları şirketi (çatışmacı ya da uzlaşmacı bir süreç sonunda) devralmaları ve kooperatife dönüştürmeleri konusunu üç dönemde inceler. Birinci dönem, ilk devralmaların görüldüğü (ithal ikamecilikle karakterize olan) dönemdir ve ellili yıllardan seksenli yıllara kadar sürmektedir. İkinci dönem, (neoliberal politikalara geçişle karakterize olan) seksenlerin sonu ve doksanların başında görülen devralmaları kapsar. Üçüncü dönem ise, (neoliberal politikaların sonucu olarak yaşanan) 1999 durgunluğu ve 2002 krizi bağlamında ortaya çıkan deneyimlerdir. Rieiro (2016), buna, Frente Amplio’nun (Geniş Cephe) 2004 seçimlerinde hükümet olmasından sonraki dönemin de eklenebileceğini belirtir.

Grafik 9: Uruguay’da seçilmiş yıllara göre sendikalaşma oranı

Kaynak: Peloché, 2009: 25.

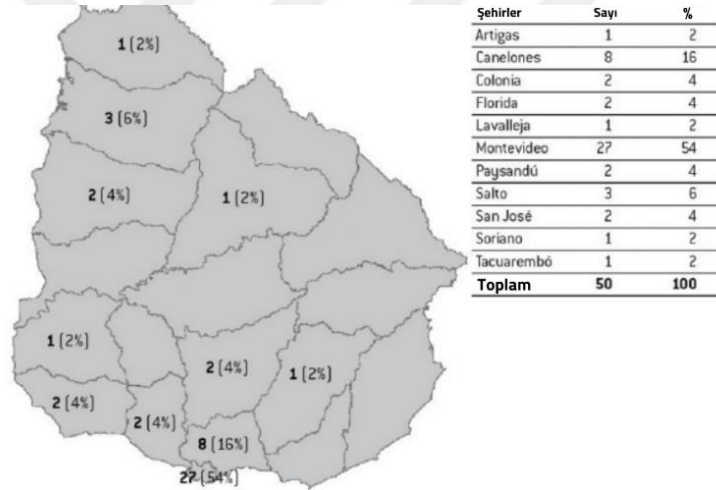
Uruguay’da, işgal fabrikalarının sayısı bir kaynakta 29 (Rebón ve Castiñeira, 2019), bir kaynakta 30 (Martí vd. 2014: 21), başka bir kaynakta 41 (Guerra, 2014: 541) ve bir başka kaynakta ise 50 (Rieiro, 2016: 30) olarak verilmektedir.³⁰⁹ Veriler böylelikle Uruguay, işgal fabrikası sayısı olarak olmasa bile işçilerce ele geçirilmiş işletmelerin nüfusa oranlanmasında Arjantin ve Brezilya’nın önüne geçmiş durumdadır. 45 milyon nüfuslu Arjantin’de 400’e yakın vakada 16 bine yakın işçi, 211 milyon nüfuslu Brezilya’da 51 vakada 12 bine yakın işçi ve 3,5 milyon nüfuslu Uruguay’da 30 ila 50 arası vakada 3 binden fazla işçi bulunmaktadır. Bu deneyimlerdeki işçi sayısının aktif nüfusa oranına bakıldığında, Brezilya’da 0,01, Arjantin’de 0,07 ve Uruguay’da 0,1717 olduğu görülür (Rieiro, 2016: 35).

Yine Uruguay’da, Arjantin’e benzer ve Brezilya’dan farklı olarak, son dönemde işgal fabrikalarının sayısındaki artış devam etmektedir. Toplam vakaların üçte ikisi Frente Amplio (Geniş Cephe) hükümetinin göreve başladığı³¹⁰ 2005 yılı sonrasında ve üçte birinden fazlası 2010 yılından sonra ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Uruguay’daki deneyimlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde iki önemli dönemeç belirlemek mümkündür; birincisi 2002 krizi ve ikincisi Frente Amplio’nun iktidara gelişi. İlki, işgücü piyasasından dışlanmaya karşı bir direniş dönemi iken, ikincisi sol bir hükümetin destekleyici/düzenleyici adımlarıyla bir kurumsallaşma/gelişme dönemidir. İkinci dönemdeki en önemli adımlardan biri, 2008 yılı Ekim ayında kabul

³⁰⁹ Rebón ve Castiñeira (2019), 2016 yılında yapılan araştırmada 50 çıkan devralınmış işletme sayısının, 2019 yılındaki araştırmada 29 çıktığını belirtmektedir; bunu, aradaki birkaç yılda bazı işletmelerin pes etmiş olmalarına bağlamaktadırlar.

³¹⁰ Frente Amplio’dan Tabaré Ramón Vázquez Rosas %51,7 oy oranı ile 2004 başkanlık seçimlerini ve ardından José Alberto Mujica Cordano %52,39 oy oranı ile 2009 başkanlık seçimlerini kazanmıştır. Sol geniş cephe, 15 yıl gibi bir süre iktidarda kalmıştır. 2020 seçimlerinde ise, Partido Nacional adayı Luis Alberto Aparicio Alejandro Lacalle Pou başkan olarak seçilmiştir.

edilen 18407 sayılı Genel Kooperatifler Kanunu'dur. Bu Kanun'a dayanarak, kooperatifçiliğin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimini sağlama amacıyla, Ulusal Kooperatifçilik Enstitüsü (INACOOOP, Instituto Nacional de Cooperativismo) kurulmuştur.³¹¹ Bir diğer önemli adım ise, 2011 yılında kurulan Kalkınma Fonu'dur (FONDES, Fondo para el Desarrollo). FONDES, işgal fabrikalarının en temel fon kaynağıdır.³¹² Bütün bu düzenlemeler, genel anlamda kooperatiflerin ve daha özel olarak işgal fabrikalarının yasal/teknik/mali anlamda desteklenmesine yönelik önemli adımlardır (Guerra, 2014: 543-549; Martí vd. 2014: 21; Rieiro, 2016: 31). Özellikle dönemin devlet başkanı (Pepe) Mujica'nın "sosyalizme yakılan bir mum" (Guerra, 2014, 545; Rieiro, 2016: 32) veya "ütopyaların en güzeli" (Guerra, 2014: 543) olarak ifade ettiği özyönetim ve özyönetime dayalı deneyimler, devletten destek alınan bu koşullarda gelişme fırsatı bulabilmişlerdir.

Grafik 10: Uruguay'da işgal fabrikalarının şehirlere göre dağılımı

Kaynak: Rieiro, 2016: 36.

İşgal fabrikalarının yarısından çoğu başkent Montevideo'da bulunmakta olup, geri kalanı ülkenin farklı yerlerine dağılmış durumdadır (bkz. Grafik 10). Fabrikalar ortalama 46 yıllıktır ve işletme başına işçi sayısı ortalama 68'dir. Büyük çoğunluğu kooperatife dönüştürülmüştür ve çoğunun (%50) 50'den az ortağı vardır. Kooperatife dönüştürülmeyen birkaç deneyimin, (Urutransform ve Envidrio örneklerinde olduğu gibi) limitet şirket veya özel yatırımcılarla ortaklığa dayalı hibrit modeller biçiminde

³¹¹ Uruguay'da 1989 yılında 843 kooperatif varken, 2017 yılında bu sayı 3490'a çıkmıştır (Rieiro, 2019: 157).

³¹² FONDES kapsamında işçilerce devralınan işletmelere ayrılan fon 2012 yılında 40 milyon ve 2013 yılında 70 milyon ABD doları olmuştur (Rebón ve Castiñeira, 2020).

faaliyet yürüttüğü görülmektedir. İşgal fabrikaları, ülkedeki toplam işçi kooperatiflerinin %10'unu oluşturmaktadır. Söz konusu işçi kooperatiflerinin %56'sı ücretli işçi çalıştırmakta iken, %44'ü tamamen ortaklardan oluşmaktadır.³¹³ İşçilerin çoğunun (%72) erkek olduğu, yine çoğunun (%76) 36 yaşından büyük olduğu bildirilmektedir. Söz konusu kooperatiflerin %70'inde devralma öncesi sendikal örgütlenmenin olduğu ve devralma sürecine katılan işçilerin en az %80'inin sendika üyesi olduğu belirtilmektedir. Yine bildirildiğine göre, %60'ında devralma sürecinde sendikalar önemli bir rol oynamıştır. Uruguay'da işçilerin şirket devralma süreci ortalama 2 yıldır (Guerra, 2013: 26-32; Guerra, 2014: 541-542; Martí vd. 2014: 21-22; Rieiro, 2016: 35 ve 38). Genel olarak bakıldığında, Uruguay'daki deneyimlerin de diğer ülkelerdeki deneyimlerle benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir.

“Fabrika kapanırsa başka nerede bir iş bulacağız? Şikâyet etmeyi bıraktık ve kendi durumumuzu ve fabrikanın durumunu değiştirmeye karar verdik, harekete geçmeye ve yapmak istediğimiz şeye önce kendimizin ikna olacağı bir şeyi yapmaya karar verdik. (...) Evet, ilk kültürel değişimimiz kuşkusuz şuydu: ağıtlara bir son vermek. Normalde ne yapardık? ‘İşsiziz’, ‘sokakta kaldık’, ‘şimdi ne yapacağız?’ (...) ama fırsatımız, doğru kararımız ve hemen harekete geçme cesaretimiz vardı ve tek bir gün bile beklemedik. O gün kapandı, aynı gün fabrikayı koruduk. İşte bu ilk kültürel değişimdi” (Uruguay'ın sembol işgal fabrikalarından FUNSA'dan bir işçi, akt. Peloché, 2009: 27 ve 28).

Uruguay'da, işgal fabrikaları da dahil olmak üzere işçi kooperatiflerinin örgütlendiği kurumlardan biri, 1962 yılında kurulan (yukarıda da söz edilen) FCPU'dur. 1964 yılında kurulmuş olan Sendikalar Arası İşçi Genel Kurulu-Ulusal İşçi Sözleşmesi (PIT-CNT, Plenario Intersindical de Trabajadores-Convención Nacional de Trabajadores) de ülkenin tek merkezi sendikası olarak işçilerin örgütlendiği sendikadır. 2007 yılında ise, İşçiler Tarafından Geri Kazanılan İşletmeler Ulusal Birliği (ANERT, Asociación Nacional de Empresas Recuperadas por los Trabajadores) kurulmuştur. ANERT, geri kazanılan fabrikaların özyönetime dayalı bir şekilde işlemesinden yana olan ve işgal fabrikalarınca kurulan bir örgütlenmedir. ANERT'in kurucu üyeleri olan deneyimler şunlardır: FUNSA, Envidrio, Molinos Santa Rosa, Cofuesa, Cooperativa Victoria, URUVEN, COPDI, COLASE, Ingraco, Stiller, ALUR, Niboplast ve Supermercado El Cine. ANERT'in

³¹³ Uruguay'da, işçi kooperatiflerinin, ortak sayısının %20'sinden fazla ücretli işçi istihdam etmesi yasaktır. Ülkedeki bütün kooperatifler göz önüne alındığında ise kooperatiflerin %58'i, yasa da belirtilen sınırı aşmakta, yani ortak sayısının %20'sinden fazlası oranında ücretli çalıştırmaktadırlar (Guerra, 2013: 26).

başlıca ilkeleri ise; ücretli çalıştırılmaması, bir işçi bir oy ilkesinin geçerli olması, üretim araçlarının kolektif mülkiyette olması, üretilen servetin adil dağıtılması, toplumla ve çevrenin korunması normlarıyla uyumlu faaliyet yürütülmesi, sosyal ekonomi kapsamındaki diğer girişimlerle dayanışmacı ilişkiler geliştirilmesidir.

Uruguay'da sendikanın ve devletin, iflas sürecine giren şirketlerin işçileri tarafından devralınmasına açık destek verdiği görülmektedir. Bu destek, hem işçiler lehine yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesiyle hem de teknik/finansal destek sağlamak için çeşitli kurumların oluşturulmasıyla somutlaşmıştır.

Arjantin, Venezuela, Brezilya ve Uruguay, işgal fabrikaları ve dayanışma ekonomisi çerçevesinde öne çıkan ülkelerdir. Bu ülkelerin her biri, deneyimleri çerçevesinde, ayrı bir model oluşturmaktadır. Arjantin'deki deneyimler, sosyalist gelenekten gelme sol bir partinin hükümet olmadığı koşullarda, daha mücadeleci ve daha özerk bir şekilde gelişirken; Venezuela'daki işçiler ve topluluklar, kendini sosyalist olarak tanımlayan bir yönetim altında denetim ve özyönetim mücadelesi yürütmektedirler. Brezilya'daki deneyimler ise büyük bir sendikal hareket ve bu hareketten doğan siyasi bir partinin iktidara geldiği koşullarda faaliyetlerini yürütmüştür. Ayrıca Brezilya, Topraksızlar Hareketi'nin ve dayanışma ekonomisi girişimlerinin görece etkili olduğu bir mücadele sahasıdır. Son olarak Uruguay, işçi özyönetimi olarak değerlendirilen işletmelere destek veren bir sendikal harekete, bir kooperatif hareketine ve devlete sahiptir.

3.3. DİĞER DENEYİMLER

Latin Amerika dışındaki deneyimler, Avrupa-Akdeniz ülkelerinde toplanmıştır. Ayrıca, ABD'de fabrika işgali sonucunda kurulan bir işçi kooperatifi bulunmaktadır. Hâlihazırda işlemeye devam eden deneyimler olduğu gibi, son bulan deneyimler de vardır.³¹⁴

³¹⁴ Bu bölümde -başka bir kaynak belirtilmedikçe- şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Azzellini, 2015; 2018; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016; Vieta, 2019. Ayrıca, işgal fabrikaları deneyimleri üzerine belgeseller için bkz. <https://www.azzellini.net/>. Bu başlık altında ele alınan deneyimlerden bazılarının internet/sosyal medya sayfaları için bkz. (VioMe) <http://www.viome.org/>, (RiMaflow) <https://rimaflow.it/>, (Scop Ti) <https://www.1336.fr/>, (La Fabrique du Sud) <https://www.facebook.com/fabriquedusud/>, (Özgür Kazova) <https://www.facebook.com/OzgurKazova>.

Tablo 15: Latin Amerika dışındaki işgal fabrikası deneyimleri ve bazı bilgiler

Adı	Ülke	Şehir	Önce üretilen	Sonra üretilen	Yasal statü
VioMe	Yunanistan	Selanik	Endüstriyel yapıştırıcı	Temizlik ürünleri	Kooperatif
La Fabrique du Sud	Fransa	Carcassonne	Dondurma	Dondurma	Kooperatif
Scop-Ti	Fransa	Gémenos	Çay	Bitkisel çay	Kooperatif
Officine Zero	İtalya	Roma	Vagon bakım onarımı	Geri dönüşüm	Eko-topluluk (Kapandı)
Ri-Mafrow	İtalya	Milano	Klima borusu	Geri dönüşüm&içecek	Kooperatif
New Era	ABD	Chicago	Pencere	Pencere	Kooperatif
DITA	Bosna-Hersek	Tuzla	Temizlik ürünleri	Temizlik ürünleri	Kooperatif (Satıldı)
ITAS	Hırvatistan	Ivanec	Takım tezgâhları	Takım tezgâhları	Hisse sahipliği
Jugormedija	Sırbistan	Zrenjanin	İlaç	İlaç	Hisse sahipliği (Satılık)
Kouta	Mısır	Kahire	Çelik	Çelik	Bilgi yok
Kleopatra	Mısır	Ain Sokhna	Seramik	Seramik	Bilgi yok
PT Istana	Endonezya	Cakarta	Tekstil	Tekstil	Kooperatif (Kapandı)
Kazova	Türkiye	İstanbul	Tekstil	Tekstil	Kooperatif

Kaynak: Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

3.3.1. Yunanistan: VioMe

VioMe, Yunanistan'ın Selanik kentindedir. İşçiler tarafından devralınmadan önce, Philkeram Johnson'a bağlı, endüstriyel yapıştırıcılar, yalıtım malzemeleri ve çeşitli kimyasal yapı malzemeleri üreten bir fabrikadır. Bugün ise, organiz temizlik ürünleri üreten bir kooperatiftir.

Fabrikanın işçileri, 2010 yılından itibaren, şirketin mali sıkıntı içinde olması gerekçesiyle, işveren tarafından ara ara ücretsiz izne çıkarılıyordu. Ardından işveren, şirket karlarının yüzde 15-20 oranında düştüğünü belirterek işçilerin ücretlerini düşürmüştü ve bunun geçici bir uygulama olduğunu, eksik maaşların en kısa sürede ödeneceğini ifade etmişti. Ancak, işveren, takip eden aylarda sözünü tutmamış, işçiler de gecikmiş/birikmiş ücretlerinin ödenmesi talebiyle grev kararı almışlardı. Bunun üzerine işveren, Mayıs 2011'de, geride ücretlerini ödemediği 70 işçi bırakarak fabrikayı terk etmişti. İşçiler, kısa bir süre sonra, şirketin aslında kar etmeye devam ettiğini ve söz konusu zararın VioMe'nin ana şirketi Philkeram Johnson'a verdiği bir krediden kaynaklandığını öğrenmişlerdi. Bunun üzerine işçiler, Temmuz 2011'de fabrikayı işgal etmiştir. Bir VioMe işçisi olan Makis Anagnostou süreci şöyle özetlemektedir:

“Fabrika, sahipleri tarafından terk edilince, önce siyasetçiler ve sendika bürokrasisi ile görüşmeye çalıştık. Ancak bunun zaman israfı olduğunu ve mücadelemizi yavaşlattığını kısa sürede anladık. Zor zamanlardı; kriz ani ve şiddetli etkiler gösteriyordu. Yunanistan'da işçiler

arasında intihar oranı artmıştı ve iş arkadaşlarımızdan da intihar edenler olabileceğinden endişelenmeye başlamıştık. Bu nedenle, mücadelemizi kamuoyuna duyurmaya ve destek aramaya karar verdik. Durumumuzu değiştirmek için hiçbir şey yapamayacağımı düşündüğümüz insanların gerçekte çok şey yapabileceğini gördük. Birçok işçi bizimle hemfikir değildi veya başka nedenlerle mücadeleye devam etmedi, ancak mücadele yolunu seçen bizler için ortak temel eşitlik, katılım ve güven oldu” (akt. Azzellini, 2015: 81 ve 2018: 43; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 136).

VioMe deneyimi, o dönemde Yunanistan’da gerçekleştirilen başka işgal ve özyönetim denemelerine ilham vermişti. Bunlardan biri, Selanik’te bulunan kamu radyo ve televizyon kurumu ERT’nin (Elliniki Radiofonia Tileorasi) işgal edilmesi ve öz yönetim denemesidir. 11 Haziran 2003 tarihinde hükümet, -daha az çalışan, daha az ücret ve daha az sosyal hak ile yeniden yapılandırmak amacıyla- ERT’nin kapatılacağını duyurmuş, bunun üzerine kurum çalışanları radyoyu işgal ederek, polisin müdahale ettiği 5 Eylül tarihine kadar yayın yapmışlardı. VioMe deneyimi, ERT’nin işgaliyle birlikte ulusal ve uluslararası alanda duyulmaya başlanmıştır.

VioMe işçileri, 12 Şubat 2013 tarihinde –patronsuz- üretime başlamışlardır. İşçiler, fabrikayı tekrar işler hale getirdiklerinde, üretimi ekolojik duyarlılıkları çerçevesinde yeniden örgütlemişlerdir. Bu sırada, VioMe ile dayanışma içinde olan insanlardan oluşan bir destekçi ağı örgütlenmiştir.

“Artık organik temizlik ürünleri ve sabunları yapıyoruz, daha önce ürettiğimiz kimyasalları ve çevreye zararlı endüstriyel yapıştırıcıyı değil. Dağıtım gayri resmidir. Ürünlerimizi marketlerde, fuarlarda ve festivallerde kendimiz satıyoruz ve ürünlerimizin büyük bir kısmı bu hareketle ilişkisi olan çeşitli toplumsal hareketler, sosyal merkezler ve mağazalar yoluyla dağıtılıyor. Geçen yıl yaptığımız şey aslında fabrikayı çalışır durumda tutmaktı. Halen üretim, dağıtım ve satış anlamında çok olumlu bir sonuç elde ettiğimizi söyleyemeyiz. Gelirimiz düşük ve bütün işçilerin iâşesini sağlamaya yetmiyor. Bu sebepten bazı işçiler inancını kaybetti ya da VioMe’den ayrıldı. Geçenlerde meclisimiz oy birliği ile bir kooperatif kurarak yasal statüye kavuşma yönünde karar aldı. Bu karar bize devam etmemiz için güç verdi. Yirmi işçi kooperatifin kuruluş senedini imzaladı, ancak işlerin nasıl gideceğini görmek için kenarda bekleyip durumu gözleyenler de var. Ayrıca, kooperatif üyesi olmayan ama ürünlerimizi satın alarak maddi destek sunan kişiler ve gruplardan bir ‘destekçi’ figürü de oluşturduk. Dayanışma destekçileri işçi meclislerine katılabilir ve karar verme sürecinde tavsiye niteliğinde bir oya sahipler. Destek için aylık 3 avro öderler ve biz de bu parayla fabrikanın elektrik ve su gibi temel giderlerini karşılarız. Arkamızdaki toplumsal destek sayesinde kendimizi güçlü hissediyoruz” (akt. Azzellini, 2015: 82 ve 2018: 43-44; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 136-137).

Kooperatifin, özellikle son aylarda, çeşitli davalar ve tahliye riskiyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Her şeye rağmen VioMe mücadelesine devam ediyor.

3.3.2. Fransa: La Fabrique du Sud ve Scop Ti

La Fabrique du Sud, Fransa'nın güneyinde, Akdeniz kıyısındaki Narbonne yakınlarındaki Carcassone'da bulunmaktadır. İşçiler tarafından devralınmadan önceki ismiyle Pilpa, 40 yıllık geçmişiyle dondurma üreten bir şirketti.

Pilpa, öncesinde, büyük tarım kooperatifi 3A'ya aitti. 3A dondurmasını, aralarında Fransız süpermarket zinciri Carrefour'un da bulunduğu birçok ünlü markaya satmaktaydı. 3A, mali sıkıntılar nedeniyle, Pilpa'yı Eylül 2011'de dondurma ve süt ürünleri şirketi R&R'ye satmıştı. Dondurma satışlarında Avrupa'da ikinci olan R&R, o sırada Amerika Birleşik Devletleri yatırım fonu Oaktree Capital Managment'a aitti. Temmuz 2012'de R&R, Pilpa'nın kapatılacağını ve 113 işçinin işten çıkarılacağını duyurmuştu. Zaten R&R, Pilpa'yı yalnızca Fransa'daki dağıtım kanallarını ve pazarları ele geçirmek için satın almıştı. Bunun üzerine işçiler direnişe geçmiş, fabrikayı işgal etmiş ve bir dayanışma hareketi örgütlemişti. Amaçları, fabrikayı ve işlerini korumaktı.

İşçiler, işverenin fabrikayı söküp makineleri almasını önlemek için günün 24 saati nöbet tutmaya başlamıştı. İşçiler, Aralık 2012'de, R&R'nin işçiler için önerdiği planı ve tazminatı yetersiz bulan bir mahkeme kararı elde etmişlerdi. R&R yeni bir öneri üzerinde çalışırken, 27 işçi, eski Pilpa'yı La Fabrique du Sud (Güneyin Fabrikası) adı altında bir işçi kooperatifine dönüştürmek için karar almışlardı.

Mayıs 2013'te, işveren, her işçiye -mesleki eğitim karşılığı- 6000 avro artı - hukuksuz işten çıkarmanın karşılığı olarak- on dört ila otuz yedi aylık brüt maaşlarına denk gelen bir tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Buna ek olarak, kooperatife mesleki eğitim ve pazar analizi için 1 milyon avrodan fazla mali ve teknik yardım ödemeyi de taahhüt etmiştir. Yine işveren, işçi kooperatifinin, kendisiyle aynı piyasada faaliyet göstermemesi karşılığında bir üretim hattı için makine bağışlamayı da kabul etmiştir. Bu arada, Carcassone belediye yönetimi, fabrikanın bulunduğu araziye satın almaya karar vermiş ve böylece mülk de eski işverenden belediyeye geçmiştir. Eski bir Pilpa işçisi ve bugün La Fabrique du Sud

üyesi olan Rachid Ait Ouaki, eski işveren ile aynı pazarda faaliyet göstermemenin bir sorun teşkil etmediğini açıklamıştır:

“Çevreye duyarlı ve daha kaliteli dondurma ve yoğurt üreteceğiz. Sütten meyveye kadar sadece yöresel malzemeler kullanacağız ve ürünlerimizi de bölgemizde satışa sunacağız. Aynı zamanda, tüketiciler için fiyatlarımızı düşük tutacağız. Pilpa'nın yaptığı gibi yılda 23 milyon litre üretmeyeceğiz, bölgemizde satabileceğimiz 2-3 milyon litre üreteceğiz. Kooperatife Pilpa'nın 113 işçisinden yalnız 21 kişi katıldı. Çünkü iş kurma programı çerçevesinde topladığımız işsizlik yardımları da dahil bu işe çok para yatırmak zorunda kaldık. Herkes bu riski göze alamadı” (akt. Azzellini, 2015: 72; 2018: 24-25).

Diğer örneklerde olduğu gibi, La Fabrique du Sud işçileri de kooperatifleşmek suretiyle faaliyetlerine devam etmişlerdir. Kooperatifte, kararlar tüm işçilerce alınmakta ve gelir eşit bir şekilde dağıtılmaktadır.

Fransa'daki bir diğer deneyim olan Scop-Ti, Marsilya yakınlarındaki Gémenos'ta faaliyet yürütmektedir. İşçiler tarafından devralınmadan önceki adıyla Fralib, hem 120 yıllık Thé Eléphant hem de Lipton markasıyla çay üretmekteydi.

Eylül 2010'da Lipton'un sahibi Unilever, Fransa'daki fabrikayı kapatmaya ve üretimi Polonya'ya taşımaya karar vermişti. İşçiler buna derhal tepki göstermiş ve fabrikayı işgal etmişlerdi. Aynı zamanda, Confédération Générale du Travail (CGT) sendikası tarafından desteklenen Unilever'e karşı bir boykot kampanyası başlatmışlardı.

“Fralib'teki mücadele 28 Eylül 2010'da başladı. 2010'da 182 işçimiz vardı. Bugün mücadele eden 76 kişiyiz ve hala mücadele ediyoruz” (Fralib'den CGT temsilcisi Gérard Cazorla ile 31 Ocak 2014 tarihli röportaj, akt. Azzellini, 2015: 72-73 ve 2018: 25; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 138).

Mart 2013'te, Unilever, ödeme yapması yönündeki bir mahkeme kararına rağmen işçilere ücret ödemeyi bırakmıştı. Aynı yılın Eylül ayında, Marsilya Kent Meclisi, fabrikanın bulunduğu araziye 5,3 milyon avroya satın almış, işçilerin çabalarını desteklemek amacıyla içindeki makineler için sembolik olarak 1 avro ödemişti. Bunun üzerine işçiler, tekrar üretime geçmeye karar vermişlerdi. Bu arada Unilever ile görüşmeler devam ediyordu.

İşçiler ilk olarak, logonun bölgenin kültürel mirası olduğunu savunarak logo mücadelesi vermişlerdi. Ancak Unilever logo konusunda geri adım atmadı. Sonunda,

logo Unilever’de kalmış, şirket fabrikayı kapatma tazminatı olarak işçilere 20 milyon avro tazminat ödemeyi kabul etmişti.

İşçiler şirketten aldıkları tazminatı bir kooperatif kurmak ve tekrar üretime geçmek için kullanmışlardır. Bütün bu süreçte bölge halkının desteğinin çok önemli olduğu görülmüştür. Kooperatif bugün organik bitki çayları üretiyor ve hem kendi içinde hem de yöre halkıyla dayanışmacı/eşitlikçi ilişkiler geliştirmeye devam ediyor.

“Mücadelemizi duyurmak ve dayanışma kampanyası için gerekli paraya sahip olmak için militanca bir üretime başladık. Ücret almadan çok zaman geçirdik ama yaşamak zorundaydık. Bunca zaman yaşamamızı sağlayan şey dayanışmaydı. Mücadelemizi Fransa’da, Avrupa’da ve dünyada duyurmak bana önemli geliyor ve şimdi bunu üreterek yapıyoruz. Ürünümüz eskiden endüstriyel çaydı, şimdi organik bitki çayı üretiyoruz. Böylece makinelerin çalıştığını ve fabrikayı çalıştırabileceğimizi de gösteriyoruz. Bu, topluma Fralib’in bir patron ve Unilever olmadan çalışabileceğini göstermek anlamında önemlidir” (akt. Azzellini, 2015: 73 ve 2018: 26; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 138-139).

3.3.3. İtalya: Officine Zero ve Ri-Maflow

Aynı dönemde, İtalya’da iki işgal fabrikası deneyimi yaşanmış, süreç içerisinde bunlardan biri (Officine Zero) başarısız olmuştur. Diğeri (Ri-Maflow) ise faaliyetlerine devam etmektedir.

İlk adıyla Wagons-Lits ve sonraki adıyla İtalya Demiryolu Servisi (RSI, Rail Service Italia), Roma’da bulunuyor ve işçiler tarafından devralınmadan önce yataklı vagonların bakım ve onarım işlerini yapıyordu.

Aralık 2011’de, İtalyan demiryolları gece treni hizmetini durdurmaya ve yüksek hızlı trenlere yatırım yapmaya karar verdiğinde RSI kapılarını kapatmış, 33 metal işçisi ile birlikte nakliye ve idare bölümünden 26 işçi işsiz kalmıştı. İşsiz kalan işçilerin işsizlik yardımı alma hakları olsa da içlerinden 20 işçi fabrikanın kapanmasına itiraz etmişti. Fabrikanın işçilerinden olan sendika temsilcisi Emiliano Angèle o günleri şöyle anlatıyor:

“Ne yapılacak ne de tamir edilecek tren vardı ve her şeyi kaybettiğimizi anladığımızda, Şubat 2012’de ilk protesto olarak fabrikayı işgal ettik. Ancak bu bir işe yaramadı çünkü yapacak işimiz yoktu. Başka şeyler dedik: geleneksel gösteriler, siyasetçilerle ve sendikalarla görüşmeler... Ancak hiç biri işimizi geri getirmiyordu. Bütün bunlar bizi tekrar çalışmaya

yöneltilti. Şirketin yanında işgal edilmiş bir sosyal merkez var. Gösteri yaptığımızı gördüler ve mücadelemize destek verdiler. İlk başta, işimizi korumaya odaklıydık. Bir süre sonra sosyal merkezdeki arkadaşlar atölyelerin başka bir şey üretmek için kullanılıp kullanılmayacağını sordular. Bunun hakkında hiçbir fikrimiz yoktu. Onlar bize Arjantin deneyimlerine dayanarak, makinelerin ve binaların eskisinden farklı bir şey üretmek veya başka bir şekilde çalışmak için kullanılabileceği fikrini sundular. Böylece Eylül 2012’de yeniden çalışmaya başladık. Marangozluk, döşemecilik ve kaynak makinelerimiz var. Bir kaynak makinesiyle illa da bir treni kaynaklamak zorunda değilsin, başka bir şeyleri de kaynaklayabilirsin... Örneğin, daha önce trenlerin içini kaplayan döşemeci şimdi bir teknenin içini döşüyor. İşte bu şekilde işimize geri döndük” (akt. Azzellini, 2015: 75-76 ve 2018: 30; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 139).

İşçiler, çeşitli sosyal merkezlerden aktivistlerin de desteği ile atölyeyi bir geri dönüşüm atölyesine dönüştürmüşlerdi. İşgal ve sonrasındaki süreç boyunca işçiler, yüzlerce kişiyle halk toplantıları düzenlemiş; güvencesiz işçilerden, serbest çalışanlardan, işsizlerden, zanaatkârlardan ve öğrencilerden oluşan bir grup da işgal eylemine katılarak işçilere destek vermişti. Fabrika işçisi Giuseppe Terrasi’nin “[b]ize yardım eden tek kurum sosyal merkezlerdi, sendika bize sırtını dönerek mücadeleden vazgeçti” (Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 139) şeklindeki sözleri, asıl desteğin bölgedeki işçilerden/gruplardan geldiğini göstermektedir.

Officine Zero, 2 Haziran 2013’te eko-sosyal bir fabrika olarak kuruluşunu ilan etmiştir. Officine Zero’nun anlamı ‘sıfır atölye’ veya ‘sıfır işyeri’ olup, sloganı “sıfır patron, sıfır sömürü, sıfır kirlilik” idi. İşçiler, ağırlıklı olarak, ev aletleri, bilgisayar ve mobilya geri dönüşümü işine girmişlerdi. Ayrıca, 20 bin metrekarelik fabrika alanını, birçok zanaatkâr, serbest çalışan ve öğrenci için kullanım alanına dönüştürülmüştü. Mekânda, birçok kurs, atölye ve takas pazarı organize edilmiş, hatta şirketin eski sahibinin evi işgal edilerek bir öğrenci yurduna çevrilmişti. Ancak Officine Zero, 2019 yılında, fabrika mülkünün açık artırmayla satılması sonucu boşaltılmıştır. Officine Zero işçileri, projenin şimdilik sona erdiğini, ileriki günlerde yeni bir yerde yeni bir proje başlatacaklarını duyurarak alandan ayrılmışlardır.

İtalya’daki bir diğer işgal fabrikası Milano’daki Ri-Maflow’dur. İşçiler devralmadan önceki ismiyle Maflow, önceleri BMW marka otomobiller için klima borusu üretmekteydi (Fumagalli, 2019).

Maflow, krizden etkilenmeden üretime devam edebilecek kadar müşteriye sahipken, 2009 yılında mahkeme kararıyla yönetimine el konulmuştu. Bunun sebebi,

mali manipölasyon ve sahte iflastı. Fabrikanın kapanması gündeme gelince 330 işçi fabrikayı işgal etti. Bunun üzerine Maflow grubu fabrikayı satıŖa çıkarmıŖ, Ekim 2010'da Polonyalı yatırım grubu Boryszew satın almıŖtı. Boryszew, fabrikayı satın alırken, 250 işçinin işten çıkarılmasını Ŗart koŖmuŖtu. Bu sebepten fabrikada 80 işçi çalışmaktaydı. Ancak yeni mal sahibi üretime başlamıyor, yasanın bu koŖullarda satın alınan bir Ŗirketin 2 yıl içinde kapatılmasını yasaklayan hükmü gereğince sürenin dolmasını bekliyordu. Boryszew grubu, Aralık 2012'de, yasal sürenin bitmesinin ardından, Milano'daki Maflow fabrikasını kapatarak makinelerin çoğunu götürmüŖtü.

Ancak, işsiz işçilerden bir grup birbirleriyle iletişim halindeydi ve pes etmeye niyetleri yoktu. Militan sendika Taban Komiteleri (CUB, Confederazione Unitaria di Base) temsilcisi ve Maflow işçisi Massimo Lettieri o günleri Ŗöyle anlatıyor:

“Boryszew grubunun Ŗirketi devralması üzerine toplantılar düzenlemeye devam ettik. Bazı toplantılarda fabrikayı devralma ihtimalini ve içinde neler yapabileceğimizi değerlendiriyorduk. Ne tür bir iş yapabileceğimizi tam olarak bilemiyorduk ama bunca süre atıl kalmanın sonunda işsiz kalacağımızı biliyorduk. Bu yüzden seçeneğimiz yoktu ve denemek zorundaydık. 2012 yılında biraz pazar araştırması yaptık. Bilgisayarlar, endüstriyel makineler ve ev ve mutfak araçlarının geri dönüşümü için bir kooperatif kurabileceğimize karar verdik” (akt. Azzellini, 2015: 78 ve 2018: 33; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016).

Aralık 2012'de, fabrika kapanınca, işçiler önce fabrikanın önündeki meydanı, ardından Ŗubat 2013'te fabrikayı işgal etmişlerdi. Yakındaki bir fabrikadan bir grup işçi ile taşeron işçilerden bir grup da destek için işgal eylemine katılmıştı.

“Birinin size yardım edeceğini beklemek ve öylece durup beklemek anlamsız. Onların bırakıp gittiği araçları ele geçirmeliyiz. İşsizim. Yeni bir iş kurmak için param da yok. Ama terk edilmiş bir fabrika binasını (ki burası toplam 30.000 metrekare) devralıp bir şeyler yapabilirim. Bundan dolayı projenin ilk gerçek yatırımı siyasi faaliyet ve eylemdir. Siyasi bir karar verdik. Ve oradan ilerlemeye başladık” (akt. Azzellini, 2015: 79 ve 2018: 33; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 141).

İşçiler fabrikanın ismini deęiŖtirerek Ri-Maflow yapmışlar, Ri-Maflow kooperatifi resmi olarak Mart 2013'te kurulmuŖtur. Bu arada, fabrika binası UniCredit'e geçmiş, banka tahliye talebinde bulunmamayı kabul etmiştir.

Ri-Maflow'da çalışan yirmi işçi, kendilerini dönüŖtürürken fabrikayı da tamamen yeniden yapılandırmıştır. Artık işçiler için önemli olan, dayanışmacı

ilişkiler geliştirmek, sosyal sorunlara duyarlı olmak, toplumsal hareketlerle birlikte hareket etmek, üretimin toplumsal ve ekolojik yararını gözetmektir.

“Daha geniş bir ağ örmeye başladık. Ri-Maflow kooperatifi, ekonomik bir faaliyet olarak elektronik ekipmanın geri dönüşümünü geliştirmeyi amaçlıyor. Fon toplamak için fabrika alanını ve etkinlikleri organize eden Occupy Ri-Mafflow derneğini kurduk; ikinci el marketimiz, barımız var, konserler ve tiyatro gösterileri düzenliyoruz; ofislerin bir kısmını kiraladık. Bütün bu faaliyetler sonucu biraz gelir elde etmeye başladık. Bir kamyon ve bir yük asansörü aldık, tüm elektrik sistemini yeniledik ve bize de ayda 300-400 avro kalıyor. Çok değil ama 800 avroluk işsizlik ödeneği ile neredeyse normal bir maaş olan 1100 avroya geliyor. [...] 2014 yılında kooperatiflerle daha yakın çalışmak istiyoruz. Halihazırda devam eden iki projemiz var ve her ikisi de ekoloji ve sürdürülebilirlikle ilgili. Yerel organik tarım üreticileriyle ittifaklar kurduk, bir dayanışmacı satın alma grubu oluşturduk ve bilgisayarları geri dönüştürmeye başladık bile, kolaymış, ama bunu daha geniş ölçekte yapmak istiyoruz” (akt. Azzellini, 2015: 79-80 ve 2018: 33-34; Azzellini ve Alioscia Castronovo, 2016: 142).

Ri-Mafflow, İtalya’da göçmen işçilerin sömürülmesine ve salt verimlilik odaklı tarıma karşı mücadele veren çiftçileri bir araya getiren Fuori Mercato (Pazar Dışı) ağının da bir parçasıdır. Tarım üreticisinden doğrudan, aracısız temin edilen ürünleri dolaşıma sokan Fuori Mercato İtalya’nın 17 farklı şehrinde örgütlenmiş durumdadır. Fuori Mercato, amacını, “alternatif bir piyasa değil, piyasaya radikal bir alternatif oluşturmak” olarak ifade etmektedir. Ri-Mafflow işçileri, Latin Amerika ve diğer ülke deneyimlerinden oluşan bir ağın parçası olarak hareket etmekte ve gerek yerel gerekse küresel düzeyde alternatif üretim biçimlerinin hayata geçirilebilmesi mücadelesi yürüttüklerini ifade etmektedir (Fumagalli, 2019).

3.3.4. ABD: New Era Windows

New Era Windows, Chicago’da pencere üretimi yapan bir işçi kooperatifidir. İşçilerin kooperatifleşme süreci, eski fabrikaları Republic Windows and Doors’un işgal edilmesiyle başlamıştır.³¹⁵

ABD’de otuzlu yıllardan beri hiç fabrika işgal eylemi görülmemiştir. Ancak, 2008 yılında, Republic Windows and Doors fabrikasındaki makineler ve araçlar işçilerin gözü önünde kaçırılıp, işçilere ve sendikalarına herhangi bir açıklama

³¹⁵ New Era Windows deneyimi için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Azzellini, 2015: 87-91 ve 2018: 52-56; Lydersen, 2014; 2018; Vieta, 2019: 162-163. New Era Windows için bkz. <https://newerawindows.com/Content/newerawindows.com.html> (Erişim tarihi: 11.05.2021). Ayrıca bkz. <https://www.theworkingworld.org/us/new-era-windows/> (Erişim tarihi: 11.05.2021).

yapılmayınca, doğrudan eylem fikri işçilerin aklına düşmeye başlamıştı. Özellikle fabrikadan kaçırılan ekipmanın fabrika sahibinin eşi tarafından satın alınan başka bir pencere-kapı fabrikasına taşındığını öğrenmeleri işçileri daha da bilemişti.

Fabrikada çalışan 250 civarındaki işçinin çoğu Latin kökenli ve Afro-Amerikandı. İşçiler, taban sendikacılığını benimsemiş bir sendikanın (UE, United Electrical, Radio and Machine Workers of America) üyesiydiler. Söz konusu dönemde, ABD'den önce Kanada'da, özellikle otomotiv işçilerinin fabrika işgallerine giriştikleri görülüyordu. Dolayısıyla, fabrika işgal eylemi gibi militan bir eylem, bunların bileşkesinde ortaya çıkmıştır.

2 Aralık 2008 Salı günü fabrika müdürü Tim Widner, fabrikanın üç gün içinde kapanacağı haberini vermişti. İşçiler, kıdem tazminatı alamayacak ve şirketin işçilere olan borçları da ödenmeyecekti. Müdürün açıklamasına göre bunun sebebi, Bank of America'nın mali sıkıntı çeken şirkete eski borçlarını gerekçe göstererek yeni kredi vermeyi reddetmesiydi. Şirket, son maaş çeklerini Cuma günü verecek, işçilerin sağlık sigortaları iki hafta içinde sona erecekti.

Fabrika işgal eylemi bu açıklamanın üzerine gelmiştir. İşçiler fabrikayı işgal ederek Bank of Amerika'nın ve fabrikada azınlık hissesine sahip JP Morgan Chase bankasının alacaklarına karşı ödeme yapmasını talep ediyorlardı. 6 günlük işgal ve 3 günlük çetin pazarlıklar sonucu banka ödeme yapmayı kabul etmişti. Bu süreçte işçilerin kamuoyu desteğini arkalarına alabildikleri görülmektedir. Hatta yeni seçilmiş başkan Barack Obama "işçilerin durumuna gelince, kesinlikle haklı olduklarını düşünüyorum" diyerek işçilerin haklılığını en üst makamdan onaylamıştır.

Şirket 15 Aralık 2008'de iflas başvurusunda bulunmuş, Şubat 2009'da Serious Energy adlı bir şirket bütün işçileri işe alacağı sözünü vererek şirketi satın almıştı. Ancak yeni şirket sözünü tutmadığı gibi, 23 Şubat 2012 sabahı işçilere fabrikanın kapatılacağını bildirmişti. Bunun üzerine işçiler, bir kez daha fabrikayı işgal etmişlerdi. Ancak bu kez yalnız değildiler ve Occupy Chicago hareketi derhal fabrikaya gelerek işçilere destek olmuşlardı. İşçiler, yeni bir alıcı bulunabilmesi ya da kendilerinin satın alabilmesi için, şirketin 90 gün daha çalışmasını talep ediyorlardı. Serious Energy bu talebi kabul etmişti.

İşçilerin amacı para toplayarak fabrikayı satın almaktı. Ancak şirket, en yüksek teklifi verene satmaya çalışıyordu ve işçiler bu miktarda bir parayı denkleştiremezlerdi. Bu süreçte, Arjantin'deki işçi denetimli fabrikaları da destekleyen ve kar amacı gütmeyen New York merkezli kuruluş The Working World'un 665 bin dolar desteği sayesinde, hem yeni bir bina kiralayabilmişler hem gerekli ekipmanı alabilmişler hem de bir kooperatif kurabilmişlerdir.

Eski Republic Windows and Doors işçileri, “gelecekte çalışmanın nasıl olabileceğine dair ilham kaynağı olma umuduyla kooperatifimize Yeni Çağ demeye karar verdik” diyerek New Era Windows kooperatifini kurmuşlardır.

3.3.5. Bosna-Hersek: DITA

DITA, Tuzla şehrinde faaliyet yürüten ve deterjan üretimi yapan bir fabrikaydı. 1977 yılında kurulan DITA, Yugoslavya döneminde 1400 işçi istihdam etmekteydi. Fabrika 2005 yılında özelleştirilmiş, özelleştirildikten sonra ücretlerde düşüş yaşanırken çalışma koşulları da kötüleşmişti.³¹⁶

DITA işçilerinin ilk protestoları 2009 yılında başlamış, Ağustos 2011'de başlayan ve neredeyse 8 ay süren bir grev yaşanmıştı. Aralık 2012'de DITA yönetimi üretimi durdurmuş, 760 işçi işsiz kalmıştı. Şirket, aylardır ne ücretleri ne de işçilerin sigortasını ödüyordu. Nihayet şirket, 2015 yılında iflasını ilan etmişti.

Bu arada işçiler, işverene birkaç dava açmış, işveren de işçilere yasadışı grev yaptıkları gerekçesiyle dava açmıştı. İşçiler davaları kazanamamış ama işveren açtığı davayı kazanabilmişti.

DITA işçilerinin mücadelesi, ancak Şubat 2014'te, benzer durumda olan dört fabrikadan işçilerle birlikte yürüyüş organize ettiklerinde kamuoyunun ilgisini çekebilmişti. Bu dört fabrika şaibeli özelleştirme süreçlerinden geçmiş fabrikalardı. 5 Şubat günü yapılan yürüyüş, polislin müdahalesi sonucu bir ayaklanmaya (*grağanski bunt*) dönüşmüştü. 7 Şubat'ta öğrencilerin ve halkın katılımıyla büyüyen gösterilerde Tuzla, Mostar, Saraybosna ve Zenica belediye binaları ateşe verilmiş, Hırvatistan, Karadağ, Sırbistan ve Makedonya işçileri Bosna-Hersek işçilerine destek mitingleri düzenlemişlerdi. Ayaklanma esnasında, *plenum* adı verilen ve doğrudan

³¹⁶ DITA deneyimi için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Milan, 2018; Azzellini, 2018: 40-42; Vieta, 2019: 158-159.

demokrasinin geçerli olduğu halk meclisleri kurulmaya başlanmıştı. Ülke geneline yayılan plenumlar, *interplenum* adı verilen bir organizasyon aracılığıyla koordine ediliyordu. Ayrıca işçilerin mücadelesi sonucu yeni bir sendika olarak *Solidarnost* doğmuştu. Olaylar ancak Mart ayında durulmuş, meclislere katılım gitgide seyrekleşmiştir.

DITA fabrikası, Mart 2015'te, şirketin iflas bildirimine üzerine işçileri tarafından işgal edilmiştir. İşçiler, iflas müdürü ile tekrar üretime başlama konusunda bir anlaşmaya varmışlar ve kamuoyuna destek çağrısında bulunmuşlardır. Bu çağrı aktivistlerden ülkenin popüler isimlerine kadar birçok kişi ve grubun harekete geçmesiyle karşılığını bulmuştur. Çeşitli mağazalar ve bazı perakende zincirleri DITA ürünlerini satarak destek olurken, yerel ve uluslararası eylemcilerden oluşan gruplar fabrikayı ziyaret etmişlerdir. 'DITA ile Selfie' (SelfieSaDitom) adlı bir Facebook sayfası açılmış, insanlar DITA ürünlerinin reklamını yapmaya davet edilmiştir. DITA, Nisan 2017'de, Bingo markası tarafından satın alınmıştır.

3.3.6. Hırvatistan: ITAS Prvomajska

Yugoslavya'nın sosyalist özyönetim ilkesi (*socijalističko samoupravljanje*), Yugoslavya işçilerinin/halkın (*radni narod*) tüm işletmelerin sahibi olduğu fikrine dayanıyordu. Yugoslavya ve ardılı devletlerdeki yasal ve anayasal değişiklikler, özyönetim olarak adlandırılan modeli tedrici olarak yok etmiş ve toplumsal mülkiyeti (*društvena svojina*) özel mülkiyete dönüştürmüştü. Diğer Hırvat işletmeleri gibi ITAS da kademeli olarak mülk dönüşümü ve özelleştirme sürecinden (*pretvorba i privatizacija*) geçmişti (Kojanic, 2018: 1).

ITAS Prvomajska, Hırvatistan'ın iç bölgesindeki Ivanec şehrinde bulunur ve takım tezgâhları üretir. Seksenli yıllarda binden fazla işçi istihdam eden fabrikada, doksanlı yıllarda yaşanan geçiş sürecinde işçi sayısının azaldığı görülmektedir.

Doksanlı yıllarda şirket hisselerinin yüzde 50'sinden fazlasına sahip herhangi bir ortağı yoktu; çünkü o dönem yasalar bunu yasaklamaktaydı. İşçiler, şirketin hisselerinin büyük kısmını ellerinde tutuyorlardı. 2000'lerin başında, işçiler şirketin %39 hissesine sahipken, PIF Sunce (savaş gazileri örgütü) %32'sine ve devlet özelleştirme fonu %29'una sahipti. 2001 yılında bir belediye başkanı hisselerin

%75'ini almayı başarmış ve işçilerin payı %22'ye düşmüştü (Vlaisavljević, 2016: 21-22).

Yeni sahibinin, varlıklarını satarak rant elde etmek için fabrikayı yok etmeye çalıştığına inanan işçiler, yönetimle uzun süreli bir anlaşmazlığa düşmüşler ve açlık grevi de dahil olmak üzere çeşitli taktikler uygulamışlardı. Şirketin mali sıkıntı içinde olduğu gerekçesiyle iflas ilan ettiği 2005 yılına gelindiğinde işçiler fabrikayı işgal ederek ödenmeyen ücretlerin ve kıdem tazminatlarının ödenmesi taleplerini şirket hissesi talebine dönüştürmüşlerdi. ITAS Prvomajska'da işçi denetimi, iflas sürecinde bu talebin elde edilmesiyle söz konusu olmuştur (Azzellini, 2018: 38; Vieta, 2019: 158).

İşçilerin mücadelesi, Hırvatistan medyası tarafından dikkatle izlenmiştir. Bunda, özellikle sendika temsilcisinin medya ile kurduğu ilişkinin büyük rolü olduğu görülmektedir. Sendika temsilcisi, yeni sahibin satın aldığı şirketi yok ettiği için suçlu olduğunda ısrar ediyor, bu suçlama geçiş döneminde yaşanan özelleştirmelere tanık olan Hırvatlar nazarında karşılık buluyordu. Gazetelerden birinde yer alan "ITAS'a Zarar Vermekten Suçlu!" manşeti bunun bir göstergesiydi. Fabrika işgali sırasında mücadele "fabrika içeriden savunulur" (*tvornica se brani iznutra*) sloganı etrafında örgütlenmişti (Kojanic, 2018: 2).

Söz konusu süreçte taleplerin ve tartışmaların içeriği, bazen işçilerin hisse sahipliğine (*radničko dioničarstvo*) odaklanmış, bazense "21. yüzyıl öz yönetimi" (*samoupravljanje za 21. stoljeće*) tartışmasına kaymıştı. ITAS mücadelesi, ülke içindeki ve dışındaki aktivistler başta olmak üzere kamuoyunun dikkatini çekmiş, ITAS işçileri tarafından gündeme getirilen işçi denetimi modeli -kapitalizmin ve geleneksel şirket modelinin eleştirisini de içerecek şekilde- bir örnek olarak gösterilmiştir (Kojanic, 2018: 2-3).

ITAS Prvomajska, özelleştirmeden sonra, önce fabrikayı fiziksel olarak işgal ederek ve ardından şirket üzerinde mülkiyet hakları elde ederek çalışanları tarafından devralınan ilk ve tek kuruluştur (Kojanic, 2018: 1). ITAS'ın mülkiyet yapısı çok karmaşıktır. Kolektif bir mülkiyet yapısı arayışı sürüyor, ancak koşullar göz önüne alındığında bunun henüz mümkün olmadığı görülüyor. Hırvat mevzuatı, herhangi bir toplu mülkiyet biçimine ve işçilerin özyönetimine izin vermemektedir. Ayrıca ITAS'ta halen hisse sahibi olmayan işçiler ve halen işçi olmayan hissedarlar

bulunmaktadır. İşçi olmayan hissedarlar, çoğunlukla -işçilerle aynı çıkara sahip olup olmadığı tartışmalı- eski işçilerdir. Ancak işçiler, hissedar payları ne kadar büyük olursa olsun, tüm hissedarların genel kurullarda bir oy hakkına sahip olduğu bir sistemi kurmayı başarmışlardır. ITAS Prvomajska'da, ücretlerin ve gelirin işçiler tarafından belirlendiği ve kararların işçilerce alındığı görülmektedir (Azzellini, 2018: 38-39; Vieta, 2019: 158).

ITAS, üretiminin %95'ini Almanya, İtalya, İngiltere, Rusya, Venezuela ve ABD'ye ihraç etmektedir. 2017'de ortalama net maaş 4600 kuna (yaklaşık 620 avro) idi. Bu, sektördeki ortalamadan daha düşük, ancak Hırvatistan'daki ortalama gelirden çok daha yüksektir. Hafta sonu çalışma yoktur ve fazla mesai saat ücretinin %250'si oranında ödenir. Resmi tatillerde çalışma yoktur. ITAS işçilerinin hedefi, fabrikanın tamamen işçi mülkiyetine geçmesidir (Azzellini, 2018: 39).

İşçi denetimi ve özyönetimi mücadelesinin savunucularından sendikacı Dragutin Vargo, "Yugoslav özyönetiminde, işçiler sonuçta başarısız oldular ve parti adına kontrol edildiler. Parti tarafından atanan müdürü asla görevden alamazlar veya ücretlerinin düzeyine bağımsız olarak karar veremezlerdi" demektedir. Vargo, ITAS'ın, dünyada bir hareket olarak giderek gelişen 21. yüzyılın öz yönetiminin bir parçası olduğunu ifade etmektedir (Azzellini, 2018: 39-40).

3.3.7. Sırbistan: Jugoremedija

Jugormedija, Belgrad'ın kuzeyinde bir ilaç fabrikasıydı. 2000 yılında özelleştirilen Jugormedija hisselerinin yüzde 58'i işçilere, yüzde 42'si devlete pay edilmişti. Söz konusu pay etme işlemi, özelleştirme sürecinin bir parçası olarak, -Yugoslavya döneminden kalan- özyönetimin ölçeğini küçültme stratejinin bir parçasıydı. 1997'de çıkarılan bir yasa, devlete ait işletmelerde hisselerin yüzde 60'ının o işletmede çalışan işçilere devredilmesini öngörüyordu (Upchurch ve Marinković, 2011: 9).

Ancak, 2002 yılına gelindiğinde, hükümet, devletin Jugormedija ilaç fabrikasındaki hisselerini Jovica Stefanoviç adında şaibeli bir kapitaliste satmıştı.

"2002 yılında devlet, hisselerini, sigara kaçakçılığı yaparak servetini kazanan ve Jugoremedija'nın hisselerini satın aldığı sırada Interpol tarafından aranan, kötü şöhretli bir yerel kapitalist Jovica Stefanoviç'e sattı. Sırp özelleştirme sürecindeki diğer tüm alıcılar gibi,

Stefanoviç de kara para aklama suçundan soruşturulmadı bile, çünkü Sırp hükümetinin o zamanki (ve hala da öyle) tutumu, özelleştirmede kirli paraya sahip olmanın, işçilerin işi yönetmesine izin vermekten daha iyi olduğuydu. Çünkü bu ‘bizi öz yönetimin karanlık günlerine geri getirecektir’” (Grubačić, 2010: 186).

Bu süreçte, çeşitli manevralarla şirketin mülkiyet yapısı değiştirilmiş, Stefanoviç’e hisselerin yüzde 68’i verilmişken işçilerin payı yüzde 32’ye indirilmişti. Bunun üzerine işçiler, Jugormedija Meclisi’nde aldıkları karar doğrultusunda, dava açmanın yanında, Aralık 2003’te fabrikayı işgal etmişlerdi. “Bu postsosyalist Yugoslavya’da ilk fabrika işgaliydi!” (Grubačić, 2010: 187).³¹⁷

Mayıs 2004’te, işçilerin baskısı sonucunda hükümet Jugoremedija’nın özelleştirilmesini araştırmış ve Stefanoviç’in sözleşmeyi ihlal ettiğini tespit etmişti. Ancak devlet, bu konuda hiçbir şey yapmıyordu. Buna tepki olarak bir grup kadın işçi, başkent Belgrad’daki Özelleştirme Dairesi’ni işgal etmiş, hükümet ancak bu işgalden sonra ihlali ciddiye almaya başlamıştı. Bu arada fabrika işgali devam ediyordu (Grubačić, 2010: 187).

Özellikle 2004 yaz aylarında, özel güvenlik birimlerinin (ki Stefanoviç’in özel ordusu olarak adlandırılır) ve polisin sert müdahalelerine tanık olunmuş, bu müdahalelerde birçok işçi yaralanmış ve tutuklanmıştı. Ancak işçiler mücadeleden vazgeçmemiş, toplamda iki buçuk yıl süren grev esnasında fabrika dokuz ay işgal altında tutulmuştu (Vieta, 2019: 158).

Militanlıkları ve yaratıcı doğrudan eylemleri, işçileri Sırbistan’da neoliberal kapitalizme karşı direnişin sembolü haline getirmişti. Shantz (2010), işçilerin mücadelesine ilişkin olarak “Böyle bir özyönetim muhtemelen ‘öz-yönetim’ zamanında bile yoktu” demektedir. Mayıs 2006’da Sırbistan Yüksek Mahkemesi yeniden sermayelendirmenin sözleşmeyi ihlal ettiğine karar vermiş, Zrenjanin Ekonomi Mahkemesi’nde tekrar açılan dava sonucunda, mülkiyet yapısı eski haline (yüzde 58 işçiler-42 devlet olarak) geri getirilmiştir (Grubačić, 2010: 188).

Calori ve Jurkat (2017), Jugoremedija’da yaşanan mücadelenin işçilerin ‘mülkiyet duygusu’nda bir dönüşüm yarattığını belirtir. Bu dönüşüm, yalnızca işletmenin özelleştirilmesiyle tetiklenmemiş, aslında ‘yozlaşmış bir özelleştirme’

---

³¹⁷ İşçilerin kamuoyuna açıklamasını içeren mektup için bkz. <https://www.workerscontrol.net/geographical/solidarity-petition-support-jugoremedija-workers-struggle-serbia>. (Erişim tarihi: 15.05.2021).

tehdidine karşı gelişmiştir. İşçiler, devlete ait hisselerin Sloven şirketi Lek'e devredileceğini beklerken, Makedonya'dan şaibeli karakter Stefanović'in nispeten bilinmeyen şirketi Jaka 80'a devredildiğini gördüklerinde harekete geçmişlerdir.

“O zaman hissedarlık hakkında hiçbir şey bilmiyordum. İlgimi de çekmiyordu. Benim için her şey yolundaydı ve Lek ile iş birliği ve satın alma olduğunda da böyle devam etmesini bekliyordum. Sonrasında ne olacağını da düşünmedim” (Jugoremedija'dan bir işçiden akt. Calori ve Jurkat, 2010: 674).

'Nini' lakaplı Stefanović sonrasında kurulan yeni yönetimin dışlayıcı ve baskıcı yaklaşımı, sendikaya karşı hasmane tutumu ve ürün kalitesinin maliyetlerin düşürülmesi gerekçesiyle göz ardı edilmesi, işçileri tetikleyen diğer gelişmelerdi.

“Nini biraz dışlayıcıydı ve başlangıçta düşmanca davrandı. Sadece bu bile bir tür antipatiye neden oldu. İşte o zaman sağa sola sormaya başladık ve hisselerin ne anlama geldiğini çok çabuk anladık ve ardından temsilcilerimizi seçtik” (Jugoremedija'dan bir işçiden akt. Calori ve Jurkat, 2010: 675).

Bütün bu gelişmeler, işçilerin işletmenin sahibi oldukları duygusunu güçlendirmiş, yeni yönetime ve özelleştirme sürecine karşı mücadele kendi işlerine, kendi şirketlerine sahip çıkma mücadelesi olarak algılanmaya başlanmıştır.

“Burada Jugoremedija'nın sahipleri arasındaki mücadeleden bahsediyoruz, mal sahipleri ile işçiler arasındaki çatışmadan değil... işçi ve mülk sahipleri olarak haklarımız için savaştığımız açık” (Jugoremedija'dan bir işçiden akt. Calori ve Jurkat, 2010: 675-676).

Sırbistan Jugoremedija deneyiminde hissedarlık, işçileri dışlayan bir özelleştirme sürecine karşı direnişin bir aracına dönüşmüş, sermayenin ve hükümetin şiddetine maruz kalan işçiler süreç içerisinde militanlaşarak işçi denetimi/özyönetimi düşüncesine daha fazla yaklaşımaya başlamışlardır. İşçi denetimi/özyönetimi düşüncesinin su yüzüne çıkmasında, Yugoslav özyönetim mirasının da etkisi olduğu görülebilir.

İşçi-hissedarlar, Mart 2007'den Aralık 2012'ye kadar işletmeyi başarılı bir şekilde yönetmişler ve bu süre zarfında tüm yükümlülüklerini yerine getirmeyi başarmışlardı. Ancak işçilerin fabrika işgaliyle başlayan mücadelesi, “Bütün bunlar, işçilerin her şeye karışmalarına izin verilen komünist özyönetim sisteminin

kalıntıları” (Grubačić, 2010: 186) anlayışının hâkim olduğu bir ülkede desteklenmediği gibi birçok engelle karşılaşmaktaydı.³¹⁸

2012 yılında iflası istenen Jugoremedija, bir süre sonra Union Medic Milan Selaković adlı bir şirkete kiralanmış, 2016 yılında tekrar iflas sürecine giren işletme, 2017 yılında satışa çıkarılmıştır. Bildirildiğine göre, 2019 yılında işletmenin borçları 26 milyon avro, toplam değeri ise 32 milyon avrodur (Stevanović, 2019).

3.3.8. Mısır: Kouta Çelik ve Kleopatra Seramik

Mısır’da, işçi denetimi/özyönetimi kapsamında değerlendirilebilecek denemeler iki ayrı grupta toplanabilir. Birinci grup, daha önce özelleştirilmiş olan işletmelerin tekrar kamulaştırılması sonucu ortaya çıkmış; ikinci grup ise, diğer ülkelerdeki işgal fabrikalarına benzer şekilde işçilerin militan mücadelesi sonucu ortaya çıkmıştır.

İlk gruptaki denemeler, 1990-2010 arası yıllarda özelleştirilmiş olsalar da gerçek piyasa değerinin altında bir değerle satıldıkları gerekçesiyle tekrar kamulaştırılma kapsamına alınmış şirketlerde gündeme gelmiştir. İdare mahkemesi tarafından özelleştirilmeleri iptal edilen bu şirketlerden bazıları, kamulaştırılmalarına rağmen tekrar üretime başlatılmamıştır.³¹⁹ Bu süre içinde ücret elde edemeyen işçiler, kamulaştırılan şirketlerin bir an önce üretime başlamasını talep etmişler, ilgili mercilerin bu konuda adım atmaması nedeniyle işlerinden bazıları özyönetim denemelerine girişmişlerdir.

19 Mart 2014 tarihinde işçiler Tanta Flax&Oil’deki on üretim hattından ikisini yeniden faaliyete geçirmişlerdir. Fabrikanın yeniden işletilmeye başlatıldığı haberlerinin yayılması, yetkilileri harekete geçirmiş ve fabrikanın elektriği kesilmiştir. Bu sebepten, işçilerin bu denemesi birkaç saat sonra sona ermek zorunda kalmıştır. Tanta işçileri, aynı tarzdaki bir diğer şirket olan Nubariya Quel Seed

---

³¹⁸ 27 Aralık 2012 tarihinde, Zrenjanin Ticaret Mahkemesi, yaklaşık 1,6 milyon avro talep eden Hypo Alpe-Adria Bank’ın talebi üzerine iflas davası açılmasına karar vermişti. Ayrıca, işçilerin temsilcisi Zdravko Deurić ve işçiler tarafından reddedilmesine rağmen, kendisinin ve ortaklarının Jugoremedija’yı 600.000 avro zarara uğrattığına dair iddialar üzerine, Deurić aleyhine cezai takibat başlatılmıştı.

³¹⁹ Tanta Keten Yağı Şirketi, Nubariya Tohum Şirketi, Shebin al-Kom Tekstil Şirketi, Nil Pamuk Çırcır Şirketi, Nasr Buhar Kazanları Şirketi, Simo Kâğıt Şirketi ve Ömer Efendi mağaza zinciri bu kapsamdaki şirketlerdendir. Yalnızca Ömer Efendi ile Shebin al-Kom Tekstil tekrar faaliyete başlamıştır (Charbel, 2015: 83).

Company işçilerinin iki yıl önceki özyönetim denemesinden ilham aldıklarını ifade etmişlerdir. Yine Ramy Lakkah Ampul Fabrikası'daki işçiler, sahibinin ülkeyi terk etmesi üzerine, 2001'den 2006'ya kadar fabrikayı işletmişlerdir. Ancak mülk sahibi ülkeye geri döndüğünde, fabrika eski sahibine devredilmiştir. İşçiler, beş yıl boyunca hem üretimi hem de karı artırmayı başarmışlardır. Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir diğer örnek de Simo Kâğıt Fabrikası'dır. İşçiler, üretime geçmeye yeltenseler de eski işverenin faturaları ödememesi nedeniyle elektrik ve gazı açtıramamışlar ve dolayısıyla üretime geçememişlerdir (Charbel, 2015: 83-87).

İkinci gruptaki deneyimler, ilk gruptaki deneyimlerden farklı olarak, işçilerin doğrudan eylemine dayalı olarak ortaya çıkmışlardır.³²⁰ Hüsnü Mübarek'in 25 Ocak 2011'de devrilmesiyle sonuçlanan 2011 isyanının bir sonucu olarak, Mısır'da en az iki fabrikada işçi denetimi altında üretime başlandığı bilinmektedir. Bunlardan biri, Kahire'nin kuzeyindeki 10. Ramazan şehrinde faaliyet yürüten Kouta çelik fabrikasıdır. Diğerisi ise, -biri 10. Ramazan ve diğeri Ain Suchna şehrinde olmak üzere- binlerce çalışanı ve iki tesisi ile Kleopatra seramik fabrikasıdır.³²¹

Kouta çelik fabrikası, Mart 2012'de, ücret ödemelerinin kesilmesinden birkaç ay sonra sahibi tarafından terk edilmişti. Bunun üzerine işçiler, fabrikayı işgal ederek hem yargı yoluyla hem de Çalışma Bakanlığı aracılığıyla fabrikanın kendilerine devredilmesi için bir mücadele başlatmışlardı. Hâkim, Ağustos 2012'de, işçilerin fabrikayı devralma hakkını onaylamış, fabrikanın işletilmesinden sorumlu olarak mühendis Mohsen Saleh'i yetkilendirmişti. İşçiler kolektif karar alma organları kurmuşlar ve üretimi koordine etmek için bir komite seçmişlerdi.

İşçiler, fabrikanın eski sahibinin 3,5 milyon dolarlık borçlarının yeniden yapılandırılması için gaz ve elektrik tedarikçileri ile müzakere etmek zorunda kalmış; ayrıca, aylardır maaşları ödenmeyen işçiler, üretim için hammadde satın alabilmek için ücretlerini yarıya indirmek zorunda kalmışlardı. Nisan 2013'te işçiler tarafından seçilen teknik komite yönetiminde üretime tekrar başlanabilmişti.

“Kouta işçileri için bu deneyim son derece zorlayıcıydı. Aylarca maaş almadan, uzun süren resmi işlemlere, su ve elektrik sağlayan şirketlerle ilgili sorunlara ve hükümetin genel tacizine katlanmak zorunda kaldılar. Ancak mevcut krizde özyönetimin bir seçenek olduğunu

³²⁰ Mısır işçi/sendika hareketinin tarihsel gelişimine dair bkz. Alexander ve Bassiouny, 2018.

³²¹ Mısır'daki iki deneyim için -başka bir kaynak belirtilmedikçe- şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Marfleet, 2013; Azzellini, 2018: 49-52.

göstererek yola devam ettiler: bu işçilerin sorunlarına bir cevap değil ama özel sektöre meydan okunabileceğini ve işçilerin işyerlerinde önemli bir değişim gerçekleştirebileceklerini gösteriyor” (Marfleet, 2013).

Mısır’daki bir diğer deneyim olan Kleopatra seramik fabrikası, 20 bin işçi istihdam eden ve fayanstan lavaboya kadar çok çeşitli seramik ürünleri üreten bir fabrikaydı. Öncesinde, eski Cumhurbaşkanı Mübarek’e yakınlığıyla bilinen Mohamed Abul-Enein’e aitti. İşçilere karşı hasmane tutumuyla bilinen Abul-Enein, Temmuz 2012’de, iki fabrikayı da öncesinde haber vermeden kapatıvermişti.

İşçilerin, 2011 yılından itibaren, yani kapanmadan önce, defalarca işgal eylemine giriştiği ve binlerce işçinin katılımıyla gösteriler düzenlediği görülüyordu. İşveren, işçilerin ücrete ve çalışmaya dair haklarını anlaşılan şartlarda yerine getirmiyordu. Bu eylemler sonuç vermeyince işçiler Kahire’ye gitmişler, cumhurbaşkanlığı sarayına yürüyerek dönemin devlet başkanı Muhammed Mursi ile görüşmüşlerdi. Ancak, işçilerin koşullarında, Mursi ile gerçekleştirilen görüşmeden sonra da bir değişiklik olmamış, bunun üzerine işçiler Süveyş’teki belediye binasını işgal edip işveren Abul-Enein’in cezalandırılmasını talep etmişlerdi. Sonunda işçiler, (Süveyş Kanalı’nın güneyinde) Ain Suchna’daki fabrikayı işgal etmişler, üretime yeniden başlamışlar ve ürettikleri ürünleri doğrudan satmaya başlamışlardır.

Mısır işgal fabrikalarındaki işçilerin, diğer ülkelerde ortaya çıkan benzer deneyimlerdeki işçiler gibi, kendilerini işçi denetimi/özyönetimi ağının bir parçası olarak gördükleri görülmektedir. Yunanistan’ın Selanik şehrindeki VioMe deneyimi ortaya çıktığında gönderdikleri mesaj bunun bir göstergesidir:

“Mısır’ın 10. Ramazan Şehri Kouta Çelik Fabrikası çalışanları olarak Yunanistan’ın Selanik kentindeki VioMe endüstriyel mineraller fabrikasında meydana gelen olayları takip ettik. Fabrika sahibinin kaçtığı ve işçilerden oluşan genel kurulun fabrikayı işçilerin özyönetimi altına almaya karar verdiğini öğrendik. Bu nedenle fabrika, 12 Şubat 2013’te işçi yönetiminde bir kooperatif olarak yeniden açılmış. (...)

Yunanistan’dan bin mil uzakta olmasına rağmen, VioMe işçilerine ve kendi kendilerini yönetme konusundaki yeni doğan deneyimlerine en güçlü dayanışma ve destek ifademizi gönderiyoruz. Ayrıca, ister Yunanistan’da ister burada Mısır’da olsun, her şeyden önce işçi sınıfını etkileyen kemer sıkma önlemlerini kesinlikle reddettiğimizi ilan ediyoruz.”³²²

---

³²² Mesajın tamamı için bkz. MENA Solidarity Work, 2013.

3.3.9. Endonezya: PT Istana

PT Istana, başkent Cakarta'da bulunan bir tekstil fabrikasıydı. İşçiler tarafından devralınmadan önce fabrika, işçilerin sendikalaşma mücadelesine sahne oluyordu.³²³

2007 Temmuz'unda işveren fabrikayı kapattığını duyurmuştu. Endonezya'da, özellikle tekstil sektöründe fabrika kapatmalarının çok yaygın olduğu ve genellikle örgütlü işgücünü dağıtmak ve/veya işçilik maliyetlerini düşürmek için kullanılan bir strateji olduğu belirtilmektedir. Örneğin, bir fabrika birkaç hafta veya aylığına kapatılabilir, ancak daha az kıdemli olduklarından daha az ücret alacak yeni ve örgütsüz işçilerle yeni bir isim altında yeniden açılabilir.

Söz konusu fabrikadaki işçiler başlangıçta ücretleri ve tazminatları için mücadele ediyorlardı ancak işverenin ödeme yapmayacağı anlaşılınca mücadelenin rotası değişmişti. İşçiler bundan sonra, işlerini korumak için mücadele etmeye başlamışlar ve fabrikayı işgal etmişlerdi.

İşgalin ilk günleri çok zor geçiyordu. Bu süreçte işçiler, tahliye girişimleriyle, işverenin kiralık haydutlarından gelen saldırılarla, elektrik şirketinin fabrikanın elektriğini kesmesiyle ve sel felaketiyle boğuşmak durumunda kalmışlardı. Aynı zamanda işçiler, işgal sırasında, desteğe gelenlerin getirdiği materyaller sayesinde, Arjantin ve Latin Amerika deneyimlerine dair filmler izlemiş, yazılar okumuş ve tartışmalar yürütmüşlerdi. 'Patronsuz üretim' anlayışı bu tartışmaların sonucu olarak gündeme gelmişti.

İşçiler, yasal zeminde faaliyet yürütebilmek için 2008 yılında kooperatifleşme yoluna gitmişlerdi. Fabrikada çalışan ve hatta yaşayan yüzlerce işçi vardı ve fabrika sürekli canlı tartışmalara sahne oluyordu. İşçiler, rutin işlerin beraberinde getirdiği yabancılaşmayı azaltmak ve becerilerini geliştirebilmek için rotasyon uygulamaya başlamış, gıda paylaşımı için halka açık bir mutfak ve bir de kreş organize etmişlerdi. Çünkü işçilerin çoğu kadındı ve çocukları vardı. Ürettikleri tişörtleri 'Yüzde 100 Birlikte Üretilir' sloganıyla pazara sunuyorlardı.

PT Istana, bir dizi sorun yüzünden faaliyetlerine devam edememiştir. Bu sorunların bir kısmı otoritelerin çıkardığı zoruklardan, bir kısmı piyasanın dayattığı koşullardan, bir kısmı ise sel gibi doğal felaketlerden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca alt

³²³ PT Istana deneyimi için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Martin, 2016; Hauf, 2018.

yapının yetersiz olması ve bölgenin sık sık sular altında kalması elektrik kesintilerini beraberinde getiriyor ve bu durum üretimi olumsuz etkiliyordu. 2008 yılında yaşanan bir sel felaketi, makinelerin büyük kısmını tahrip etmiş, işçileri kooperatif binasını terk etmeye zorlamıştı. Böylece PT Istana işgal fabrikası deneyimi sona ermiştir.

3.3.10. Türkiye: Kazova

Neoliberal politikaların egemen olduğu dönemde, Türkiye’de, tabandan yükselen işçi denetimi/özyönetimi mücadelesinin üç farklı model üzerinden geliştiği görülür.³²⁴

Bunlardan ilki, grevler ve fabrika işgalleridir. Özelleştirmelere karşı yürütülen mücadelelerin yanı sıra ücretlere ve çalışma koşullarına ilişkin talepler, özellikle doksanlı ve iki binli yıllardaki grevlerin ve fabrika işgallerinin konusunu oluşturmuştur. 1998 ve 2004 yıllarında Seka grevi ve işgali, 2006 Novamed grevi, 2009 Tekel direnişi, 2012 Topkapı Şişecam işgali, 2013 Türk Havayolları grevi, 2014 Greif grevi ve işgali, 2014 Yatağan direnişi, 2015 ‘metal fırtına’, 2018 Flormar direnişi bu dönemde öne çıkmış mücadelelerdir. Söz konusu grevlerde/işgallerde işçilerce oluşturulan konsey/komite tipi örgütlenmeler, eylemin örgütlenmesinde, taleplerin iletilmesinde ve işçilerin ihtiyaçlarının giderilmesinde önem kazanırlar. Konsey/komite tipi örgütlenmeler, aynı zamanda ‘işçi demokrasisi’nin yaşam bulduğu somut deneyimler olarak karşımıza çıkar.³²⁵

İşçi denetimi çerçevesinde değerlendirilebilecek ikinci model, dayanışmacı ilişkiler geliştirmeye yönelik kooperatiflerdir. Son dönemde, geleneksel kooperatifçiliğin eleştirisini içeren ve dayanışmacı ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan yeni tarz bir kooperatifçiliğin hem kuramsal hem pratik anlamda geliştiği görülür.

³²⁴ Toplu pazarlık ve işçi/sendika temsilciliği sistemi de işçi denetiminin bir biçimidir. Ancak bu çalışmada ve bu bölümde tabandan/bağımsız modeller öne çıkarılmaktadır. ILO’nun 135 sayılı İşçi Temsilcileri Sözleşmesi temelinde, işçi temsilciliği ve sendika temsilciliği farklı kurumlar olarak tanımlanmaktadır. İşçi temsilcilerinin sendikaların varlığından bağımsız olarak işyerlerindeki çalışanlar tarafından seçilmesi öngörüldürken, sendika temsilcilerinin hem doğrudan atanmaları ve hem de seçimle göreve gelmeleri mümkündür. Türkiye’de büyük sendikalarda sıradan üyelerin karar mekanizmalarına katılımları, grev oylamasını istisna kabul edersek, genellikle şube genel kurullarına delege seçmekten ibaret kalmaktadır ve işyerinde yapılan delege seçim sürecinin kendisi de ciddi sorunlar teşkil etmektedir (Sipahi, 2019: 1192, 1193). İşçi/sendika temsilciliği üzerine bkz. Özveri, 2017; Canıvar, 2020. Türkiye’de işçi sendika temsilciliği üzerine yapılmış bir saha araştırması için bkz. Cam, 2020.

³²⁵ TEKEL direnişine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kolektif, 2010; Türkmen, 2012. ‘Metal fırtına’ üzerine bir değerlendirme/söyleşi için bkz. Sandıkçıoğlu Gürler, 2016. Yine Bursa Renault grevinin/işgalinin işçi demokrasisi deneyimi olarak değerlendirilmesi için bkz. Adalı, 2016.

Sayısı artan üretim/tüketim kooperatifleri, ekolojik köyler, takas pazarları, kent bostanları, dayanışma ağları ve benzeri oluşumlar bu kapsamda değerlendirilebilecek girişimlerdir.³²⁶

İşçi denetimi/özyönetimi çerçevesinde değerlendirilebilecek üçüncü model, doğrudan eyleme dayalı işçi özyönetimi mücadelesidir. Bunun günümüzde pratikteki ilk ve tek örneği Özgür Kazova Tekstil Kooperatifi'dir. Aslına işçi özyönetimi talebiyle başlamamış olsa da koşulların uygun olduğu bir ortamda işçi özyönetimi mücadelesine dönüşmüş bir harekettir. Daha önce de belirtildiği gibi, ücret ve çalışmadan kaynaklı hakların talep edilmesi mücadelesi ile işçi denetimi/özyönetimi mücadelesi arasında -tarihte birçok örneği görüldüğü gibi- koşulların uygunluğu çerçevesinde kalın bir çizgi olmadığı belirtilebilir. Bunun en geniş ölçekte somutlandığı örnek Gezi Direnişi'dir. Eğer Gezi Direnişi, "olgunlaşmış bir sınıf hareketi" (Boratav, 2013) olarak değerlendirilirse, geniş anlamda işçi sınıfının bir dizi talebinden doğan bir özyönetim pratiği olarak da değerlendirilebilir. Buradan hareketle, Taksim Platformu geniş ölçekte bir konsey/komite örgütlenmesi, Gezi Parkı'nda ve birçok parkta/meydanda/sokakta yaşama geçirilen dayanışmacı/eşitlikçi pratikler de geniş ölçekte birer özyönetim deneyimidir.³²⁷

2013 yılı, Türkiye ölçeğinde, bir eylem türü olarak işgalin öne çıktığı bir yıl olmuştur. Gezi Direnişi'nin etkisiyle ortaya çıkan ve *squat* olarak adlandırılan konut/bina işgalleri bunun somut örneklerini oluşturmuştur. İstanbul Kadıköy'de Don Kişot Sosyal Merkezi, Caferağa Mahalle Evi, Samsa İşgal Evi, İstanbul Beşiktaş'ta Berkin Elvan Öğrenci/İşgal Evi, Ankara'da Atopya, Karadeniz Teknik Üniversitesi Öğrenci/İşgal Evi, İstanbul Moda Tarihi Ali Rıza Paşa Karakolu işgali, İstanbul Acıbadem Lojman işgali bunların öne çıkan örnekleridir. Ayrıca, Van'daki depremzedelerin barınma sorunlarının çözülmemesi üzerine Toki konutlarını işgal

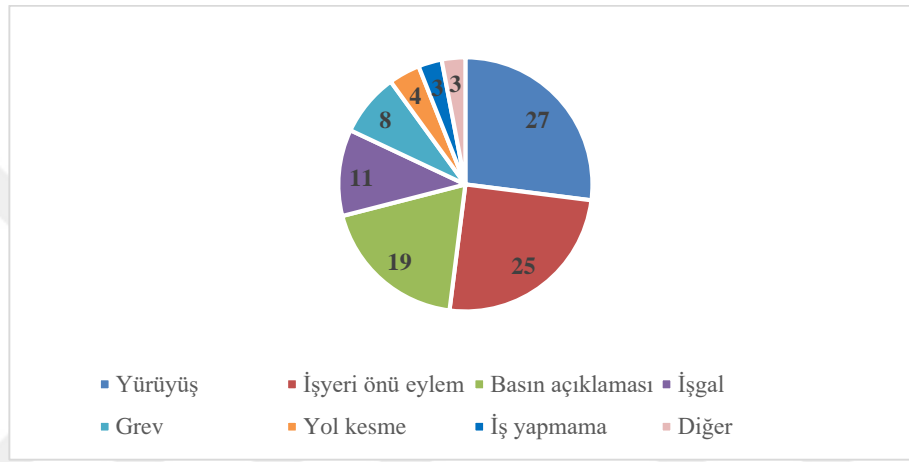
---

³²⁶ Kooperatifler üzerine bkz. Öngel ve Yıldırım, 2019. Kadınların dayanışmacı girişimcileri çerçevesinde kooperatifler üzerine bkz. Işıl ve Değirmenci, 2020. Türkiye'de dayanışmacı ilişkiler ve müşterekler kapsamındaki deneyimler üzerine bkz. Akbulut, 2015: 249-294. Tüketim kooperatifleri ve dayanışmacı tüketim ilişkileri için bkz. Doğançayır ve Kocagöz, 2018. Ayrıca yaşam alanlarının örgütlenmesi/barınma meselesine kuramsal/pratik alternatif bir yaklaşım için bkz. Yeğin ve Tonak, 2014. Yine alternatif/güvenli konut yaklaşımı için Türkiye'den somut bir örnek (Düzce Umut Evleri) için bkz. <http://www.umutevleri.org/> (Erişim tarihi: 10.10.2021). Kooperatifler üzerine girişimci yaklaşımı öne çıkaran bir çalışma için bkz. Çatak, 2017.

³²⁷ Gezi Direnişi üzerine bkz. Göztepe, 2013; Praksis, 2013; Öğütle ve Göker, 2014.

edip yerleşmeleri de bunun başka bir örneğidir. Keza kent bostanlarının yayılması da aynı döneme denk gelir.³²⁸

Aynı dönemde, işgal eyleminin, işçi sınıfı için de sık başvurulan bir eylem türü olduğu görülür (bkz. Grafik 11). Hatta 2014 yılında, Mersin liman işçilerinin işgal eylemini karara bağlayan Yargıtay 7. Hukuk Dairesi³²⁹, “Devrim denilse, yeridir!” (Sönmez, 2014: 238) şeklindeki değerlendirmeleri beraberinde getiren bir karara imza atmış ve işgal eyleminin -toplu eylem hakkı kapsamında- yasal olduğunu teyit etmiştir.³³⁰

Grafik 11: Türkiye’de 2013 yılındaki işçi eylemlerin türlerine göre dağılımı (%)

Kaynak: Kaygısız, 2014: 113.

Türkiye’deki işgal fabrikası olarak değerlendirilebilecek ilk ve tek örnek Kazova işçilerinin deneyimidir. İşçiler devralmadan önceki ismiyle Kazova Trikotaj Sanayi ve Ticaret AŞ, 1947 yılında kurulmuş bir tekstil fabrikasıydı. Fabrika, 2010

³²⁸ Türkiye’deki *squat* ve benzeri deneyimler için bkz. Gülen, 2016; Doğanay, 2016. Ayrıca, 1980 askeri darbesinden sonra Türkiye’li ilticacıların Fransa Paris’teki ev işgalleri deneyimi için bkz. Erkiner, 2001.

³²⁹ Mersin’de Uluslararası Liman İşletmeciliği AŞ’de çalışan işçiler, kendilerinin yerine başka işçilerin işe alınacağı, bunların da otobüslerle getirileceği duyumu üzerine, iş makineleri ve konteynırlar ile giriş kapılarını kapatarak eylem yapar. İşçilerden 22’si işten atılır. Bunların 18’i daha sonra geri alınır ancak sendika temsilcisi dahil 4 işçi geri alınmaz. Bu işçiler işe iade davası açar ama Mersin 3. İş Mahkemesi davayı reddeder. Bunun üzerine dava Liman-İş Sendikası’nca Yargıtay’a taşınır. Yargıtay 7. Hukuk Dairesi, yerel mahkemenin kararını bozar ve toplu eylem hakkı çerçevesinde işgal eyleminin yasal olduğunu ifade ederek işçilerin işe iadesine karar verir.

³³⁰ İşgal eyleminin ‘toplu eylem’ hakkı çerçevesinde yasal olduğuna dair bkz. Seka işgali örneği üzerinden bkz. Koç, 2005. Bursa metal işgali üzerinden bkz. Çelik, 2015.

yılından itibaren mali sıkıntı içine girmiş, 2013 yılında zarar göstermeye başlamıştı.³³¹

Özgür Kazova Kooperatifi'nin kurulmasına varan olaylar şöyle gelişmiştir: İşveren 94 işçiye şirketin geçici mali sorunlar yaşadığını duyurarak bir süre ücretsiz çalışmalarını ister. İşçiler işverenin bir hafta zorunlu ücretsiz izin koyduğu 31 Ocak 2013 tarihine kadar dört ay daha çalışmaya devam ederler. İşçiler işe döndüklerinde ise fabrikanın boşaltılmış olduğunu görürler. Sahipleri, makineleri, 100 bin kazağı ve 40 ton hammaddeyi alıp işçileri dört aylık ödenmemiş ücretlerle işsiz bırakmıştır. Şubat 2013 itibarıyla, 94 işçiden 11'i (7 erkek, 4 kadın), İstanbul şehir merkezinde (Şişli Camii-Bomonti arası) protesto yürüyüşleri yapmaya başlar. Önceleri talepleri ücretlerin ve kıdem tazminatlarının ödenmesinden ibarettir. Nisan 2013'te ise işverenin kalan son makineleri kaçırmasını engellemek amacıyla fabrikanın önüne çadır kurarlar. Kazova işçilerinin mücadelesi sürerken, Mayıs 2013'te, Türkiye tarihinin en kitlesel eylemi olan Gezi Direnişi patlak verir. İşçiler Gezi Direnişi'nden cesaret alarak 28 Haziran 2013 tarihinde fabrikayı işgal ederler. Kalan makineler ve bitmemiş ürünleri kullanılarak üretime tekrar başlarlar. Ürettiklerini Gezi Direnişi sürecinde oluşan Forumlarda ve çeşitli dayanışma ilişkileri üzerinden satarlar. Bu süreçte Kazova işçileriyle dayanışmak amacıyla birçok etkinlik düzenlenir. Bu şekilde elde edilen gelir tekrar üretime yatırılır ve işçiler üretime devam eder. Ekim 2013'te, on aylık mücadelenin ardından mahkeme, işverenden geriye kalan makinelerin işçilere tazminat olarak verilmesine hükmeder. Bu arada Kazova işçileri arasında -aslında ideolojik temelli- bir bölünme yaşanır ve Devrimci İşçi Hareketi ile ilişkili olan grup kendisini Diren Kazova olarak adlandırırken diğer grup kendisini Özgür Kazova olarak adlandırır. Özgür Kazova Kooperatifi, Kasım 2014'te "patronsuz kazak" sloganıyla faaliyetlerine resmen başlar. Özgür Kazova Kooperatifi de dünyanın diğer ülkelerinde ortaya çıkan benzer deneyimler gibi 'işgal et, diren, üret' sloganını benimser.

Kazova işçilerinden Aynur Aydemir'in aşağıdaki iki cümlesi, yalnızca Türkiye için değil, bu çalışmaya konu olan hareketin ve sürecin en özlü anlatımı

---

³³¹ Kazova deneyimi için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Tréhondat, 2015: 935-936; Azzellini, 2016: 142-144; 2018: 46-49; Mete, 2017 ve 2018; Acar, 2019: 143-195; Vieta, 2019: 159-160.

niteliğindedir. İlkinde işgalden doğan kooperatifleşme sürecini özetleyen Aydemir, ikincisinde bugünün mücadelesini ütopyaya bağlamaktadır (akt. Leverink, 2015):

“Tazminatımı alamadım, ama fabrikayı kazandım”

“Çocuklarımıza, onların nesline gelince, en azından şimdi yaratmaya çalıştığımız sisteme sahip olmalarını istiyoruz.”

SONUÇ

İşçi sınıfının geleneksel örgütlenme modeli sendika iken, geleneksel mücadele aracı grevdir. Ancak kapitalist üretim ve toplum biçiminin egemen olduğu yüzyıllar boyunca işçi sınıfının çok çeşitli örgütlenme modelleri ve mücadele araçları geliştirdiği görülmektedir. Söz konusu araçlar içerisinde fabrika işgal eylemi, kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkilerine doğrudan bir müdahale olması anlamında diğer eylemler türlerinden farklılık arz etmektedir. Fabrika işgal eylemi, protesto amacıyla değil de işçi denetimi/özyönetimi amacıyla başvurulduğunda, kapitalist mülkiyet ve çalışma ilişkilerine alternatif bir mülkiyet/çalışma ilişkisine zemin hazırlayabilmektedir. Fabrika işgal eylemleri, kimi dönemlerde ve kimi ülkelerde ise ülke sathına yayılarak fabrika işgal hareketine de dönüşebilmektedir.

20. yüzyıl boyunca birçok ülkede fabrika işgal hareketleri görülmüş ve bu hareketler işçi denetimi mücadelesinin önemli uğrakları olarak ortaya çıkmışlardır. Ancak 20. yüzyıl boyunca patlak veren ve mevcut mülkiyet/çalışma ilişkilerini sarsan fabrika işgal hareketleri kapitalist ilişkilerde gerçek bir dönüşüm sağlayacak güce ulaşamamışlardır. 1917 Rusya'sında olduğu gibi böylesi bir güce ulaşıldığında ise konsey/komite gibi taban örgütlemelerinin merkezi yapılara (devlete ve sendikalara) bağlanması kapitalist ilişkilerin dönüştürülmesi sürecini sekteye uğratmıştır. Ayrıca, İtalya'da ve Fransa'da olduğu gibi, işçi sınıfının önemli bir kısmının fabrikaların kontrolünü ele geçirmesiyle sonuçlanan hareketlerde dahi geriye işçi denetimi/özyönetimi kapsamında değerlendirilebilecek herhangi bir miras kalmamıştır. Geçmiş yüzyılın fabrika işgal ve işçi denetimi hareketleri, ortaya çıktığı ülkenin ulusal sınırları içerisinde kalan, anlık bir parlama olarak gelişen ve kısa sürede sönmüş, makro veya mikro ölçekte kapitalist mülkiyet/çalışma ilişkilerinde köklü bir dönüşüm yaratmayan hareketler olarak yaşanmışlardır. Yine de geçen yüzyılın fabrika işgal ve işçi denetimi hareketlerinin egemen yapılara rağmen ve bu yapılara karşı gelişen işçi hareketleri olduğu ileri sürülebilir.

21. yüzyılda Arjantin'de ortaya çıkan işgal fabrikaları hareketi ise 20. yüzyılın fabrika işgal hareketlerinden farklı niteliklere sahiptir. 21. yüzyıl işgal fabrikaları hareketinin, neoliberal küreselleşme ve esnek üretim modeli ile karakterize olan günümüz kapitalizminin yarattığı zemin üzerinde geliştiğine dikkat çekilmelidir. İşgal fabrikalarından doğan bu hareket, özellikle sendika gibi sınıf örgütlerinin

olmadığı veya etkisiz olduğu koşullarda, işçilerin işsizlik ve güvencesizlik riskine vermiş oldukları bir yanıt olarak değerlendirilebilir.

İşgal fabrikaları, makro veya mikro ölçekte yaşanan krizlerde, işçilerin iflas sürecine girmiş veya girme riski taşıyan fabrikaları işgal etmesi ve tekrar çalışır hale getirmesi sonucu ortaya çıkmış fabrikalardır. İşgal fabrikaları hareketi de bu deneyimlerden oluşan bir hareket olarak tanımlanabilir. Hareket, Arjantin ve diğer ülkelerdeki deneyimler tarafından kurulan çatı örgütleri baz alındığında ulusal, Güney Amerika ülkelerinde yoğunlaşması göz önüne alındığında kıtasal bir hareket olarak değerlendirilebilir. Bununla beraber, işgal fabrikalarının ‘bulaşıcı’ bir etkisi olduğu görülmekte ve dünyanın başka ülkelerinde de benzer deneyimlerin ortaya çıktığına dikkat çekilmelidir. Farklı ülkelerde ortaya çıkan bu deneyimlerin çoğunda hem fabrikanın işgal eylemi yoluyla ele geçirildiği hem de işçiler tarafından ele geçirilen fabrikaların özyönetime dayalı bir tarzda tekrar işletilmeye başlandığı görülmektedir. Yine bu fabrikaların hem kendi aralarında hem de diğer dayanışmacı/özyönetimsel girişimlerle bağlantı kurduğu ve kendilerini daha geniş bir dayanışma/özyönetim ağının parçası olarak tanımladıkları gözlemlenmektedir.

Söz konusu deneyimler, ilki Temmuz 2007’de Arjantin Buenos Aires’de ve sonuncusu 2019’da Brezilya São Paulo’da olmak üzere düzenli toplantılar organize etmişlerdir (pandemi nedeniyle son süreçte planlanan toplantılar iptal edilmiştir). Ağustos 2009’daki Arjantin buluşması ise ilk uluslararası buluşmadır. 2011’de Meksika’da, 2013’te Brezilya’da (küresel), 2014’te Arjantin’de (kıtasal/Güney Amerika), 2015’de Venezuela’da (küresel), 2016’da Uruguay’da (kıtasal/Güney Amerika), yine 2016’da Yunanistan’da (küresel), yine 2016’da Meksika’da (kıtasal/Amerika), 2017’de Arjantin’de (küresel), 2018’de Şili’de (kıtasal/Güney Amerika) toplantılar organize edilmiştir. Bu toplantılara işgal fabrikalarının temsilcilerinin yanı sıra kooperatiflerden ve dayanışma ekonomisi girişimlerinden temsilciler katılmıştır. Aynı zamanda, bu toplantılara, akademisyenler, araştırmacılar, entelektüeller, sendika ve sivil toplum örgütleri temsilcileri tarafından da yoğun ilgi gösterildiği görülmektedir. Hareket, işçi özyönetimi deneyimlerinin görece yoğun olduğu ülkelerde ulusal ölçekte, yine daha geniş olarak Güney Amerika ölçeğinde ve periyodik olarak uluslararası ölçekte toplantılar düzenlemektedir. Bütün bu

toplantılarda bilgi-deneyim paylaşımının yanı sıra dayanışmacı ilişkilerin güçlendirildiği ve ortak alınan kararlar doğrultusunda hareket edildiği görülmektedir.

Bu fabrikalara, genellikle, ‘geri kazanılmış fabrikalar/işletmeler’ denilmektedir. Yine bu fabrikalar, ‘yeni kooperatifçilik’ çerçevesinde de değerlendirilmektedir. Her iki adlandırma da işgal fabrikalarından daha geniş bir kümeyi temsil eder. İşgal eylemi yoluyla ele geçirilerek özyönetime dayalı ilişkilerin tesis edildiği fabrikalar ise bunların bir alt kümesini oluşturur. Yine bu fabrikalar, işçi özyönetimi olarak da tanımlanır. Tekil örnekler üzerinden tanımlandığında söz konusu deneyimlerin işçi özyönetimi olarak adlandırılması da mümkündür.

Olgunun işgal fabrikası olarak adlandırılması, işçilerin tabandan/öz güçlerine dayalı mücadelelerini öne çıkartmak anlamında önemlidir. Fabrikaların mücadele yoluyla devralındığı örneklerde, özyönetime dayalı ilişkilere daha çok önem verildiği görülmektedir. Yine olgunun bir hareket olarak tanımlanması, işçi denetimi/özyönetimi mücadelesini tekil örneklerin başarılı olup olmamasına bağlamamak anlamında önem kazanır. İşçi denetimi/özyönetimi talebinin, geçmişten bugüne, her fırsatta işçilerce gündeme getirilen bir talep olduğuna dikkat çekilmelidir. Dolayısıyla günümüzdeki deneyimler, tekil/yalıtık/geçici girişimler olarak görülmek yerine, tarihsel süreklilik içinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, konsey/komite tipi örgütlenmelerin farklı koşullarda ve farklı biçimlerde tekrar canlandırılması olarak değerlendirilebilir.

İşgal fabrikaları hareketi, 2001 yılında Arjantin’de yaşanan ekonomik krizin bir ürünüdür. Öncesinde Brezilya, Arjantin gibi ülkelerde bir dizi deneyim olsa da küresel bir harekete dönüşmesi Arjantin krizinden sonra söz konusu olmuştur. Özellikle 2011 ve sonrasında dünyanın birçok ülkesinde yaşanan isyanlar sırasında başka ülkelerde benzer deneyimler ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, deneyimlerin ‘bulaşıcı’ etkisini göstermektedir. Bugün dünyada 500’den fazla işgal fabrikası (ve daha da çok sayıda özyönetimsel girişim) bulunmakta, bu fabrikalarda on binlerce işçi çalışmaktadır. Toplam istihdam içinde küçük bir paya sahip oldukları bir gerçektir. Ancak, bu deneyimlerin ve hareketin yarattığı etki azımsanabilecek düzeyde değildir.

Genel olarak kooperatifler ve kolektifler, özel olarak işgal fabrikaları, kapitalist üretim ilişkilerine bir alternatif sunmaktadır. Kapitalist üretim ilişkileri,

sermaye birikimini amaçlar, yabancılaştırıcı etkisiyle karakterize olur ve hiyerarşik çalışma ilişkilerine dayalı olarak yürütülür. Oysa söz konusu deneyimlerin, kullanım değerini, daha az yabancılaşmayı ve eşitlikçi ilişkileri temsil ettiği görülür. Belki de en önemlisi, işgal fabrikalarında fabrika içi demokrasinin tesis edilmesine yönelik çabalarıdır. Bu çabalar, karar süreçlerine herkesin katılabildiği işçi meclislerinin oluşturulmasından rotasyon uygulamalarına kadar çeşitlilik gösterir.

Otoritelerin veya işverenlerin engellemeleri ve piyasa koşullarından kaynaklanan sorunlar bir gerçektir. Ancak işsel sorunlar da mevcuttur. Kapitalist üretim ilişkilerinden başka bir ilişki biçiminin deneyimlenmemiş olması, işçilerin dayanışmacı/eşitlikçi ilişkiler geliştirmesini zorlayıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, işsel sorunların büyük kısmı piyasa koşullarının kendini dayatmasından kaynaklanmaktadır. Siparişe dayalı işin dayatmaları ve piyasa fiyatlarının belirleyiciliği fabrika içi ilişkileri etkisi altına almaktadır. Bunun yanında, genel anlamda rekabetçi ilişkilerin desteklendiği, buna karşın dayanışmacı/eşitlikçi ilişkilerin desteklenmediği bir ortamda, bu tarz deneyimlerin yaşadığı zorluklar anlaşılır olmaktadır.

Başka sorunlardan da söz edilebilir. Bu fabrikalar yirmi yıldır faaliyet yürütmektedir ve süreç içerisinde işgal eylemine katılmış ilk kuşak işçilerin emekli olup ayrıldıkları görülmektedir. Daha sonra gelen ikinci kuşak işçilerin ise, mücadele sürecinden geçmemiş olmalarına bağlı olarak, çalıştıkları fabrikaya ilişkin özel bir bağlılık hissetmedikleri gözlemlenmektedir. Bu durum, ilk kuşak ve ikinci kuşak işçiler arasında mücadele/çalışma kültürü bakımından bir farklılık yaratmaktadır. Dolayısıyla, eski kuşak işçilerin yerini zamanla yeni işçilerin alması, bu deneyimlerin akıbetinin ne olacağı sorusunu beraberinde getirmektedir (hem devam edip etmeyecekleri hem de devam etseler bile özyönetime dayalı ilişkileri sürdürüp sürdürmeyecekleri anlamında).

Ayrıca, kapitalist üretim biçiminin ve işçi sınıfının geleceği çerçevesinde tartışılan genel sorunlar işgal fabrikaları için de geçerlidir. Bu çerçevede, son dönemde üretimin yeniden organize edilmesine zemin hazırlayan ve işçi sınıfının yapısında/bileşiminde bir dizi değişimi beraberinde getiren teknolojik gelişmelerin fabrikada/üretimde meydana getirdiği/getirebileceği değişimler/dönüşümler önem arz etmektedir. Özellikle egemen çalışma biçiminin değiştiğine dair bir iddiayı gündeme

getiren ‘gayri maddi emek’ tartışmaları ve ‘endüstri 4.0’ üzerine tartışmalar üretimin ve işçi sınıfının geleceği konusunda bir dizi önemli soruyu gündeme getirmektedir. Yine pandemi süreci ‘uzaktan çalışma’ konusunda önemli tartışmaların yaşanmasına ve somut adımların atılmasına vesile olmuştur. Bu değişimlere/dönüşümlere bağlı olarak ‘temel gelir’ talebinin canlandığına da tanık olunmaktadır. Bu çalışmanın kapsamı söz konusu tartışmalara girilmesine izin vermemiştir. Yine de klasik üretim mekânı olarak fabrikada yaşanan/yaşanacak değişimlerin/dönüşümlerin hem işgal eylemi gibi mekânın kontrol altına alınmasını hedefleyen bir eylem türünü hem de herhangi bir fabrikanın işçilerce ele geçirilip tekrar işler hale getirilmesiyle kurulan özyönetime dayalı ilişkileri etkileyeceği açıktır.

İşgal fabrikalarının, birçok potansiyeli ve birçok sorunu bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bu durum, birçok belirsizliği ve çelişkiyi beraberinde getirmektedir. Ancak, Goldberg’in (2009) de dediği gibi, “hayat düzenli değildir, ne kadar düzene koymaya çalışırsak çalışalım, tam ortasında ölürüz, bir bacağımızı kaybederiz, âşık oluruz, bir kavanoz reçel düşürürüz.” Dolayısıyla, bütün bu belirsizliklere ve çelişkilere rağmen, bu fabrikaların önemli bir kısmı, geleneksel işletmelerde geçerli olan hiyerarşik ilişkilere sahip değildir ya da böylesi ilişkileri en aza indirme veya sonlandırma gayreti içindedir. Bu deneyimlerin, işçilerde olduğu kadar mikro ölçekte çalışma ilişkilerinde ve bağlantıda olduğu toplumsal kesimlerde bir değişimi/dönüşümü tetiklediği açıktır.

Bu deneyimlerin öznesi olan işçilerin, fabrikayı içinde bulunduğu topluluktan/toplumdan yalıtık bir birim olarak görmemeleri ve ‘açık fabrika’ denilen bir anlayışla hareket etmeleri önemli bir fark yaratmaktadır. Bu doğrultuda, işçiler ile toplum arasında dayanışma ilişkileri örülmenin yanı sıra dayanışmacı/eşitlikçi ilişkiler fabrikadan çevreye yayılmaktadır. Dahası, birçok işgal fabrikasının, bir kültür merkezi, bir sosyal merkez gibi faaliyet yürüttüğü görülmektedir. Atölyeler, kurslar, etkinlikler, kütüphaneler, kültürel ve sanatsal faaliyetler bu fabrikaların önemli bir kısmında süreklilik arz edecek biçimde kurumsallaşmış durumdadır. Hatta işsizler için mesleki eğitim kursları düzenlenmekte ve bazılarında (Arjantin-IMPA’da olduğu gibi) bir işçi üniversitesi kurduğu görülmektedir.

İşga fabrikaları hareketinin öznelinin ve destekçilerinin, neoliberal kapitalizm koşullarında yaşanan zorukların bilincinde olduğu ve geçmiş deneyimlerin

olumlu/olumsuz mirasını göz önünde tuttuğu görölmektedir. Bu doğrultuda hareket, yeni işgal fabrikalarını ve özyönetime dayalı girişimleri desteklemeye devam etmektedir. Bugün ‘işgal et, diren, üret’ sloganı her dilde aynı anlama gelmekte ve aynı zamanda bir çağrı niteliği taşımaktadır. Ne mevcut deneyimler özyönetimin tamamlandığı projelerdir ne de hareket işçi sınıfının diğer örgütlenme ve mücadele araçlarının bir ikamesidir. Bu hareket geniş anlamda işçi hareketinin bir parçasıdır ve süreç mücadele yüküdüdür. Bertolt Brecht’in dediği gibi,

“Savaşıyan kaybedebilir, savaşmayansa çoktan kaybetmiştir.”

KAYNAKÇA

Acar, Erhan (2019). Çalışma Hayatında Özyönetim Deneyimleri: Kazova Örneği. İstanbul: SAV Yayınları.

Adalı, Sacid (1980). Daha İyi Hizmet Görme Açısından Katımlı Yönetim. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 21.

Adalı, Seyfi (2016). “Bir İşçi Demokrasisi Deneyimi: Renault Grevi.” Mesele Kitap Dergisi, 113, ss. 44-50.

Adaman, Fikret, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz (2017). Herkesin Herkes İçin, Müşterekler Üzerine Bir Anoloji. İstanbul: Metis Yayınları.

Ağaoğulları, Mehmet Ali (2015). Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler, 6. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ahmad, Aijaz (2004). “Imperialism of Our Time.” Socialist Register, 40, ss. 43-62.

Akay, Ali (2015). Minör Politika. İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Akbaş, Kasım (2015). Hukukun Büyü Bozumu, Ankara: Notabene.

Akbaş, Kasım (2015). Avukatlık Mesleğinin Ekonomi Politikası, Ankara: Notabene Yayınları.

Akbulut, Bengi (2015). “Müşterekler Türkiye’de Mücadelenin Odağında.” Şu kitapta: Jay Walljasper. Müştereklerimiz, Paylaştığımız Her Şey. İstanbul: Metis, ss. 249-294.

Akbulut, Bengi (2020). “Dayanışma Ekonomileri: Deneyimlerden İmkânlara Bir Çerçeve.” Şu kitapta: Der. Özlem S. Işıl ve Selma Değirmenci. Yaşamı Örgütleyen Deneyimler, Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor. İstanbul: 2020, ss. 37-60.

Akça, İsmet (2003). “Globalization, State and Labor: Towards A Social Movement Unionism.” Şu kitapta: Gordon Laxer, Sandra Halperin. Global Civil Society and Its Limits. London: Palgrave Macmillan. International Political Economy Series, ss. 210-228.

Akçay, Ümit, Ali Rıza Güngen (2014). Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş. Ankara: Notabene Yayınları.

Akçaylı, Nurhan (1978). Yönetime Katılma ve Özyönetim, Bursa: Üniversite Yayınları.

Akkaya, Yüksel (2002). Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (Kısa Özet). Praksis Dergi, 5, ss. 131-176.

Akkaya, Yüksel (2004). “THS: Ne Kadar Yeni Ne Kadar Eski?” <https://sendika.org/2004/11/toplumsal-hareket-sendikaciligi-ne-kadar-yeni-ne-kadar-eski-yuksel-akkaya-2092/>. Erişim tarihi: 01.12.2020.

Akkaya, Yüksel (2011). “Subotniklerden Stahanovistlere Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri (Gotha Programı'nın Eleştirisi Anti-Dühring'e Karşı).” *Praksis Dergisi*, 8, Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 189-226.

Akman, Şefik Taylan (2016). *Hukuk ve Politika İlişkisi, Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi*, Ankara: İmge Kitabevi.

Akpınar, Taner, Şener Akpınar (2015), “Emek Sürecinde Yeni Arayışlar.” *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 47(4), ss. 77-93.

Aktan, Coşkun Can (1994). "James M. Buchanan'ın Politik İktisata Katkıları." *Maliye Yazılar Dergisi*, ss. 32-65.

Aktaş, Sururi (2011). *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*, 2. Baskı. On İki Levha Yayıncılık.

Aktükün, İlker (1995). *SSCB'den BDT'ye Nasıl Varıldı?, Marksist Bir Tahlil İçin Saptamalar*. İstanbul: Sorun Yayınları.

Albritton, Robert (2015). “Metalaşma ve Meta Fetişizmi” (çev. Çiğdem Demircan). Şu kitapta: Haz. Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho. *Marksist İktisat Kılavuzu*. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 105-113.

Alkan, M. Ö. (2015). “1 Mayıs Tarihinin İzinde... Chicago'dan İstanbul'a, Haymarket'ten Taksim'e.” Şu kitapta: Haz. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan. *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Alvarado Chacín, Neritza (2012). “El Modelo Endógeno Socialista de Venezuela y sus Estrategias de Inclusión Social.” *Revista de Ciencias Sociales (RCS)*, XVIII(4), ss. 641 - 656.

Amin, Samir (2018). *Avrupa-Merkezcilik* (çev. Mehmet Sert), İstanbul: Yordam Kitap.

Amir, Samin (2017). “Çağdaş Emperyalizm” (çev. Ezgi Kaya). *Monthly Review, Bağımsız Sosyalist Dergi*, ss. 5-18.

Añez H., Carmen, Melean Rosana (2011). “Empresas de producción social: Forma de organización socioproductiva en el marco de la economía social en Venezuela.” *Actualidad Contable Faces*, 14(23) ss. 5-19.

Anweiler, Oskar (1990). *Rusya'da Sovyetler, 1905-1921* (çev. Temel Keşoğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Arabacı, Elçin (2015). “Kapitalizmin Victoria Çağı'nda Bursa'da Hukuksuzluk, Mülksüzleştirme ve Bir Şehir Ayaklanması.” Şu kitapta: Haz. Y.

Doğan etinkaya, Mehmet . Alkan. Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 56-119.

Arajo, Fernanda Santos, Vicente Nepomuceno (2019). "Dialtica da Autogesto na Experincia da Cooperminas: Desafios da Organizao do Trabalho e da Produo." şu kitapta: Haz. Araújo, Fernanda Santos, Vicente Nepomuceno, Flávio Chedid Henriques. Dialética da Autogestão em Empresas Recuperadas por Trabalhadores no Brasil. Marília: Lutas Anticapital, ss. 133-162.

Araújo, Fernanda, Vicente Nepomuceno, Helder Costa, Denise Alvarez (2017). "Worker-Recovered Companies in Brazil: Self-management Process Assessment by Applying Multi-criteria Decision Support Tools." Brazilian Journal of Operations&Production Management, 14(2) ss. 249-264.

Arditi, Benjamin (2016). "Post-Hegemonya: Olağan Post-Marksist Paradigmanın Dışında Siyaset" (ev. Esmakartal). şu kitap içinde: Der. Alexandros Kioupkoulis ve Giorgos Katsambekis. Radikal Demokrasi, Kitlenin Biyopolitikası, Halkın Hegemonyası. İstanbul: KY Yayınları, ss. 29-68.

Arendt, Hannah (2013). İnsanlık Durumu, Seçme Eserler 1 (ev. Bahadır Sina şener), 7. Baskı. İstanbul: İletifim Yayınları.

Arruzza, Cinzia, Tithi Bhattacharya, Nancy Fraser (2019). %99 İçin Feminizm: Bir Manifesto (ev. Utku Özmkas). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Arslan, Arif (2018). Hesiodos'tan Marx'a alışma İdeolojisi. İstanbul: SAV.

Arslan Zerrin, "Geçmişten Bugüne Eleştirel Bir Orta Sınıf Değerlendirmesi." Toplum ve Demokrasi, Yıl 6, Sayı 13-14, ss. 55-92.

Arvon, Henri (1991). Özyönetim (ev. Fikret Başkaya), İstanbul: İletifim Yayınları Cep Üniversitesi.

Ashman, Sam (2015). "Eşitsiz ve Bileşik Gelişme." (ev. Selim akmaklı). şu kitapta: Haz. Ben Fine- Alfredo-Saad Filho. Marksist İktisat Kılavuzu. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 96-104.

Alexander, Anne, Mostafa Bassiouny (2018). "The Egyptian Workers' Movement: Revolt, Revolution and Counter-Revolution." şu kitapta: şu kitapta: Ed. Dario Azzellini ve Michael G. Kraft. The Class Strikes Back, Self-Organised Workers' Struggles in the Twenty-First Century. Leiden: Brill, ss. 135-154.

Asım, Mehmet (28.09.1934). "İşe göre gündelik." Vakit Gazetesi, s. 1 ve 3. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/vakit/vakit_1934/vakit_1934_eylul/_vakit_1934_eylul_28_.pdf. Erişim tarihi: 05.01.2021.

Atzeni, Maurizio, Pablo Ghigliani (2007). "Labour process and decision-making in factories under workers' self-management: empirical evidence from Argentina." Work, Employment and Society, 21(4), ss. 653-671.

Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, Şikâyet No. 85/2012/120.

Ayaz, Necat (2012). İspanya'da Özyönetimin Tarihi, Diyarbakır: Aram Yayınları.

Aydın, Zafer (2012). Geleceğe Yazılmış Mektup 1968 Derby İşgali. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Aydın, Zafer (2015). Grevden İşgale Singer Eylemleri (1964-1967-1969). İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Aydoğanoglu, Erkan (2010). İşçi Sınıfı Tarihi Kısa Bir Özet. İstanbul: Tarem yayınları.

Aydoğanoglu, Erkan (2011). Fabrikada Emek Denetimi. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Aydoğanoglu, Erkan (2015). "Kapitalist Emek Sürecinde Denetim." Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, 15(54-55), ss. 7-13.

Aygül, Süreyya (2015). Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi, DİSK (1967-1975). İstanbul: İletişim Yayınları.

Aykaç, Aslıhan (2018). Dayanışma Ekonomileri, Üretime ve Bölüşüme Yeni Yaklaşımlar. İstanbul: Metis Yayınları.

Azevedo, Francisco Fransualdo, Maria Àngels Alió, Rafael Pereira da Silva (2016). "Espacialidade da economia solidária no Brasil." Barcelona: Universidad de Barcelona: Biblio 3W, XXI(1148), ss. 1-21.

Azzellini, Dario (2009). "Venezuela's Solidarity Economy: Collective Ownership, Expropriation, and Workers Self-Management." WorkingUSA: The Journal of Labor and Society, 12, ss. 171–191.

Azzellini, Dario (2010). "Economía Solidaria y Ecosociodesarrollo: La Construcción de Una Nueva Percepción de La Sustentabilidad." Otra Economía, 4(6), ss. 134-151.

Azzellini, Dario (2013). "The Communal State: Communal Councils, Communes, and Workplace Democracy." North American Congress on Latin America (NACLA), 46(2), ss. 25-30.

Azzellini, Dario (2016). "Güncel Tarih: İşçi Konseyleri, Kooperatifler, İşgaller, O Yeşil Ağacın Söyledikleri." Express Dergi, 21(144), ss. 42-48.

Azzellini, Dario (2017). "Workers' Control under Venezuela's Bolivarian Revolution." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. Poder Obrero Control y Autogestión Obrera, desde La Comuna Hasta el Presente, ss. 519-547.

Azzellini, Dario (2017). Communes and Workers' Control in Venezuela. Building 21st Century Socialism from Below. Leiden: Brill.

Azzellini, Dario (2017). *Emeğin Alternatif Tarihi İşçi Denetimi ve İşçi Demokrasisi* (çev. Yahya Deniz), İstanbul: Amara Yayıncılık.

Azzellini, Dario (2018). "Fighting Against Capitalist Ownership and State Bureaucracy-Labour Struggles in Venezuela." Şu kitapta: Ed. Dario Azzellini ve Michael G. Kraft. *The Class Strikes Back Self-Organised Workers' Struggles in the Twenty-First Century*. Leiden: Brill, ss. 82-107.

Azzellini, Dario (2018). "Vom Protest zum sozialen Prozess: Betriebsbesetzungen und Arbeiten in Selbstverwaltung." VSA: Verlag Hamburg.

Azzellini, Dario (2019). "Emek Gücünü Müşterekler Olarak Organize Etmek" (çev. Sezer Karagöz). *Praksis Dergisi*, 49(1), ss. 83-101.

Azzellini, Dario, Alioscia Castronovo (2016). "Fabbriche recuperate e nuova istituzionalità mutualistica." *Sindacalismo sociale*. Şu kitapta: Ed. Alberto De Nicola ve Biagio Quattrocchi. *Lotte e invenzioni istituzionali nella crisi europea*. *Sindacalismo sociale*, ss. 128-149.

Azzellini, Dario, Sitrin, Marina (2018). *Bizi Temsil Edemezler, Yunanistan'dan Occupy'a Demokrasinin Yeniden İnşası* (çev. Ali Yaman Ögüt). İstanbul: Amara Yayıncılık.

Bakan, Joel (2007). *Şirket* (çev. Rahmi G. Ögdül). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Balcells, Albert (2017). "Collectivisations in Catalonia and the Region of Valencia during the Spanish Civil War, 1936-1939." *Catalan Historical Review*, 10, ss. 77-92.

Balkız, Özlem Irmak (2013). "Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizmin Yükselişi." *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 36(1), ss. 187-210.

Bannerji, Himani (2016). *Marx'tan Yeniden Doğmak: Irk, Toplumsal Cinsiyet Ve Sınıf Üzerine Düşünceler* (çev. Senem Özdemir). İstanbul: Yordam Kitap.

Barker, Colin (2017). "Polonya 1980-81." Şu kitapta: Haz. Colin Barker. *Devrim Provaları: Fransa 1968, Şili 1972, Portekiz 1974, İran 1979, Polonya 1980-81* (çev. Umut Haskan ve İrem Yılmaz). İstanbul: Yordam, ss. 228-296.

Başkaya, Fikret (1997). "Sermayenin Küreselleşmesi veya Neo-liberalizmin Vahşeti." *Özgür Üniversite Forumu*, 1, ss. 24-26.

Başkaya, Fikret (2016). *Başka Bir Uygarlık İçin Manifesto*. İstanbul: Yordam Kitap.

Başkaya, Fikret (2019). *Çığırından Çıkmış Bir Dünya: Sosyal Sefaletin, Ekolojik Felaketin, Etik Yozlaşmanın Kökeni*. Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Başköy, Hazel, Yılmaz Kılıçaslan (2017). “Esnek İşgücü Piyasası Politikalarının Ücret ve Kâr Üzerine Etkisi: Bir Karşılaştırmalı Ülke Analizi.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 54, ss. 1507-1543.

Baudrillard, Jean (1998). Üretim Aynası ya da Tarihi Materyalist Eleştiri Yanılsaması (çev. Oğuz Adanır). İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Bayat, Assef (1987). Workers and Revolution in Iran: A Third World Experience of Workers' Control. London: Zed Books.

Bayat, Asef (2008). İran'da Yoksul Halk Hareketleri (çev. Soner Torlak). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Beaumont, Thomas (2014). "Extending Democracy: Railway Workers and the Popular Front in France, 1936-1938." European History Quarterly 44(3), ss. 458-479.

Belek, İlker (1999). Postkapitalist Paradigmalar, 2. Baskı, İstanbul: Sorun Yayınları.

Bell, Peter ve Harry Cleaver (2006). “Sınıf Mücadelesi Teorisi Olarak Marx’ın Kriz Teorisi” (çev. Münevver Çelik). Conatus Dergi, 5, ss. 7-62.

Bellamy Richard, Darrow Schecter. (1993). Gramsci and the Italian State, Manchester: Manchester University Press.

Bensoussan, Gérard, Georges Labica (2012). Marksizm Sözlüğü (çev. Volkan Yalçıntoklu). İstanbul: Yordam Kitap.

Bernstein, Henry (2010). Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri (çev. Oya Köymen). İstanbul: Yordam.

Berstein, Serge (1993). The Republic of de Gaulle 1958-1969. Cambridge Üniversitesi.

BezerraI, Josierton Cruz, Luciano José Arantes, Helena Eri Shimizu, Edgar Merchán-Hamann, Walter Massa Ramalho (2019). “Workers’ Health in Brazil: Accidents recorded by Social Security from 2008 to 2014.” Rev Bras Enferm, 73(6), ss. 1-8.

BezerraI, Josierton Cruz, Luciano José Arantes, Helena Eri Shimizu, Edgar Merchán-Hamann, Walter Massa Ramalho (2019). "Workers’ Health in Brazil: Accidents recorded by Social Security from 2008 to 2014." Revista Brasileira de Enfermagem, 2020, 3(6), ss. 1-8.

Biçerli, M. Kemal (2012). “Çalışma İlişkileri: Bağlantılar ve Etkileyen Unsurlar.” Şu kitapta: Ed. Deniz Kağnıcıoğlu. Çalışma İlişkileri. Eskişehir: AÖF Yayınları.

Bilecen, Tuncay (2011). “Birlik Dergisi’nde İktisat İdeolojisinin Eleştirisi.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 31(4), ss. 163-174.

Birchall, Ian (2008). “Fransa 1968: Bütün İktidar Hayal Gücüne!” Şu kitapta: Colin Barker (çev. Umut Haskan ve İrem Yılmaz). Devrim Provaları, 2. Basım. İstanbul: Yordam Kitap, ss. 15-68.

Birler, Ömür (2014). “Liberalizm”, Şu kitapta: Haz. Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin. Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler, 4. Basım. İstanbul: Yordam Kitap, ss. 299-313.

Bodas, José, Richard Gallardo, José Joaquín Barreto (2005). “Folleto: Control Obrero, Cogestión y Cooperativas.” <https://www.aporrea.org/trabajadores/a13611.html>. Erişim tarihi: 15.04.2021.

Bonefeld, Werner (2014). Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama, Devlet, Sermaye, Sınıf (çev. Özgür Yalçın). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Bookchin, Murray (2014). Spartakistlerden İspanya İç Savaşına, Devrimci Halk Hareketleri Tarihi (çev. Akın Sarı), Ankara: Dipnot Yayınları.

Bookchin, Murray (2018). 1905’ten 1917’ye Rus Devrimleri, Devrimci Halk Hareketleri Tarihi (çev. Akın Sarı), Ankara: Dipnot Yayınları.

Bora, Tanıl (2004). Almanya’da Sosyal Demokrasinin Doğuşu, 1848-1913. İstanbul: SODEV.

Boratav, Korkut (2013). “Olgunlaşmış Bir Sınıfsal Başkaldırı: Gezi Direnişi.” Şu kitapta: Ed. Özay Göztepe. Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler. İstanbul: Notabene.

Boratav, Korkut (2015). Dünyadan Türkiye’ye, İktisattan Siyasete. İstanbul: Yordam.

Bowman, Betsy, Bob Stone (2006). “Venezuela's Cooperative Revolution.” Dollars&Sense. <http://www.dollarsandsense.org/archives/2006/0706bowmanstone.html>. Erişim tarihi: 15.04.2021.

Braverman, Harry (2008). Emek ve Tekelci Sermaye Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi (çev. Çiğdem Çıdamlı). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Brecher, Jeremy (2019). Grev! (çev. Tamer Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Brenner, Robert (2006). “Rekabet ve Sınıf Foster ve McNally’ye Bir Yanıt” (çev. Sinem Özer). Conatus Dergi, 5, ss. 135-146.

Brinton, Maurice (1990). Bolşevikler ve İşçi Denetimi, 1917’den 1921’e Devlet ve Karşı Devrim (çev. Necmi Erdoğan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Brown, W. A. (1981). “British collective bargaining: a decade of reformation.” Monthly Labour Review, ss. 40-43.

- Broue, Pierre (2005). *The German Revolution, 1917-1923*. Leiden: Brill.
- Bruce, Iain (2008). *The Real Venezuela, Making Socialism in the Twenty-first Century*. London: Pluto Press.
- Budd, John W. (2016) *Çalışma Düşüncesi*, (çev. Fuat Man), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Burawoy, Michael (2015). *Üretim Siyaseti, Kapitalizmde ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri* (çev. Çağdaş Gümüöoluk), Ankara: Notabene.
- Burkett, Paul (2011). *Marksizm ve Ekolojik İktisat: Kızıl ve Yeşil Bir Ekonomi Politığı Doğru* (çev. Ertan Günçiner), İstanbul: Yordam Kitap.
- Bütün, Onur (2015). *Yedi Kat Yerin Altından Uğultular Geliyor, Yeni Çeltek'ten Soma'ya Maden İşçileri*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Calori, Anna, Kathrin Jurkat (2017). "I'm Both a Worker and a Shareholder.' Workers' Narratives and Property Transformations in Postsocialist Bosnia-Herzegovina and Serbia." *Südosteuropa* 65(4), ss. 654-678.
- Callinicos, Alex (2007). *Toplum Kuramı, Tarihsel Bir Bakış* (çev. Yasemin Tezgiden), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cam, Erdem (2020). "İşyeri Sendika Temsilcileri ve Sosyal Diyalog: Çare mi Çaresizlik mi?" *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), ss. 166-189.
- Cangızbay, Kadir (2003). *Sosyalizm ve Özyönetim, Reel Sosyalizmden Sosyalist Realiteye*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Canıvar, Coşkun (2020). "İşçi sınıfı için hayati bir gereksinim: İşçi denetimi." <http://isigmeclisi.org/20559-isci-sinifi-icin-hayati-bir-gereksinim-isci-denetimi-coskun-caniv> (Erişim tarihi: 03.05.2021).
- Cantzen, Rolf (2015). *Daha Az Devlet Daha Çok Toplum* (çev. Veysel Atayman), 3. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Carocci, Giampero (1965). *Faşizmin Tarihi* (çev. M. Yılmaz). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Carr, E. H. (1989). *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 1, 1917-1923* (çev. Orhan Suda). İstanbul: Metis Yayınları.
- Carr, E. H. (1998). *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 2, 1917-1923* (çev. Orhan Suda). İstanbul: Metis Yayınları.
- Casanova, Julián (2015). *İspanya İç Savaşı'nın Kısa Tarihi* (çev. Uygur Kocabaşoğlu), 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Castel, Robert (2017). *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi, Sosyal Sorunun Dönüşümü* (çev. Işık Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları.

Castells, Manuel (2008). Ağ Toplumunun Yükselişi, Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 1 (çev. Ebru Kılıç), 2. Baskı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Castorina, Emilia (2009). “Arjantin’de ‘Demokratik’ Neoliberalizmin Çelişkileri: ‘Aşağıdan’ Yeni Bir Siyaset Olanacağı.” Şu kitapta: Haz. Leo Panitch ve Colin Leys. Küresel Parlama Noktaları, Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler (çev. Tuncel Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 269-287.

Caşkurlu, Sibel (2010). “Küreselleşen Dünyada Rekabete İlişkin Sorunlar: Çokuluslu Şirketlerin Artan Gücü ve Gelişmekte Olan Ülkeler.” Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 12(2), ss. 197-218.

Carchedi, Guglielmo (1977). On the economic identification of social classes. London: Routledge.

Cattaneo, Claudia, Enrique Tudela (2016). “Barselona’da Otonom Hareket, 1980-2012.” Şu kitapta: Der. Bart van der Steen, Ask Katzeff ve Leendert van Hoogenhuijze. Kent Bizim 1970’lerden Günümüze Avrupa’da İşgalevcilik ve Otonom Hareketler (çev. Ahmet A. Sabancı). İstanbul: Kafka Epsilon Yayıncılık, ss. 141-181.

Cattaneo Claudio, Miguel A. Martinez (2015). “Kapitalizme Alternatif Olarak İşgal.” Şu kitapta: Avrupa’da İşgal Hareketleri Kapitalizme Karşı Alternatifler Olarak Gündelik Müşterekler ve Otonomi, Squatting Europe Kollektive (çev. Ceren Akyos ve Duygu Toprak). İstanbul: Tekin Yayınları, ss. 9-30.

Charbel, Jano (2015). “Travailleurs prennent les choses en main (Les).” Şu kitapta: Autogestion, L’encyclopédie Internationale, ss. 83-87.

Chattopadhyay, Paresh (2015). “Rekabet” (çev. Çağatay Cengiz). Şu kitapta: Haz. Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho. Marksist İktisat Kılavuzu. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 114-121.

Chomsky, Naom (2013). Occupy/İşgal Et (çev. Osman Akınhay). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Ciccarriello-Maher George (2016). Building the Commune, Radical Democracy in Venezuela. London: Verso.

Clark, Martin (2014). Modern Italy, 1871 to the Present, Routledge, 3. Baskı. Londra: Routledge.

Clarke, Simon. (2011). “Sınıf Mücadelesi ve İşçi Sınıfı: Meta Fetişizmi Sorunu” (çev. Özgür Yalçın). Şu kitapta: Ana C. Dinerstein ve Michael Neary. Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme (çev. Özgür Yalçın). İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 67-91.

Clarke, Simon (2004). Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru (çev. İbrahim Yıldız). Ankara: Ütopya.

Cleaver, Harry (2008). Kapital'i Politik Olarak Okumak (çev. Münevver Çelik). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Cleaver, Harry (2011). "İş Hala Temel Mesele! Yeni Bir Dünya İçin Yeni Bir Dil." Şu kitapta: Ana C. Dinerstein ve Michael Neary. Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme (çev. Özgür Yalçın). İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 199-216.

Cliff, Tony, Ian Birchall (1968). "France-the struggle goes on, The non-CP "left." <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1968/france/5-left.htm>. Erişim tarihi: 24.05.2020.

Colina, Mary A. Vera (2006). "Cogestión de Empresas y Transformación del Sistema Económico en Venezuela: Algunas Reflexiones." Revista Gaceta Laboral, 12(2), ss. 171 - 186.

Comack, Martin (2012). Workers Council In Revolutionary Berlin, 1918-21. Lanham: University Of Press Of America.

Comminel, George C. (2015). "Feodalizm" (çev. Sinan Yıldırım). Şu kitapta: Haz. Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho. Marksist İktisat Kılavuzu. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 197-206.

Conatz, Juan (2012). "Italy, 1973: workers' struggles in the capitalist crisis-Potere Operaio." <http://libcom.org/library/italy-1973-workers-struggles-capitalist-crisis-potere-operaio>. Erişim tarihi: 25.05.2020.

Coşar, Yakup (2014). "Önsöz: Sivil İtaatsizlik." Şu kitapta: Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (çev. Yakup Coşar), 4. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 9-28.

Coşkun, Mustafa Kemal (2007). Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler. Ankara: Dipnot Yayınları.

Cot, J. P. (1979). "Autogestion and Modernity France." Şu kitapta: Bernard Edward Brown, Eurocommunism & Eurosialism: The Left Confronts Modernity. New York: Cyrco press, ss. 67-104.

Crafts, N.F.R. (1994). "The Golden Age of Economic Growth In Western Europe, 1950-73." Department of Economic University, ss. 1-27.

Croix, G.E.M. de Ste. (2013). Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi (çev. Çağdaş Sümer), 2. Baskı. İstanbul: Yordam Kitap.

Cumhuriyet Ansiklopedisi (2003). Cilt: 3. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cuninghame, Patrick (2011). "Hot Autumn': Italy's Factory Councils and Autonomous Workers' Assemblies, 1970s." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. Ours to Master and to Own, Workers' Council from the Commune to the Present. Chicago: Haymarket Books, ss. 322-337.

Çalıcı, Sercan (2019). “Marx ve Emegın Zamansallığı: Clinamenden Özgür Zamana Bir Problematığın Taslağı.” Öteki Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi, 1, ss. 33-54.

Çavdar, Tefvik (2019). Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1950'den Günümüze, 6. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.

Çayır, Kenan (2016). Yeni Sosyal Hareketler, 2. Baskı. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Çelik, Aziz (2006). AB Sosyal Politikası, Uyum Sürecinin Uyumsuz Alanı. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Çelik, Aziz (2010). “Sınıf ile Devlet Arasında Bir Tereddüdün Öyküsü: Türkiye Çalışanlar Partisi Girişimi (1962).” Şu kitapta: Der. Besime Şen&Ali Ekber Doğan. Tarih, Sınıflar ve Kent. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 103-166.

Çelik, Aziz (2010). Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967), 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çelik, Aziz (2015). “Metal fırtınası sarsıyor: Deniz bitti, sendikalar için ders alma zamanı.” <https://t24.com.tr/yazarlar/aziz-celik/metal-firtinasi-sarsiyor-deniz-bitti-sendikalar-icin-ders-alma-zamani,11935> (Erişim tarihi: 15.05.2021).

Çelik, Aziz (2018). “DİSK’in Kuruluş ve Varoluş Yılları (1966-1970).” Çalışma ve Toplum Dergisi, 57(2), ss. 617-664.

Çelik, Aziz (2020). DİSK Tarihi, Kuruluş, Direniş, Varoluş, 1. Cilt, 1967-1975. İstanbul: DİSK-AR.

Çıdamlı, Çiğdem (2004). “Sendikal Krize 'Güney'in Yanıtı Toplumsal Hareket Sendikacılığı.” <https://sendika.org/2004/10/sendikal-krize-guneyin-yaniti-toplumsal-hareket-sendikaciligi-cigdem-cidamli-1961/>. Erişim tarihi: 01.12.2020.

Çoban, Aykut (2002). “Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar.” Praksis Dergi, 7, Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 117-164.

Çoban, Barış (2009). Küreselleşme, Direniş, Ütopya, Yeni Toplumsal Hareketler, Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Çoban, Funda (2015). Sokak Siyaseti Siyasalın Gündelik Kuruluşu Bağlamında Bir İnceleme. İstanbul: Metis Yayınları.

Çoban, Funda (2016). “Avrupa’dan Bir İşgal Hikayesi: Christiania Free Town.” Şu kitapta: Ed. Deniz Gürler ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler. Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme. İstanbul: Siyah-Beyaz Yayınları, ss. 27-56.

Çubukçu, Aydın (2011). Bizim’68. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 13. Baskı.

Curl, John (2010). The Cooperative Movement in Century 21. Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action, 4(1), ss. 12-29.

Danos, Jaques, Marcel Gibelin (2013). İşçi Sınıfı Araf'ta, Devrimin Kıyısında Fransa Haziran'36 (çev. Ahmet Arslan). İstanbul: h2o Yayınları.

Darlington, Ralph (2010). "The state of workplace union reps' organization in Britain today." Capital&Class, 34(1), ss. 126-135.

Davidson, Neil (2013). "The neoliberal era in Britain: Historical developments and current perspectives." <http://isj.org.uk/the-neoliberal-era-in-britain-historical-developments-and-current-perspectives/>. Erişim tarihi: 05.01.2021.

Davis, Mike (2007). Gecekondu Gezegeni (çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis Yayınları.

Davis, Mike (2018). Eski Tanrılar, Yeni Bilmeceler, Marx'ın Kayıp Teorisi (çev. Şükrü Lapagut), İstanbul: Yordam Kitap.

Dayıgilli, Haluk (2007). "Grev Hakkına Dair." Çalışma ve Toplum Dergisi, 12(1), ss. 13-18.

De Angelis, Massimo (2006). "Zapatismo ve Toplumsal İlişki Olarak Küreselleşme" (çev. Ali Sümer). Conatus Dergi, 5, ss. 77-89.

De Angelis, Massimo, David Harvie (2017). "Müşterekler." Şu kitapta: Der. Adaman, Fikret, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. Herkesin Herkes İçin, Müşterekler Üzerine Bir Anoloji. İstanbul: Metis Yayınları, ss. 105-127.

De Faria, José Henrique (2017). "Autogestão, Economia Solidária e Organização Coletivista de Produção Associada: em Direção ao Rigor Conceitual." Rio de Janeiro: Cadernos EBAPE.BR, 15(3), ss. 629-650.

De Faria, Maurício Sardá (2011). Autogestão, Cooperativa, Economia Solidária: Avatares do Trabalho e do Capital. Florianópolis: Editoria Em Debate.

De Faria, Maurício Sardá, Henrique T. Novaes (2011). "Brazilian Recovered Factories: The Constraints of Workers' Control." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. Ours to Master and to Own, Workers' Council From the Commune to the Present. Chicago: Haymarket Books, ss. 400-417.

Dean, Andres, Gabriel Burdin (2010). "El Comportamiento Demográfico de las Cooperativas de Trabajadores: Observaciones Empíricas y Nuevas Preguntas Para el Caso Uruguayo." Şu kitapta: Gestión Obrera: del fragmento a la acción colectiva. Montevideo: Editorial Nordan, ss. 78-96.

Dee, E. T. C. (2015). "Düzgün Konut Hakkı ve Arkasında Yatan Çok Daha Fazlası: Modern İngiliz İşgal Hareketini İncelerken." Şu kitapta: Avrupa'da İşgal Hareketleri Kapitalizme Karşı Alternatifler Olarak Gündelik Müşterekler ve Otonomi, Squatting Europe Kollektive (çev. Ceren Akyos ve Duygu Toprak). İstanbul: Tekin Yayınları, ss. 111-140.

Değirmenci, Selma (2020). “Alternatif Ekonomiler Tartışmasına Bir Katkı: Dayanışma Ekonomileri.” Şu kitapta: Der. Özlem S. Işıl ve Selma Değirmenci. Yaşamı Örgütleyen Deneyimler, Kadınlar Dayanışma Ekonoilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor. İstanbul: 2020, ss. 61-88.

Deleuze, Gilles, Pierre-Félix Guattari (2000). Kafka, Minör Bir Edebiyat İçin (çev. Özgür Uçkan ve Işık Ergüden). İstanbul: YKY Yayınları.

Delphy, Christine (1999). Baş Düşman, Patriyarkanın Ekonomi Politigi (çev. Handan Öz ve Lale Aykent Tunçman). İstanbul: Saf Yayıncılık.

Demir, Gökhan (2014). Postmarksizm ve Radikal Demokrasi, İstanbul: Patika Kitap.

Denis, Roland (2006). “Venezuela: The Popular Movement And The Government.” International Socialism. 110. <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj2/2006/isj2-110/denis.html>. Erişim tarihi: 15.04.2021.

Dessaux, Nicolas (2007). Irak'ta Sol Muhalefet - İşgale İslamcılığa ve Kapitalizme Karşı Direnişler (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Versus.

Di Paola, Pietro (2011). “Factory Councils in Turin, 1919-1920.” Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. Ours to Master and to Own, Workers' Council from the Commune to the Present. Chicago: Haymarket Books, ss. 130-147.

Dicle, İ. Atilla (1980). Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.

Dieterich, Heinz (2007). 21. Yüzyıl Sosyalizmi, Küresel Kapitalizmden Sonra Ekonomi, Toplum ve Demokrasi (çev. Beray Tamar ve Canan Şahin). İstanbul: Pencere Yayınları.

Dikmen, Ahmet Alpay Dikmen (2015). Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan, 3. Baskı. İstanbul: Notabene.

Dimov, Tatiana, Juliana da Silva Nóbrega (2014). “A Questão da Saúde do Trabalhador em Empreendimentos Autogestionários.” Cadernos de Psicologia Social do Trabalho, 17(1), ss. 129-142.

Dinerstein, Ana Cecilia (2015). The Politics of Autonomy in Latin America, The Art of Organising Hope. London: Palgrave Macmillan.

Doğan, Sevil (2014). “Toplu Eylem Hakkı ve Siyasi Grev Bağlamında Bir Yargıtay Kararı İncelemesi.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 2014/1, ss. 305-334.

Doğanay, Gülmelek (2016). “Avrupa'da İşgal Hareketlerinin Kapsamı ve Türkiye Örneği: Don Kişot Sosyal Merkezi.” Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 4(2), ss. 91-111.

Doğançayır, Caner Murat, Umut Kocagöz (2018). *Beyond İstanbul: Mekânda Adalet ve Gıda*. Mekânda Adalet Derneği. İstanbul.

Doğruel, A. Suut, Fatma Doğruel (2019). “Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme.” *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 60, ss. 209-230.

Douzinas, Costas (2015). *Krizde Felsefe ve Direniş, Yunanistan ve Avrupa'nın Geleceği* (çev. Tulga Buğra Işık). İstanbul: Metis Yayınları.

Dow, Gregory K. (2003). *Governing the Firm: Workers' Control in Theory and Practice*. Cambridge University Press.

Duman, Alper (2004). “Yeni Bir Kolektif İsyân.” *Gelecek Dergisi*, 16(Eki), ss. 26-27.

Duménil Gérard, Dominique Lévy (2009). *Kapitalizmin Marksist İktisadı* (çev. Selin Pelek). İstanbul: İletişim Yayınları.

Duménil, Gerard, Dominique Lévy (2009). *Kapitalizmin Marksist İktisadı* (çev. Selen Pelek). İstanbul: İletişim Yayınları.

Dunnage, Jonathan (2002). *Twentieth Century Italy A Social History*, New York: Routledge.

Durgan, Andy (2011). “Workers' Democracy in the Spanish Revolution, 1936-37.” Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers' Council from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 148-170.

Durmaz, Orkun Saip (2014). *Türkiye’de Öğretmen Olmak: Emek Süreci ve Yeniden Proleterleşme*. Ankara: Notabene.

Durmaz, Orkun Saip (2016). “Arjantin’den Bir Sınıf Mücadelesi Deneyimi: Piqueteros Hareketi.” *DİSK/Genel-İş Emek Araştırma Dergisi*, 7(10), ss. 69-87.

Dwinell, Alexander, Marcela Olivera (2017). “Su Bizim Ulan!: Bolivya’da Suyun Müşterekleştirilmesi.” Şu kitapta: Adaman, Fikret, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz (2017). *Herkesin Herkes İçin, Müşterekler Üzerine Bir Anoloji*. İstanbul: Metis Yayınları, ss. 187-197.

Ebru, Armağan, Bozkurt Yüksel (2008). “Çalışma Sürelerinde Esneklik Sağlayan Modeller Üzerinde Değerlendirmeler.” *Finans Politik&Ekonomik Yorumlar*, 45(519), ss. 49-60.

Eğilmez, Mahfi (2016). *Makro-Ekonomi Türkiye’den Örneklerle*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ehrenreich, Barbara, John Ehrenreich (1977). “The Professional-Managerial Class.” *Radical America*, 11(2), ss. 7-32.

Ekal, Berna (2014). “Geceleri de Sokakları da Meydanları da Terk Etmiyoruz! Türkiye’de Sokak ve Feminist Hareket.” Şu kitapta: Der. Derya Fırat. Sokağın Belleği: 1 Mayıs 1977’den Gezi Direnişi’ne Toplumsal Hareketler ve Kent Mekânı. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 171-186.

Ekmekçi, Zeynep (2011). “Arjantin’de Fabrika İşgalleri ve Kurtarılmış Fabrikalar.” Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi, 272, ss. 62-67.

El Troudi, Haiman, Juan Carlos Monedero (2006). Empresas de Producción Social, Instrumento para el Socialismo del Siglo XXI. Caracas: Centro Internacional Miranda.

Ellner, Steve (2008). “Hugo Chavez’in ‘Devrim Sürecinin’ Evrelerinin Çözümlemesi.” Şu kitapta: Haz. Aylin Topal. Latin Amerika’yı Anlamak, Neoliberalizm, Direniş ve Sol. İstanbul: Yordam Kitap, ss. 49-65.

Engels, Friedrich (2002) Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni (çev. Kenan Somer), 12. Baskı. Ankara: Sol Yayınları.

Ercan, Fuat (2006). “Değer Teorisi: Kapitalizmde İçsel İlişkilerin Örgütleyicisi.” Şu kitapta: Haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Ümit Akçay, Tolga Tören, Kapitalizmi Anlamak. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 31- 56.

Ercan, Fuat (2006). “Suskun Adamın Baladı: Latin Amerika Üzerinden Venezuela’ya Dair Düşünceler.” Praksis Dergisi, 14, ss. 67-108.

Ercan, Fuat (2013). “Kriz: Tekrar ve Fark.” Şu kitapta: Ed. Hale Balseven ve Fuat Ercan. Kriz ve Türkiye, Aşınan Teoriler. Ankara: Phoenix Yayınevi, ss. 109-131.

Ercan, Fuat, Şebnem Oğuz (2005). “Anti-Kapitalist Hareketlere Bakışta Değer Teorisinin Sunduğu Olanaklar ve Türkiye Örneği.” Conatus Çeviri Dergisi, 2(4), İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 135-164.

Erdağı, B, E. M. Dinçer (2005). “Emperyalizm Tartışmaları.” Felsefelogos, 27-28, ss. 27-44.

Erdut, Zeki (2003). Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika ve Türkiye, ikinci basım. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Erdut, Zeki (2004). “Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 2, ss. 11-37.

Erkiner, Engin (2001). Paris Ev İşgalleri. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Ernest, Reed (2018). “May 1968: Workers and students together, May 1968 in France and its lessons.” <https://isreview.org/issue/111/may-1968-workers-and-students-together>. Erişim tarihi: 24.05.2020.

Eser, Uğur (2014). “Dünya Yeniden Sanayiye Dönerken Türkiye Dünya Sanayinin Neresinde?”

Faulkner, Neil (2016). Marksist Dünya Tarihi, Neandertallerden Neoliberalere (çev. Tuncel Öncel), 3. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

FBES (2016). “Boas Práticas em Economia Solidária no Brasil.” Fórum Brasileiro de Economia Solidária.

Ferrarini, Adriane, Luiz Inácio Gaiger, Marília Veronese (2013). “Solidarity Economy Enterprises In Brazil: An overview from the second national mapping Adriane.” ICSEM Working Papers No. 10, ss. 1-39.

Fırat, Begüm Ö. (2016). “Mümkünlerin Kıyısı: Gezi Komünü, Müşterekler Siyaseti.” Şu kitapta: Ed. Deniz Gürler ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler. Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme. İstanbul: Siyah-Beyaz Yayınları, ss. 99-113.

Fırat, Begüm Ö. (2019). “Türkiye’de Toprak İşgalleri ve Yerel Direnişler.” <http://isigmeclisi.org/19905-turkiye-de-toprak-iscalleri-ve-yerel-direnisler-begum-ozden-firat>. Erişim tarihi: 15.03.2021.

Fine, Ben, Alfredo Saad-Filho (2008). Marx’ın Kapital’i (çev. Nail Satılğan), İstanbul: Yordam Kitap.

Fine, Sidney (1969). The General Motors Strike of 1936-1937. Ann Arbor The University of Michigan Press.

Fişek, Kurthan (1970) “Alpagut Linyit İşletmesi İşgalinin Birinci Yıldönümünde.” Emek Dergisi. <https://kurthan.fisek.net/alpagut-linyit-isletmesi-iscalinin-birinci-yildonumunde/>. Erişim tarihi: 15.01.2021.

Flaherty, Diane (2016). “Self-Management and Requirements for Social Property: Lessons from Yugoslavia”. <https://www.workerscontrol.net/authors/self-management-and-requirements-social-property-lessons-yugoslavia>. Erişim: 11.07.2020.

Fleming, Peter (2017). Çalışmanın Mitolojisi, Kapitalizm Kendine Rağmen Nasıl Ayakta Kalıyor? (çev. Ebru Kılıç). İstanbul: KÜY Yayınları.

Fortune Dergisi: <https://fortune.com/global500/>. Erişim tarihi: 01.05.2021.

Foster, John Bellamy (2006). “Sorun Aşırı Rekabet Mi?” (çev. Eylem Canaslan). Conatus Dergi, 5, ss. 125-132.

Foster, John Bellamy (2016). “Chavez ve Komünal Devlet: Venezuela’da Sosyalizme Geçiş.” Monthly Review, Bağımsız Sosyalist Dergi, 40, ss. 5-24.

Foster, John Bellamy (2018). “Mészáros ve Sermaye Sisteminin Eleştirisi, The Necessity of Social Control’e Önsöz.” Monthly Review, Bağımsız Sosyalist Dergi, 5, ss. 13-28.

Foster, W.Z. (1921). The Revolutionary Crisis of 1918-1921 In Germany, England, Italy And France. Chicago: The Trade Union Educational League.

Foucault, Michel (1992). Hapishanenin Doğuşu (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.

Franzosi, Roberto (1995). The Puzzle of Strikes: Class and State Strategies in Postwar Italy. New York: Cambridge University Press.

Fraser, Ronald (2008). 1968 İsyancı Bir Öğrenci Kuşağı (çev. Kudret Emiroğlu). İstanbul: Belge Yayınları.

Freenberg Andrew, Jim Freedman, Şiir Sokaklara Egemen Olduğunda, Fransa-Mayıs 1968, Öğrenci ve İşçi İsyanı (çev. Şen Süer). İstanbul: Versus Kitap.

Freire, Paulo (2003). Ezilenlerin Pedagojisi (çev. Dilek Hattatoğlu ve Erol Özbek), 4. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Fuchs, Christian (2015). Dijital Emek ve Karl Marx (çev. Senem Oğuz ve Tahir Emre Kalaycı), İstanbul: Notabene.

Fumagalli, Andrea (2019). “Özyönetim Ufkunda Arayışlar.” <https://www.birartibir.org/dayanisma-ekonomileri/374-ozyonetim-ufkunda-arayislar>. (Erişim tarihi: 15.05.2021).

Gaiger, Luiz Inácio, Eliene Dos Anjos (2013). “Solidarity Economy in Brazil: The Relevance of Cooperatives for the Historic Emancipation of Workers.” Şu kitapta: Ed. Camila Piñeiro Harnecker. Cooperatives and Socialism, A View from Cuba. Londra: Palgrave Macmillan, ss. 212-234.

Gaiger, Luiz Inácio, Patrícia Kuyven (2019). “Dimensões e tendências da economia solidária no Brasil.” Revista Sociedade e Estado, 34(3), ss. 811-834.

Garcia, Isabel-Gemma Fajardo, Javier Muñecas, Javier San José (2016). Employee Financial Participation: Spain’s Societades Laborales. European Parliament's Committee on Employment and Social Affairs.

Gaudichaud, Franck (2015). “Chile: Worker Self-organization and Cordones Industriales under the Allende Government.” Şu kitapta: Ed. Dario Azzellini (2015). An Alternative Labour History: Worker Control and Workplace Democracy. London: Zed Books, ss. 157-181.

Geary, Dick (2002). “Revolutionary Berlin 1917–20.” Şu kitapta: Ed. Chris Wrigley. Challenges of Labour Central and Western Europe 1917–1920. ss. 24-50.

Giddens, Anthony (2009). Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori (çev. Ümit Tatlıcan). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gindin, Jonah (2006). “Made in Venezuela: The Struggle to Reinvent Venezuelan Labor.” Monthly Review, 57(2).

<https://monthlyreview.org/2005/06/01/made-in-venezuela-the-struggle-to-reinvent-venezuelan-labor/>. Erişim tarihi: 15.04.2012.

Ginsborg, Paul (2003). *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988*, Palgrave MacMillian.

Gluckstein, Donny (2011). "Workers' Council in Europe, A Century of Experience." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers' Council from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 32-47.

Goldberg, Natalie (2009). *Wild Mind: Living the Writer's Life*. Rider & Co.

Golden, Miriam (1988). *Labor Divided: Austerity and Working-Class Politics in Contemporary Italy*. Ithaca: Cornell University Press.

Gomes, Fábio (2014). "Uma Aproximação Entre Pragmática Universal e Economia Solidária: O Caso de Catende." *Cadernos EBAPE.BR*, 12, ss. 416-441.

Gonzales, Mike (2017). "Şili 1972-73." Şu kitapta: Haz. Colin Barker. *Devrim Provaları: Fransa 1968, Şili 1972, Portekiz 1974, İnan 1979, Polonya 1980-81* (çev. Umut Haskan ve İrem Yılmaz). İstanbul: Yordam, ss. 69-133.

Gonzales, Vanna (2010). "Italian Social Cooperatives and the Development of Civic Capacity: A Case of Cooperative Renewal?" *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*, 4(1), ss. 225-251.

Gorz, André (2007). *İktisadı Aklın Eleştirisi* (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gott, Richard (2008). *Hugo Chavez ve Bolivarcı Devrim* (çev. Hasan Böğün). İstanbul: Yordam Kitap.

Gouverneur, Jacques (2007). *Kapitalist Ekonominin Temelleri Çağdaş Kapitalizmin Marksist Ekonomik Tahliline Giriş* (çev. Fikret Başkaya), 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.

Göztepe, Özay (2014). "Sermayenin Kaldıracı: İlkel Birikim." Şu kitapta: Der. Özay Göztepe. *İlkel Birikim, Sermayenin Kaldıracı*. Ankara: Notabene Yayınları, ss. 15-36.

Gramsci, Antonio (2014). *İtalya'da İşçi Konseyleri Deneyimi* (çev. Yusuf Alp). İstanbul: Belge Yayınları.

Griffiths, Trevor (2005). *İşgaller* (çev. Cevat Çapan). İstanbul: Mitos Boyut Tiyatro/Oyun Dizisi 195.

Grubacic, Andrej (2010). *Don't Mourn, Balkanize! Essays After Yugoslavia*. PM Press.

Guérin, Daniel (1970). *Anarchism: From Theory to Practice*, New York: Monthly Review Press.

Guérin, Daniel (2005). *No Gods, No Masters, An Anthology of Anarchism*, Oakland: AK Press.

Guerra, Pablo (2013). *Autogestión empresarial en Uruguay, Análisis de caso del FONDES. Documento de Trabajo No. 1.*

Guerra, Pablo (2014). *Promoción del Empleo Autogestionado en Empresas Recuperadas: El Caso de Desarrollo (FONDES) en Uruguay. Quebec: Cumbre Internacional de Cooperativas 2014, ss. 539-554.*

Guttsman, W. L. (1981). *The German Social Democratic Party 1875-1933, From Ghetto to Government. Routledge.*

Gülçin Erdi Lelandais (2009). “Sosyal Hareketler Teorileri ve Küreselleşme.” Şu kitapta: Der. Barış Çoban, Küreselleşme, Direniş, Ütopya, Yeni Toplumsal Hareketler, Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet, İstanbul: Kalkedon Yayınları, ss. 63-90.

Gülen, Hande (2016). “Mahalle ve Aktivizm: Caferaga Dayanışması ve Mahalle Evi Deneyimi.” Şu kitapta: Ed. Deniz Gürler ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler. *Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme. İstanbul: Siyah-Beyaz Yayınları, ss. 57-98.*

Güler, Hasan (2014). *Patron Baba ve İşçiler, İstanbul: İletişim Yayınları.*

Güler, Mehmet Atilla (2020). “Sosyal Devletin Dönüşümü ve Düzenleme Teorisi: Karşılaştırmalı Bir Çalışma.” *Çalışma ve Toplum Dergisi, 67(4), ss. 2295-2340.*

Gülmez, Mesut (2014). “Karar İncelemesi: “Toplu Eylem Hakkına Dahil Protesto Grevleri, Yasa Dışı Grev Değildir” Yargıtay 7. Hukuk Dairesi Kararı Karar Eleştirisi.” *Çalışma ve Toplum Dergisi. 43(4), ss. 233-256.*

Güngen, Ali Rıza (2010) “Finansallaşma: Sorunlu bir Kavram ve Verimli bir Araştırma Gündemi.” *Praksis Dergi, 20, ss. 85-108.*

Güranlı, Gürkan Emre (2014). *Bir Cinayetin Öyküsü, İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğine Sınıfsal Bir Bakış. İstanbul: İleri Kitaplığı.*

Gürel, Burak (2008). “Türkiye’de kırdaki sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişimi.” *Devrimci Marksizm Dergisi, 6, ss. 71-104.*

Güriz, Adnan (2018). *Teorik Açından Mülkiyet Sorunu, 2. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi.*

Gürler, Deniz (2016). “Sunuş: İşgal Hareketleri Üzerine.” Şu kitapta: Ed. Deniz Gürler ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler. *Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme. İstanbul: Siyah-Beyaz Yayınları, ss. 7-26.*

Güven, Sami (1993). Endüstriyel İşçi Kooperatifleri, Kuramı ve Sosyal Politikası. Bursa: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

Güzel, M. Ş. (1996). Türkiye’de İşçi Hareketi, 1908-1984. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Haiven, Max (2018). Radikal Hayalgücü ve İktidarın Krizleri, Kapitalizm, Yaratıcılık, Müşterekler (çev. Kübra Kelebekoğlu). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Ha-Joon Chang, “Merdiveni Tekmelemek: Tarihi Bir Perspektif İçinde ‘İyi Politikalar’ ve ‘İyi Kurumlar’” (çev. Nil Demet Güngör). Şu kitapta: Der. Fikret Şenses, Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma, 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 89-122.

Hardt, Michael, Antonio Negri (2001). İmparatorluk (çev. Abdullah Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, Michael, Antonio Negri (2011). Ortak Zenginlik (çev. Efla-Barış Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, Michael, Antonio Negri (2011). Ortak Zenginlik (çev. Eflâ-Barış Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, Michael, Antonio Negri (2019). Meclis (çev. Akın Emre Pilgir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, Michael, Antonio Negri (2020). Çokluk, İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi (çev. Barış Yıldırım), 3. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Harman, Chris (2009). Halkların Dünya Tarihi, Taş Devri’nden Yeni Binyıla (çev. Uygur Kocabaşoğlu), 3. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Harnecker, Camila Piñeiro (2008). “Main Challenges for Cooperatives in Venezuela.” *Critical Sociology*, 35, ss. 841-862.

Harnecker, Marta (2006). Bir Hareket Yaratmak: MST Brezilya Topraksız Kır İşçileri Hareketi (çev. Deniz Tuna). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Harnecker, Marta (2009). “Venezuela’da Darbeler ve Karşı Darbeler.” Şu kitapta: Haz. Leo Panitch ve Colin Leys. Küresel Parlama Noktaları, Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler (çev. Tuncel Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 187-197.

Harry, Cleaver, “Marksist Kuramda Sınıf Perspektifinin Terse Çevrilmesi: Değerlenmeden Kendini Değerli Kılmaya.” Der. Werner Bonefeld, Richard Gunn, John Holloway, Kosmas Psychopedis. Açık Marksizm: Geleneklere Karşı (çev. Şükrü Alpagut). İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 167-208.

Harvey, David (2004). “‘Yeni’ Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim” (çev. Evren Mehmet Dinçer). *Praksis Dergi*, 11, Ankara: Dipnot Yayınları, ss.23-48.

Harvey, David (2011). Umut Mekânları (çev. Zeynep Gambetti), 2. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, David (2012) Postmodernliğin Durumu (çev. Sungur Savran), 6. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, David (2015). Neoliberalizmin Kısa Tarihi (çev. Aylin Onacak), 2. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Haspolat, Evren (2012). Neoliberalizm ve Baskı Aygıtının Dönüşümü, Türkiye’de Özel Güvenliğin Gelişimi. Ankara: Notabene.

Hauf, Felix (2018). “Recovered Imaginaries: Workers' Self-Organisation and Radical Unionism in Indonesia.” Şu kitapta: Ed. Dario N. Azzellini and Michael Kraft *The Class Strikes Back. Self-Organised Workers’ Struggles in the Twenty-First Century*. Leiden: Brill, ss. 238-258.

Haumer, Peter (2015). “The Austrian Revolution of 1918-1919 and Working Class Autonomy.” Şu kitapta: Ed. Dario Azzellini. *An Alternative Labour History Worker Control and Workplace Democracy*. Londra: Zed Books, ss. 120-156. Türkçe çeviri: Haumer, P. (2017). “1918-1919 Alman (Avusturya) Devrimi ve İşçi Sınıfının Özerkliği.” Şu kitapta: Ed. Dario Azzellini. *Emeğin Alternatif Tarihi İşçi Denetimi ve İşçi Demokrasisi* (çev. Yahya Deniz). İstanbul: Amara Yayıncılık, ss. 133-166.

Hautmann, Hans (2002). “Vienna: a city in the years of radical change 1917–20.” Şu kitapta: Ed. Chris Wrigley. *Challenges of Labour Central and Western Europe 1917–1920*. ss. 87-104.

Hayek, Friedrich August von (2014). *Kölelik Yolu*. Liberte Yayınları.

Heinrich, Michael (2016). *Kapital’e Giriş* (çev. Koray R. Yılmaz), İstanbul: Yordam Kitap.

Hekimler, Banu, Deniz Kağnıcıoğlu, Şuayip Çalış (2018). *Endüstri İlişkileri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Henriques, Flávio Chedid vd. (2013). “Empresas Recuperadas Por Trabalhadores no Brasil.” Grupo de Pesquisa em Empresas Recuperadas por Trabalhadores. <https://gprecuperadas.milharal.org/> Erişim tarihi: 01.05.2021.

Hird, Christopher (1981). “The Crippled Giants.” <https://newint.org/features/1981/12/01/giants>. Erişim tarihi: 05.01.2021.

Hirsh, Arthur (1982). *The French Left, A History And Overview*, Montréal: Black Rose Books.

Hirsch, Joachim (2011). *Materyalist Devlet Teorisi: Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Hirtz, Natalia Vanesa ve Marta Susana Giacone (2013). "The Recovered Companies Workers' Struggle in Argentina: Between Autonomy and New Forms of Control." *Latin American Perspectives*, 14(4), 88–100.

Hobsbawm, Eric (2002). *Kısa 20. Yüzyıl* (çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Sarmal Yayıncılık, s. 2002.

Hobsbawm, Eric (2016). *Sıra Dışı İnsanlar: Direniş, İsyân ve Caz* (çev. Işıtan Gündüz). İstanbul: Yordam Kitap.

Hoffrogge, Ralf (2011). "Richard Müller And The German Metalworkers Union." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers' Council from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 84-103.

Hoffrogge, Ralf (2015). *Working-Class Politics in the German Revolution: Richard Müller, the Revolutionary Shop Stewards and the Origins of the Council Movement*. Leiden: Brill.

Holloway, John (2006). "Soyut Emeğin Krizi Biziz" (çev. Selen Göbelez). *Conatus Dergi*, 5, ss. 163-168.

Holloway, John (2011). "Emek Tartışması Nedir? Sınıf ve Sınıflaştırma: Emeğe Karşı, Emeğin İçinde ve Ötesinde." Şu kitapta: Ana C. Dinerstein ve Michael Neary. *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme* (çev. Özgür Yalçın). İstanbul: Otonom Yayıncılık, İstanbul, ss. 49-65.

Holloway, John (2015). *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek* (çev. Pelin Sıral), 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Holloway, John (2017a). *Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde, San Francisco Dersleri* (çev. Ümit Özmakas). İstanbul: İletişim Yayınları.

Holloway, John, Sol Picciotto (2004). "Sermaye, Kriz ve Devlet." Şu kitapta: Ed. Simon Clarke (2004). *Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru* (çev. İbrahim Yıldız). Ankara: Ütopya, ss. 135-174.

Horn, Gerd-Rainer (2007). *The Spirit of '68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976*, Oxford University Press.

Horvat, B. (1975). *Mihailo Marković, Rudi Supek, Self-governing Socialism*. New York: International Arts And Sciences Press.

Hoyles, Andre (2009). "General Strike: France 1968-A factory by factory account." <https://libcom.org/library/general-strike-france-1968-factory-factory-account>. Erişim tarihi: 24.05.2020.

Hyman, R. (1974). "Workers' Control and Revolutionary Theory." *Socialist Register*, 11, ss. 241-278.

IMPA, <http://www.recuperadasdoc.com.ar/descripciones/impa.htm>

Işık, Nihat, Erhan Duman (2012). “Reel ve Finansal Göstergeler Açısından 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi: Karşılaştırmalı Bir Analiz.” *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(2), ss. 239-260.

Işık, Alpaslan (1980). *Kuramlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

İnsel, Ahmet (2001). “Mali Sermaye Birikim Rejimi, 145.” *Birikim Dergisi*, ss. 10-19.

İnsel, Ahmet (2012). *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, 6. Baskı. İstanbul: Birikim Yayınları.

İsimsiz (20.09.1934). “Mensucat Amelesi İşi Ne İçin Bıraktı?” *İzmir Postası Gazetesi*, s. 4. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/izmir%20postasi/izmir%20postasi_1934/izmir%20postasi_1934_eylul_/izmir%20postasi_1934_eylul_20_.pdf. Erişim tarihi: 05.01.2021.

Jackson, Julian (1988). *The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38*. Cambridge University Press.

Jessop, Bop (2005). *Post-Fordizm Ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*. Der. Betül Yarar, Alev Özkazanç. İstanbul: İletişim.

Jessop, Bop (2008). *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak* (çev. Ahmet Özcan). Ankara: Epos.

Jordan, John (19.11.2015). “Sokakları Geri Al” (çev. Derya Yılmaz). *E-skop Sanat Tarihi Eleştirisi*, <http://www.e-skop.com/skopbulten/sanat-ozgurluk-sokaklari-geri-al/2511>. Erişim tarihi: 23.05.2020.

Kabat, Marina (2011). “Argentinean Worker-taken Factories: Trajectories of Workers’ Control Under the Economic Crisis.” Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers’ Council From the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 365-381.

Kağnıcıoğlu, Deniz (2005). “Avrupa Sosyal Modelini Oluşturma Sürecinde Bir Endüstriyel Demokrasi Aracı Olan Yönetime Katılmanın Rolü.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 55(1), ss. 271-296.

Kahraman, İhya (2015). “Sunuş.” Şu kitapta: Paul Lafarge, *Tembellik Hakkı* (çev. İhya Kahraman). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 7-19.

Kalaycı, İrfan, Akış Doğan (2010). “Adam Smith, ‘Gizli’ Bir Anarko-Kapitalist Miydi?” Şu kitapta: Ed. Hakan Kapucu, Murat Aydın, İsmail Şiriner, Farhang Morady, Ümit Çetin. *Politik İktisat ve Adam Smith*. İstanbul: Yön Yayınları, ss. 45-60.

Kalfa, Ceren, Faruk Ataay (2008). “Küresel Toplumsal Hareketler.” Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16, ss. 127-149.

Kara, Onur Eylül (2019). Yapabileceğimizi Yapmak, Minör Siyaset ve Türkiye Örneği. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kara, Uğur (2004). Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü. İstanbul: Özgür Üniversite Kitaplığı:52.

Karahanoğulları, Onur (2018). Marksizm ve Hukuk: Diyalektik Hukuk Bilimi. İstanbul: Yordam Kitap.

Karahanoğulları, Yiğit, E. Ahmet Tonak (2009). Toplum ve Hekim Dergisi, 24(2), ss. 91-97.

Kaya, Pir Ali, Ceyhan Güler (2017). “Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Toplu Eylem Hakkı.” Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 68, ss. 105-126.

Kaygısız, İrfan (2014). “2013 Yılı İşçi Sınıfı Eylemleri Üzerine Bir Değerlendirme”. DİSK-AR, 2, ss. 108-121.

Kazgan, Gülten (2016). Liberalizmden Neoliberalizme, Neoliberalizmin Getiris ve Götürüsü. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keach, William (2009). “What do we want? Everything”. International Socialist Review, 67. <http://isreview.org/issue/67/what-do-we-want-everything> (Erişim tarihi: 15.01.2021).

Keskin, Derya (2012). Bitmeyen Sınavlar Yaşanmayan Hayatlar. Ankara: Dipnot Yayınları.

Kılıçoğlu, Mustafa (2020). “Toplu Eylem ve Grev Hakkının Uluslararası Hukuk Penceresinden Değerlendirilmesi.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 67(4), ss. 2405-2440.

Kıray, Mübeccel B. (2000). Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, 3. Basım. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kırlı, Özlem (2014). “Sınırlı Bilgi, Sınırlı İktidar: İskoç Aydınlanması Düşünürleri ve Hayek Özelinde İnceleme.” Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 42, ss. 1-9.

Kitchen, Martin (2006). A History of Modern Germany 1800-2000. Blackwell Publishing.

Kioupkiolis, Alexandros, Giorgos Katsambekis (2016). Radikal Demokrasi, Kitlenin Biyopolitikası, Halkın Hegemonyası. İstanbul: KÜY Yayınları.

Kioupkiolis, Alexandros, Theodoros Karyotis (2014). “Günümüz Yunanistan’ında Ortak Olanların Özyönetimi” (çev. Özgün Tatar). Şu kitapta: Der.

Sinem Özer, Gezi'nin Yeryüzü Kardeşleri, Direnişin Arzu Coğrafyaları içinde, İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 113- 145.

Klein, Naomi ve Avi Lewis (2007). Sin Patrón: Stories from Argentina's Worker-Run Factories. Chicago: Haymarket Books.

Kocagöz, Umut (2016). "Üniversiteler ve İşgaller: Aktörler, Sınırlar, İmkanlar." Şu kitapta: Ed. Deniz Gürler ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler. Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme. İstanbul: Siyah-Beyaz Yayınları, ss. 115-131.

Koç, Yıldırım (2010). Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, Osmanlı'dan 2010'a. Ankara: Epos Yayınları.

Koçak M. Hakan, Aziz Çelik (2016). "Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi." Şu kitapta: Ahmet Makal, Aziz Çelik, M. Hakan Koçak. Sınıf Sendika Siyaset, Türkiye Emek Tarihinden Kesitler. Ankara: İmge Kitabevi, ss. 263-304.

Koçak, M. Hakan (2014). Camın İşçileri, Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, M. Hakan (2014). Canım İşçileri Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, M. Hakan (2015). "Salonlardan Meydanlara Doğru: 50'lerden 60'lara İşçi Hareketi Genel Grev Hakkının Peşinde." Şu kitapta: Haz. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan. Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 335-354.

Kojanić, Ognjen (2018). "Flipping the Transition Script." Anthropology News 59(2), ss. 244- 248.

Kolektif (2010). Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi. Ankara: Notabene.

Komünal Ekonomik Sistemin Organik Kanunu (Ley Orgánica del Sistema Económico Comunal): <http://www.minci.gob.ve/wp-content/uploads/downloads/2012/11/WEB-LEY-ORG-sist-economico-popular-6-11-2012-SG.pdf>

Korsch, Karl (2011). "Sosyalizasyon Nedir? Pratik Sosyalizme Yönelik Bir Program" (çev. Vefa Saygın Öğütle). Şu kitapta: Ed. Vefa Saygın Öğütle. Karl Korsch Kitabı, Bir Proleter Devrim Teorisyeninin Yazıları. Ankara: Notabene, ss. 219-255.

Kulak, Önder (2019). "Marx'ta Mülkiyet Kavramı ve Çözümlemesi." Öteki Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi, 1, ss. 271-279.

Kurz, Jan, Marica Tolomelli, "Italy." Şu kitapta: Ed. M. Klimke ve J. Scharloth. 1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977. New York: Palgrave MacMillan, ss. 83-96.

Kutlu, Denizcan (2011). "Küresel Meta Zincirleri ve Esneklik Gölgesinde Türkiye'de Çalışma ve Hak: Kopmakta Olan Bir İlişki Üzerine Notlar." Şu kitapta: Ed. Yalçın Bürkev, Metin Özügürlü, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür. Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri II, 2. Baskı, ss. 259-284.

Laclau, Ernesto, Chantal Mouffe (2017). Hegemonya ve Sosyalist Strateji, Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru (çev. Ahmet Kardam). 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lafargue, Paul (2015). Tembellik Hakkı, 1848 'Çalışma Hakkı'nın Çürütülmesi (çev. İhya Kahraman). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Lange, Brenda (2007). The Stock Market Crash of 1929: The End of Prosperity. Infobase Publishing.

Lapavitsas, Costas (2011). "Theorizing financialization." Work Employment&Society 25(4), ss. 611-626.

Larrabure, Manuel (2010). "Praxis, Learning, and New Cooperativism in Venezuela: An Initial Look at Venezuela's Socialist Production Units." A Journal of Radical Theory, Culture, and Action, 4(1), ss. 288-309.

Laville, Jean-Louis (2010). "The Solidarity Economy: An International Movement." RCSS Annual Review, 2. <https://journals.openedition.org/rccsar/202> (Erişim tarihi: 06.03.2021).

Lazzarato, Maurizio (2015). Borçla Yönetmek (çev. Şule Çiltaş). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Lefebvre, Henri (2014). Mekânın Üretimi (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Lenin, V. I. (2003). Halkın Devlet Yönetimine Katılımı Üzerine (çev. Metin Çulhaoğlu). İstanbul: NK Yayınları Gelenek Dizisi.

Lenin, V.İ. (2013). Karl Marx ve Marksizm Üzerine (çev. Mazlum Beyhan). İstanbul: Yordam Kitap.

Lerner, Josh (2007). "Communal Councils in Venezuela: Can 200 Families Revolutionize Democracy?" Venezuelanalysis. <https://venezuelanalysis.com/analysis/2257>. Erişim tarihi: 15.04.2012.

Leverink, Joris (2015). "Kazova workers claim historic victory in Turkey." <http://www.workerscontrol.net/authors/kazova-workers-claim-historic-victory-turkey> (Erişim tarihi: 09.05.2021).

Lima, Jacob Carlos (2007). "Workers' Cooperatives in Brazil: Autonomy vs Precariousness." *Economic and Industrial Democracy*, 28(4) ss. 589-621.

Lima, Jacob Carlos (2009). "Paradoxos do Trabalho Associado." *Tempo Social*, 21(1), ss. 113-132.

Locatel, Celso Donizete, Leandro de Castro Lima (2018). "Do Cooperativismo A Economia Solidaria: Normatizaçao E Dinamica Economica No Campo Brasileiro." XV Coloquio Internacional de Geocrítica, Las ciencias sociales y la edificación de una sociedad post-capitalista Barcelona, 7-12 de mayo de 2018, ss. 1-22.

Löwy, Michael (2006). "Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyo-Dinsel Kökenleri." *Praksis Dergisi*, 14, ss. 209-216.

Lukács, György (1998). *Tarih ve Sınıf Bilinci* (çev. Yılmaz Öner). İstanbul: Belge Yayınları.

Luna, Mira (2013). "Brazil Blossoms as Solidarity Economy Beacon." Shareable. <https://www.shareable.net/brazil-blossoms-as-solidarity-economy-beacon/>. Erişim tarihi: 01.05.2021.

Luxemburg, Rosa (1993). *Sosyal Reform mu Devrim mi?* İstanbul: Belge Yayınları.

Lüküslü, Demet (2015). *Türkiye'nin 68'i, Bir Kuşağın Sosyolojik Analizi*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Lydersen, Kari (2014). *Revolt on Goose Island: The Chicago Factory Takeover and What It Says About the Economic Crisis*. Melville House.

Lydersen, Kari (2018). "Revolt on Goose Island: A Long Fight Pays Off for Chicago Window Factory Workers". Şu kitapta: Ed. Dario N. Azzellini and Michael Kraft *The Class Strikes Back. Self-Organised Workers' Struggles in the Twenty-First Century*. Leiden: Brill, ss. 111-134.

Maclean, Mairi (2002). *Economic Management and French Business: From de Gaulle to Chirac*, New York: Palgrave Macmillan.

Makal, Ahmet (1987). *Grev, Kuramlar ve Uluslararası Farklılıklar*, Ankara: V Yayınları.

Malleson, Tom (2010). "Cooperatives and the "Bolivarian Revolution" in Venezuela." *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*, 4(1) ss. 155-175.

Mandel, David (2011). "The Factory Committee Movement In The Russian Revolution." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers' Council from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 104-129.

Mandel, Ernest 1975. "Self-Management: Dangers and Possibilities." <https://www.marxists.org/archive/mandel/1975/xx/selfman.htm>. Erişim tarihi: 15.03.2021.

Marfleet, Philip (2013). "Egypt: The workers advance." *International Socialism*, 139. <http://isj.org.uk/egypt-the-workers-advance/> (Erişim tarihi: 04.04.2021).

Marois, Thomas (2013). *Devletler Bankalar ve Kriz, Meksika ve Türkiye’de Yükselen Kapitalizm* (çev. Beyza Sümer Aydaş). Ankara: Notabene Yayıncılık.

Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Marshall, Peter (2003). *Anarşizmin Tarihi, İmkânsız İstemek!* (çev. Yavuz Alogan), Ankara: İmge Kitabevi.

Martí, Juan Pablo, Florencia Thul, Valentina Cancela (2014). "Las Empresas Recuperadas como Cooperativas de Trabajo en Uruguay: Entre la Crisis y la Oportunidad." *CIRIEC-España, Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, 82, ss. 5-28.

Martin, Jorge (2016). "Indonesia: PT Istana, a factory occupied and producing under workers' control." <http://www.workerscontrol.net/authors/indonesia-pt-istana-factory-occupied-and-producing-under-workers%E2%80%99-control> (Erişim tarihi: 05.05.2021).

Martin, Ron, Bob Rowthorn (1986). *The Geography of De-industrialisation*. London: Macmillan.

Martinelli, Alberto, Antonio Chiesi, Sonia Stefanizzi (1999). *Recent Social Trends in Italy, 1960-1995*. London: McGill-Queen's University Press.

Marx, Karl (1979). *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı* (çev. Sevim Belli), 4. Baskı. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (2013). *Yabancılaşma*. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (2014). *1844 El Yazmaları* (çev. Murat Belge), 9. Baskı. İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, Karl (2018). *Grundrisse, Ekonomi Politğin Eleştisi İçin Ön Çalışma* (çev. Sevan Nişanyan), 4. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, Karl (2011), *Kapital: Ekonomi Politğin Eleştirisi, Cilt I* (çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, Karl (2020), *Kapital: Ekonomi Politğin Eleştirisi, Cilt I* (çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), On Üçüncü Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, Karl, Friedrich Engels (1977). Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri (çev. Mihri Belli), 2. Baskı. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl, Friedrich Engels (2008). Alman İdeolojisi (Feuerbach) (çev. Sevim Belli), Altıncı Baskı. Ankara: Sol Yayınları.

Mason, Paul (2010). Çalışarak Yaşamak ya da Savaşarak Ölmek, Küresel İşçi Sınıfı Nasıl Oluşturdu, 2. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Mather, Steven (2006). “Conference of Co-managed and Occupied Factories’ Workers’ Revolutionary Front.” Venezuelanalysis. <https://venezuelanalysis.com/analysis/2029>. Erişim tarihi: 15.04.2012.

Mattick, Paul (2003). Şu kitapta: Anton Pannekoek (2003). Workers' Councils. AK Press, ss. xxviii-xxxiv.

May, Todd (2016). Şiddetsiz Direniş, Felsefi Bir Giriş (çev. Can Kayaş). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Maya, Margarita López (2009). “Günümüz Venezuelası: ‘Katılımcı ve Öncü’ Bir Demokrasi mi?” Şu kitapta: Haz. Leo Panitch ve Colin Leys. Küresel Parlama Noktaları, Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler (çev. Tuncel Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 167-186.

Méda, Donminique (2012). Emek, Kaybolma Yolunda Bir Değer Mi? (çev. Işık Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları.

MENA Solidarity Network (2013). “Egypt: Workers from Kouta Steel send solidarity to Greece.” <https://menasolidaritynetwork.com/2013/02/20/egypt-workers-from-kouta-steel-send-solidarity-to-greece/> (Erişim tarihi: 14.05.2021).

Mendy, Mariana (2010). “Empresas Recuperadas por sus Trabajadores (ERT).” Şu kitapta: Gestión Obrera: del fragmento a la acción colectiva. Montevideo: Editorial Nordan, ss. 31-45.

Menezes, Daniel Francisco Nagao (2019). Self-Management Report in Brazil - Technical Concepts and Challenges. CIRIEC. No. 2019/19.

Mészáros, Istvan (2018). “Sermayenin Tarihsel Döngüsü Sona Eriyor.” Monthly Review, Bağımsız Sosyalist Dergi, 5, ss. 29-50.

Mete, Berk (2017). Türkiye'de İşçilerin Özyönetim Deneyimi: Diren Kazova Kooperatifi ve Özgür Kazova Tekstil Kolektifi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi.

Mete, Berk (2018). “Kazova İşçilerinin Özyönetim Deneyimi: Diren Kazova Kooperatifi ve Özgür Kazova Tekstil Kolektifi.” Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi, 18, ss. 185-203.

Michel, Henri (2017). Faşizmler (çev. Füsun Üstel), 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mies, Maria, Claudia Von Werlhof, Veronika Bennholdt-Thomsen (2008). *Son Sömürge: Kadınlar* (çev. Yıldız Temurtürkan). İstanbul: İletişim Yayınevi.

Milan, Chiara (2018). “Bosnia and Herzegovina: From Workers’ Strike to Social Uprising”. Şu kitapta: Ed. Dario N. Azzellini and Michael Kraft *The Class Strikes Back. Self-Organised Workers’ Struggles in the Twenty-First Century*. Leiden: Brill, ss. 155–175.

Miliband, Ralph, Nicos Poulantzas, Ernesto Laclau (1990). *Kapitalist Devlet Sorunu* (çev. Yasemin Berkman), 2. Baskı. İstanbul: İletişim.

Mills, A. J. (1982). “Worker Occupations, 1971-75: A socio-historical analysis of the development and spread of sit-ins, work-ins and worker co-operatives in Britain.” University of Durham: Department of Sociology.

Mills, C. Wright (2002). *White Collar: The American Middle Classes*. Oxford University Press.

Mojab, Shahrzad (2018). *Marksizm ve Feminizm* (çev. Funda Hülagü). İstanbul: Yordam Kitap.

Mollo, Maria de Lourdes Rollemberg, Alfredo Saad Filho. (2006). “Neoliberal Economic Policies in Brazil (1994–2005): Cardoso, Lula and the Need for a Democratic Alternative.” *New Political Economy*, 11(1).

Moody, Kim (1997). *Workers In A Lean World*. Londra: Verso.

Mookerjea, Sourayan (2010). *The Sangham Strategy: Lessons for a Cooperative Mode of Production*. *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*, 4(1), ss. 110-132.

Morton, Adam David (2011). *Gramsci’yi Çözümlemek* (çev. Barış Baysal). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Munck, Ronald (2003). *Emeğin Yeni Dünyası* (çev. Mahmut Tekçe). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Murray, John (1973). *1926 İngiltere Genel Grevi* (çev. Mehmet Aktan). İstanbul: Tel Yayınları.

Musić, Goran (2011). “Yugoslavia Workers’ Self-Management as State Paradigm.” Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers’ Council from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 172-190.

Mussa, Michael (2003). *Arjantin ve IMF, Zaferden Trajediye* (çev. İ. Halit Elçi). İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi.

Müller, D. H. (1992). “Trade Unions, Workers’ Committees and Workers’ Councils in Berlin’s Wartime Industry, 1914-1918.” Şu kitapta: Ed. Leopold

Haimson ve Giulio Sapelli. *Strikes Social Conflict And The First World War, An International Perspective*, Milano: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli.

Nagy, Zsuzsa L. (2002). "Budapest and the revolutions of 1918 and 1919." Şu kitapta: Ed. Chris Wrigley. *Challenges of Labour Central and Western Europe 1917–1920*. ss. 72-86.

Nail, Thomas (2014). "Deleuze, Occupy ve Devrimin Edimselliği" (çev. Sinem Özer). Şu kitapta: Der. Sinem Özer. *Gezi'nin Yeryüzü Kardeşleri, Direnişin Arzu Coğrafyaları içinde*, İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 257- 295.

Narin, Özgür (2014). "Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinde İşçi Özyönetim Deneyimleri ve Kriz Dönemlerinde Özyönetim Olanakları." *DİSK-AR*, 3, ss. 48-61.

Nassif, André, Carmem Feijó, Eliane Araújo (2013). "Structural Change and Economic Development: Is Brazil Catching Up or Falling Behind?" *Cambridge Journal of Economics*, 39(5), ss. 1307-1332.

Natalia, Bauni, Gabriel Fajn (2010). "Las Regulaciones de Trabajo en las Empresas Eecuperadas, Orientaciones y Alternativas" Şu kitapta: *Gestión Obrera: del fragmento a la acción colectiva*. Montevideo: Editorial Nordan, ss. 19-30.

Negri, Antonio (2006). *Marx Ötesi Marx, Grundrisse Üzerine Dersler* (çev. Münevver Çelik), İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Neocleous, Mark (2013). *Toplumsal Düzenin İnşası, Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, (çev. Ahmet Bekmen). İstanbul: h2o Yayınları.

Nepomuceno, Vicente, Fernanda Santos Araujo, Denise Alvarez, Marcelo Figueiredo (2015). "Autogestão nas Empresas Recuperadas por Trabalhadores: uma análise do caso Cooperminas." *Revista Tecnologia e Sociedade*, 11(22), ss. 32-57.

Nepomuceno, Vicente, Fernanda Santos Araujo, Denise Alvarez, Marcelo Figueiredo (2015). "Autogestão nas Empresas Recuperadas por Trabalhadores: uma análise do caso Cooperminas." *Curitiba: Revista Tecnologia e Sociedade*, 11(22), ss. 31-57.

Ness, Immanuel (2016). "Amerika Birleşik Devletleri'nde Doğrudan İşçi Eylemleri ve Fabrika Denetimi" (çev. Çağatay Edgücan Şahin). Şu kitapta: Ed. Deniz Gürler ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler. *Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme*. İstanbul: Siyah-Beyaz Yayınları, ss. 177-200.

Ness, Immanuel, Dario Azzellini (2011). "Introduction." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers' Council From the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 1-7.

Newman, Saul (2016). "Occupy ve Özerk Siyasi Yaşam" (çev. Esma Kartal). Şu kitap içinde: Der. Alexandros Kioupkiolis ve Giorgos Katsambekis. *Radikal Demokrasi, Kitlenin Biyopolitikası, Halkın Hegemonyası*. İstanbul: KÜY Yayınları, ss. 137-160.

Nickell, Stephen, Luca Nunziata, Wolfgang Ochel (2005). "Unemployment in the OECD Since the 1960s, What Do We Know?" The Economic Journal, 115(500), Oxford Üniversitesi, ss 1-27.

Nozick, Robert (2006). Anarşi, Devlet ve Ütopya (çev. Alişan Oktay). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Nurol, Bahadır (2014). Beyaz Yakalı Emeğin Dönüşümü: Finans Sektöründe Emek Süreçleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı.

Oliveira, Paulo de Salles (2008). "Economia solidária." Estudos Avançados, 22(62), ss. 289-314.

Ollman, Bertall (2012). Yabancılaşma Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı (çev. Ayşegül Kars). İstanbul: Yordam Kitap.

Onur, Hilal, Fügen Uğur (1988). "Karl Korsch: Alman Devrimi ve Toplumsallaştırma Sorunu." Şu kitapta: Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ozarow, Daniel, Richard Croucher (2014). Workers' Self-management, Recovered Companies and the Sociology of Work. Sociology. Vol. 48(5), ss. 989–1006.

Öngel, F. Serkan, Uygur Dursun Yıldırım (2019). Krize Karşı Kooperatifler, Deneyimler Tartışmalar Alternatifler. İstanbul: Notabene Yayınları.

Öngen, Tülin (2014). Prometheus'un Sönmeyen Ateşi, Günümüzde İşçi Sınıfı, 3. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Öz, Sumru (2018). "Dünyada ve Türkiye'de Sanayisizleşme." Ekonomik Araştırma Forumu. https://eaf.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2019/06/eaf_an1803.pdf. Erişim Tarihi: 15.05.2021.

Özalp, Erkin (2012). Teorisyenimiz Devrimciydi, İstanbul: Yordam Kitap.

Özateş, Özge Sanem (2015). Malumun İlanı, Kadın Emeğinin Saklı Yüzü: Ev İçi Bakım Emeği. Ankara: NotaBene Yayınları.

Özdek, Yasemin (2013). "Haziran Direnişi ve Doğrudan Demokrasi." Şu kitapta: Ed. Özey Göztepe. Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler. Ankara: Notabene Yayınları, ss. 111-126.

Özdemir, Ali Murat (2008). Sözün Mülkiyeti, Hukukun Ekonomi Politikası, Ankara: Dipnot Yayınları.

Özdemir, Ali Murat, Muammer Ketizmen (2014). Türkiye'nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm. Ankara: İmge Kitabevi.

Özdemir, Gamze Yücesan, Ali Murat Özdemir (2008). Sermayenin Adaleti, Türkiye’de Emek ve Sosyal Politika. Ankara: Dipnot Yayınları.

Özden, B. A. (2015). “Küçük Sanayide İşçi Olmak: Mahmutpaşa Dokumacıları ve Davaları.” Şu kitapta: Haz. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan. Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 254-270.

Özenç, Berke (2016). Hukuk Devleti, Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özgün, Aras (1998). “Otonomist Marksist Kuram İçerisinde Sınıf Kavramı.” Birikim Dergisi, 113. <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-113-eylul-1998-sayi-113-eylul-1998/2307/otonomist-marksist-kuram-icerisinde-sinif-kavrami/5242> (Erişim tarihi: 04.03.2012).

Özgür Üniversite Forumu (1998). Devlet. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı.

Özmkas, Utku (2018). Biyopolitika: İktidar ve Direniş, Foucault, Agamben, Hardt-Negri. İstanbul: İletişim.

Özmen, Arzu Özsoy (2017). Kamuda Güvencesizlik, Uyum ve Direniş, Ankara: Notabene Yayınları.

Özoğlu, Burçak (2011). “Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?” Praksis Dergisi, 8, Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 169-188.

Öztürk, Özgür (2006). “Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması.” Şu kitapta: Şu kitapta: Haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Ümit Akçay, Tolga Tören, Kapitalizmi Anlamak. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 213-276.

Öztürk, Melda Yaman (2006). “Kapitalizmde Krizler: Dünden Bugüne.” Şu kitapta: Haz. Demet Yılmaz vd. Kapitalizmi Anlamak. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 101-146.

Özüğurlu, Metin (2000). Sendikacılık Hareketinin Krizi ve Yeni Gelişmeler Üzerine Gözlemler.” Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 55(1), ss. 139-171.

Özüğurlu, Metin (2005). Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu, Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi. İstanbul: Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınları.

Özveri, Murat (2017). “İşçi temsilciliği ve işçi konseyleri (3).” Sol Defter. <http://www.soldefter.com/2017/10/04/isci-temsilciligi-ve-isci-konseyleri-3-dr-murat-ozveri/> (Erişim tarihi: 03.05.2021).

Palamino, Bleynat, Garro, Giacomuzzi, 2010. The Universe of Worker-recovered Companies in Argentina (2002-2008): Continuity and Changes Inside the

Movement. Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action, 4(1), ss. 252-287.

Panitch, Leo, Sam Gindin (2019). Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisadı (çev. Ümit Şenesen), İstanbul: Yordam Kitap.

Pannekoek, Anton (2003). Workers' Councils. AK Press.

Park, June (2007). The Political Origin of Employment Protection: A Comparative Study of the United States, Germany and South Korea. University of Pittsburgh. Doktora Tezi.

Pattaroni, Luca (2015). “Olanaklı Olanın Nadasa Bırakılmış Toprakları: Cenevre'nin İşgal Evlerinde Kapitalizmin Hayata Geçirilmiş Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme.” Şu kitapta: Avrupa'da İşgal Hareketleri Kapitalizme Karşı Alternatifler Olarak Gündelik Müşterekler ve Otonomi, Squatting Europe Kollektive (çev. Ceren Akyos ve Duygu Toprak). İstanbul: Tekin Yayınları, ss. 79- 110.

Paulucci, María Alejandra (2007). O Internacionalismo e As Fábricas Recuperadas. Florianópolis: Universidade Federal de Santa Catarina, Centro de Filosofia e Ciências Humanas. Programa de Pós-Graduação em Sociologia Política.

Paulucci, Maria Alejandra (2013). Um Estudo Sobre A Luta Dos Trabalhadores Das Empresas Recuperadas Do Brasil E Argentina. Florianópolis: Em Tese, 10(1), ss. 136-164.

Peksan, Selvan (2021). Çalışmanın Evrimi ve İşin Sonu. Ankara: İmge Kitabevi.

Peloché, Jorge R. Olivari (2009). “Empresas Recuperadas por Trabajadoras y Trabajadores en el Uruguay. Entre la Fundación y la Funcionalidad.” Montevideo: Universidad de la República. Facultad de Ciencias Sociales. Departamento de Ciencia Política.

Pelz, W. A. (2007). Against Capitalism: The European Left on the March. New York: Peter Lang.

Pelz, W. A. (2017). Modern Avrupa Halkları Tarihi, İstanbul: Kolektif Kitap.

Petras James, Henry Veltmeyer (2007). Latin Amerika'da Devlet İktidarı ve Toplumsal Hareketler (çev. Ali Ergin Demirhan). İstanbul: Kalkedon.

Petras, James (2002). “The Unemployed Workers Movement in Argentina.” Monthly Review, 53(8), <https://monthlyreview.org/2002/01/01/the-unemployed-workers-movement-in-argentina/>. Erişim tarihi: 15.01.2021.

Petras, James, 2006. “Yol Savaşçıları.” Şu kitapta: Haz. Hakan Tanıttıran. Küreselleşme Kısacasında Arjantin (çev. Hale Alpmen ve Özge İnciler), 2. Baskı. İstanbul: Kalkedon, ss. 52-60.

Peuter, Greig, Nick Dyer-Witford (2010). Commons and Cooperatives. *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*, 4(1), ss. 30-56.

Pipes, Richard (1991). *The Russian Revolution*, New York: Vintage Books.

Pires, Aline Suelen, Jacob Carlos Lima (2017). “Fabricas Recuperadas Pelos Trabalhadores: Os Dilemas da Gestão Coletiva do Trabalho.” *Caderno CRH*, Salvador, 30(79), ss. 69-87.

Polanyi, Karl (2010). *Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* (çev. Ayşe Buğra), 9. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pompeu, Lucca Pérez vd. (2019). “Dialética da Autogestão na Experiência da Flaskô: A Dinâmica da Cooperação a Partir da Atividade do Planejamento E Controle da Produção.” Şu kitapta: Şu kitapta: Haz. Araújo, Fernanda Santos, Vicente Nepomuceno, Flávio Chedid Henriques. *Dialética da Autogestão em Empresas Recuperadas por Trabalhadores no Brasil*. Marília: Lutas Anticapital, ss. 163-211.

Post, Charles (2016). “Leninizmden Geriye Ne Kaldı? Tarihsel Bakış Açısıyla Yeni Avrupa Sol Partileri.” Şu kitapta: Haz. Leo Panitch, Greg Albo, Vivek Chiber (çev. Umut Haskan, Tulga Buğra Işık). *Socialist Register 2013, Strateji Sorunu*. İstanbul: Yordam Kitap.

Poulantzas, Nicos (1975). *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books.

Poulantzas, Nicos (2014). *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* (çev. Şule Ünsaldı). Ankara: Epos.

Poullain, Adrien (2016). *Learning from Kraftwerk 1: La mutation d'un modèle communautaire idéalisé en un modèle pragmatique et concret*.

Poyraz, Eylem Özlemoğlu (2016). “Bir Onur Meselesi: Sonsuza Kadar Dayanışma!” *EMO Kadın Bülteni*, 4, ss. 38-43.

Praksis Dergisi (2009). *Maddecî Feminizm*. 2009/20(2).

Programa Facultad Abierta: www.recuperadasdoc.com.ar

Rabinowitch, Alexander (2016). *Bolşevikler İktidarda, Petrograd'da Sovyet Yönetiminin İlk Yılı* (çev. Can Saday, Hakkı Başgüney, Nihan Elmas) İstanbul: Yordam Kitap.

Raby, D. L. (2006). *Demokrasi ve Devrim, Günümüzde Latin Amerika ve Sosyalizm* (çev. Ertan Günçiner). İstanbul: Yordam Kitap.

Radis, Hugo (2017). “Günümüzde Sınıf Teorisi ve Sınıf Siyaseti.” Şu kitapta: Haz. Leo Panitch, Greg Albo, Vivek Chibber (çev. Tuncel Öncel). *Sosyalist Register 2015*. İstanbul: Yordam, ss. 255-275.

Ranis, Peter (2010). "Argentine Worker Cooperatives in Civil Society: A Challenge to Capital-Labor Relations." *WorkingUSA Journal of Labor and Society*, 13(1), ss. 77-105.

Ranis, Peter (2016). "Factories without Bosses: Argentina's Experience with Worker-Run Enterprises." *Labor: Studies in Working-Class History of the Americas*, 3(1), ss. 11-23.

Rawls, John (2014). "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı." Şu kitapta: *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* (çev. Yakup Coşar), 4. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 55-78.

Rebón, Julián, Anabel Rieiro Castiñeira (2020). *Consolidación cooperativa de empresas recuperadas por sus trabajadores en Argentina y Uruguay. Psicoperspectivas*, 19(2).

Reid, Donald (2018). *Opening the Gates: The Lip Affair, 1968–1981*. London: Verso.

Reprise filmi için: <https://www.youtube.com/watch?v=ht1RkTMY0h4>, Erişim tarihi: 19.01.2019.

Revelli, Marco (2010). "1980: Defeat at Fiat." <https://libcom.org/history/1980-defeat-fiat-marco-revelli>. Erişim tarihi: 25.05.2020.

Rhodes, John (1986). "Regional Dimensions of Industrial Decline." Şu kitapta: Ron Martin ve Bob Rowthorn (1986). *The Geography of De-industrialisation*. London: Macmillan, ss. 138-168.

Ri, Neusa Maria Dal (2010). "Trabalho Associado e Economia Solidária no Brasil: Principais Aportes." Şu kitapta: *Gestión Obrera: del fragmento a la acción colectiva*. Montevideo: Editorial Nordan, ss. 63-77.

Richards, Vernon (2018). *Bir İtalyan Anarşisti Malatesta, Hayatı ve Düşünceleri* (çev. Zühal Kiraz). İstanbul: Kaos Yayınları.

Rieiro, Anabel (2019). "Recuperación Colectiva del Trabajo y Nuevas Tramas de Sociabilidad: El Caso de las Empresas Recuperadas por Sus Trabajadores en el Cono Sur." *Miríada: Investigación en Ciencias Sociales*, 11(15), ss. 155-183.

Rikowski, Glenn (2011). "Canlı Ateşin Yakıtı: Emek-Gücü!" Şu kitapta: Ana C. Dinerstein ve Michael Neary. *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme* (çev. Özgür Yalçın). İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 257-290.

Robinson, Ian (2000). "Neoliberal Restructuring and U.S. Unions: Toward Social Movement Unionism?" *Critical Sociology*, 26, 109-138.

Robinson, William I. (2002). "Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller" *Praksis Dergi*, 8, ss. 125-168.

Robinson, William I. (2009). “Latin Amerika’da Dönüşüm Olanakları.” Şu kitapta: Haz. Leo Panitch ve Colin Leys. Küresel Parlama Noktaları, Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler (çev. Tuncel Öncel). İstanbul: Yordam Kitap, ss. 147-166.

Roca, Santiago (2011). “Funciones y significado de las Empresas de Propiedad Social Comunal.” <https://www.aporrea.org/ideologia/a123667.html>. Erişim tarihi: 15.04.2021.

Rocker, Rudolf (2000). Anarko-Sendikalizm (çev. H. Deniz Güneri). İstanbul: Kaos Yayınları.

Rodrigo, Nunes (2014). “2011’den Çıkarılacak Dersler, Örgütlenme Üzerine Üç Tez” (çev. Sinem Özer). Şu kitapta: Der. Sinem Özer. Gezi’nin Yeryüzü Kardeşleri, Direnişin Arzu Coğrafyaları içinde, İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 187-204.

Rodrik, Dani (2015). “Premature Deindustrialization.” <https://www.nber.org/papers/w20935>. Erişim tarihi: 15.05.2021.

Romsics, Ignác (2002). “The Hungarian peasantry and the revolutions of 1918–19.” Şu kitapta: Ed. Chris Wrigley. Challenges of Labour Central and Western Europe 1917–1920. ss. 196-214.

Ross, George (1975). “Party and Mass Organization: The Changing Relation of PCF and CGT.” Şu kitapta: Donald L.M. Blackmer, Sidney Tarrow. Communism in Italy and France. New Jersey: Princeton University Press, ss. 505-540.

Rossi, Federico M. (2013). “Piqueteros (workers/unemployment movement in Argentina).” Şu kitapta: Ed. David A. Snow vd. The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements. Malden: Wiley, ss. 1126-1128.

Rossi, Federico M. (2015). “Beyond Clientelism: The Piquetero Movement and the State in Argentina.” Şu kitapta: Ed. Paul Almeida ve Allen Cordero Ulate. Handbook of Social Movements across Latin America. Dordrecht: Springer, ss. 117-128.

Rotsami-Povery, Elaheh (2017). “1979 Devrimi’nden Bu Yana İran.” Şu kitapta: Haz. Colin Barker. Devrim Provaları: Fransa 1968, Şili 1972, Portekiz 1974, İran 1979, Polonya 1980-81 (çev. Umut Haskan ve İrem Yılmaz). İstanbul: Yordam, ss. 195-226.

Rousseau, Jean-Jacques (2013). İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı (çev. R. Nuri İleri), 12. Basım. İstanbul: Say.

Rowe, Steven E. (2017). “Labor.” International Encyclopedia of the First World War. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/labor> (Erişim tarihi: 03.03.2020).

Rufino, Sandra, Andrielle Miranda de Lima (2019). “Comtern: Cooperativismo sinônimo de autogestão?” Şu kitapta: Haz. Araújo, Fernanda Santos, Vicente

Nepomuceno, Flávio Chedid Henriques. *Dialética da Autogestão em Empresas Recuperadas por Trabalhadores no Brasil*. Marília: Lutas Anticapital, 213-231.

Ruggeri, Andrés, Marcelo Vieta (2015). "Argentina's Worker-Recuperated Enterprises, 2010-2013: A Synthesis of Recent Empirical Findings." *The Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 4(1), ss. 75-103.

Ruggeri, Andrés (2017). "Las Empresas Recuperadas en Argentina, Ocupar, Resistir, Producir." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Poder Obrero Control y Autogestión Obrera, desde La Comuna Hasta el Presente*, ss. 495-518.

Ruggeri, Andrés (2016). "İşgal Et, Geri Kazan, Çoğalt, Paylaş." *Express Dergi*, 21(143), ss. 49-53.

Ruggeri, Andrés, Francisco Martínez (2020). *Cooperativas de Trabajo y Empresas Recuperadas Durante la Pandemia: Impacto Sanitario y Productivo y Alcances de las Medidas de Asistencia del Estado*. Informe de Encuesta Nacional.

Ruso, Antonino, Pablo Zunino (2014). "Trabajo y desarrollo en el Uruguay post-neoliberal" *Foz do Iguacu: Instituto Latinoamericano de Economía, Sociedad y Política Ciencias políticas y sociología-Sociedad, Estado y política en América Latina*.

Saad-Filho, Alfredo (2007). *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş*. İstanbul: Yordam Kitap.

Saad-Filho, Alfredo (2009). "Neoliberalizm Krizde Mi? Yoksa Neoliberalizmin Krizi Mi?" Şu kitapta: Haz. Leo Panitch, Greg Albo, Vivek Chibber. *Socialist Register* (çev. Umut Haskan). İstanbul: Yordam Kitap.

Saad-Filho, Alfredo (2017). *Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik* (çev. Ertan Günçiner), 2. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Sancaktar, Caner (2015). *Özyönetim Düşüncesi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sandıkçioğlu Gürler, Ayşegül (2016). "Metal Direnişi(Röportaj)." Şu kitapta: Ed. Deniz Gürler ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler. *Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme*. İstanbul: Siyah-Beyaz Yayınları, ss. 133-162.

Santucci, Antonio (2011). *Gramsci'yi Anlamak* (çev. Selim Sezer). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.

Sapancalı, Faruk (2005). *Sosyal Dışlanma*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Saunders, Jack (2018). "Where's the power in a union and why is it important?" <https://www.historyworkshop.org.uk/wheres-the-power-in-a-union-and-why-is-it-important-2/>. Erişim tarihi: 01.12.2020.

Savran, Gülnur-Acar, Nesrin Tura Demiryontan (2008). *Kadının Görünmeyen Emeği*. İstanbul: Yordam.

Savran, Gülnur (1992). “Marksizm ve Yeni Toplumsal Hareketler Tartışması.” Sınıf Bilinci Dergisi, 11, İstanbul, ss. 6-27.

Savran, Savran (2002). “Alternatif Küreselleşme mi, Proleter Enternasyonalizmi mi?: İmparatorluk’a Reddiye.” Praksis Dergi, 7, Ankara: Dipnot Yayınları.

Savran, Savran (2008). “Latin Amerika İşçi Sınıfı Önderliğini Arıyor.” Şu kitapta: Haz. Aylin Topal. Latin Amerika’yı Anlamak, Neoliberalizm, Direniş ve Sol. İstanbul: Yordam Kitap, ss. 225-281.

Savran, Sungur (2013). Üçüncü Büyük Depresyon, Kapitalizmin Alacakaranlığı. İstanbul: Yordam Kitap.

Savran, Sungur (2014). “Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması.” Şu kitapta: Haz. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak. Marksizm ve Sınıflar, Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri. İstanbul: Yordam Kitap, ss. 123-165.

Saydar, Özlem Özarslan, Yılmaz Aydın (2017). “İşgücü Piyasasında Esneklik Tartışmaları (Türkiye ve AB Ülkelerinin Karşılaştırmalı Analizi).” Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi. Ankara: Detay Yayıncılık, ss. 788-805.

Schechter, Darrow (2015). Marx’tan Bugüne Solun Tarihi (çev. Soner Torlak ve Kemal Özdi). Ankara: Dipnot Yayınları.

Schmidt, Ingo (2008). “Krizleri Kıyaslamak: 1930’lar, 1970’ler ve Bugün.” Şu kitapta: Der. Hakan Tanıttıran, Neoliberalizm ve Kriz. İstanbul: Kalkedon, ss. 65-78.

Schock, Kurt (2017). Sivil Direnişin Bugünü (çev. Natice Altun). İstanbul: Amara Yayıncılık.

Scott, J. C. (2018). Tahakküm ve Direniş Sanatları, Gizli Senaryolar (çev. Alev Türker), 3. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Seçer, Barış (2009). “Endüstriyel Demokrasi: İşçilerin Yönetime Katılmasından İşçi Katılımına.” Çimento İşveren Dergisi, 23(6), ss. 19-35.

Seoane, José, Emilio Taddei (2004). “Seattle’dan Porto Alegre’ye: Neoliberal Küreselleşme Karşıtı Hareket” (çev. Hatice Pınar Şenoğuz). Conatus Çeviri Dergisi, 1(1), ss. 43-55.

Serozan, Rona (2016). Devlet ve Hukuk Karl Marx&Friedrich Engels. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Shantz, Jeff (2010). “Jugoremedija Struggle.” <http://jeffshantz.ca/node/48> (Erişim tarihi: 03.04.2021).

Sıdal, Süleyman (2016). “Kendine Özgü Kooperatif Bir Model Olarak İsrail Kibbutzları.” Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 2016, 51(1), ss. 90-102.

Sígolo, Vanessa Moreira (2019). “Usina Catende Silenciada: Reflexões Sobre A Crise da Luta da Autogestão dos Trabalhadores da Cana em Pernambuco.” Şu kitapta: Haz. Araújo, Fernanda Santos, Vicente Nepomuceno, Flávio Chedid Henriques. Dialética da Autogestão em Empresas Recuperadas por Trabalhadores no Brasil. Marília: Lutas Anticapital, ss. 235-288.

Silier, Yıldız (2013). Özgürlük Yanılsaması, Marx ve Rousseau, 4. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Silva, Sandro Pereira (2017). Análise das Dimensões Socioestruturais dos Empreendimentos de Economia Solidária no Brasil. Instituto de Pesquisa Econômica Aplicada (IPEA), 2271.

Silver, Beverly (2009). Emeğin Gücü, 1870’ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme (çev. Aslı Önal). İstanbul: Yordam Kitap.

Singer, Paul (2002). Introdução à Economia Solidária. São Paulo: Perseu Abramo.

Sipahi, İmre (2019). “Türkiye’de İşçi Sendikalarının İhtiyari Organ ve Temsilcilik Yapılanmaları.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 61(2), ss. 1173-1202.

Siriani, Carmen (1990). İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi, Sovyet Deneyimi (çev. Kumru Başoğlu). İstanbul: Belge Yayınları.

Sitrin, Marina (2013). “İşgal Et: Demokrasiyi Bir Sorun Haline Getirmek”, Şu kitapta: Ed. Federico Campagna ve Emanuele Campiglio (çev. Servet Yeşilyurt). Ne İçin Mücadele Ediyoruz? Radikal Bir Kolektif Manifesto. İstanbul: Habitus Yayıncılık, ss. 96-104.

Situaciones, Colectivo (2014). “Salyangozların Sessizliği: İsyanlarının Onuncu Yılında Zapatistalar Üzerine Buenos Aires’ten Bazı Hipotezler” (çev. Nalan Kurunç). Şu kitapta: Der. Sinem Özer, Gezi’nin Yeryüzü Kardeşleri, Direnişin Arzu Coğrafyaları içinde, İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 39-50.

Sommier, Isabelle (2012). Devrimci Şiddet (çev. Işık Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları.

Sosyalizm ve Mücadeleler Ansiklopedisi (1988). İstanbul: İletişim Yayınları.

Soydan, Aylin (2013). “Finansallaşma Çağında Ekonomik Gelişme: Gelişme Politikalarının Sonu Mu?” Marmara Üniversitesi, İ.İ.B. Dergisi, XXXV(II), ss. 153-174.

Sönmez, Sinan (2013). “Liberal Paradigma ve Küresel Kriz.” Şu kitapta: Ed. Hale Balseven ve Fuat Ercan. Kriz ve Türkiye, Aşınan Teoriler. Ankara: Phoenix Yayınevi, ss. 53-70.

Spriano, Paolo (1975). The Occupation of the Factories Italy 1920. London: Pluto Press.

Srnicek, Nicki, Alex Williams (2019). Geleceği İcat Etmek: Postkapitalizm ve Çalışmanın Olmadığı Bir Dünya. İzmir: DeliDolu Yayınları.

Standing, Guy (2014). Yeni Tehlikeli Sınıf: Prekarya (çev. Ergün Bulut). İstanbul: İletişim Yayınları.

Stavrakakis, Yannis (2016). “Hegemonya mı Post-Hegemonya mı? Söylem, Temsil ve Gerçeğin İntikam(lar)ı” çev. Esmâ Kartal. Şu kitap içinde: Der. Alexandros Kioupiolis ve Giorgos Katsambekis. Radikal Demokrasi, Kitlenin Biyopolitikası, Halkın Hegemonyası. İstanbul: KÜY Yayınları, ss. 161-189.

Stavrides, Stavros (2018). Müşterek Mekan, Müşterekler Olarak Şehir (çev. Cenk Saraçoğlu). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Steen, B. van der, Ask Katzeff, Leendert van Hoogenhuijze (2016). Kent Bizim 1970’lerden Günümüze Avrupa’da İşgalevcilik ve Otonom Hareketler (çev. Ahmet A. Sabancı), İstanbul: Kafka Epsilon Yayıncılık.

Stefanizzi, Sonia, Sidney Tarrow (1989). “Protest and Regulation: The Interaciton of State Society In the Cycle of 1965-1974.” Şu kitapta: Ed. Peter Lange ve Marino Regini. State, Market and Social Regulation: New Perspectives on Italy. Cambridge University Press, ss. 81-108.

Stevanović, Katarina (2019). “Jugoremedija: Kako su radnici postali „suvišni ljudi.” <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47375337> (Erişim tarihi: 10.05.2021).

Sünter, Emre (2016). “Bir Su Gibi Süzül Ak...” Şu kitapta: Ed. Ömer Faruk. Dışarıdan Düşünmek. İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi, ss. 103-124.

Şakir, Şükran (2020). “13 Mart 1908: Uşak’ta makina kırıcı kadın işçiler ve ‘Tarak Yağması.’” <https://catlakzemin.com/13-mart-1908-usakta-makina-kirici-kadin-isciler-ve-tarak-yagmasi/>. Erişim tarihi: 15.03.2021.

Şaylan, Gencay (2002). Postmodernizm, 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.

Şener, Mustafa (2015). Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset, Yöne, MDD ve TİP, 2. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Şengül, H. Tarık (2001). “Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı.” Praksis Dergisi, Ankara: Dipnot Yayınları, 2, ss. 9-31.

Şenses, Fikret (2013). “Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat Mı, Engel Mi?” Şu kitapta: Der. Fikret Şenses. Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma, 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Şişmanof, Dimitir (1965). Türkiye’de İşçi ve Sosyalist Hareketi (çev. Tuğrul Deliorman). Narodna Prosveta Devlet Yayınevi Sofya. <https://www.tustav.org/yayinlar/kutuphane/emek-hareketi-kutuphanesi/turkiyede-isci-ve-sosyalist-hareketi-1965.pdf>. Erişim tarihi: 20.03.2021.

Talas, Cahit (1997). Toplumsal Ekonomi, 7. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.

Tanıtıran, Hakan (2006). “Önsöz.” Şu kitapta: Haz. Hakan Tanıtıran. Küreselleşme Kıskacında Arjantin (çev. Hale Alpmen ve Özge İnciler), 2. Baskı. İstanbul: Kalkedon.

Taniguti, Gustavo, Renan Dias de Oliveira (2016). “Dayanışma Ekonomisi: Paul Singer ile Söyleşi.” Küresel Diyalog Dergisi, 6(1), ss. 11-13.

Tanyılmaz, Kurtar (2008). “Sendikal harekette bir ‘intihar denemesi’: Toplumsal Hareket Sendikacılığı.” Devrimci Marksizm, 8, ss. 45-73.

Tauss, Aaron (2012). Argentina’s Recuperated and Worker-controlled Enterprises: A Neo-Gramscian Analysis of Transnational Hegemony, World Order and Historical Change Within The Global Political Economy. Viyana Üniversitesi.

Tauss, Aaron (2014). “Revisiting Argentina’s Recuperated Factories- Reflections on Over a Decade of Workers’ Control.” Desafíos, 27(1), ss. 185-205.

Thais Linhares-Juvenal (2006). “Empresas Recuperadas por Trabalhadores em Regime de Autogestão: Reflexões à Luz do Caso Brasileiro.” Rio de Jenerio: Revista do BNDES, 13(26), ss. 115-138.

Thompson, James (2017). “Labour Movements, Trade Unions and Strikes.” International Encyclopedia of the First World War. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/labor>, ss. 1-20. Erişim tarihi: 24.05.2020.

Tilly, Charles (2008). Toplumsal Hareketler (çev. Orhan Düz). İstanbul: Babil Yayınları.

Timur, Taner (2014). Felsefe, Toplum Bilimleri ve Tarihçi, 2. Baskı. İstanbul: Yordam Kitap.

Tinel, Bruno (2015). “Emek, Emek Gücü ve İşbölümü.” (çev. İbrahim Gündoğdu), Şu kitapta: Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho. Marksist İktisat Kılavuzu. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. -274-282.

Tipton, Frank B. (2003). A History of Modern Germany Since 1815, Londra: Continuum.

Tischler, Sergio (2017). “Şeyleşme Zamanı ve Başkaldırı Zamanı. Bazı Notlar.” Şu kitapta: Der. Werner Bonefeld, Richard Gunn, John Holloway, Kosmas Psychopedis. Açık Marksizm: Geleneklere Karşı (çev. Şükrü Alpagut). İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 319-336.

Tokol, Aysel (2001). “Çokuluslu Şirketler Ve Endüstri İlişkilerine Etkileri.” İş, Güç Dergi, <http://www.isguc.org/?p=article&id=63&cilt=3&sayi=2&yil=2001>. Erişim tarihi: 15.05.2021.

Tonak, E. Ahmet (2019). “Krizi Anlarken.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 20(1), ss. 29-44.

Torigian, Michael (1999). "The Occupation of the Factories: Paris 1936, Flint 1937." *Comparative Studies in Society and History*, 41(2), ss. 324-347.

Toydemir, Sedat (1951). "Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu." *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 4, ss. 45-66.

Tréhondat, Patrick Le (2015). "Kazova: 100% coton, 100% laine, 100% produit sans patron." Şu kitapta: *Autogestion, L'encyclopédie Internationale*, ss. 935-936.

Troçki, Lev (2000). 1905, (çev. Ufuk Demirsoy). İstanbul: Tarih Bilinci Yayınevi.

Tuckman, Alan (2011). "Workers' Control and the Politics of Factory Occupation: Britain, 1970s." Şu kitapta: Ed. Immanuel Ness ve Dairo Azzellini. *Ours to Master and to Own, Workers' Council from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books, ss. 284-301.

Tumin V. M., Jorubova F.S., Kostromin P.A. (2019). *Transnational Corporations In The Economies of Developing Countries And Countries With Economies In Transition*. Riga: Scientific World.

Türel, Oktar (2017). *Küresel Tarihçe 1945-79*. İstanbul: Yordam Kitap.

Türk Solu Dergisi (09.07.1968). "Bu da İşçilerden İşgal İşgal İşgal, İşçi Gençlik El Ele." *Türk Solu*, 34, s. 1 ve 3. https://tustav.org/yayinlar/sureli_yayinlar/turksolu/T%C3%9CRKSOLU%20%2034.pdf. Erişim tarihi: 05.01.2021.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1998). *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*.

Türkmen, Nuray (2012). *Eylemden Öğrenmek, Tekel Direnişi ve Sınıf Bilinci*. İstanbul: İletişim.

Uçkan, Banu, Deniz Kağınçioğlu (2004). *Endüstri İlişkileri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA, International Co-operative Alliance): <https://ica.coop/en/what-co-operative>. Erişim tarihi: 05.05.2019.

UNCTAD, *Global Investment Trend Monitor*, No. 38 (2021): https://unctad.org/system/files/official-document/diaeiainf2021d1_en.pdf. Erişim tarihi: 30.04.2021.

UNCTAD, *World Investment Report* (2018): https://unctad.org/system/files/official-document/wir2018_en.pdf. Erişim tarihi: 30.04.2021.

UNCTADSTAT: <https://unctadstat.unctad.org/EN/>. Erişim tarihi: 01.05.2021.

Upchurch, Martin, Darko Marinković (2011). "Wild capitalism, privatisation and employment relations in Serbia." *Employee Relations* 33(4), ss. 316-333.

Urhan, Betül (2009). "Görünmezlerin Görünür Olma Mücadeleleri: Çalışan Kadın Örgütlenmeleri." *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 21(2), ss. 83-110.

Utting, Peter, Nadine van Dijk, Marie-Adélaïde Matheï (2014). "Social and solidarity economy: Is there a new economy in the making?" UNRISD Occasional Papers, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD). Occasional Paper 10. Potential and Limits of Social and Solidarity Economy.

Ünsal, Engin (2006). *Endüstriyel Demokrasi, Genişletilmiş 2. Basım*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları.

Ünsal, Engin (2011). "Grev Hakkının Geleceği." *TTB Dergisi*, 92, ss. 419-430.

Veltmeyer, Henry (2006). *Latin Amerika ve Başka Bir Kalkınma* (çev. Özkan Akpınar). İstanbul: Kalkedon.

Veltmeyer, Henry (2018). "The Social and Solidarity Economy in Latin America." 29-50. Şu kitapta: Ed. Sonja Novković ve Henry Veltmeyer. *Co-operativism and Local Development in Cuba, An Agenda for Democratic Social Change*. Leiden: Brill.

Venturi, Franca (2019). "Las Políticas Públicas Para las Empresas Recuperadas: Entre las Marginaciones Sociales y las Nuevas Formas de Trabajo." *Friedrich Ebert Stiftung: Análisis* 48.

Vieta, Marcelo (2010). "The Social Innovations of Autogestión in Argentina's Worker-Recuperated Enterprises: Cooperatively Reorganizing Productive Life in Hard Times." *Labor Studies Journal*. 35(3), ss. 295-321.

Vieta, Marcelo (2012). "From Managed Employees to Self-Managed Workers: The Transformations of Labour at Argentina's Worker-Recuperated Enterprises." Şu kitapta: Ed. Maurizio Atzeni. *Alternative Work Organizations*. Londra: Palgrave Macmillan, ss. 129-156.

Vieta, Marcelo (2014). "Saving More than Jobs: Transforming Workers, Businesses and Communities through Argentina's Worker-Recuperated Enterprise." Şu kitapta: *Campinas 2014 Social and Solidarity Economy: Towards Inclusive and Sustainable Development*. International Training Centre of the International Labour Organization, ss. 5-33.

Vieta, Marcelo (2014). "The Stream of Self-Determination and Autogestion: Prefiguring Alternative Economic Realities." *Ephemera*, 14, ss. 781-809.

Vieta, Marcelo (2018). *From Capitalist Firms to Worker Cooperatives: Democratizing the Labour Process and Transforming Communities via Argentina's Worker-Recuperated Enterprises*. 35th International Labour Process Conference, Buenos Aires, Argentina, 21st-23rd March, 2018, ss. 1-43.

Vieta, Marcelo (2020). *Workers' Self-Management in Argentina Contesting Neo-liberalism by Occupying Companies, Creating Cooperatives, and Recuperating Autogestión*. Leiden: Brill.

Vlaisavljević, Miloš (2016). *Yugoslav Self-Management and Hidden Cognitive Maps of Croatian Labour*. Yüksek Lisans Tezi. Budapeşte: Central European University.

Waterman, Peter (1993). "Social Movement Unionism: A New Union Model for A New World Order?" *Review (Fernand Braudel Center)*, 6(3), ss. 245-278.

Waterman, Peter (2008). "Social Movement Unionism in Question: Contribution to A Symposium." *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 20, ss. 303-308.

Weber, Max (1985). *Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu* (çev. Zeynep Aruoba). İstanbul: Hil Yayın.

Weber, Max (1996). *Sosyoloji Yazıları* (çev. Taha Parla). İstanbul: İletişim Yayınları.

Weeks, Kathi (2014). *Çalışma Sorunu, Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşıtı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller* (çev. Tamer Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Weinberg, Meyer (2003). *A Short History of American Capitalism*. New History Press.

Weiss, Manfred, Marlene Schmidt (2008). *Labour Law and Industrial Relations in Germany*, 4. Baskı. Kluwer Law International B.V.

Weiss, Peter (2013). *Direnmenin Estetiği* (çev. Çağlar Tanyeri ve Turgay Kurultay) İstanbul: İletişim Yayınları.

Wellen, Henrique André Ramos (2008). "Contribuição à crítica da 'economia solidária.'" *Katálysis Dergisi*, 11(1). ss. 105-115.

Whyte, William Foote, Kathleen King Whyte (1991). *Making Mondragón: The Growth and Dynamics of the Worker Cooperative Complex* (Cornell International Industrial and Labor Relations Reports). Cornell University Press, ILR Press.

Wilde, Matt (2017). "Contested Spaces: The Communal Councils and Participatory Democracy in Chávez's Venezuela." *Latin American Perspectives*, 44(1), ss. 140-158.

Wilding, Adrian (2017). "Tarih Sonrasının Suç Ortaklığı." Şu kitapta: Der. Werner Bonefeld, Richard Gunn, John Holloway, Kosmas Psychopedis. *Açık Marksizm: Geleneklere Karşı* (çev. Şükrü Alpagut). İstanbul: Otonom Yayıncılık, ss. 15-33.

Wilcox, Vanda (2014). "Italian Front." International Encyclopedia of the First World War. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/italianfront> (Erişim tarihi: 05.02.2020).

Wood, Ellen Meiksins (2006). "Küreselleşme ve Devlet: Sermayenin İktidarı Nerede?" (çev. Emel Kahraman). Şu kitap içinde: Haz. Alfredo Saad-Filho. Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş. İstanbul: Yordam Kitap, ss. 155-171.

Wood, Ellen Meiksins (2015). "Kapitalizm" (çev. Çiğdem Demircan). Şu kitapta: Haz. Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho. Marksist İktisat Kılavuzu. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 59-66.

Wood, Ellen Meiksins (2016a). Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması (çev. Şahin Artan), 2. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Workersliberty (2009). "Britain: Occupations in the 1970s." <https://www.workersliberty.org/story/2009/07/30/britain-occupations-1970s>. Erişim tarihi: 30.05.2020.

Worldbank: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>. (Erişim tarihi: 15.04.2021).

Wright, E. O. (2016). Sınıflar (çev. Semra Toral). İstanbul: Notabene Yayınları.

Wrigley, Chris (2002). "Introduction." Şu kitapta: Ed. Chris Wrigley. Challenges of Labor, Central And Western Europe 1917-1920. Londra: Routledge, ss. 1-23.

Wood, Ellen Meiksins (2006). Sınıftan Kaçış: Yeni 'Hakiki Sosyalizm' (çev. Şükrü Alpagut). İstanbul: Yordam.

Yaraşır, Volkan (1997). Uluslararası İşçi Hareketleri, Deneyimler: Sovyetler, Konseyler, Komiteler, Komisyonlar. İstanbul: Bibliotek Yayınları.

Yazıcı, Çağdaş (2008). "Özyönetim Modelinin Güncelliğinin Değerlendirilmesi." İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yeğin, Metin (2006). Patronsuzlar. İstanbul: Versus Kitap.

Yeğin, Metin, Merve T. Tonak (2014). Kent Reformu ve Yeni Gecekondu Hareketi ve Kendi Evini Kendin Yap Kılavuzu. Ankara: Notabene Yayınları.

Yeğin, Metin (2015). Topraksızlar, Bir Şenlikti Uzun Yürüyüş. İstanbul: Öteki Yayınevi.

Yeğin, Metin (2015). Topraksızlar, İstanbul: Öteki Yayınevi.

Yeldan, Erinç (2010). Küreselleşme Kim İçin? İstanbul: Yordam Kitap.

Yeliseyeva, N. V. (2014). Yakın Çağlar Tarihi (çev. Özdemir İnce), 3. Basım. İstanbul: Yordam Kitap.

Yelkenci, Taner (2017). Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, 2. Baskı. İstanbul: Notabene.

Yentürk, Nurhan (2002). “Arjantin Krizi: Dış Borç ile Tango.” İktisat İşletme ve Finans Dergisi, 17(193), ss. 51-66.

Yıldırım, Kadir (2012). “Balkan Savaşları'nın Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri”, Türk Dünyası İnceleme Dergisi, XII/2, İstanbul.

Yıldırım, Kadir (ty). Çalışma İlişkileri Tarihi. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Yıldırım, Yavuz (2013). Sosyal Forum'dan Öfkeliilere. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldırım, Sinan (2010). “Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu.” Şu kitapta: Der. Besime Şen&Ali Ekber Doğan. Tarih, Sınıflar ve Kent. Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 398-464.

Yıldırım, Sinan (2015). “Köylüler, İşçiler ve Köylü-İşçiler.” Şu kitapta: Haz. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan. Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 271-283.

Yılmaz, Gaye (2000). Kapitalizmin Kaleleri-1, IMF, DB, AB. İstanbul: Türkiye MAI ve Küreselleşme Karşısı Çalışma Grubu.

Yurtsever, Haluk (2016). Orta Sınıf Efsanesi. İstanbul: Yordam Kitap.

Yücesan-Özdemir, Gamze (2010). “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma.” Çalışma ve Toplum Dergisi, 27, ss. 35-50.

Yücesan-Özdemir, Gamze (2010). İnatçı Köstebek, İstanbul: Yordam Kitap.

Yücesan-Özdemir, Gamze, Ali Murat Özdemir (2008), Sermayenin Adaleti, Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika. Ankara: Dipnot Yayınları.

Zibechi, Raúl (2007). Autonomías y emancipaciones, América Latina en movimiento. Coyoacán: Bajo Tierra Ediciones.

Elektronik Kaynaklar:

Düzce Umut Evleri: <http://www.umutevleri.org/> (Erişim tarihi: 10.10.2021).

Korsan Parti Enternasyonal: <https://pp-international.net/>. Erişim tarihi: 10.06.2019.

Korsan Parti Türkiye: <http://korsanparti.com/>. Erişim tarihi: 10.06.2019.

La Fabrique du Sud belgeseli: <https://www.facebook.com/fabriquedusud/>. Erişim tarihi: 20.03.2021.

New Era Windows: <https://newerawindows.com/Content/newerawindows.com.html> (Erişim tarihi: 11.05.2021).

Özgür Kazova belgeseli: <https://www.facebook.com/OzgurKazova>. Erişim tarihi: 20.03.2021.

Reprise filmi: <https://www.youtube.com/watch?v=ht1RkTMY0h4>, Erişim tarihi: 19.01.2019.

RiMaflow belgeseli: <https://rimaflow.it/>. Erişim tarihi: 20.03.2021.

Scop Ti belgeseli: <https://www.1336.fr/>. Erişim tarihi: 20.03.2021.

The Working World: <https://www.theworkingworld.org/us/new-era-windows/> (Erişim tarihi: 11.05.2021).

VioMe belgeseli: <http://www.viome.org/>. Erişim tarihi: 20.03.2021.

İsimsiz (2009). “40° dell'Autunno Caldo 1969, La Grande Rivolta Operaia Che Sconvolse il Sistema Capitalistico Italiano”, 30 Eylül 2009, <http://www.pml.i/storiaautunnocaldo.htm>, Erişim: 17.01.2020.

ÖZGEÇMİŞ

Lisans eğitimini Anadolu Üniversitesi İşletme bölümünde, yüksek lisans eğitimini 2009 İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümünde Toplumsal Hareket Sendikacılığı tezi ile tamamlamıştır. Doktora eğitimini Kocaeli Üniversitesi Sosyal Politika bölümünde sürdürmektedir.

